

**GAEKWAD'S
ORIENTAL SERIES**

No. 45

**GANGANATHA JHA KENDRIYA
SANSKRIT VIDYAPEETHA LIBRARY
ALLAHABAD**

गंगानाथ झा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ-पुस्तकालय,
प्रयाग ।

Acc. No. 23702 24 14-11-90.....

Call No. H082/SAR/B.P.....

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. 45

Government of India Sanskrit Book Re-print Series

भावप्रकाशनम् ।

BHĀVAPRAKĀŚANA
OF
ŚĀRADĀTANAYA

Edited with an introduction and indices by
YADUGIRI YATIRAJA SWAMI OF MELKOT
AND
K. S. RAMASWAMI SASTRI, SIROMANI
Ex-Śrauta Pandit, Oriental Institute, Baroda

Oriental Institute
Baroda
1968

First Edition : 1930
Second Edition (Reprint) : 1968
Copies : 500

Published with the financial assistance of the Ministry of
Education, Government of India.

Reprinted by photo offset process at the Perfect Colour Printers,
Modikhana, Baroda for Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja
Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace
Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja
Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director,
Oriental Institute, Baroda, August, 1968.

Price Rs. 45/-

Copies can be had from :—

The Manager,
THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road,
BARODA.

FOREWORD

The first volume of Gaekwad's Oriental Series, viz. the Kāvya-mīmāṃsā of Rājaśekhara, was published in 1916, and after that, more than 150 volumes are published in the Series, and a number of others are in the press or under preparation. Meanwhile many works published earlier have gone out of print, and it was necessary to reprint as many of them as possible. It has now become possible to reprint at least a few such texts with the help rendered by the Ministry of Education, Government of India, under their scheme to re-publish out of print Sanskrit works.

The Bhāvaprakāśana of Śāradātanaya is one of the works selected for reprint under the scheme. It was published in 1930 as no. 45 of the Gaekwad's Oriental Series. The subject-matter of this work may be generally stated as Dramaturgy and Rasa and the method adopted by the author seems to follow the Nāṭyaśāstra of Bharata (which along with the commentary Abhinava-bhāratī has been published in the G. O. S.), though he notes down the divergent views of other noted authors on the subject. The edition contains an Index of the works and authors cited in the Text and also an Index of technical terms. I trust that the reprint of this important text will be welcomed by students of Sanskrit literature on Dramaturgy and Poetics.

I take this opportunity to thank the Ministry of Education, Government of India, for giving generous financial aid towards the publication of this Volume.

B. J. Sandesara
Director

Oriental Institute,
Baroda,
August 31, 1968

General Editor's Preface.

*****

The suggestion to include the Bhāvaprakāśana of Sārādātanaya in the *Gaekwad's Oriental Series* emanated from His Holiness Yadugiri Yatiraja Swami of Melkot as early as 1924, and he very kindly sent a copy of the complete work collated with one more MS obtained from the Government Oriental MSS Library at Madras. We desired that the work should be properly edited and seen through the press by His Holiness himself, but later on, it transpired that the Swami, being a religious preceptor, is forced by circumstances to tour round the different provinces of India almost for all the 365 days in the year, and it was ascertained that unless the necessary help was given to the Swami the book could never see the light of the day. Accordingly, Pandit Ramaswami Sastri Siromani of the Oriental Institute, Baroda was requested to complete the press copy, draw up the tables and indexes and write an exhaustive introduction. The press-copy supplied by the Swami was found to be defective in many places and a necessity for further collation was very keenly felt. There was a good MS in the Oriental Institute and a copy of another was ordered out from the Government Oriental MSS Library at Madras, and with these the original press-copy was further collated by Pandit Ramaswami Sastri who fixed the readings himself and saw the book entirely through the press. When the printed book was nearing completion the Swami sent certain variant readings¹ from a MS in his possession, and these have been duly incorporated in the book as an appendix. A Preface like this is called for in order to define the labours of the respective editors whose names appear on the title page.

Baroda,
The 4th June 1929. }

B. BHATTACHARYYA

---

¹ We are also obliged to the Swami for sending a short introduction in Sanskrit which, however, for various reasons could not be published. The General Editor much regrets this.

PREFACE.

The Bhāvaprakāśana of Sāradātanaya, a work on Rasa and Dramaturgy, is now presented to the public for the first time as No. 45 of the *Gaekwad's Oriental Series*. The publication of a work of this kind has its justification, because the information obtained from other printed sources is so limited, and therefore, the more such new works are published, the more they are welcome. During the eight centuries intervening between the time of the Nāṭyaśāstra and that of the Daśarūpaka there existed a large number of eminent authors like Kohala, Māṭṛgupta, Harṣa, Subandhu and others who composed many works on this subject, and built up a grand literature. But unfortunately, besides a few quotations from their works, we have no detailed knowledge of either the works or their authors. The Bhāvaprakāśana is important as supplying valuable data regarding the views and opinions held by the predecessors of Sāradātanaya including the semi-mythical authors before Bharata and the more well-known authors who flourished after him. The value of the work is further enhanced by the fact that it mentions a large number of excellent dramas and poems composed by eminent writers as examples of the different kinds of Rūpakas and Uparūpakas which must have been current in his time but are now no longer extant. In fact, it will be no exaggeration to say that the Bhāvaprakāśana represents a compendium of all activities of the writers on literary criticism from Bharata down to Kṣemendra in the 11th century; together with a succinct account of the allied subjects like music and dance, and an account of their origin and development. And as such, the publication of this work marks an advance in the scientific study of the dramaturgic literature.

The present edition of the Bhāvaprakāśana is based on the following four MSS:

- (1) A. A transcript sent by H. H. Yadugiri Yatiraja of Melkot for the purpose of publication.

- (2) B. A MS in the possession of the said Yatiraja. Readings of this MS were noted down in the transcript A.
- (3) C. A MS No. 7978 preserved in the Library of the Oriental Institute Baroda. This is a very old MS written on palm-leaf in the Grantha script. Though very injured it contains many correct readings.
- (4) D. A transcript of a MS preserved in the Madras Government Oriental MSS Library. Readings in this are very similar to those of A obtained from the Yatiraja. It is likely, therefore, that the two are derived from the same original.

Our warmest thanks are due in the first instance to the Curator of the Government Oriental MSS Library, Madras for kindly supplying a transcript of the work for the purpose of collation; and to my esteemed colleagues Messrs. K. Rangaswami Aiyangar and M. A. Joshi for sustained help in many directions, such as in collation and in the preparation of the different indexes appended to the volume.

Baroda
The 29th June 1929. }

K. S. RAMASWAMI SASTRI

INTRODUCTION.

1. THE AUTHOR.

The Bhāvaprakāśana¹ of Sāradātanaya is known mainly through the extensive quotations from this work found in (1) Discovery of his work. of Raṅganātha² and Vāsudeva³ were published for the first time in 1885 and 1900 the existence of the Bhāvaprakāśana was brought to the notice of scholars. Further particulars about this work and its author were brought to public notice in the publications of the Ratnāpaṇa of Kumārasvāmin and the Kalānidhi of Catura Kallinātha. No MS copy of this work, however, could be discovered till 1893, when an alphabetical list of MSS preserved in the Government Oriental MSS Library of Madras announced the discovery of a MS of the Bhāvaprakāśana. Later on, some extracts of this work were published in the year 1918 from the same MS⁴ in one of the descriptive catalogues of the Madras Government Oriental MSS Library. The mention of the Bhāvaprakāśana and the extensive quotations from the work in the Rasārṇavasudhākara of Śīṅgabdhūpāla and in the Kāmadhenu of Gopendra Tīppabdhūpāla, two works on Alaṅkāra, well brought out the importance of this work in the field of Alaṅkāra literature, especially in its Dramaturgy branch. The Madras search party was fortunate to lay their hands on several copies of the Bhāvaprakāśana later on, and a MS of the work, also coming from the South, subsequently found its way into the Library of the Oriental Institute at Baroda.

---

1. Also known as Bhāvaprakāśa or Bhāvaprakāśikā.

2. On Vikramorvaśīya N. S. P.

3. On Karpūramanjari N. S. P.

4. Vol. XXII, page 8787.

With regard to the ancestry of Śāradātanaya nothing more is known than what the author himself has given (2) His Ancestry. in the introductory lines of the Bhāvaprakāśana. According to this statement Śāradātanaya belonged to a Brahmin family affiliated to the Kāśyapagotra. His great grandfather Lakṣmaṇa, according to the author, was a pious and learned man. He performed thirty Vedic sacrifices to please the god Viṣṇu, and wrote a commentary entitled the Vedabhūṣaṇa on the Vedas. His son Kṛṣṇa, the grandfather of Śāradātanaya, was also equally well-versed in the Vedas and in the Sāstras. He worshipped Mahādeva in Benares and obtained a son by name Bhaṭṭagopāla the father of Śāradātanaya through the god's favour. Bhaṭṭagopāla was likewise well-versed in eighteen sciences (Vidyās); he propitiated Śāradā the goddess of learning and obtained through her favour a son whom he named after the goddess as Śāradātanaya.

Śāradātanaya mentions one Divākara as his teacher. According (3) His teacher. to his own testimony Divākara was well-versed in the different schools of Dramaturgy and was most probably the proprietor of a public theatre.¹ This Divākara may represent the same Divākara, who is very often quoted by Pūrṇasarasvatī in the Vidyullatā, a commentary on the Meghasandēśa. From these quotations it may be inferred that Divākara composed on the same lines adopted by Śāradātanaya, a work on Dramaturgy from which the quotations referred to are cited.² According to our present information, he is not quoted in any other work than the Vidyullatā of Pūrṇasarasvatī already referred to.

Śāradātanaya must have composed a second work entitled the (4) His works. Śāradiya which, as he informs us on page 194, related to Music. This may represent his first book, as the word Śāradiya after his name suggests. No other work of his, however, is known to us. Some scholars have attributed to him a commentary on the Kāvya prakāśa also, but this does not seem

1. नाट्यशास्त्रावलिः कश्चिद्विवाकर इति द्विजः ।
तस्यैव नाट्यवेदस्य निबन्धकोऽध्यापने तदा ॥

P. 2.

2. pp. 24, 80, 88, 72, 88, 95, 139.

Vidyullatā—No. 15 Śrīvāṇivilāsa Sanskrit Series, Srirangam.

to have any foundation¹. From the Bhāvaprakāśana it can be definitely stated that Śāradātanaya was well-versed in the sciences relating to Theatre, including Music, Lāsyā, Tāṇḍava, Rasa, the different kinds of Nāṭya, etc. His way of handling the different subjects is most remarkable. In dealing with a subject he is always careful in stating the opinions of all previous authors and in doing so he carefully differentiates between them minutely. A closer study of the opinions of these schools as stated by Śāradātanaya will surely repay the investigator amply.

From the internal evidence as found in the Bhāvaprakāśana it cannot be said definitely that the ancestors of
(5) His sect. Śāradātanaya were abject sectarians, as they are said to have been the worshippers of both Viṣṇu and Siva. Bhaṭṭagopāla, Śāradātanaya's father, was also a devout worshipper of the goddess Śāradā, through whose favour he obtained a son in Śāradātanaya. With regard to our author, however, there is sufficient evidence to prove that he was a follower of the Pratyabhijñā School of Philosophy which had its origin in Kashmir and was elaborated by the great Abhinavagupta. While describing the origin of Music on page 181, our author deals with the 36 Tattvas in accordance with the tenets of the Pratyabhijñā system, and defines the functions of Paramātman, Jīva and Prakṛti in the beginning of Creation. Following the principles of the same philosophy, he has introduced in his work a very interesting simile for the enjoyment of dramatic Rasas by the audience, and refers to a few early works of Sivāgama² in this connection. This enjoyment, he said, is similar to Jīva's enjoyment of worldly pleasures. In the course of his arguments he also defines certain Tattvas of the Pratyabhijñā philosophy such as Rāga, Vidyā and Kalā.

About the author's native place nothing more is known than
(6) His Native what has been given by him in the introductory stanzas of his work. It is said there that Lakṣmaṇa, place. his great grandfather lived in a village called Mātharapūjya or Mātharapūjā which was inhabited by one thousand

1. *A Triennial Catalogue for the Sanskrit MSS in the Government Oriental MSS Library Madras*, Vol. IV. Part I A. 1928. p. vii.

2. शिवागमसौख्यमेवमुक्तः पुरातनैः । कलौत्कथितचेतन्यो विद्यादक्षितगोचरः ।
रामेन रजितश्चायं बुद्ध्यादिकरणैर्भुतः । मायावन्निपर्यन्तं तत्त्वभूतात्मनि स्थितम् ॥
p. 58.

Brāhmins. This village was situated in the southern side of a place or country called Merūttara-Janapada which itself was a portion of the country called Āryāvarta. It is not an easy matter to definitely identify the place mentioned in the work with any degree of certainty. In some quarters, however, it has been suggested¹ that Merūttara-Janapada in Āryāvarta country may be identified on philological grounds with modern Meerut which is only about thirty miles distant from Delhi in the Āryāvarta country. We should at present be satisfied with this identification until a more plausible explanation is forthcoming. It may be suggested here that as all the MSS of the Bhāvaprakāśana hail from the South in South Indian characters, the author may probably be a South Indian. In that case Mātharapūjya may represent the ancient village of Mātapūśi from which the surname Mātapūśi amongst certain South Indian Brāhmins has been derived, and Merūttara may represent the modern village Uttarameru or Uttaramerur about 20 miles distant from Chengleput District near Madras.

---

1. *Journal of the Andhra Historical Research Society*, Vol II. p. 182.

II. THE BHĀVAPRAKĀŚANA.

Sāradātanaya, according to his own confessions in the work¹, took great care in noting down the different theories held by eminent authorities like Sadāśiva, Vyāsa, Nārada and others, on Rasa and Dramaturgy while stating the subject matter. The method adopted by him seems to be to follow the general plan of the Nāṭyaśāstra of Bharata which is available in print, and whenever other scholars of note differ from the opinion of Bharata, to note down their views on that particular point. As the Bhāvas, when developed, give rise to the enjoyment of the Rasas, the author treats them in the beginning of the work, though Bharata treated them after the Rasas had been described. The ten principal varieties of dramas are also given considerable importance, as the enjoyment of Rasas and Bhāvas can originate only through their dramatic representations and gestures. Moreover, the author gives in this work an elaborate description of twenty minor kinds of dramas which are styled as Uparūpakas. It can be asserted with confidence that there existed a large number of works, dealing with these Uparūpakas as we can infer from the evidence of Dhanika, Bhoja and Abhinavagupta, who quote a number of verses on this subject from earlier treatises. The different definitions of Uparūpakas, as given by several authorities have been mentioned by Sāradātanaya in the 9th. chapter, and this, in a great measure, supports the view that there existed a large number of previous works on the Uparūpakas. Music being one of the chief factors in the theatre, our author deals with its nature, its divisions and traces its development in the 7th. chapter of his work.

The theory of Rasa, it may be pointed out, was highly controversial and the authors on literary criticism from Bharata downwards always ranged themselves in two parties either for or against the theory. Following in the foot-steps of Abhinavagupta, our author also believes in the theory of Rasa as the soul of poetry, and states that the Alaṅkāra, Guṇa, Rīti, etc, only glorify the poetry, which is nothing but a combination of beautiful words and ideas. Though Sāradātanaya follows Abhinavagupta generally, he does not, however, agree with him in all respects, but on occasions differs from

---

1. pp. 2, 16; 2, 21; 313, 8.

him altogether. For instance, he differs from Abhinava on the point that Rasas must always be Vyaṅgya in the best poetry and not Vācya. Here Śāradātanaya following the Daśarūpaka opens a new path by suggesting that Rasas are the soul of poetry whether they are expressed or suggested by the poems. In the same way he does not want to give altogether a separate existence to the suggestive capacity (Vyañjanā) of the words from their Tātparya Vṛtti, and brings the Dhvani also under the Tātparya-śakti. He holds that if at all there must be some difference between these two-Dhvani and Tātparya—it is just like that of the Brāhmaṇa and the Brahmacārin; or in other words, that Dhvani occupies a less important position under the wider scope of Tātparya. There are two other important points where Śāradātanaya differs from Abhinava. There is difference of opinion as to the exact mode in which the enjoyment of Rasa is brought about, amongst the authors Lollaṭa, Saṅkuka, Bhaṭṭanāyaka and Abhinavagupta. Most of the later writers followed Abhinava on this point but Śāradātanaya, strange as it may seem, follows the original view of Bhaṭṭanāyaka as developed and modified by Dhanika in his Daśarūpakāvaloka. He approves of the theory as formulated by them that the connection between the poetry and the Rasa, is Bhāvya-Bhāvaka-Bhāva and not Vyaṅgya-Vyañjaka-Bhāva. The Vṛttis such as the Abhidhā, Lakṣaṇā, and Tātparya help the audience to understand the Kāvyaṛtha or the Rasa, and the audience through the Bhāvanā-Vṛtti gets the Bhoga of the Rasa, which is similar to Brahmānanda. In the same way, Poetry and Rasa are also connected with each other as cause and effect. Because when poetry is presented before the audience, the necessary Vibhāva, etc. create the sense of enjoyment in the mind of the audience. The second point where Śāradātanaya criticises the views of other writers on Dramaturgy, especially Abhinava, is about the nature of Sānta Rasa. Udbhata was the first writer to include Sānta as one of the Rasas; it was approved by Ānandavardhana, and Abhinava gave it a place of unique importance amongst the different Rasas. Rudraṭa or Rudrabhaṭṭa¹ not only accepted Sānta as an important Rasa but included Preyas also as a Rasa, and boldly declared that the Vyabhicāri and the Sāttvika Bhāvas such as Nirveda, Harṣa, etc. also when properly developed contribute to the pleasure in the same way as Sṛṅgāra or Karuṇa, and therefore, they should also deserve to be admitted as additional Rasas. Śāradātanaya, who follows

---

1. See section V *Infra*.

Dhanañjaya in this respect, condemns the views of all these thinkers and opines that Sānta Rasa cannot be enacted on the stage, for no Vibhāva, Anubhāva and Sāttvika can be produced by the Sama the Sthāyibhāva of the Sānta. But unlike Dhanañjaya our author thinks that it is the chief among the Rasas and it can be realized in the form of poetry except in the Dramas. Thus the scope of this work is to collect as far as possible all theories existing before and after the time of Bharata and to examine and state them in a final form with certain modifications. Being a firm believer in the theory of Rasa as promulgated by Bharata, Śāradātanaya has mainly developed the Sṛṅgāra-Rasa on the lines suggested by Bhoja in his Sṛṅgāraprakāśa.

The Bhāvaprakāśana of Śāradātanaya is written more or less in a loose style and in an epic form. In this the author (2) *Its style.* has not paid a careful attention to metre, grammatical constructions or the rhetorical flourishes. It is quite probable that he followed the same style as noticed in the Nāṭyaśāstra and in the Daśarūpaka. At times the author is most regrettably careless inasmuch as he, in many places, joins two dissimilar lines in an Anuṣṭubh verse where the second line is either in an Āryā, or a prose passage or the colophon of a chapter. Regarding the grammatical rules, Śāradātanaya himself was aware of his shortcomings and offered an apology to his readers in the beginning of the 9th chapter.¹ Though the whole work is admittedly a collection of different views held by earlier writers on dramaturgy and Rasa, we can detect nevertheless, exact wordings of several works such as the Nāṭyaśāstra, Daśarūpaka, Kāvyaaprakāśa and Sṛṅgāraprakāśa incorporated in his work, and at times without an acknowledgment.

Another defect in his writing consists in the repetition of the subject matter every now and then. In order to explain away this defective style the author reminds the readers of the similarity of views held by 101 disciples of Bharata which he reproduced in this work, and as such this particular defect in style becomes natural and in a way unavoidable.²

१ भरतादिप्रणीतत्वादर्थे दोषो न कश्चन । शब्दे विभक्तिव्यत्यासालिङ्गव्यत्यासतोऽपि वा ॥
धात्वर्थस्य विपर्ययादोषो यद्यपि दृश्यते । सद्भिस्तत्क्षम्यतामत्र को लोके न प्रमाद्यति ॥

2. Vide p. 313-II. 6-9

III. PLACE OF THE BHĀVAPRAKĀSANA IN THE HISTORY OF THE RASA SCHOOL.

The Rasa School is undoubtedly the most important and the earliest among the different schools¹ of literary criticism. According to this school, Rasa is the soul of poetry, while the other principles of Poetics such as Guṇa, Rīti, and Alāṅkāra are mere subsidiary elements. Since this theory in a fully developed state is found in the existing Nāṭyaśāstra of Bharata, it appears probable that its origin dates much earlier than his own time. The critics who flourished after Bharata were not all advocates of this theory, which in the course of time had to undergo many changes and modifications in the hands of those who belonged to the rival schools of literary criticism.

Śārādātanaya, who is a staunch follower of the Rasa school very ably represents this theory as it was known in his day, with all its subsequent changes and modifications after Bharata. Here, an attempt is made to give a short history of the Rasa school from the earliest times to the period in which Śārādātanaya flourished, as it is likely to help the readers in appreciating the subject more fully.

During the Vedic period there was no clear conception of the theory of Rasa, but it is believed that the meaning of the word Rasa, used often in the Vedas, afforded an explanation and prepared the ground for its use by the later critics to signify the aesthetic pleasure which the audience experiences while witnessing the able enactment of a drama. The term Rasa is used in the Vedas to signify such different things as water, milk, juice of Soma and essence, etc. In the Taittiriyaopaniṣad,² however, the word Rasa is used in the sense of the supreme reality of the universe, namely, the Para-brahma, which when realized, results in permanent bliss. It is very likely that the early critics made use of the word Rasa as explained

1. They are:—(1) Rasa. (2) Alāṅkāra. (3) Guṇa. (4) Rīti. (5) Dhvani. (6) Vakrokti. (7) Anumiti and (8) Aucitya.

2. II, 7. रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।

in the Taittiriyaopaniṣad to denote the aesthetic pleasure which is derived from poetical composition.

Later critics regarded Vālmiki as the first exponent of the theory of Rasa and the originator of the Śloka metre in Sanskrit. The first verse मा निषाद etc.¹ that came out of his mouth when he witnessed the Krounca incident, reveals the earliest germs of the conception of Rasa. When his heart was touched with a deep sense of remorse for the female Krounca that was separated for ever from her loving mate killed before her, there came out an expression of that remorse from his heart in the form of a measured śloka. Vālmiki himself realized his feelings of grief for the Krounca bird as the exciting cause for the piece of poetry he composed as is evident from his own words²:- श्लोकार्तेत्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवति नान्यथा ।

The same view has also been expressed by Kālidāsa in connection with the first verse of the first great poet Vālmiki, as we can see from a verse contained in the Raghuvamśa³-निषादविदाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकव-
मापद्यत यस्य श्लोकः ।

From the above, it is obvious that Vālmiki himself realized that the feeling of pity was responsible for his composition of poetry. As in this case the feeling of pity was transformed into a śloka, so the soul or essence of that verse must be nothing but that remorse which when realized evokes the similar feeling in the minds of others. This being the Sthāyibhāva of the Karuṇa Rasa produces the feeling of that Rasa. According to Vālmiki, therefore, the expression of a poet, of feelings when over-powered by an intense emotion, constitutes the best form of poetry. This poetry, when well understood, evokes the same identical emotion into the mind of a critic. On this ground, Ānandavardhana, the exponent of the Dhvani school, looks upon Vālmiki as the father of the Rasa theory.⁴

Very little is known with regard to the further stages of development of this theory in the period intermediate between Vālmiki and Bharata, even though in the work of the latter we notice the doctrine of Rasa emerging out in a fully developed form with its various

1. Rāmāyaṇa. I. 2. 15.

2. Rāmāyaṇa. I. 2. 18.

3. XIV. 70.

4. कल्पलतासूत्रम् स एवार्थः तथा चादिकवेः पुरा ।

श्लोकार्तेत्युक्त्योक्त्यः श्लोकः श्लोकरमागतः ॥ Dhvanyāloka १. ५.

allied subjects. On looking into the nature of this Nāṭyaśāstra, where the dramatic Rasas are exhibited in a fully developed state, it can be surmised that after Vālmiki the theory of Rasa was regularly applied only to the dramatic compositions of ancient writers, and that Bharatas who preceded the author of the Nāṭyaśāstra composed a number of rules for the guidance of the actors and the authors of dramas. Two Nāṭasūtras have been attributed by Pāṇini,¹ to the sages Śilāli and Kṛśāśva, and his derivation of the Nāṭya² clearly shows that it referred both to the theoretical and practical aspects of the science.

From these two references in Pāṇini it is not difficult to imagine that there existed before him at least some Nāṭasūtras which were considered by the Nāṭas as their Āmnāya or Veda. As the criticism of poetry is not possible without creative poetry, it follows that the Nāṭasūtras must have been preceded by a considerable number of dramatic compositions through which the authors constantly roused up the emotions of the audience. Further light on this point is thrown by Patañjali³ who refers to the performances of the Nāṭas and to some dramatic compositions. The evidence of Patañjali leads us to think that these dramas as enacted by the Nāṭas were simply designated to kindle the emotions of the audience by presenting vividly before it the actions and emotions represented in old stories. The dramas of Bhāsa and Aśvaghoṣa, which are considered by some as earlier than the Nāṭyaśāstra, also show that the representation of the dramas was meant to create some sort of emotion in the minds of the spectators.

The earliest treatise giving an account of the theory of Rasa is the Nāṭyaśāstra of Bharata. Here we find the Nāṭyaśāstra of theory in a well developed state with its various allied subjects such as music, histrionics and dramaturgy. The chief object of the text, as is at present available extending to 36 or 37 chapters, is to give an explanation of the origin and nature of the Rasas or emotions that a responsive audience experiences while witnessing the able enact-

1. IV. 3. 110-111.

2. छन्दोगौनियक्याक्षिकमृचनटाञ्जयः । Pāṇini ४. ३. १२९

3. ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कर्षं चातयन्ति प्रत्यक्षं वर्ति बन्धयन्ति इति ।

Mahābhāṣya, Vol. II pp. 84 and 86,

ment of a drama. Before entering into the subject in detail Bharata sounds the key-note of his work in one verse in the 6th. chapter—

रसा भावा ह्यभिनया धर्मी वृत्तिप्रवृत्तयः ।
सिद्धिः स्वरास्तथातोयं गानं रत्नञ्च संप्रहः ॥ १० ॥

According to Bharata, these eleven principles combined together constitute the nature of Nāṭya¹ the chief among them being the first which is called the Rasa. The other ten elements from Bhāva to Raṅga are regarded as the causes for producing the chief object which is the Rasa. This fact is stated by Bharata in the same chapter while explaining the Rasa before all other elements Bhāva², etc. The origin and nature of the Rasa is briefly stated by him in the famous Rasa-sūtra.³

According to him Rasas are only eight in number. The ten main Rūpakas, when staged by skilful actors in accompaniment with music and clever histrionic devices, bring the mind of the spectators to a state such as to make them forget the differences of time, place and persons, and this rapidly transforms itself into a feeling of supreme joy which is called the Rasa. Only ten Rūpakas are acknowledged by Bharata as the best form of poetry the chief function of which is to develop the Rasa by presenting the requisite Vibhāvas, etc. The four Alaṅkāras, ten Guṇas, ten faults and four Vṛttis are mentioned by him as the characteristics of the poetical style in the 16th. chapter.

Somehow or other the theory of Rasa as detailed by Bharata Bhāmaha; was not fully recognized by later critics as a standard of literary criticism with reference to compositions other than the dramas. The chief reason for this apathy may be attributed to the fondness of the followers of the Nāṭyaśāstra towards the drama, histrionics and music. These followers include Kohala, Mātrgupta, Harṣa and others. Their treatises are now entirely lost, and as a matter of fact they are known to us only through some quotations found in the later works on the subject.

1. नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभावादिसंग्रहम् ॥ Nāṭyaśāstra 6, 8.

2. तत्र रसानेव तावदादावभिव्याख्यास्यामः । न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते ॥

ibid 6.

3. तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः । *ibid* 6.

After Bharata the earliest writer on literary criticism whose work is now extant is Bhāmaha. Though he mentions a few more authors, such as Medhāvin and others¹ who held identical views, nothing, however, is known at the present time about their works. The attitude of Bhāmaha towards the theory of Rasa was not only unfavourable but distinctly hostile. He is an exponent of a rival school of literary criticism advocating the view that Alaṅkāras only are essential for the best form of poetry. He gave an unimportant place to the Rasas in the Kāvya or in compositions other than the dramas, so that they are to be considered as mere Alaṅkāras, Rasavad, Preyas and Urjasvin².

The next important critic who came after Bhāmaha is Daṇḍin. Daṇḍin. His favourite theory is that the ten Guṇas constitute the life of the Vaidarbhī style, and he does not with Bhāmaha regard the Alaṅkāras as the chief principle of poetics.³ Towards the Rasa theory, however, Daṇḍin showed the same attitude as that of Bhāmaha and he too classed Rasas under the Alaṅkāras. But he recognized the importance of the Rasas in poetry and described all the eight Rasas illustrating them in beautiful verses. Though he laid special stress on the Guṇas and considered them as the life of poetry, he recognized, nevertheless, the usefulness of the Rasas in Poetry, and admitted them to be quite as appealing as the Guṇas.⁴ Daṇḍin's view, therefore, is not so hostile to the Rasa theory as that of Bhāmaha.

Vāmana is the next important writer on poetics after Daṇḍin. Vāmana. and he held the Rīti or style as the life of poetry. According to him it is of three kinds: Vaidarbhī, Gauḍī and Pāñcālī, though Bhāmaha and Daṇḍin did not acknowledge the third. Among these three the Vaidarbhī endowed with the ten Guṇas was recognized by Daṇḍin as the best form of poetry. Daṇḍin held that Alaṅkāras only enhance the beauty of the poetry. Vāmana generally followed Daṇḍin and Bhāmaha with the difference that unlike his predecessors he recognized an additional style

---

1. Bhāmaha's Kāvyālaṅkāra. I 31, II 37, II 98, III 12, III 54, IV 12.

2. III 6, III 5-7. *ibid.*

3. Kavyāḍarsa I 40-42 and II 1.

4. II 292. *ibid.*

namely the Pāñcālī. He also drew a sharp line of demarcation between the two sets of elements known as the Guṇas and the Alaṅkāras. He is the first critic to dilate on the necessity of having a soul in all forms of poetry which is compared to the body in which that soul is contained. Regarding the theory of Rasa, however, his attitude is similar to his predecessors. But unlike Bhāmaha and Daṇḍin, he held the opinion that the Rasas formed an essential feature of the Guṇa¹ known as 'Kānti'. Though he gave an insignificant place to the Rasas, he considered dramas to be the best form of poetry.² This view of Vāmana leads us to believe that he appreciated the importance of Rasa in poetic compositions, as Rasa could be developed only through the dramas.

The theory of Rasa gained more strength in the time of Udbhaṭa though even in his time it was not considered as the soul of poetry. This is borne out by the evidence of Udbhaṭa, the next important author in the field of literary criticism, who was as much a representative of the Rasa school as that of the Alaṅkāra school of Bhāmaha. According to the list, furnished by the Saṅgitaratnākara,³ and in view of the references to the opinions of Udbhaṭa in later works⁴ it seems likely that he also composed an independent commentary on the Nāṭyaśāstra besides his now extant work Kāvyaālaṅkārasārasaṅgraha. This short work treats of the Alaṅkāras in the lines indicated by Bhāmaha and assigns the same place to the Rasas as was given by Bhāmaha and Daṇḍin. But he deals with them with a greater wealth of detail and shows his clear conception of the Bhāvas required in the realization of Rasas. He adds one more Rasālaṅkāra, namely the 'Samāhita' to the three acknowledged by Bhāmaha, namely Preyas, Rasavaḍ and Ūrjasvin. He is the first writer in the history of the Rasa school to introduce the Sāntarasa as capable of being developed in the dramas. The portion in the Nāṭyaśāstra⁵ dealing with the nature of Sāntarasa and commented upon by Abhinava

1. दीप्तिरसत्वं कान्तिः । III. II. 14. Kāvyaālaṅkāra Sūtra.

2. सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः । I. III. 80 *ibid.*

3. व्याख्यातारो भारतीये लोकोद्भूतशुक्रः । 1-19.

4. Vakroktijīvitā MS. p. 126. Oha. III. Abhinavabhāratī MS. p. 307, Oha. IX Vol. II and Oha XVIII p. 472.

5. Published in the *Gaekwad's Oriental Series* as No. XXXVI. see p. 323.

should, however, be considered (as far as we can judge from the available materials) as a later addition made either by Abhinava or by one of his predecessors. Abhinava being the advocate of the Dhvani theory of Ānandavardhana, is so enamoured of Śāntarasa that it is not unlikely for him to throw in his own contention into the text of Bharata in order to show that Bharata was not against the Navarasa school. It can, however, be said with emphasis that in the time of Udbhaṭa the Rasa school gained sufficiently in importance and was regarded as a worthy rival of the Alaṅkāra and Rīti schools.

During the period, intermediate between Bhāmaha and Udbhaṭa in the history of literary criticism, the theory of Rasa founded by Vālmīki and Bharata was considered as applicable only to the Nāṭya. But in poetic compositions other than the dramas the Rasas were considered as mere Alaṅkāras or Guṇas of the words and their imports. When the three schools of Alaṅkāra, Guṇa and Rīti were fully developed, a remarkable and sudden change was initiated by Rudraṭa or Rudrabhaṭṭa who declared that the Rasas could also be developed in the poems other than the dramas, and that the Alaṅkāra, Guṇa, etc. enhance the beauty of such compositions. Rudraṭa clearly stated in his Kāvyaālaṅkāra that any poem which was devoid of Rasa resembled the Śāstras, and therefore, the poets should be careful to develop the Rasas.¹ He was so fond of the theory of Rasa as applied to the Kāvyaas that he insisted on two more Rasas, Sānta and Preyas, being added to the eight Rasas of Bharata. He even went so far as to advocate the development of the Vyabhicāri Bhāvas and Sāttvikas also into the form of particular Rasas.² He was not, however, in favour of classing the Rasas among the Alaṅkāras and held that the development of Rasas was the principal object of the Kāvyaas.

Rudrabhaṭṭa³ held similar views and stated in his Śrīgāratilaka that he composed his work only to prove that Rasas can also be developed in poems other than the dramas, and to refute the view held by his predecessors⁴. He defined and illustrated the nine Rasas with their subsidiaries like Vibhāva etc. in several beautiful stanzas.

---

1. 12. 2.   2. 12. 4.

3. For his identity with Rudraṭa, see section V. *Infra*.

4. I. 5. Śrīgāratilaka.

His treatment of Rasas is decidedly more elaborate than that of Udbhata and Vāmana, and thus supports the assumption that the theory of Rasa had become more popular in the course of time than the other parallel theories with regard to literary criticism started before that period.

Towards the end of the period, in which the nature of the poetic form was chiefly guided by the three principles of Dhvanikāra, Alaṅkāra, Guṇa and Rīti; while the Rasas had only an inadequate recognition, there arose a most critical school of thought which may be called the Dhvani school, holding Dhvani as the chief principle of poetry. According to this school, Rasas hold the predominant position amongst the elements such as the Alaṅkāra, Guṇa and Rīti, and they are again considered to be the soul of poetry. The followers of this school advocated the method of Rasadhvani according to which the Alaṅkāras, etc. should beautify the soul Rasa and the poet should also choose Alaṅkāras, Guṇas and Rītis such as may help the development of the Rasas.

The greatest exponent of the Dhvani and the Rasa schools, is the Kashmirian critic Ānandavardhana who flourished in this period, though the theory of Dhvani, according to his own admission, took its origin some centuries before him.

The principles of this theory were derived from the Sphōṭavāda of the grammarians who held that the Sphoṭa or the Dhvani is the permanent capacity of the words to signify their imports. Similarly, the suggestive capacity (Vyañjanā) of the words which is different from the Abhidhā and Lakṣaṇā is called in this school by the name of Dhvani. They further held that the words and their senses that are capable of manifesting the different senses through their suggestive capacity are called Dhvani. So also the compositions containing the words the meanings of which are suggested are called the Dhvani. The ideal form of poetry according to this method of literary criticism, consists of the Rasas being suggested by the words, where the Alaṅkāra and the plot help the development of Rasa in similar manner. This Rasadhvani theory of Ānandavardhana differs from the original theory of Rasa as formulated in the Nāṭyasastra of Bharata in two points. According to the former the Rasas are enjoyed by the audience only being suggested by the words; but according to the latter the factors Vibhāva, etc. whether expressed or suggested by the words create the pleasure in the minds of the audience (विभावाद्युत्पन्नमिवादि-
हृद्योगाद्व्यभिचारीः ।)

Moreover, the chief function of poetry according to Ānanda is to suggest the sense of Rasas, Alaṅkāras and plots or Vastu as applied to both the poems and dramas. But Bharata holds that the best form of poetry is that where the representation of Vibhāvas, etc. before the audience create the aesthetic pleasure in their minds.

In spite of this difference, Ānanda upheld the theory of Rasa by holding the Rasas to be the soul of poetry and proved by this means his Dhvani theory. Sāntarasa also received adequate treatment at the hands of the Dhvanikāra who showed that Śānta is the main Rasa to be developed in the two earliest poetical compositions, namely, the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata.

This Dhvani theory though well established by Dhvanikāra did not meet with general approval amongst a large number of critics who succeeded Ānandavardhana but did not belong to his school. Prominent among them are Pratiḥārendurāja, Bhaṭṭanāyaka and Dhanañjaya.

Pratiḥāra, who was a staunch follower of the Alaṅkāra school of Bhāmaha and Udbhaṭa, opposed the Dhvani theory on the ground that Dhvani or the suggested senses of the words of the three varieties could be brought under the head of Alaṅkāras like Paryāyokta, Śleṣa, Rasavad, etc. and cited the same verses quoted by Ānanda while refuting his view.¹ Regarding the soul of the poetry, however, Pratiḥāra² approved the contention that the Rasas represent the soul of poetry according to the old theory of Rasa as modified by Ānanda. But he disapproved of their inclusion among the Alaṅkāras of the Rasavat, etc. as accepted by Bhāmaha.

Bhaṭṭanāyaka, another opponent of the Dhvani school, was an advocate of the Rasa theory as contained in the Nāṭyaśāstra, which consists of the Rasas being acknowledged as the soul of poetry. The realization of the Rasa was explained by him in accordance with the explanation as given in the Rasasūtra of Bharata. The words Bhāva, Vibhāva,

1. एवमेतद्व्यञ्जकत्वं पर्यायोक्तादिष्वन्तर्भाक्तिम् । Laghuvṛtti. 6-8

2. रसायविहितं काव्यं जीवद्रूपतया यतः ।

कम्यते तद्रसादीनां काव्यात्मत्वं व्यवस्थितम् ॥

यसु रसादीनां पूर्वमलङ्कारत्वमुक्तं तदेवंविधभेदाविवक्षया ॥ *ibid* 6. 7.

etc. and the explanation of them by Bharata¹ in the 7th chapter were the basis of his new theory. He held that the words contained in a Kāvya were endowed with three functions: Abhidhā, Bhāvakatva and Bhojakatva, while the words of the Śāstras and the Vedas have only one function, namely the first. Through these three functions the Kāvya brings forth the aesthetic pleasure in the minds of the audience or the reader, as the case may be, in a drama or classical poetry respectively. Dhvani is not accepted by him as the soul of poetry because according to him Rasa alone is desired by the poets to be evoked in the minds of the audience, and for that purpose they arrange Vibhāva, etc. in their poems, and therefore, Rasas alone become the soul of poetry.

Dhananjaya and Dhanika the authors of the Daśarūpaka and Avaloka are the other opponents of the Dhvani school

Dhananjaya: and the supporters of the theory of Rasa. Dhanika is not even prepared to admit the existence of Dhvani because according to him the Tātparya Śakti which is nothing but the desire on the part of the speaker is sufficient to serve the purpose of Dhvani as intended by the Dhvanivādins. In this respect he follows Bhaṭṭanāyaka and supports him by placing the Tātparya Śakti for Dhvani. Bhaṭṭanāyaka was severely criticised by Dhvanivādins on the ground that his Bhāvakatva and Bhoga are not different from the Dhvanana and Vyaṅgya, and that unless the function of Dhvani (suggestive capacity of the words) is accepted, no Bhāvakatva of the Kāvya is possible. This was answered by Dhanika by replacing Dhvani by his Tātparya. Tātparya Śakti or the desire on the part of the speaker, not only makes the hearer understand the meaning of the sentence but also actuates him to act according to the sense of the sentence. Similarly, the desire or the Tātparya of the poet is not only to make the reader or the spectator understand the Vibhāva, etc. from the poetry, but also to act accordingly. This activity is nothing but the enjoyment of the aesthetic pleasure. Thus the poetry becomes Bhāvaka of the Rasāsvāda through the Tātparya Śakti, and, therefore, no Dhvani or Vyāñjanā vṛtti as the chief function of the poetry is necessary. The connection between the Kāvya and Rasa according to Dhanika is Bhāvyaabhāvakabhāva and not Vyaṅgyavyāñjakabhāva as formulated

---

1. वागङ्गसत्त्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः । विभाव्यन्तेऽनेनेत्यतो विभावाः । अनु-
भावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ॥

by the Dhvani school.¹ This kind of connection according to him is different from the Janyajanakabhāva as held by the Naiyāyikas (Asatkāryavādins) because Rasas already exist in an appreciative mind in the form of permanent moods (Sthāyī), and according to Satkāryavāda of Sāṃkhyās, poetry creates (Bhāvayati) their manifestation in the form of Rasas. The theory of Rasabhāvanā of this kind is supported by Bharata's explanation of the word Bhāva in a Kārikā:—

भावमिनयसंबद्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाव्ययोक्तुभिः ॥ 6. 35.

Dhanāñjaya was not in favour of giving a place to Sānta as one of the Rasas even among the Śravya Kāvya² though Sānta was well established as a Rasa by the Dhvanikāra.

In the period when the Dhvanivāda was condemned by the critics and the Rasa alone was regarded as the Abhinavagupta. soul of poetry there appeared in the field of literary criticism, Abhinavagupta, who was a staunch follower of the Dhvani school and an advocate of the Rasa theory. The foundation of this theory as laid down by Ānandavardhana, though was considerably shaken by the critics, was so firmly established by Abhinava that all later writers on Alāṅkāra Śāstra paid respects to his words as coming from one of the greatest authorities. He criticised the views of the advocates of the Anti-Dhvani school, and especially ridiculed Bhaṭṭanāyaka and his method of the realization of Rasa in his Locana, and the Abhinavabhārti. According to him the Rasadhvani is the soul of poetry, and all other poetical elements embellish poetry.

It is through the Abhinavabhārti that we get a number of references to the verses and works of the earliest authors regarding the theory of Rasa, histrionics, music and dramaturgy. The three principal views of Bhaṭṭa Tauta, Śrī Śaṅkuka and Bhaṭṭanāyaka with regard to the realization of Rasa which is developed on the basis of the Rasasūtra of Bharata, are also summarised and criticised by him for the first time. A new theory which is an improvement on Bhaṭṭanāyaka's view, regarding the psychology of the realization of the Rasa was started by him, and this was followed by later Alāṅkārikas

1. IV 85. Dasarūpakāvaloka,

2. IV, 42.

until recently. He established that the Dhvani and the Rasa constitute the soul of poetry and showed the relation of other poetical elements to this soul, by his efficient exposition and remarkable mastery over the subject. The advocates of the Dhvani school found a serious defect in the orthodox theory of Rasa started by Bharata as there was no provision for including in poetry such an excellent verse as *अम्र वस्मिन्*, etc. According to the Rasa school only those verses that develop the Rasas can be designated as the best form of poetry, and not those where certain beautiful plot or Alaṅkāra is suggested.

To rectify this defect in the theory of Rasa they introduced the theory of Dhvani in which Rasa also is held in a very high esteem. Regarding the Śāntarasa, Abhinava not only proved that it was capable of being fully developed in all forms of poetry but also gave it a prominent position amongst the other Rasas; and probably thus we get a portion in the *Nāṭyaśāstra* dealing with the Śāntarasa and commented on by Abhinava for the first time.

The Dhvani and Rasa theories although very well established by Abhinava had, nevertheless, to face subsequently the attacks of two rival schools, namely, the Vakrokti and Anumāna advocated respectively by Kuntaka and Mahimabhaṭṭa. Kuntaka held that Vakrokti or the peculiar mode of expression of beautiful ideas, which is different from the ordinary course of expression constitute the essence of poetry. This is an Alaṅkāra to the poetry which consists in a special combination of words and ideas and is adorned by this kind of Alaṅkāra. The Rasas and Vyaṅgyārtha also, he brought under the Alaṅkārya (to be adorned) and from this it is apparent that he was not quite antagonistic towards the Rasa and Dhvani schools. He disapproved of the doctrine of the Rasavad, etc. which were included by Bhāmaha and others as Alaṅkāras, and defined it in his own way as the essence of poetry.

Mahima, on the other hand, believed that the Rasas were the soul of poetry and in this respect he followed the orthodox Rasa theory. He disapproved of the individuality of the Dhvani in the realization of Rasa and replaced it with a peculiar kind of inference or Kāvya-numiti. His chief object was to refute the third Vṛtti of the words, namely, the Vyañjanā which was attributed to them by the Dhvanivādins.

Bhoja who came next was a contemporary of these two rival schools, and is generally identified with the king Bhoja of Dhārā. He held a new theory regarding the Rasa and in his voluminous work, entitled, the Śṛṅgāraprakāśa, he denied the existence of many Rasas as advocated by earlier writers, but proclaimed that the Śṛṅgāra alone is the Rasa which is no other than the supreme ego or Ahaṅkāra.¹ For the first time also he advocated that from Śṛṅgāra spring up all the 49 Bhāvas, Rati, etc.² because the appreciative spectator who is endowed with Śṛṅgāra alone enjoys all these Bhāvas. Bhoja also rejected the view that the Sthāyī transform themselves into the form of Rasa when helped by other factors, and held that if the Sthāyī Bhāvas are capable of producing Rasas there is no reason why other Bhāvas also are not capable of transmuting themselves in the same way; and therefore, it will not be correct to restrict the number of Rasas to eight or nine as has been done by previous authors. The classification of Bhāvas into three classes as Sthāyī, Sāttvika and Vyabhicārī as found in the Nāṭyaśāstra, and the origin of Rasa as explained in the Rasasūtra of Bharata are also refuted by Bhoja. In his opinion, all these Bhāvas are to be called only as Bhāvas and not as several classes of them,³ and the Rasa alone gives rise to these Bhāvas.⁴ He also refuted the other theory of Bharata that one group of four Rasas is the cause of the other four and explained how the one Ahaṅkāra is to be considered as Rasa and how the same can give rise to those Bhāvas which are related to the Rasa.⁵

1. न रत्यादिभूमा रसः । किन्तर्हि शृङ्गारः । शृङ्गारो हि नाम+++ आत्मनोऽद्वक्कारविशेषः । स चेतसा रस्यमानो रस इत्युच्यते । यदस्तित्वे रसिकोऽन्यथात्वे नीरस इति ।

Śṛṅgāraprakāśa. Prakāśa. 11.

2. वयन्तु मन्यामहे रत्यादीनामयमेव प्रभव इति ।

शृङ्गारिणो हि रत्यादयो जायन्ते नाशृङ्गारिणः ।

ibid.

- 3 नन्वष्टौ स्थायिनोऽष्टौ सात्त्विकास्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिण इति ब्रुवते । न तत्साधु ।

यतोऽभीषामन्यतमस्यैतैरेव निर्वर्त्यमानत्वात् । *ibid.*

- 4 स शृङ्गारः सोऽभिमानः स रसः तत एते रत्यादयो जायन्ते ।

ibid.

- 5 अप्रातिकूलिकतया मनसो मुदादेर्यस्सविदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।

ज्ञेयो रसस्स रसनीयतयाऽऽत्मशक्ते रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः ॥ *ibid.*

Aucitya or appropriateness was put forward as the life of poetry which is made up of the other poetical elements. Kṣemendra Guṇa, Alaṅkāra and Rasa, in another new school of literary criticism after the time of Bhoja. This school started with Kṣemendra who expressed his views in a work, namely, the Aucityavicāracarcā. He thinks Aucitya or propriety as the life of all the poetical compositions, because the Guṇa, Alaṅkāra or Rasa used improperly never beautify the poem, but on the contrary lose their own beauty also. The necessity of Aucitya, however, was pointed out first by Ānandavardhana,¹ and the poets were enjoined to observe Aucitya for the evolution of the Rasa. But Kṣemendra reversed that view and held that the presence of the Rasas contributes to Aucitya, and also insisted on Aucitya being strictly observed not only in the case of Rasas but also in every particular word, sentence, verb, case, gender, number, etc. contained in the poem. As life gives beauty to every part of the body and in its absence the beauty is lost, even so the presence of Aucitya alone beautifies the other elements of poetry. Kṣemendra accepted nine Rasas including Sānta, and in this respect he was a follower of the Dhvanikāra.

To sum up, there were altogether eight different schools of literary criticism and the principles of these schools were originally formulated by different scholars independently. Later on, the Rasa theory alone gradually came into prominence, having cast into the shade the principles of other schools. The best critics in later times were great advocates of the Rasa theory and protected it by their forceful arguments and brilliant support. At this stage all original speculations with regard to the development of the science of literary criticism came to an end and investigations with a view to find out distinct characteristics of the poetical language also ceased for ever. All later works on poetics headed by the Kāvya prakāśa of Mammaṭa do not expound any original theory but treat the different theories already existing in a comprehensive manner, after assigning the different poetical elements to the poetical soul Rasa. The Kāvya prakāśa is a work of outstanding merit amongst later treatises and it served as a model for them.

Unlike Mammaṭa and his followers Sāradātanaya set aside all other aspects Guṇa, Alaṅkāra, Rīti, etc. and dealt with in this

---

¹ Dhvanyāloka p. 145.

work the theory of Rasa alone as expounded by Bharata, Kohala, and others and as modified by the Dhvanikāra, Bhaṭṭanāyaka, Dhanañjaya, Abhinava and Bhoja. How far, however, Śāradātanaya followed these writers and what special principles were adopted by him from their works will be treated in detail in the sequel.

IV. SPECIAL POINTS OF INTEREST.

The subject matter of the work may be said to be the science of the stage and everything connected with it, although the author chooses to name the work as the Bhāvaprakāśana. It is a well-known fact that the theatrical science, like all other Indian sciences, claims a divine origin and that the oldest treatise on dramaturgy available at present is styled as one of the Vedas. Several stories are current with regard to the origin of this Veda; Nāṭyaśāstra records one while two others are narrated in this work.¹

All the three accounts agree on one point, namely, that Brahma taught the Nāṭyaveda to Bharatas who composed certain works, which were later on, known as the Nāṭyaśāstra. From a statement on page² 287 it can be surmised that the original Veda was a work of an encyclopædic nature and for that reason Bharatas had to compose several digests of it, in order to help the professional actors. The extant Nāṭyaśāstra in six thousand granthas is said to be a summary of another preceding work which consisted of 12 thousand granthas.³ This theory is corroborated by the passages found quoted in this⁴ work and other treatises, from the works of Ādibharata and Vṛdhabharata which are now lost; secondly, Dhanika⁵ and Abhinava⁶ style the author of this Nāṭyaśāstra as Saṭsahasrikāra, and thirdly, quotations of many Āryā verses belonging to earlier works and authors are found in the sixth chapter

1. *Vide* pp. 55-57 and pp. 284-286.

2. नाट्यवेदाच्च भरताः सासुदुल्लसत्तः ।

सङ्ग्रहं सुप्रयोगार्हं मनुना प्रार्थिता व्युत्पुः ॥

3. एकं द्वादशसहस्रैः श्लोकैरेकं तदर्धतः ।

षड्विंशतिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य संग्रहः ।

भरतैर्नाम तस्तेषां प्रख्यातो भरतः ।

Bhāvaprakāśana p. 237, 9-11.

4. P. 36, 14. Rāghavabhaṭṭa's commentary on the Abhijñānaśākuntala pp. 5, 6, 8, 10, 12, 16, 18 etc.

5. Daśarūpakāvaloka IV 2.

6. Abhinava Bharati p. 8, 24.

of the Nāṭyaśāstra. Abhinavagupta¹ also mentions the view of certain previous authors who held that the present Nāṭyaśāstra was written by the followers of Bharata to prove the superiority of the Nāṭyaveda introduced by Brahma over those of Sadāśiva, and Bharata. Abhinava does not, however, subscribe to this view and calls the inventors of this story as Nāstikas. But he does not for a moment deny the existence of the earlier schools, previous to the composition of the present Nāṭyaśāstra. It may also be noted that in the list of the different authorities whom Sārādātanaya followed² Sadāśiva stands first, and this Sadāśiva, it may be pointed out, was one of the founders of the Science of Music according to the testimony of Sārṅgadeva in his Śaṅgitaratnākara.³ The views of Sadāśiva and Brahma⁴ are explained in the Bhāvaprakāśana regarding the origin and nature of the Rasas. On these grounds it can be said confidently that when it was found necessary to summarise the original Nāṭyaśāstra because of its encyclopædic nature, the present Nāṭyaśāstra was composed which represents a summary of a bigger work.

When the present Sāstra also was found very complicated for the dramatists and not easily accessible, the later writers on dramaturgy such as Kohala, Māṭṛgupta, Subandhu, Drouhiṇi and Harṣa composed independent works of their own as epitomes of the earlier Nāṭyaśāstra. These authors are quoted by Sārādātanaya only when they differ materially from Bharata whose view he mainly followed. The nature of the extracts, found quoted from the works of these authors in later works, also confirms the belief that these must have been written on the lines of the Sāstra while summarising the same.

Sārādātanaya followed the method adopted by the successors of Bharata such as Kohala, etc. and composed this work which is a condensed form of the Nāṭyaśāstra, and incorporated the views of all eminent authors who followed Bharata. Dhanañjaya in his Daśarūpaka summarised only those chapters of Bharata which deal with the actual dramaturgy and Rasa; while Sārādātanaya, Viśva-nātha and Śingabhūpāla unlike Dhanañjaya had comparatively a broader view in mind while preparing their summaries of the Nāṭyaśāstra.

---

1. 8, 16. *ibid.* 2. P, 2, 16. 3. I, 15. 4. pp. 152, 17, 47, 10.

As has been shown by the author on page 3, the subject matter of this work is divided into four main divisions and the whole work of ten chapters, explains these four divisions one after another. In these four divisions Śāradātanaya ably summarises not only the entire subject matter of the 36 chapters contained in the Nāṭyaśāstra, but also examines the theories attributed to the mythical authors like Sadāśiva etc. who came before, and those of historical authors who came after Bharata. These sections are: (1) Bhāva, (2) Rasa, (3) the relation between the words and their meanings, and (4) the different types of dramas. The arrangement of these sections is quite logical, for Bhāvas when combined with one another rouse up the emotions and bring to the spectator the aesthetic enjoyment and, therefore, it is reasonable to deal with these two sections one after the other in the beginning. The relation of the words and the emotions has been treated next, because unless the spectator is fully aware of it, no enjoyment of Rasa is possible by witnessing the dramas, and no poet without the knowledge of it can select the appropriate words in their dramatic compositions. The last section deals with the different types of dramas, the representation of which results in the aesthetic pleasure of many kinds.

As Bhāvas and Rasas are connected together as cause and effect, they are treated consecutively within the first five and half chapters of the Bhāvaprakāśana. Let us now consider in brief the special points of interest in their treatment.

The full treatment of the nature and functions of the Bhāvas in developing the Rasas, has been split up into twelve I Bhāvas. smaller divisions.¹ The treatment of the Rasas likewise occupies twenty sub-divisions.² Following Bharata, Śāradātanaya also gives importance to the Nirukti of the words denoting particular Bhāvas and Rasas, along with their definitions and divisions. Let us note in this section only the peculiarities that our author introduced in the treatment of the Bhāvas and the Rasas:-

(1) Unlike his predecessors, he names³ eight kinds of Uddīpana-vibhāva which are attached to the eight Rasas and defines them accordingly.

---

1. P. 2, 33-36. 2. P. 3, 6-8, 14.

3. 1. ललित, 2 ललितभास, 3 स्थिर, 4 चित्र, 5 खर, 6 रुक्ष,

7 निन्दित, 8 विद्वत् *Vide* p. 4, 12,

(2) He mentions Anubhāva as of four kinds, according as they are produced by mind, speech, body and sense.¹ This new method, adopted by our author according to the suggestion of Bhoja² in his Sarasvatīkaṇṭhābharana, was designed to include the twenty kinds of Alaṅkāras of the Heroine such as Bhāva, Hāva, Līlā, Vilāsa, etc. and eight kinds of Gunas of the Hero such as Sobhā, Vilāsa, etc., into the Anubhāvas of Mana-Ārambha and Gātrārambha. These are considered as Sāmānya Abhinaya³ by Bharata and as Alaṅkāras of the Hero and the Heroine by Dhanañjaya. In this connection an improvement is noticeable here inasmuch as the twelve kinds of Vācīkābhinaya, treated by Bharata in the chapter⁴ of Sāmānyābhinaya, are considered here as the Anubhāvas due to speech, while the four Rītis, four Vṛttis and the four Pravṛttis of people of different countries who talk seven Bhāṣas and seven Vibhāṣas, are considered as Anubhāvas due to sense. Regarding the number of Rītis and Vṛttis our author accepts only four according to Rudraṭa, but suggests two more Rītis, Saurāṣṭrī and Drāviḍi instead of Māgadhī and Āvanti accepted by Bhoja.⁵ He adds one more Vṛtti, namely the Miśrā to the usual group of the four Vṛttis. Followers of Udbhata, added a new Arthavṛtti to the usual four and this vṛtti is mentioned and refuted⁶ by Dhanañjaya in his Daśarūpaka. Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa⁷ after describing the four Vṛttis as usual added a fifth namely the Vimiśrā which represents a combination of all the other Vṛttis. This view of Bhoja and Dhanañjaya is recorded by our author in the Bhāvaprakāśana.⁸

(3) After having explained the nature of the 33 Vyabhicāribhāvas, Śāradātanaya criticises very bitterly the view held by Rudraṭa or Rudra in his Kāvyaṅkāra and Śṛṅgāratilaka expressing the possibility of every one of the Vyabhicāribhāvas being developed in the form of Rasas. The theory of Śānta Rasa as developing from one of the Vyabhicāribhāvas also is condemned on the same basis. Following Dhanañjaya, Śāradātanaya does not acknowledge the Sama and Nirveda to be the Sthāyī of Śānta Rasa; but generally approves the view that only in those cases when one Bhāva being supported by other Bhāvas evokes the Rasa, then that Bhāva should be considered as the Sthāyī of the particular Rasa so

1. P. 5, 18.

2. P. 478. 48. N. S. P.

3. XXII.

4. XXII.

5. Sarasvatīkaṇṭhābharana p. 188.

6. II, 56.

7. MS p. 175,

8. p. 12, 7.

evoked. That being so, if any other Bhāvās such as Nirveda, etc. are capable of producing a Rasa they should also be included in the group of the eight Sthāyīs.

The Nirukti of the Bhāvas, is an item of interest in this work which deals in the beginning of the 2nd. chapter with the derivation of all words denoting Bhāvas. No other writer on dramaturgy has given such profuse information on the derivation or Nirukti.

The author next proceeds to deal with what is known as the chief function of Bhāvas, which evokes the Rasas in the mind of audience when represented through the gestures. In this section he states different theories about the origin, definition, nature and function of the Bhāvas and dramatic Rasas but many among them are not mentioned in the Nāṭyaśāstra. The theories held by different schools are given below in brief:-

1. The theory embodied in the Rasasūtra which was derived from the Nāṭyaveda of some earlier Bharata, is stated by Śārādātānaya as the origin of the Rasa school of thought. He says in this connection: एवं हि नाट्यवेदेऽस्मिन् भरतेनोच्यते रसः।¹ Here he means by अस्मिन् the present Nāṭyaśāstra of six thousand granthas. In support of this statement our author quotes a prose passage, explaining the procedure of Rasabhāvanā after attributing it to one Bharatavṛddha.² The striking resemblance between the passages of Bharatavṛddha and Bharata³ and the brevity of the latter support the theory stated already in the beginning that there were several older works which formed the basis of the present Nāṭyaśāstra. According to the Rasa chapter of Bharata, the next question as to whether Rasas are produced by Bhāvas or otherwise is answered by our author following the statement of Bharata⁴; but here in support of that statement he refers to a verse attributed to Vāsuki. This very verse is found quoted in the present Nāṭyaśāstra⁵ in support of the same view along with other verses preceded with the preamble: भवन्ति वात्र श्लोकाः ।

1 Bhāvaprakāśana P. 86.

2. *ibid.*

3. Nāṭyaśāstra. 6th chapter.

4. *ibid.*

5. G. O. S. VI 89.

It may, therefore, be inferred that the verses found in Bharata¹ with the introductory lines as अत्रानुवंश्यौ श्लोकौ भवतः । सूत्रानुविद्धे अर्थे भवतः । अत्र श्लोकाः । etc. must be the quotations from some earlier works. In connection with this quotation from Vāsuki and the passage² on p. 47 it may be noted that the Rasa theory stated in the 6th. chapter of the Nāṭyaśāstra and quoted by our author may be the same as that held by Vāsuki.³ Then, following the 7th. chapter of Bharata the nature and functions of Bhāvas are explained. While attempting to fix the proper place from which the Rasas emanate, our author confirms the view of Bhaṭṭa Lollaṭa, holding that they really emanate from the heroes Rama etc. and to a certain extent from the actors also, as they represent the same mental condition of Rama and others by their clever acting. The spectators looking to the Bhāvas as represented by the actors feel Rati and Rasa in the actors and obtain enjoyment themselves.

(2) The nature of Rasa and its changes as described by some previous Ācāryas is stated next.⁴ The view of Bhaṭṭa Lollaṭa regarding the Rasāśraya is refuted by the advocates of this theory as was done by Saṅkuka, and Rasa is defined as a feeling of things that brings pleasure to the mind.⁵ According to this definition only Sṛṅgāra can become Rasa and not Vīra, Karuṇa etc. This difficulty was removed by a very interesting illustration, namely, of the six Rasas: sweetness, bitterness, etc. Bitterness also is considered as Rasa because bitter things also can create certain Rasāsvāda. The people who use them get a sort of pleasure in different times and places as they get the sweet taste from sweet things. Similarly, people are born with many Saṁskāras of friendship, enmity, antipathies, etc. of Past, Present and Future and they have different likes and dislikes. Therefore the representation of Vīra, Karuṇa Bhayānaka, etc. also create aesthetic pleasure differently in different spectators endowed with different tastes. The same dramatic representation again may produce the feeling of Sṛṅgāra in some, Hāsyā in others, or Adbhuta in some and Karuṇa in others according to their Saṁskāras. So the feeling which creates the mental plea-

1. Nāṭyaśāstra, 6th chapter.

2. उत्पत्तिस्तु रसानां या पुरा बासुकिनोदिता । Bhāvaprakāśana.

3. For the school of Vāsuki *Vide* p. 2 *ibid*.

4. Bhāvaprakāśana p. 40, 16.

5. मनसो ह्लादजननः स्वादो रस इति स्मृतः । *ibid*. 40, 2.

sure is considered as Rasa and as the pleasure is of many varieties, it is divided into as many different Rasas.

3 Śāradātanaya informs us that the third theory, regarding the origin of Rasas, was communicated by Śiva to Vivasvān or Sun and described in a work entitled the Yogamālāsamhitā, where Śiva also gives instructions on the nature of Tāṇḍava, Lāsya, Nr̥tta, Nāṭya and Nartana.¹ The theory, which is stated below, is not mentioned in the Nāṭyaśāstra of Bharata; but Bhoja² follows this view in his Śṛṅgāraprakāśa. According to this theory, when the Ego or Ahaṅkāra, through its Abhimānavṛtti and sense-organs, comes in contact with the outward phenomena it obtains the form of Rasa with all its different manifestations, in accordance with the three qualities of Sattva, Rajas and Tamas with which the Ego is endowed. To prove this view, here the Sāṅkhya school of Prakṛtīvikāravāda has been followed and the nature of Ahaṅkāra and Abhimāna is defined. Rasa is nothing but this Ahaṅkāra and Abhimāna of the Hero and Heroine, which get many forms in accordance with the Bhāvas, and Guṇas. When a drama is enacted on the stage, the spectators, endowed with Ahaṅkāra and Abhimāna similar to those of the Hero and Heroine, bring themselves into the same position mentally, as occupied by Bhīma and Hanumān on the stage when Draupadī and Sītā were troubled by Duśśāsana and Rāvana respectively. By doing so, they feel Ahaṅkāra and Abhimāna towards one party in the stage and forgetting themselves, enjoy the same feeling as was enjoyed by Bhīma and Hanumān. As the audience feels the eight kinds of emotions Śṛṅgāra etc., it also should be observed that the Ego and Abhimāna change themselves into eight kinds of emotion known as the eight Rasas. So the Rasa according to this theory is nothing but a change in the form of Ahaṅkāra; in other words, the Rasa is a Manovṛtti or emotion.³

4 The view of Padmabhū on Rasa is treated next.⁴ This Padmabhū may be another name of Brahman. His view is stated only with reference to the ninth Rasa Śānta, as he followed generally the view previously mentioned with regard to the origin of the other

1. Bhāvaprakāśana p. 45, 15.

2. Prakāśas, 7 and 11.

3. Bhāvaprakāśana p. 46, 21.

4. p. 47, 8. *ibid.*

Rasas. As only Ahaṅkāra, by coming in contact with the outward phenomena through Abhimāna-vṛtti, changes in the form of Rasa, according to Padmabhū, there could be no Sānta Rasa; because Sānta is a condition of the mind which is entirely devoid of the Ego. Actors also cannot represent a state of the mind, which is devoid of the Ego, as it has no Vibhāva and Anubhāva.

5 Nārada's view on the origin of Rasa comes next.¹ This theory is more or less similar to that described in the Yogamālā-samhitā; and according to Nārada, the Rasas represent the changes of the mind or Manovikāra and the Ahaṅkāra and Guṇas help the mind to get these changes, which represent the Rasa feeling. When the mind, which is endowed with the Guṇas Sattva etc., comes in contact with the outward phenomena, it evolves certain feelings which are called Rasas. The Sānta Rasa also has been accepted by Nārada as enjoyable in certain state of mind, where the quality of Sattva is predominant, and therefore, does not come in contact with the outward happenings.² Though the nature and the origin of the Sānta Rasa has been explained by Nārada, no one seems to have favoured the view that it is stage-worthy.

Having explained the different theories on the origin and the nature of dramatic Rasas, which are not recorded in the present Nāṭyaśāstra, Śārādātanaya discusses the nature of cognition of the spectators on seeing the actors representing diverse characters, like Rama etc. The view of Śaṅkuka on this point has been specially explained and refuted by our author following the theory of Bhaṭṭa-nāyaka. According to Śaṅkuka, this cognition is different from the true, false and doubtful knowledge, as well as from the knowledge of similarity (Sadrśya-Buddhi.) But it is characterised by him as the knowledge of the Citraturaga or a horse painted in a picture. The Anumāna theory of Śaṅkuka regarding the aesthetic pleasure has, however, been ridiculed by later schools on the ground that Rasa cannot be inferred, as inference cannot produce any aesthetic pleasure. But these schools are mostly silent on the view of Śaṅkuka with regard to the nature of this cognition. On this point the view of Śārādātanaya is worthy of note. He thinks that this cognition must be accepted as true knowledge, as it serves the purpose desired by the spectator i. e. Arthakriyākāri. Such knowledge, our author thinks should be accepted as true, as that serves the purpose, desired by the

---

1. P. 47, 12 *ibid*.

2. P. 48. 4 *ibid*

knower, through the object of the knowledge. As the spectator gets the Rasāswāda while observing the actor in the form of Rāma, this knowledge also must be considered as the true knowledge.

*Bhaṭṭanāyaka is followed by Śāradātanaya in another important point regarding the nature and the mode of enjoyment of Rasa by the audience. There are altogether four schools, whose principal theories are based on the Rasa-Sūtra of Bharata and promulgated by Lollāṭa, Śaṅkuka, Bhaṭṭanāyaka and Abhinavagupta, who advocate the theories of Utpatti, Anumiti, Bhukti and Vyakti of the Rasas respectively. Bhaṭṭanāyaka attributes three functions (namely Abhidhā, Bhāvakatva and Bhojakatva) to the words contained in the poetic composition and through these three functions, the Rasa is enjoyed either by their dramatic representation or by listening to it. In this respect Śāradātanaya followed Bhaṭṭanāyaka; but he slightly differed from him with regard to the mode of enjoyment of Rasa. Bhaṭṭanāyaka's Rasānubhava is compared to the Parabrahmānanda, as the spectator finds in him a consciousness of bliss, which is different from the cognition and memory (Smṛti). But the Rasānubhava according to Śāradātanaya is similar to the Jīvātman's enjoyment of the world, which is composed of the Tattvas from Māyā to earth. According to the Kashmirian Śaiva philosophy, Jīva enjoys the world, though it is full of miseries, through the three functions (Tattvas) namely Rāga, Vidyā and Kalā. By the same process, the spectator also, by observing the Bhāvas in a dramatic representation, obtains several kinds of enjoyments which are designated as Rasas, through the three elements Rāga, Vidyā and Kalā. This view, regarding the nature of the Rasānubhava, is more appropriate than that of Bhaṭṭanāyaka, as the dramas are intended only to represent the daily life of human beings. The Jīvas enjoy several Rasas in their every-day life. The same actions, enacted by clever actors by following the beautiful compositions of the poets, make the Jīvas, who possess similar impressions of their own deeds, identify themselves with the Heroes. Thus they enjoy the worldly pleasure or sorrow after forgetting themselves through the same process to which they are subjected in actual life. This gets further support if we note in this connection the well-known sayings of Kālidāsa,¹ Bharata² and Dhanañjaya³. As the Nāṭya is the representation

-
1. त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते । Mālavikā. 1.
  2. त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् । Nāṭyaśāstra. 1, 107.
  3. अवस्थानुवृत्तिर्नाट्यम् । Dagartūpaka. 1, 7.

of the daily life, the enjoyment of Nāṭyarasa also must be more appropriately compared (as Śāradātanaya does for the first time) to Samsārānanda and not with the Brahmānanda. In this respect Śāradātanaya follows the principles of the Śaiva philosophy and quotes the same theory from Śivāgama in support of his contention.

Having explained the origin, nature, place, realisation and the cause of the Nāṭyarasa, Śāradātanaya tries to show, according to a promise contained in page 3, the relation between one group of Rasas to another as that of the cause and effect. He further proves, on the same ground, that those, that produce the other Rasas, are chief among them, while the others are subsidiary. Regarding the casual relation between the two sets of Rasas, Śāradātanaya, as usual, states two schools of thought. He attributes one, among the two schools, to Vyāsa who taught it to Nārada, through whom it was transmitted to Bharata, who circulated it to the world. The general theme of these two schools is that the four Rasas, Śṛṅgāra, Raudra, Vīra and Bībhatsa produce the other four Rasas. This theory is found in the Nāṭyaśāstra, which does not mention the mythical explanations of it, as found in this work¹. According to the first school, the four Rasas were created by Paramātman (Brahma) from the four Vedas; Śṛṅgāra was created from Sāma, Vīra from Rk, Raudra from Atharva, and Bībhatsa from Yajus. These four Rasas again produced the other four Rasas, Hāsyā, Adbhuta, Karuṇa and Bhayānaka and therefore should be considered as more important than others.

According to Vyāsa, however, Śiva, after the destruction of the world, first created Viṣṇu and Brahman. The goddess Śakti stood in his left. In obedience to the instruction of Śiva, Brahman created the world and when he wanted to see the deeds of Śiva in the previous Kalpa, Nandikeśvara appeared before him and taught him the whole Nāṭyaveda. Nandi also asked Brahman to compose a drama on the lines suggested in his teachings and asked him to enact it by the help of Bharatas. Brahman thereupon composed a Rūpaka, Tripuradāha by name, and the Bharatas staged that before him. When Brahman was watching the love of Śiva, the destruction of Tripura, of Dakṣa's sacrifice and of the world as enacted by the Bharatas, he was deeply touched and impressed and, as a result, the four Vṛttis, Kaiśikī, Sāttvatī, Ārabhaṭī and Bhārati came out

---

1. *Vide*, Page 54-58 of the Bhāva-prakāśana.

spontaneously from his four mouths and these four Vṛttis caused respectively four Rasas Śṛṅgāra, etc. That the other four Rasas Hāsyā etc. are capable of being produced by the first four is very logically explained by Vyāsa from the performance of the same drama Tripuradāha.

A similar story regarding the staging of the Tripuradāha by Bharatas in the presence of Śiva, is found in the Nāṭyaśāstra.¹ About the origin of the four Vṛttis, however, we find an explanation in the Nāṭyaśāstra² different from the one stated above. But Śāradātanaya mentions briefly both the stories while stating the origin of Vṛttis in the beginning of the Bhāvaprakāśana.³

Further portion of this section is devoted mainly to instruct the poets how to develop the Rasas in combination with the Bhāvas in their works. It also summarises the important Bhāvas, which are related to Śṛṅgārārasa and are found scattered in several chapters of the Nāṭyaśāstra.

III. In the third section, Śāradātanaya discusses two points namely (1) the aims and object of the poets in composing respective poems and (2) how the poems serve the object intended by the authors and expected by those who attend the dramatic performance. The conclusion of our author, regarding the first point, is virtually the same as we find in Bharata, whose views were modified and developed to a certain extent by Ānandavardhana and Dhanañjaya. According to these writers who belong to the Rasa school, the chief aim of poets is to rouse up the emotions of the audience or hearer in the form of sentiments called Rasas by the presentation of appropriate exciting factors (Vibhāvas) and external manifestations (Anubhāvas) and secondary moods (Vyabhicāribhāvas) through their compositions. This being their chief object, the Alaṅkāras, Guṇas, and also Ritis should be used in their compositions as subsidiary elements, so that the chief purpose of the poems may be fully expressed.

Regarding the second point, namely, the mode in which these sentiments (Rasas) are evoked in the mind of the audience, Śāradātanaya states two different views, namely those of Vākyaṛthatā and Vyaṅgyatā held by Dhanañjaya and Ānandavardhana respectively. Though, chronologically, Ānanda was earlier than Dhanañjaya, the author gives special importance to the views of the

---

1. IV 10. 2. *Vide* chapter XX. 3. P. 12.

latter, which he mainly follows. Briefly put, Dhananjaya's view is that Rasas are evolved in the minds of the audience through the Tātparyaśakti of the words and not by the (Vyañjanāvṛtti) suggestive capacity of them, as held by the followers of the Dhvani School. Tātparyaśakti of the words is no other than the desire on the part of the poets to produce Rasas in the minds of audience through their compositions, by presenting the appropriate Vibhāvas etc. As the audience also gets the same Rasānubhava as desired by the authors, on following their compositions, the Vākyaṛtha of the poems is to be considered as Rasas, through the Tātparyaśakti. For the other Vṛttis, Abhidhā and Lakṣaṇā of the words only go so far as to present the Vibhāvas etc. Instead of attributing a new function of suggestiveness to the words, the Tātparyaśakti, which must be observed even by the Dhvanivādins, may be extended in order to obtain the results expected through the suggestive capacity of the words.

So the connection between the Poem and Rasa, has been approved by Śāradātanaya as Bhāvyaabhāvakabhāva, and Pratipādyapratipādakabhāva and between Rasa and audience Bhōktr̥bhogyabhāva in accordance with the views held by Dhananjaya and Bhaṭṭanāyaka. According to the Dhvani school, however, the Poems and Rasās are connected by Vyaṅgyavyañjakabhāva. This view, as started by Ānandavardhana and confirmed by Abhinavagupta and Mammaṭa, is treated next by Śāradātanaya, and the Sphoṭa theory of Grammarians, which is the basis of the Dhvani school, is stated at the end of this section:

Another very important matter dealt with in this section is the statement of three schools of thought regarding the connection between the words and their meanings, which is called Sāhitya. This connection must be known, as Śāradātanaya states, both by the poet and the audience; for unless they are conversant in this, the selection of the appropriate words and the enjoyment of Rasa would be an impossibility for both of them.

1. According to the first school, the words and their meanings are connected in twelve different ways. These twelve connecting links are divided into three groups, each consisting of four, namely:—

- (1) Vṛtti, Vivakṣā, Tātparya, Pravibhāga.
- (2) Vyapekṣā, Sāmarthya, Anvaya, Ekārthibhāva.
- (3) Dōṣahāna, Guṇopādāna, Alaṅkārayoga, Rasāviyoga.

This classification of our author is taken from the Śrīṅārāprakāśa of Bhojadeva, who treats these groups in a very elaborate fashion with many illustrations from the poems of eminent authors in five Prakāśas from 7th. to 11th.¹ These Prakāśas have been summarised by Śāradātanaya, who quotes the same examples as given by Bhoja. The accompanying tabular statement² will show how the Dhvani has been taken as a part of Tātparya by Bhoja and following him, by Śāradātanaya. Dhvani, which is found only in poetry, has got a smaller scope than that of Tātparya which is found in all the three kinds of speech namely: Laukika, Vaidika and Poetical. Following the view of the Daśarūpaka and the Śrīṅārāprakāśa, Śāradātanaya denies the existence of Dhvani as held by the Dhvani school as independent of the Tātparya-śakti and characterizes the difference of these two as that of a Brahmin and a Brahmacārin.

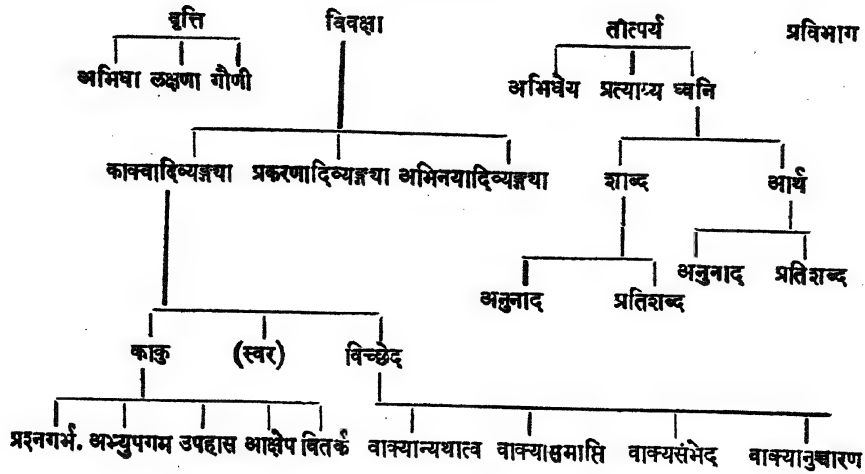
2. Abhinavagupta's view regarding the connection of words and their meanings is stated next. According to him, words and

1. तत्राभिधाविवक्षातात्पर्यप्रविभागव्यपेक्षासामर्थ्यान्वयैकार्थीभावदोषहानगुणोपादानालङ्कारयो-
गरसावियोगरूपाः सन्दर्भयोर्द्वादश संबन्धाः साहित्यमित्युच्यते ॥

Śrīṅārāprakāśa VII Pra. Compare with p. 145, 6-12 of the
Bhāvaprakāśana.

2.

Group I.

objects meant by the words are connected with each other in six different ways.¹

3 The third school of thought, on this subject, is represented by Mammata in his Kāvya prakāśa. According to him, the words are connected with their meanings in three different ways.²

While mentioning the view of Mammata, Śāradātanaya summarises in metrical form the first five Ullāsas of the Kāvya prakāśa comprising the Sūtra and the Vṛtti using almost identical words as found in the latter work—a fact acknowledged by Śāradātanaya himself.³

IV. Having dealt with the connections between the Poems and the Rasas, so also between the words and their meanings, Śāradātanaya, in the fourth or the last section, treats of the different types of poems that evoke Rasāsvada in the minds of the spectators. The number of such poems is thirty according to Śāradātanaya, while Bhoja acknowledges twenty-four and Viśvanatha twenty-eight. These thirty kinds are divided into two main divisions as Nāṭya and Nṛtya. The ten well-known dramas of Bharata are taken as Nāṭya, while the other small types, numbering twenty, come under the division of Nṛtya. While defining Nāṭya, the author refers to two definitions as given by Dhananjaya⁴ and Abhinavagupta⁵ respectively. According to Dhananjaya, the gestures and dramatic representations of actors are designated as Nāṭya; while Abhinava defines Nāṭya as the feeling of the spectators identifying Heroes Rama and others in the actors.

1. I. वाच्य II लक्ष्य III व्यङ्ग्य IV गम्य, V प्रत्याय्य VI द्योत्य.

I वाचक II लक्षक III व्यञ्जक IV गमक V प्रत्यायक VI द्योतक.

I अभिधा II लक्षणा III व्यक्ति IV गति V प्रतीति VI बुद्धि.

2. I. वाचक, II लक्षणिक III व्यञ्जक

I. वाच्य II लक्ष्य III व्यङ्ग्य

I. अभिधा II लक्षणा III व्यञ्जना

3. तच्च काव्यप्रकाशेन मयाऽप्यत्र प्रदर्शितम्। P. 175, 20.

4. अवस्थानुवृत्तिर्नाट्यम् Bhāvaprakāśana P. 180, 2. Daśarūpaka I. 7.

5. रामादितादात्म्यापत्तिर्नैते या नाट्यमुच्यते ॥ Bhavapr. P. 180, 8.

नाट्यं नाम नटगतामिनयप्रभावसाक्षात्कारायमाणैकधनमानसनिश्चलाध्यवसेय etc.

Abhinava Bhāratī P. 268.

Through this Nāṭya and Nṛtya the aesthetic pleasure is enjoyed by the audience. Nṛtya types of Dramas represent certain Bhāvas only and they at times are regarded as inferior to the Nāṭya. But Nṛtta which is regarded as a subsidiary to Nāṭya and Nṛtya and represents a particular movement of the body without any gesture, is of two kinds, namely: Lāsya and Tāṇḍava. As the music and musical instruments also help the dramatic representation to produce the Rasas in the minds of the audience, Śāradātanaya undertakes to give the origin of the Indian music in brief. He begins with the creation and in stating it he follows the thirty-six principles (Tattvas) of the Śaiva and Tāntric philosophy. With regard to the revelation of the seven Svaras with their twenty two Śrutis from the Nāda, Śāradātanaya also mentions two different views. One view holds the twenty two Nāḍīs to be the cause of the seven Svaras with twenty two Śrutis and this view finds mention in the Saṅgītamakaranda¹ and the Saṅgītaratnākara.² The second theory is not known so far from any other work. According to this view the seven Svaras find their origin in the seven Dhātus, Tvak, etc.³ which are connected with the twenty two Dhamanīs or arteries all starting from the Navel (Nābhi). When five winds Prāṇa etc. controlled by the mind evoke the fire into the Dhātus through the Dhamanīs, Nāda is produced by a combination of the aforementioned fire and Dhātu. This Nāda is what known as the Svara. The different places of the Svaras and the number of Śrutis attached to the Svaras are due to the different situation of the Dhātūs and the Dhamanīs. In this section, is treated in a condensed form the Science of Music, and Śāradātanaya follows principally⁴ the teaching of the three authors on music namely Bhoja, Abhinavagupta and Bharata in this respect. He treats then of the preliminary of the drama (Pūrvaraṅga) and its twenty two functions (Aṅgas) and the theme of the plot on the lines indicated in the 5th, chapter of the Nāṭyaśāstra and the Daśarūpaka of Dhanañjaya. Curiously enough Śāradātanaya takes considerable pains in explaining the meaning of the phrase., नान्दन्ते सूत्रधारः which is found in the beginning of every drama. Some dramas place this

1. P. 22; 18-21.   2. I, 8.

3. स्वगसुक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रानि घातवः । P. 186, 8.

4. P. 194, 5-7.

sentence after the Nāndī śloka while others before it, and the Sūtradhāra is required to recite the Nāndī verse. According to the testimony of Bāṇa all dramas of Bhāsa published in the T. S. S. and some other dramas such as the Bhagavadajjukiya, the Āścarya-cūdāmaṇi and the Mattavilāsa belong to the second category, while the dramas of Kālidāsa and others fall into the first. If the word 'Nāndyante' means "after the performance of Nāndī" then this phrase would not be appropriate in the dramas of Bhāsa and others as there Nāndī is to be recited after the entrance by the Sūtradhāra himself. In order to reach an understanding between the two contending views Śāradātanaya suggests two meanings, one as Tatpuruṣa and the other as Bahuvrihi in order that both the cases may be covered. The Tatpuruṣa is suitable for all works coming under the first category, while Bahuvrihi is suitable for the works of second category. According to the latter 'Nāndyante' means: "when that preliminary function (aṅga) preceding the Nāndī is completed" so that the Sūtradhāra's recitation of Nāndī after the sentence नान्यन्ते सूत्रधारः in some dramas is justified.

Nāṭaka is considered most important among all varieties of dramas, as it is the fountain-head of all Rasas, being
 1 Nāṭaka. endowed with all the necessary Aṅgas. According to Śāradātanaya, Nāṭaka is said to be complete when it has five Arthaprakṛtis, five Avasthās, sixty four aṅgas, four Vṛttis, five Sandhis, twenty one Sandhyantarās, thirty six Bhūṣaṇas and ninety Saṅgitāṅgas. In this respect, he does not follow Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa where four groups of sixty four Aṅgas are said to make up a complete Nāṭaka. A new group of sixty four Alaṅkāras¹ of the Nāṭaka is mentioned by our author and only fifty four of them are defined in this section. The thirty six Bhūṣaṇas mentioned by Bharata in the 16th. chapter mostly are incorporated in this group of sixty four while the original source of others is not known. Regarding the nature and functions of Nāṭaka Śāradātanaya follows mainly Bharata and Dhanañjaya and mentions the views of Kohala and Mātrgupta whenever the two latter differ. Among others Subandhu's classification of different types of Nāṭaka is worth mentioning. According to him the Nāṭaka is of five kinds, namely: Pūrṇa, Praśānta, Bhāsvara, Lalita and Samagra. Kṛtyārāvaṇa—a fairly unknown drama is given as an example of Pūrṇa as the five Sandhis, Mukha etc. are fully deve-

1. P. 228, 11.

loped in that work. The Second variety of drama namely Praśānta should have five peculiar Sandhis, Nyāsa etc.¹ which serve the purpose of the Sandhis, Mukha, etc. The Svapnavāsavadatta is a good example of this kind of Nāṭaka in which these five Sandhis are developed. Though in this drama Śṛṅgāra is the chief Rasa, it is believed to be Praśāntarasabhūyiṣṭham,² as the Nirveda Vyabhicāri Bhāva plays a very important part in it. Here all the Sandhis as described by Śāradātanaya are found in the play of T. S. S. excepting the Pratimukha sandhi or the Nyāsa-samudbheda. This sandhi according to the original Svapnavāsavadatta as known to Śāradātanaya, consists of Vatsarāja's knowing Vāsavadattā to be living on noticing the peculiar Tilaka on the fore-head of Padmāvatī. Though this fact comes on the way of identifying the Svapnanāṭaka of T. S. S. with the original work known to Śāradātanaya, the quotation of one complete verse and other incidents as mentioned in this work prove that Śāradātanaya had before him the Trivandrum play as it is available to day with exception of the Nyāsasamudbheda which the play contained according to him. Looking to the nature of the references to the Svapnavāsavadatta of Bhāsa in the Bhāvaprakāśana, the Nāṭyadarpaṇa⁴ and the Lōcanaś of Abhinavagupta, it is easy to surmise that the Trivandrum edition of the work does not represent either a complete or a very faithful recension of the work in question.

The third kind of drama Bhāsvara has another set of five sandhis. The Bālarāmāyaṇa is given as an example which agrees more or less with the work of the same name which has been handed down to us. But to illustrate the first sandhi Mālā, an incident from the Mudrārākṣasa has been cited, but this does not seem to be very appropriate to the contest.

The fourth kind of Subandhu's dramas is illustrated by the Vikramorvaśīya, and the description given here agrees with that contained in the printed edition. Some incidents from the stories of Vatsarāja, Yayāti and Rāma also are mentioned to illustrate the Sandhis in a drama of this kind.

---

1. See P. 288.

2. *ibid*

3. चित्रकुसुमः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः । तान्तु देवी न पश्यामि यस्या चोदयती प्रिया ॥

4. P. '84-8 पादाङ्कान्तानि etc.

5. P. 152 सञ्चितपद्मकपाट etc.

The fifth kind, namely the Samagra drama is represented by the Mahānāṭaka which possesses the characteristics of all the Vṛttis and the Lakṣaṇas. The Mahānāṭaka now extant can not represent the kind of drama described here as it is a collection of best compositions found in the dramas of Bhavabhūti and others. Nṛttavāra or Nṛttacāra also is mentioned as an example of this kind of drama but we hardly know anything about it.

With regard to the second Rūpaka, Prakaraṇa, three different definitions are recorded by Śāradātanaya in his 2 Prakaraṇa Bhāvaprakāśana following the views of three different authors on Dramaturgy. The first two of them are the same as are to be found in the Daśarūpaka and the Nāṭyaśāstra of Bharata. About the source of the third definition which differs from others on one point, namely, the insertion of Viśkambhaka in the Prakaraṇa, nothing is known from the works on dramaturgy now available. Five dramas are named as illustrations of the five kinds of Prakaraṇas and among them the Padmāvatī-pariṇaya describing the story of a Brahmin hero is entirely new.

Bhāṇa also has been defined here on the lines of Dhanañjaya, Kohala and Bhoja. Whether really the verses quoted 3. Bhāṇa. under the name of Kohala represent true quotations from his work or only his views in a metrical form we have at present no means to decide and the question will not be settled until we are so fortunate as to discover the work composed by Kohala. The ten Lāsyāṅgas are defined in this section but the definitions are generally different from those found in the 18th. chapter of Bharata. A new Aṅga Bhāvika also has been included by Śāradātanaya and defined along with the other ten.¹ This Bhāvika is quite different from the Bhāvikālāṅkāra of Bhāmaha, Daṇḍin and Udbhaṭa. Śāradātanaya introduces here according to some authority the other four kinds of Nṛtta gulma, Śṛṅghalikā etc. to be administered in a Bhāṇa. Though all the four Nṛttas are mentioned in the fourth chapter of Bharata and commented on by Abhinava, the definitions of our author are remarkable for their clarity of expression and appropriateness. The explanation of the Bhadrāsana and the Yantra through which these Nṛttas should be learnt, is found only in the commentary of Abhinava on Bharata.²

1. स्वप्ने विलोक्य दयितं क्रियते यत्प्रबुद्धया ।

मनोमर्तया भावस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥ Bhava-p. 246, 18,

2. Abhinavabhāratī, pp. 198-194.

Prahasana has been divided into three groups as Suddha, Vikṛta and Saṅkirṇa on the lines of the Daśarūpaka.
 4. Prahasana. though Bharata advocates only two. Śāradātanaya² informs us further that there should be two Sandhis Mukha and Nirvahaṇa, one Anka and six Rasas in a Prahasana. The Sairandhrikā, Sāgarakaumudī and the Kalikeli are mentioned as examples of the three kinds of Prahasanas but unfortunately all these three works no longer exist.

With regard to the definition of Dīma, Śāradātanaya agrees with the views of Bharata and Dhanañjaya. In this
 5. Dīma. section one little thing is note-worthy. One verse regarding the definition of Dīma is attributed to Bharata-muni by Dhanika¹ in his Daśarūpakāvaloka. This verse is not found in the Nāṭyaśāstra. But the first half of that verse is only found in the Bhāvaṇaprakāśana followed by a different half² while only the second half of it is found in Bharata's Nāṭyaśāstra.³ According to this verse the definition of Dīma was originally given by Brahmā in his Tripuradāha Dīma which was enacted before god Siva. Two works Vrtroddharāṇa and Tārakoddharāṇa which are no longer extant are mentioned here as illustrations of Dīma.

In the definition of Vyāyoga the author mainly follows Bharata and not Dhanañjaya, but no illustration has
 6. Vyāyoga. been given of Vyāyoga.

In the description of Samavakāra also he mainly follows Bharata and Dhanañjaya excepting in two points, namely
 7. Samavakāra. the nature of the Naḍikā and Kapaṭa. One Nāḍi, according to Śāradātanaya, is one-fourth of a Muhūrta and of two Ghaṭikās⁴ while according to Bharata it is the half of a Muhūrta.⁵ Regarding the Kapaṭa two definitions are given here following two different authorities though none can be found either in the Daśarūpaka or in the Nāṭyaśāstra. The definitions of

1. इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् । ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥

इति स्वयमेव भरतमुनिना etc., Daśarūpaka III 58.

2. इदं त्रिपुरदाहाख्ये लक्षणे ब्रह्मणोदितम् । उदाहरणमेतस्य वृत्रोद्धरणमुच्यते ॥ P. 248, 2.

3. IV, 10.

4. मुहूर्तस्य दुरीयांशो नाडिका घटिकाद्वयम् । P. 249, 10.

5. नाडीसंज्ञा केसा मानं कालस्य यन्मुहूर्तार्धम् । XVIII 118.

Kapaṭa and Vidrava and the causal connection existing between them are worthy of note. The Amṛtamathana Samavakāra which also is mentioned in the Nāṭyaśāstra¹ and which is said as composed by Brahmā is given here as an example.

The noteworthy feature in the description of the Vithī, is the introduction of the Lāsyāṅgas, and in this connection Śāradātanaya mentions the views of Kohala and Bhoja. Kohala was of opinion that the Lāsyāṅgas were only optional, while Bhoja considered them as compulsory.

The definition of Utsrṣṭikāṅka by Śāradātanaya is virtually the same as given by Bharata but they disagree on 9. Utsrṣṭikāṅka. one point. Bharata is of opinion that it is devoid of three Vṛttis: Sātvatī, Ārabhaṭī and Kaiśikī. But Śāradātanaya considers only Kaiśikī as unnecessary. He considers that Utsrṣṭikāṅka should end always as a comic play though it may be full of fights and the wailings of women.² Bharata is silent on this point. The fights which took place in earlier times among the divine heroes or with martial races should be described only in the Bhāratavaṛṣa because it is known as the Karmabhūmi. To illustrate this kind of drama, he mentions three plays describing the deaths of Lakṣmaṇa by Śakti, of Jīmūtavāhana and of Chandrapīḍa where the play ends as comic. Śāradātanaya further informs us that Utsrṣṭikāṅka should have one Aṅka according to Bharata, two according to Kohala, and three according to Vyāsa and Ānjaneya.³ As the present Nāṭyaśāstra does not mention any number, it is probable that this opinion of Bharata has been taken from some earlier authority who was also known as Bharata. Kohala admitted two Sandhis, Mukha and Nirvahaṇa, while others think that the Sandhis of Ihāmṛga must be those of Utsrṣṭikāṅka, and still others think that they refer to Dīma.⁴ None of these views is however mentioned in any other work on dramaturgy.

The definition of Ihāmṛga as given in this work does not also differ from what has been given by Bharata and 10. Ihāmṛga. Dhananjaya, and as an illustration of this kind of drama the Kusumaśekhara is mentioned.

1. IV 2, 8.

2. कर्तव्योऽप्युदयान्तिमः । P. 251, 18.

3. अस्याङ्गमेकं भरतो द्वावङ्गाविति कोहलः । व्यासाजनेयगुरवः प्रादुरङ्गत्रयं यदा ॥ P. 251, 20

4. मुञ्चनिर्वाहणे सन्धी इति कोहलभाषितम् । ईहामृगमदित्यन्ये केऽप्याहुर्द्विसन्धिविधिः ॥ *ibid.*

The general difference between the Nāṭakas and the Prakaraṇas on the one hand and the other eight kinds of dramas on the other, seems to be that in the former all the five Sandhis are compulsory, while in the latter they are not so and sometimes a majority of them is omitted.

The chief object of the ten types of dramas or Nāṭya is to rouse up the Rasas into the minds of the spectators, while Uparūpakas. that of other types of dramas which are known as Uparūpakas, is to represent the particular Bhāvas by means of appropriate gestures, and therefore, they are known as Nṛtya. Regarding the origin of this kind of dramas, which is not mentioned in the present Nāṭyaśāstra, nothing can be said definitely at present. From what has been said before and from certain statements contained in the Nāṭyaśāstra¹ it seems probable that Kohala and his followers who made the Nāṭyaveda easily accessible to the dramatists by their works, had invented the Uparūpakas whose number differs, with each authority. Harṣa's² definition of Totaka, one of the Uparūpakas, quoted by Śāradātanaya, is another proof of the existence of Uparūpakas before the time of Harṣa. The commentary of Abhinavagupta also on the last portion of the 4th. chapter of the Nāṭyaśāstra where some references from Kohala to the Uparūpakas are made,³ support the contention that Kohala may be the inventor of these Uparūpakas. Hemacandra⁴ and Ramacandra⁵ support the same view in their works. The earliest mention of Uparūpakas and their number, is found in an anonymous verse quoted by Dhanika in his Daśarūpakāvaloka; according to it their number is seven.⁶ Uparūpakas are next mentioned by Abhinavagupta who introduced many of them in his commentary⁷ of the Nāṭyaśāstra and quoted from an earlier treatise many verses with the preamble as तदुक्तं चिरन्तनैः । in order to show that the Uparūpakas were the other forms of the Lāsya and Tāṇḍava.

1. शेषं प्रस्तारतन्त्रेण कोलाह(ह)लः कथि(ययि)व्यति ।

कोहलादिभिरेवतु वत्सनाष्टिभ्यदसिलैः ।

मर्त्यधर्मक्रियायुक्तेः + + + +

एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि नराणां बुद्धिबर्धनम् XXXVII 18, 24, 25.

2. P. 288, 5. 3. pp. 173, 182, 183.

4. Kavyānuśāsanavivēka pp. 325, 329. 5. Nāṭyadarpaṇa p. 25.

6. I. 8. 7. Abhinavabhāratī p. 183.

The earliest authority, who is mentioned there by the word 'Cīrantana' is not known to us, but the same verses are found quoted by Hemacandra¹ and Śāradātanaya.² Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa comes next chronologically which gives the definitions in verse of as many as fourteen Uparūpakas. All these verses are found in the Bhāvaprakāśana intermixed with other verses of Śāradātanaya. Before the treatment of the Uparūpakas Bhoja describes the ten main Rūpakas and quotes identical verses as given by Bharata in the 18th. chapter, with the remark that he followed Bharatācārya in that respect³. Regarding the Uparūpakas, Bhoja does not mention any authority whom he followed. It may be inferred by this statement of Bhoja that Bharata described only ten Rūpakas and that the other dramas were later than Bharata. Then Bhoja describes Nāṭikā and Sattaka as they are the direct outcome of the Nāṭaka and Prakaraṇa. These two Rūpakas are followed by a set of another twelve Uparūpakas Śṛṅgadita, etc.⁴ Regarding this fourteen kinds of dramas, though he does not mention any authority, it is very clear that he quoted all these verses from an earlier work of an unknown author who, of course, is different from Bharata, just as he did in the case of ten principal Rūpakas.

The systematic treatment of all the twenty kinds of Uparūpakas, however, is found only in the Bhāvaprakāśana. The list of seventeen Uparūpakas as supplied by the Agnipurāṇa cannot be considered as very early as the Purāṇa itself contains quotations from the Dhvanyāloka and displays remarkable similarity with the Bhoja's theory of Śṛṅgārārāsa. Considering all these facts we can conclude for the present that these Uparūpakas were unknown when the Nāṭyaśāstra was composed, but originated before the time of Dhanika, and probably Kohala was responsible for inventing these Uparūpakas. Among the lists of Uparūpakas supplied by several writers beginning from Dhanika to Viśvanātha the heaviest is perhaps that of Śāradātanaya who mentions two lists each having twenty names.⁵ But in the first list Sattaka has an independent place

1. Kāvyañuṣāṇa P P. 327-328.

2. Bhāvaprakāśana. P P. 265, 28; 266, 14.

3. इति दशरूपकमेतद्भरताचार्यानुसारतो गदितम् । Śṛṅgāraprakāśa Ms. P. 141.

4. वाक्यार्थोभिनयोऽयं प्रकीर्तितो नाटकादिभेदेन । द्वादशविधपदार्थोभिनयमयं यथास्थितौ वक्ष्ये ॥

5. P P. 321, 6; 255, 10.

ibid. P. 142.

while Bhāṇa is omitted and in the second list which seems to be more accurate Bhāṇa is mentioned instead of Sattaka as the latter is included in the Nāṭikā. Let us now consider the peculiarities of the Uparūpakas as treated by Śāradātanaya.

Totaka is the first in the list and as it is similar to the Nāṭaka it is treated here along with the description of the Nāṭaka. Three definitions of Totaka are quoted here: the first of them is attributed to Harṣa and the other two to some unknown Acāryas. Regarding the introduction of the character of Vidūṣaka in the Totaka there is difference of opinion amongst the three authors. Harṣa considers it unnecessary, while the others do not think so. Four dramas are mentioned as examples of four kinds of Totaka with nine, eight, seven and five Aṅkas. Among these four the Vikramorvaśī only is known to us. Bhoja does not mention Totaka in his list of 14 Uparūpakas.

Nāṭikā being an outcome of Nāṭaka and Prakaraṇa it is treated immediately after the two are described. It is mentioned by Bharata as Nāṭī and by Dhanañjaya as Nāṭikā. Sattaka also is mentioned here as a different form of Nāṭikā,¹ but once again this subject is brought for discussion at the end of the section dealing with the Uparūpakas.² Here following Bhoja Śāradātanaya gives the Sattaka an independent place thereby increasing the number of Uparūpakas.

The definitions of Goṣṭhī and Sallāpaka of Śāradātanaya are similar to those found in the Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha. The definition of Goṣṭhī according to Bhoja is also mentioned here and this consists of one verse only.³

The definition of Śilpaka as given by Śāradātanaya is similar to that of Viśvanātha, but among the twenty-seven Aṅgas of Śilpaka enumerated by these two authors slight difference is noticeable. Though Viśvanātha is later than Śāradātanaya, it cannot be said definitely that the former

1. P. 244, 15. 2. P. 269, 1.

3. गोष्ठे यत्तु विहरतस्त्वेष्टमिह कैटभद्विषः किञ्चित् । रिष्टासुरप्रमथनप्रसृति तदिच्छन्ति गोक्षीति ॥
Compare Śrīṅārāprakāśa MS. P. 145. with Bhāvaprakāśana P. 256, 14.

followed the latter. For Viśvanātha did not incorporate in his work the two additional Uparūpakas Kalpavallī and Pārijātaka mentioned by Sārādātanaya, but added quite a different Uparūpaka, Vilāsikā by name, instead of Dombī which was well known even to Dhanika and Abhinava. But it cannot be denied that both of them followed a common authority which existed before them but now no longer extant.

The definition of the next Uparūpaka Dombī is given here by the author for the first time. The Dombī should have

16. Dombī. an Udātta heroine, one Aṅka, Kaiśikī and Bhārati Vṛttis, Vīra and Śṛṅgāra as Rasas and seven Aṅgas. The Kāmadattā which now no longer exists is mentioned as an example of this kind of drama. This Dombī is known according to some as Bhāṇikā and the same fact has been stated here in the line डोम्बेव भाणिकोदात्तनायिका¹ etc. Viśvanātha² followed that view and described this kind of drama as Bhāṇikā with the same description as found here and with the same Kāmadattā as an example. The definition of Bhāṇikā as given by Sārādātanaya and Bhoja is quite different from that of Viśvanātha.

Śṛīgadita is of two kinds as Viśvanātha states in his Sāhitya-darpana. The first of them is not found anywhere
17. Śṛīgadita. else while the second variety is similar to that stated by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa.³ Sārādātanaya has combined these two descriptions into one.⁴ The Rāmānanda has been mentioned as an example of this kind of drama, while Viśvanātha mentions the Kṛīḍā-Rasātala as an example of the first variety but does not find any illustration of his second type.

1. 257, 17.

2. Compare Sāhityadarpana VI 808-812, with Bhāvaprakāśana,

P. 257, 17-258, 6.

3. तत्र श्रीरिव दम्पत्यवत्रोयेतिन् कुलाङ्गना पत्युः ।

वर्षयति श्रीरिवैवप्रसूतिगुणानप्रतस्तस्याः ॥

पत्या च निप्रसूया गातव्ये तान्कमादुपाकभते ।

श्रीमदितमिति मनीषिमिरुदाहृतोऽसौ पदामिनयः ॥ Ms. P. 142.

4. Compare P. 258, 8 to 17 of the Bhāvaprakāśana with VI 293-295 of the Sāhityadarpana.

Bhāṇa is next described as one of the Uparūpakas. Here two similar sets of verses describing the Bhāṇa are found 18. Bhāṇa. one after the other. The second description of it must be considered as belonging to a different school according to the author's view expressed at the end of the work.¹ The first set of verses describing the Bhāṇa is the same as that found in the Śṛṅgāraprakāśa and the Nāṭyadarpaṇa, but the source of the second set of verses is unknown. Bhāṇa is divided into six kinds: Śuddha, Saṁkīrṇa, Citra, Uddhata, Lalita and Lalitoddhata. The first three are based on the difference of language used in music, while the second three are divided on the basis of the plot or action following the music employed in them. Yet another kind of Bhāṇa Nandimālī by name, is acknowledged by Bhoja and Śāradātanaya, and it is stated in this connection that those who consider this as a separate Uparūpaka do not possess a sound knowledge of the rules laid down by Bharata.² It is strange, however, that the present Nāṭyaśāstra is silent on this point. The description of Nandimālī, however, resembles Bhāṇa which is one of the ten principal Rūpakas. Viśvanātha does not mention this as an Uparūpaka in his list of eighteen.

The definition of the next Uparūpaka Bhāṇikā which is altogether different from that of the Sāhityadarpaṇa is 19. Bhāṇikā stated by Śāradātanaya who mentions the views of two different schools in this connection. According to the first it is another form of Bhāṇa, though the main portion of this is occupied only with music and Nṛtta. All the verses describing Bhāṇikā also make their appearance in the Śṛṅgāraprakāśa while the Nāṭyadarpaṇa quotes only the first verse from its definition. The second school, however, maintains that the Bhāṇikā is a drama having Śṛṅgāra as the chief Rasa, the three Sandhis beginning with Mukha, Piṭhamarda, Viṭa and Vidūṣaka as characters, ten Lāsyāṅgas and the Pāñchāla Rīti. The drama Viṇāvatī is given here as an example but nothing further is known about it.

1. P. 812, 9.

2. सेवैवन्वर्गयो यो भणो नन्दिमालिनामन्वः ।
मित्रः कैश्चिद्विदो मस्तमं सम्यगविदित्वा ॥

Viṭa Śṛṅgāraprakāśa MS. P. 144 and Bhāvaprakāśana PP. 259, 260.

The Uparūpaka Prasthāna is treated next and for this Sāradātanaya gives two definitions.¹ One is found in the 20. Prasthāna Śrīngāraprakāśa of Bhoja and the Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra, while the other is mentioned by Viśvanātha.² According to the first this Uparūpaka should only have plenty of Music and Nṛtta; but according to the second, it should have low class people as hero and heroine, with a great deal of drinking and dancing together with two Sandhis: Mukha and Nirvahaṇa. The Śrīngāratilaka is mentioned as an example by Sāradātanaya and Viśvanātha.

The description of Kāvya in the Bhāvaprakāśana differs slightly from that of Sāhityadarpaṇa. The definitions of 21. Kāvya two kinds of Kāvya, Śuddha and Citra, as given by Bhoja also are included here under the heading of Rāsaka.³ According to Sāradātanaya also, Kāvya is of two kinds which are represented by the Gauḍavijaya and the Sugriyakelana. It may be pointed out that there are altogether four different kinds of Kāvya as can be gathered from Bhoja and Sāradātanaya.

Prekṣaṇaka is described next which is defined under the name Preṅkhaṇa by Viśvanātha. According to Bhoja it is 22. Prekṣaṇaka. divided into two as Nartanaka and Prekṣaṇaka.⁴ While describing this type of Uparūpaka, Sāradātanaya quotes the same verses found in the Śrīngāraprakāśa, and treats both Nartanaka and Prekṣaṇaka under one head. The Prekṣaṇaka has also been described by Sāradātanaya following two previous authorities of different schools and the descriptions given here are in a grander scale than what is found in the work of Bhoja. The description of Preṅkhaṇa in the Sāhityadarpaṇa is similar to the second kind stated by Sāradātanaya. The three dramas Vālivadhā, Nṛsimhaviṇaya, and the Tripuramardana are here mentioned as examples, while Bhoja and Viśvanātha mention the Kāmadahanādi and Vālivadhā only as illustrations.

1. pp. 262, 19; 265, 15. 2. VI 280, 281. 3. P. 265, 19-22.

4. यस्य पदार्थमिनयं कलितलम् सदसि नर्तकी कुरुते ।

तन्मर्तनकं शम्भालास्यञ्जलिकद्विपुयादि ।

रम्भासमावन्तरसुराख्यादौ प्रवर्त्यते बहुभिः ।

पञ्चविधैर्नर्तकेष्वनकं कामदहनदि ॥ Śrīngāraprakāśa MS. P. 145

There is a great deal of difference of opinion amongst earlier writers regarding the identity of Rāsaka and Nāṭyarāsaka. Both of them really denote the different modes in dances and they are mentioned separately by three writers on Uparūpakas namely: Bhoja, Śāradātanaya and Viśvanātha. All the verses in the Sṛṅgāraprakāśa regarding these two kinds of dance, have been fully incorporated by Śāradātanaya.¹ In addition to this he incorporated some more verses quoted by Abhinavagupta in his commentary on the Nāṭyaśāstra.² This set of verses quoted by Abhinava contains not only a definition of Rāsaka but also the definitions of nine more Uparūpakas. These definitions are somewhat different from those mentioned by such later writers as Bhoja and others. The view held by Bhoja and our author regarding the two Uparūpakas under discussion is briefly given below. The Rāsaka means a particular variety of dance performed by a group consisting of 16, 12 or 8 heroines in the four forms of Piṇḍī Śrīkhalā, Bhedyaka and Latā. The Nāṭya-Rāsaka, on the other hand, stands for a certain kind of dance where the actions of the king also are represented by women through appropriate gestures accompanied with dancing. Several varieties of this Nāṭyarāsaka are described in the Bhāvaprakāśana, and the Carcarī adopted in the Ratnāvalī also comes under this category.³ According to certain anonymous verses quoted by Abhinavagupta,⁴ however, the Rāsakā is a dance similar to that performed by Kṛṣṇa in the company of Gopīs as described in the Bhāgavata. But in the Sāhityadarapaṇa the Rāsaka and the Nāṭyarāsaka are described as two short dramas having the Aṅkas, Sandhis, actors, Rasa, Vṛttis, hero and heroines. Dance was allowed to occupy only an insignificant position. To illustrate this kind of drama Viśvanātha mentions the Narmāvatī, Vilāsavati and Menakāhitam as examples which are now no longer extant. This view of Viśvanātha also finds a place in the Bhāvaprakāśana only with regard to the Rāsaka, and is attributed here to some other writers.⁵

1. P. 263, 23 to 265, 13. This portion is same in both the works while Nāṭyadarpaṇa quotes only the first two verses.

2. P. 183. 3. P. 264, 10.

4. Abhinavabhāratī P. 183.

5. एवं लक्षणमुद्दिष्टं रासकस्यात्र कैश्चन। P. 269, 19.

Thus it appears that these two authors had a common source for their information. But Viśvanātha's definition of Nātyarāsaka appears to be entirely new.

The Uparūpaka Ullopyaka is dealt with next. This peculiar name is due, according to Śāradātanaya, to the song 25. Ullopyaka. of that name which is used in this kind of drama.

Bhoja does not include it in his group of Uparūpakas. Viśvanātha's definition, however, is similar to that of Śāradātanaya and thus it is likely that both of them had it from one common source. Śāradātanaya adds one more example of it, namely the Udāttakuñjaram besides the Devimahādevam.

With regard to the definition of the next Uparūpaka Hallisaka, there seems to have existed some divergence of 26. Hallisaka. opinion amongst the earlier authorities. This is evident because the definition given by Bhoja¹ and Abhinavagupta² does not agree with that of Viśvanātha and Śāradātanaya. According to the latter, it should have seven to ten heroines, one Aṅka, Kaiśiki Vṛtti, two Sandhis and certain kind of Music. According to the first, however, Hallisaka is only a simple kind of dance. Śāradātanaya adds more detailed information about the heroines, etc. than Viśvanātha, but the example of the Keliraivata is common to both.

While describing the Uparūpaka Durmallikā Śāradātanaya mentions three different views of early writers on the 27. Durmallikā. subject. According to the first it should have a cultured heroine, four Aṅkas and four Sandhis. The characters of Viṭa, Vidūṣaka and Piṭhamarda should amuse the audience and the four acts should be finished within twenty-five Nāḍikas. Viśvanātha also followed generally this view.

According to the second, it should have a procuress who should describe in the stage the love stories of her masters in a

1. मन्मथेन वृत्तं लीलां हलीसकं तु तत्प्रागुः ।

तत्रैको नेता स्वाङ्गोपजीवांमिन् मुरारिः ॥

Śṛṅgāraprakāśa MS. P. 145.

2. मन्मथेन तु मन्मथो हलीसकमिति स्मृतम् ।

एकस्तत्र तु नेता स्वाङ्गोपजीवां यथा हरिः ॥

Abhinavabhāratī P. 188.

vulgar language and should beg for money each time from the audience. This is the view expressed and followed by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa.¹

Thirdly, our author introduces the view of certain thinkers who recognise that this kind of drama is known by the name of Mattallikā, and in this connection he gives two descriptions of it by quoting two verses from some earlier work. The same Mattallikā described here is included as one of the twenty-four Śṛavyakāvya as enumerated by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa.² The two identical verses also are found quoted there with a slight modification under the name of Manthulli or Manthullikā. It is not clear, however, why a Śṛavya Kāvya like this should be classified among the Uparūpakas by certain writers.

Mallikā is included amongst the Uparūpakas in this work only.

In substance, it is almost the same as Durmallikā 28. Mallikā, already mentioned, in accordance with its first definition. Maṇikulyā which is described as one of the twenty-four Śṛavyakāvyas by Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa,³ is regarded by Śāradātanaya as another variety of the Uparūpaka Mallikā on similar grounds. He quotes, however, the same verse found in the Śṛṅgāraprakāśa with slight modification.⁴

Kalpavallī and Pārijātaka are included in the group of Uparūpakas for the first time by our author, and 29. Kalpavallī two works namely, the Māṇikyavallikā and 30. Pārijātaka. the Gaṅgātaraṅgikā are mentioned as examples from the current literature. Kalpavallī should have either a Vāsakasajjā or an Abhisārikā as heroine, an Udātta Nāyaka, Hāsyā or Śṛṅgārā as Rasa and ten Lāsyāngas. The Pārijātaka, on the other hand, should describe the story of a Deva

1. Nāṭyadarpaṇa also quotes the same verses mentioned in the Śṛṅgāraprakāśa.

2. कुरुष्व मन्दुली येह महाराष्ट्रभाषया भवति ॥

गोरोचनेन कर्मा सान्नायकीन वा कविभिः ॥

मत्स्यपुराणः स्वस्त्युरोहितमात्यतापसादीनाम् ।

भारव्यानिर्वाहे धापि हि मन्दुलिका भवति ॥ MS. P. 147.

3. मणिकुल्यायां कुरुमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु ।

पश्चात्प्रकाशते सा मणिकुल्या मत्स्यहसितादि ॥ MS. P. 147.

4. P. 268-4.

or a Kṣattriya heroine and it should be accompanied with several kinds of dance.

From the foregoing it will be evident that there existed quite a great deal of difference of opinion amongst the writers on dramaturgy regarding the correct definition of the different Upa-rūpakas. These writers belong to a period later than that of Bharata but earlier than Dhanañjaya's. They include Kohala, Matr̥gupta, Harṣa and others whose contributions to the Science are no longer extant. It can also be inferred that there existed a good number of dramas belonging to the different classes of Rūpakas and Uparūpakas, even before Kohala and others as the basis of their criticism. Even, at the present time, though not quite common, we still meet with many varieties of dance and gestures indicating the deed of Kṛṣṇa and other heroes performed by dancers accompanied with musicians in public theatres, marriages and Durbars of Princes in accordance with the ancient rules of dramaturgy, but unfortunately much of this literature is now lost to us.

Much interesting information is also supplied by Śāradātanaya regarding the different countries in which probably India in his time was divided, and the different dialects the people used to speak. Towards the end of the book, he instructs the actors to have a first-hand knowledge of the different countries and the customs and the manners of the people inhabiting them in order to play their rôle correctly and to accurately represent the different modes of music and dance.

Though the description of India according to Śāradātanaya does not seem to be very accurate and comprehensive, it is, nevertheless, interesting as showing the geographical position of the smaller countries in India.

The length and breadth of India or Bhāratavarṣa according to Śāradātanaya are nine and seven thousand Yojanas respectively. This is a highly exaggerated calculation inasmuch as a Yojana is considered to be equal to eight or nine miles. The author further adds that people migrated from the north to south in course of time due to severity of cold, and the places abandoned by them were inhabited by semi-divine beings like the Yākṣas and Vidyādhara. The author informs us further that the people in Kṛtayuga occupied the whole of Bhāratavarṣa, but they abandoned the northern part of it owing to cold 2250 Yojanas every time

in the three successive Yugas, when ultimately in the Kaliyuga the country was reduced to 2250 Yojanas only. This, the author says, is known as the Dakṣiṇāpatha which is one-fourth in size of the Bhāratavarṣa. This Dakṣiṇāpatha is divided by him into sixty-four countries speaking eighteen dialects, which were all considered as Mleccha dialects. Besides these, the author mentions six or seven other languages which are only to be used in dramatic compositions. These languages are Saṁskṛta, Prākṛta, Paiśācī, Māgadhi, Śaurasenī and Apabhraṁsa. From this it is obvious that in the time of Śāradātanaya the last mentioned six languages ceased to be spoken dialects, but were preserved only in the compositions of the poets and dramatists.

Śāradātanaya further informs us that there are seven communities of low-class people representing probably the original inhabitants of India, who should be utilized on the stage to amuse the audience in the interval between two acts. The names of the different communities mentioned by him are given below:—

“Śākāra, Ābhīra, Caṇḍāla, Pulinda, Śabara, Hālīka and Bhirava.”

The sixty-four countries comprising the Dakṣiṇāpatha are given by Śāradātanaya as follows:—

1 Pāṇḍya	22 Kārūśa ¹	43 Sauvīra
2 Kerala	23 Gūrjara	44 Daśārṇa
3 Cola	24 Saurāṣṭra	45 Magadha ²
4 Sindhu	25 Mahārāṣṭra	46 Nepala
5 Simhala	26 Himmīra	47 Jaina
6 Pāmara	27 Āvanti	48 Bāhlikā
7 Kaliṅga	28 Anūpaja	49 Pallava
8 Yavana	29 Aṅga	50 Krathakaiśika
9 Mleccha	30 Vaṅga	51 Sūrasena
10 Pārasika	31 Vaṅgāla	52 Kājāna
11 Saka	32 Kāśī	53 Kārūśa
12 Gauda	33 Kosala	54 Yavana
13 Lāṭa	34 Maithila	55 Yadu
14 Vidarbha	35 Kirāta	56 Cakra
15 Kāmarūpa	36 Vardhraka	57 Kurava
16 Āndhra	37 Aratṭa	58 Pārvatīya
17 Koṅkaṇa	38 Kuru	59 Haimana
18 Karnāṭaka	39 Pāncāla	60 Kāśmīra
19 Sumha	40 Kekaya	61 Maru
20 Kāmbhoja	41 Auddra	62 Kenkāṇa
21 Hūṇa	42 Māgadha	63 Nagna
		64 Maṅkaṇa

1. Kārūśa is mentioned twice.

2. Magadha and Māgadha also are repetitions.

The eighteen different dialects spoken by the people inhabiting the sixty-four countries are the following:—

1 Damiḍa	7 Pallava	13 Vardhraka
2 Kannada	8 Yavana	14 Kāmbhoja
3 Āndhra	9 Jaina	15 Śaka
4 Hūṇa	10 Pārvatiya	16 Nagna
5 Himmīra	11 Pāmara	17 Vākata
6 Sīmhala	12 Kaśa	18 Koṅkaṇa

Śaradātanaya closes his work after dealing with some miscellaneous points relating to the drama, music, dance and the origin of the Nāṭyaveda mainly on the lines of Bharata, and requests the kings of his day to encourage the study of dramaturgy which is meant only for the sake of their pleasure.

V. SĀRADĀTANAYA'S INDEBTEDNESS.

To the three groups of authors and works Śāradātanaya is indebted for drawing his materials in writing his work. Indebtedness to the first group of authors is admitted by our author himself on page 2¹ where he states that he has collected materials for his work from a large number of works of eminent authors such as Śadāśiva, Nārada and others who are known to us only as the advocates of different theories, and whose works, if any, are entirely lost. It is also very difficult to say whether even Śāradātanaya had before him the actual works of these sages, or he only recorded the views contained in them, as handed down by tradition. Besides these mythical personalities, we have also another set of authors whose views are recorded in this work and many passages from whose works are preserved in the form of quotations. Such authors include Kohala, Mātrgupta, Haṛsa, Bharatavṛddha and Subandhu. In their case also, it is not always easy to say whether the author had access to their original compositions or he followed the tradition only. But with regard to the third group of authors the case is otherwise. They are known to us historically through their works which are now extant. These authors include Bharata, Ānandavardhana, Rudraṭa, Dhanañjaya, Dhanika, Abhinavagupta, Bhoja and Mammaṭa. It is noteworthy that Śāradātanaya not only quotes the actual verses from the works of these authors, but also, not occasionally, summarises large portions of their works in metrical form mainly in their own wordings. Śāradātanaya often admits that his work is based mainly on the works of Abhinavagupta but a closer study reveals that his borrowings from Abhinava are much less than those from the Nāṭyaśāstra and other works. The tabular statement given below shows the author's indebtedness to the works of several eminent authorities on dramaturgy.

---

1. आदाय सारमेतेभ्यो हितार्थं नाट्यवेदिनाम् ।

मयप्रकाशनं नाम प्रबन्धमकरोत्तदा ॥

1	2	3	4	5	6
Bhāvapra- kāśana.	Nāṭya- śāstra.	Sṛṅgāra- prakāśa & Sarasvatī Kānṭhā- bharṇa.	Daśarūpa- ka with Avaloka	Kāvya- prakāśa	Abhinava Bhāratī.
P. L.	P. Verse	Ch. Ver.	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
8— 5 to 11-12	241— 6 to 245-56		2 -28 2 -39		
13-22 to 25- 2	73-23 to 84-97				
33- 2 to 34- 8	84-99 to 84-109				
36- 7 to 36-22	62-32 to 62-37				
37-22 to 38-20	69- 1 to 70- 5				
50-11 to 52-11				4-28 Saṅkuka & Bhaṭṭanāya ka.	274 to 275.
59-12 to 64-14	64- to 69-82				
68- 3 to 69- 4	63-42 to 63-45				
73- 6 to 73-14	227-11 to 227-13				
88- 1 to 91- 9	253-157 to 254-175				

1 P. L.	2 P. Verse	3 Ch. Ver	4 Ch. Ver.	5 Ull. Sl.	6 Page.
94-14	266-14				
to	to				
94-19	267-17				
98-17	256-197				
to	to				
102- 1	257-217				
102- 2	268-34				
to	to				
105-10	269-51				
	265- 1				
	to				
106- 2	265- 7				
to	and				
107- 6	269-52				
	to				
	270-59				
107- 7	263-286				
to	to				
109- 6	264-302				
109- 7	248-94				
to	to				
112-21	252-142				
113- 8	267-17				
to	to				
116-19	268-30				
118-12	88-37				
to	to				
130-14	94-122				
138-15		S. K.			
to		5-77			
139- 8		to			
		5-88			
139- 9	260-249				
to	to				
140-20	261-264				
144- 9					
to			4-34		
145- 2			to		
			4-35		

1 P. L.	2 P. Verse	3 Ch. Ver.	4 Ch. Ver.	5 Ull. Sl.	6 Page.
145- 4 to 152-13		S. P. Prakāśas 7 to 11			
152-15 to 154-15			4-36 to 4-40		
160-12 to 175-20				Ullāsas 1 to 5	
194-18 to 200- 9	47- 6 to 49-30 & 45-284 to 46-294				
200-15 to 220-11	208- 1 to 218-111		1-11 to 1-61		
222- 5 to 222-19	218-112 to 219-121				
226-10 to 228- 3	298-47 to 299-61				
228- 5 to 237- 5			3-2 to 3-34		
241-17 to 254- 8	199-93 to 205-157		3-35 to 3-69		
256- 8 to 268- 5		S. P. pp.142-147			183-6 to 183-16
270- 1 to 272-21	181-33 to 182-40 & 184-65 to 186-91				

1	2	3	4	5	6
P. L.	P. Verse	Ch. Ver.	Ch. Ver.	Ull. Sl.	Page.
272-22	177-105				
to	to				
273-19	178-114				
282-10		S. P.			
to		pp. 147-148			
283- 2					
288-10	280-96				
to	to				
289-10	280-107				
289-13	273-15				
to	to				
295- 2	278-78				
302- 4	396-313				
to	to				
304- 3	397-322				
304- 5	400-358				
to	to				
305- 3	401-371				

It is, however, quite likely that all authors writing on Dramaturgy with its allied subjects should follow Bharata's Nāṭyaśāstra and other works and as such Śāradātanaya is no exception to the rule. But, it may not be an exaggeration in any way, to say that the major portion of the Bhāvaprakāśana consists of a collection of ideas and passages from earlier treatises on the subject known to the author. Śāradātanaya, states in three places,¹ that he followed Abhinavagupta's views regarding the science of music and in dealing with the relation between the words and their meanings and for describing the special Bhāvas of the Śṛṅgāra Rasa. We are at present unable to determine to what extent the Abhinavabhāratī has been exploited by the author until the further portions of the work are completed and published in the Gaekwad's Oriental Series. It will not, however, be out of place to mention that Śāradātanaya was believed by some

---

1. PP. 82, 6; 160, 10; 194, 5

scholars to have summarised¹ greater portions of the Sṛṅgāraprakāśa of Bhoja in his work. The above tabular statement will show how this view of some is not correct and how far Śāradātanaya was indebted to Bhoja's work in view of the portions borrowed from other works such as the Nāṭyaśāstra the Daśarūpaka and the Kāvya prakāśa.

Apart from the authors of the works mentioned above there are a few other authors to whom Śāradātanaya is indebted. The principal among these are Rudraṭa, Subandhu and Harṣa.

With regard to the identity of Rudraṭa there is a great deal of controversy; some scholars² will identify him with Rudrabhaṭṭa of the Sṛṅgāratilaka; yet others³ will consider him as a different person and assign to Rudrabhaṭṭa a period later than Rudraṭa's because they think that Rudrabhaṭṭa has borrowed many definitions from Rudraṭa's Kāvyaṭīkā. The present work contributes materially to this controversy by supplying several verses⁴ under the name of Rudraṭācārya and Rudraṭakavi. With regard to the name of this author there is no unanimous opinion. In some works he is called as Rudra and in others as Rudraṭa. In some places the Kāvyaṭīkā is attributed to Rudrabhaṭṭa, and in others, again, the Sṛṅgāratilaka is attributed to Rudraṭa.⁵ Moreover there is a remarkable similarity between the verses of the Sṛṅgāratilaka and those of the four chapters dealing with Rasa in the Kāvyaṭīkā and as a matter of fact, to a careful observer the former appears to be a word for word copy with the difference of metre only. It is, however, absurd to think that Rudrabhaṭṭa himself being a great authority on Rasa and a poet of a very high standard and also a philosopher, should stoop so low as to borrow wholesale from the work of his namesake Rudraṭa. If we

---

1. S. K. De. History of Sanskrit Poetics vol. I p. 241.

2. Pischel, Weber, Aufrecht and Bühler.

3. Pandit Durgaprasad, Dr. Jacobi, P. V. Kane and S. K. De.

4. संख्येयं रुद्रटाचार्यैरुपभोगाय दर्शिता । P. 95. 2.
इति त्रिपुस्तसुविद्य प्रादुर्भा रुद्रः कविः । P. 95. 20.

5. Vide P. V. Kane. Sahityadarpana Intro pp. LVI-LVII.
and S. K. De. History of S. P. I. pp. 95-96.

believe in the testimony of Śāradātanaya and Siṅgabdhūpālā¹ who generally followed the former, we have no other alternative than to hold that Rudraṭa and Rudrabhaṭṭa represent one and the same person.

Śāradātanaya referred to the views of Rudraṭa on two important points: first, with regard to the number of heroines which according to him was 384; and secondly, with regard to the nature of love that exists between the courtesan and her lover. The actual passages quoted by Śāradātanaya in the course of the discussion as emanating from Rudraṭācārya and Rudraṭa Kavi are found *not* in Rudraṭa's work but in Rudrabhaṭṭa's Śṛṅgāratilaka. That Rudraṭa was the author of these two peculiar views, is also borne out by the Rasārṇavasudhākara.

The Kāvyaṭaṅkāra of Rudraṭa, however, contains exactly a portion which corresponds to certain passages in the Śṛṅgāratilaka dealing with the number of heroines and the nature of courtesans.² The editor of the Kāvyaṭaṅkāra however, for reasons best known to him regards this portion as an interpolation. But there is enough reason to show that the portion considered by the editor as an interpolation is entirely misconceived. The Śṛṅgāratilaka which closely follows the Kāvyaṭaṅkāra does not omit the interpolated portion showing that the portion which is called an interpolation formed part of the original work. Secondly Bhāvaprakāśana quotes and rewrites the portion in question definitely attributing the views to Rudraṭa. Thus with regard to the genuineness of the passages and views inculcated therein there cannot be any question. And because the same views are promulgated in both the Śṛṅgāratilaka and the Kāvyaṭaṅkāra it is all the more reasonable to regard the two promulgators of the same views to be one and the same person.

Three arguments are generally levelled against the identification of Rudraṭa with Rudrabhaṭṭa. Firstly, it is urged that Rudra and Rudraṭa must be two different persons because they held different views with regard to the number of the different Rasas. According to Rudra it is restricted to nine,³ while according to Rudraṭa it is ten.⁴ But this anomaly can be easily explained: the two

1. Rasārṇavasudhākara P. 80

2. *Vide* pp. 154-155

3. Śṛṅgāratilaka 9.

4. Kāvyaṭaṅkāra. XII 8.

authors held the view that all the Vyabhicāri Bhāvas could be developed into the form of Rasas¹ and therefore their exact number had the least significance for them. The difference in number is due, most probably, to the same author's changed views during the period intermediate between the writing of the two works in question.

Secondly, it is also urged that Rudra and Rudraṭa must be different persons because they held different opinions with regard to the number of the Vṛttis. Rudra considers the number as four, namely Kaiśikī etc., while Rudraṭa acknowledged five Madhurā etc., and as such the two cannot be the same. This argument does not seem to deserve much respect, because the Vṛttis, Kaiśikī etc., are known as Arthavṛttis, while Madhurā etc., are called the Sabdavṛttis, there being no tangible connection between the two different kinds of Vṛttis.

Thirdly, it is contended that as there is difference in the two works in their description of the Nāyikās, the two authors cannot represent the same person. On this point the readers who are interested in this question are advised to consider all the interpolated portions marked out by the editor of the Kāvyaṭaṅkāra, as genuine parts of the original work. When the work is read as such there will remain no more difference between the two works attributed to Rudra and Rudraṭa.

The remarkable coincidence of thought and views inculcated in the two works namely the Kāvyaṭaṅkāra and the Śṛṅgāratilaka leads us to believe that Rudraṭa the author of the Kāvyaṭaṅkāra wrote another work later on with greater fulness of detail and a great variety of illustrations in the form of the Śṛṅgāratilaka; and that there are no weighty grounds existing at the present moment to dispute their identity.

Subandhu is another writer on Dramaturgy to whom Śāradātānaya is indebted. One Subandhu is known to us as the author of the Vāsavadattā who is occasionally identified with the Buddhist logician Vasubandhu. But we know nothing about this Subandhu who is a writer on dramaturgy and quoted as an authority by Śāra-

1 त्रयस्त्रिंशदिमे भावाः प्रयान्ति च रसस्थितिम् ।

भाषा एवातिसंपन्नाः प्रयान्ति रसतामसी ॥ Śṛṅgāratilaka 14; 16.

रौद्रः शान्तः श्रेयान्ति मन्तव्याः रसा सर्वे ।

निर्वेदादिव्यपि तन्निकाममस्तीति तेषां रसाः । Kāvyaṭaṅkāra 8; 4.

dātanaya. Subandhu held that the dramas are of five kinds, namely, Pūrṇa, Praśānta, Bhāsvara, Lalita and Samagra and illustrated these five kinds respectively by the dramas: Kṛtyārāvaṇa, Svapnavāsavadatta, Bālarāmāyaṇa, Vikramorvaśīya and Mahānāṭaka. Śāradātanaya does not omit to mention Subandhu's definitions of these five kinds of drama. If the illustrations given by Śāradātanaya represent the illustrations of the original work of Subandhu, then his time will be not earlier than the 10th. century A. D. as the Bālarāmāyaṇa of Rājaśekhara who flourished in the tenth century is referred to by him. It is also noteworthy in this connection that there is another Subandhu mentioned by Abhinavagupta in his Abhinavabhāratī as a Mahākavi and the author of the Vāsavadattā Nāṭyadhārā.

The third author on Dramaturgy to whom Śāradātanaya is indebted is Harṣa. Harṣa is represented here as holding a particular view regarding the origin of Nāṭaka. According to Harṣa,¹ Brahmā once addressed the sages after creating the Nāṭyaveda and said that Nāṭya must be enjoyed by everybody as it confers great merits and removes all kinds of miseries. Brahmā is further reported to have said that Nāṭaka is the originator of the Nāṭya which delights the audience. He added that Nāṭaka is the outcome of the Nāṭaka and in it the plot must be developed in several acts, describing the meetings of divine and human beings but without introducing the Vidūṣaka character. With the available materials at hand we can identify this Harṣa with the same Harṣa who is mentioned by Abhinavagupta as the author of a Vārttika on the Nāṭyaśāstra.²

---

1. Bhāvaṇaprakāśana P. 288.

2. Abhinavabhāratī P. 397.

VI. THE DATE OF SĀRADĀTANAYA.

From the foregoing discussions the earlier limit of the date of Sāradātanaya may be fixed in the early part of the 12th. century A. D. because of his quoting extensively from the Śṛṅgāraprakāśa of Bhoja and the Kāvyaaprakāśa of Mammaṭa. The time of these two authors may be considered to have been conclusively fixed in the first and the latter halves of the 11th. century respectively. Sāradātanaya's references to one Someśvara in his work¹ likewise fixes the upper limit of his time at the end of the 12th. century.

But the identity of Someśvara is a bit puzzling. There are at least four well-known authors bearing the name of Someśvara, namely—

- I. The author of the Kīrtikaumudī and the Surathotsava.
- II. The author of the Kāvyaadarśa.
- III. The author of the Mānasollāsa.
- IV. The author of the Saṅgītaratnāvalī

We have now to consider as to what Someśvara out of the four is referred to by Sāradātanaya and what his time is.

Someśvara I, the author of the Kīrtikaumudī and the Surathotsava, is the son of Kumāra and flourished in the courts of kings Bhīmadeva II, Vīradhavalā and Viṣaladeva of Guzerat.² They reigned from 1179 to 1262 A. D.

Someśvara II, is the author of the Kāvyaadarśa which is a commentary on the Kāvyaaprakāśa of Mammaṭa. He was certainly different from Someśvara I because he calls himself as the son of Bhaṭṭa Devaka of Bhāradvājagotra.

Nothing definite is, however, known about his time. The only data available in this connection is that a MS of his work dated Samvat 1283=1227 A. D. is noticed in the Catalogue of Jesalmere Bhandars.³ From this it appears that he flourished some fifty years before the date in which his work was copied.

---

1. PP. 12, 21; 194, 6.

2. *Vide* Introductions of the Kīrtikaumudī and Surathotsava.

3. Published as No. XXI in the Gaekwad's Oriental Series, P. 48.

Someśvara III, the author of the Mānasollāsa or the Abhilaṣitārthacintāmaṇi is the son of Vikramāditya IV, of the Chalukya dynasty of Kalyani. He composed, the Mānasollāsa in the year 1131 A. D.¹

Regarding the identity of Someśvara IV, the author of the Saṅgītaratnāvalī there is hardly any evidence except the notices of a MS of this work by Dr. Bühler,² and in the Bulletin³ No. 8 of the Central Library, Baroda.

One Someśvara is also mentioned by Śārṅgadeva (1210-1247 A. D.) in his Saṅgītaratnākara as the writer on Music along with Bhoja and others.⁴ Mr. M. R. Telang is inclined to identify this Someśvara as the author of the Saṅgītaratnāvalī,⁵ and he designates him as Somadeva-Paramardī. But the above notices of the MS of the work do not support Mr. Telang as the author of the Saṅgītaratnāvalī is described there as one Somarājadeva without the epithet Paramardī. It is, however, evident from the statement of Śārṅgadeva that there was a Someśvara who composed a work on Saṅgīta. These notices also inform us that there is a work entitled the Saṅgītaratnāvalī which was composed by one Somarājadeva who very probably is to be the same Someśvara of Śārṅgadeva. It is doubtful whether Paramardī is only an epithet of Someśvara as supposed by Mr. Telang, but on the other hand, it appears probable that Paramardī was an entirely different author from Someśvara mentioned above. We know of a king by name Paramardī or Paramal in this period who belonged to the Chandel dynasty and reigned between 1165 and 1203 A. D. From the writings⁶ of his minister Vatsarāja it is known that Paramardideva was a man of letters and a patron of poets. In all probability this Paramardī (1165 A. D.) is the author referred to in the list of Śārṅgadeva (1210 A. D.) as a writer on Music.

1. Published as No. XXVIII in the G. O. Series, See introduction. P. VI.
2. A catalogue of Sanskrit MSS in the Private Libraries of Guzarat etc. P. 4, 274.
3. Here Somarājadeva is mentioned as the author and he is identified as a Pratthāri of the Chalukya king Ajayapāla of Guzarat, (A. D. 1174-1177.)
4. छन्दो नान्यभूपालो भोजभूवल्लभस्तथा । परमर्दी च सोमेशो जगदेकमहीपतिः॥ 1. 18.
5. Vide The list of authors on Music in the Saṅgītamakaranda No. XVI of the G. O. Series. P. 56.
6. Rūpakāṣṭka No. VIII of the same series. Intro. p. IX.

From the above it will be evident that all the [four Someśvaras flourished within a period of 131 years ranging from 1131 to 1262.

Let us now attempt to find out what Someśvara out of the four was actually referred to by Śāradātanaya. On an examination of the views of Someśvara stated in the present work, it can be easily seen that they relate to the Science of Music, and the Vṛttis Bhāratī etc. On this ground alone the first two Someśvaras may be left out of question because their works¹ cannot, in all probability, contain any very detailed references to Music or even the Vṛttis.

It may also be possible that Someśvara was a king because whenever he is mentioned in the present work his name is always associated with that of king Bhoja. Out of the four, only the two other Someśvaras are kings and not mere poets and critics like the first two Someśvaras. The Someśvara of Śāradātanaya, therefore may refer to one of these two last mentioned kings. It is also quite possible, therefore that Someśvara the author of the Sangītaratnāvalī, who is referred to by Śārṅgadeva is the person mentioned by Śāradātanaya because the scope of a musical work generally extends even to the Vṛttis, Bhāratī, etc. besides regular Music as it can be seen from the Sangītaratnākara. But it is likely that Śāradātanaya's Someśvara cannot refer to the Someśvara of Mānasollāsa though the work includes within its scope² the subject of Music in detail which is a necessity for the princes, because it cannot go so far as to include technical subjects like the Vṛttis, Bhāratī etc.

These two Someśvaras cannot, however, be placed later than the third quarter of the 12th. century. The upper terminus of Śāradātanaya's date, therefore, can be fixed with some hesitation as the last quarter of the 12th. century. But with regard to the lower limit it can be ascertained with a greater amount of confidence. The citations from the Bhāvaprakāśana found in the works of later writers on Rasa and Music such as Śiṅgabdhūpāla, Kumārasvāmin and Catura Kallinātha, will fix the lower limit of his date approximately as 1300 A. D. Because the date of Śiṅgabdhūpāla, the author of the

1. Kīrtikaumudī, Surathotsava and the Kāvyaḍarśa, a commentary on the Kāvyaḍarśa. This Kāvyaḍarśa, however, may deal with the Vṛttis, but there we cannot expect anything of Music as the text of the Kāvyaḍarśa itself does not treat the subject of Music.

2. IV Viṃśatī of the Mānasollāsa.

Rasārṇavasudhākara is 1330 A. D.¹ while Kumārasvāmin and Kallinātha flourished in the beginning of the 15th. century A. D. This lower limit can be further shortened by 50 years; thus bringing the terminus at 1250 A. D. because of the citation of the present work in a treatise entitled the Rasaratnadīpikā by Allarāja.² Allarāja calls himself a son of one Hammīra³ who was a man of letters, and had a Koṅkaṇa king as his vassal. Allarāja the author of the work also was equally learned in all Śāstras and was a patron of learning. This Hammīra, may be identified with the Chowhan king of Mewar of the same name whose history is described in a poem Hammīramahākāvya by Nayacandra-sūri because the Chowhan prince is described by Nayacandra as having attempted a conquest of the southern countries including Koṅkaṇa. The reign of Hammīra as stated by Nayacandra begins in Samvat 1339 or 1283 A. D. The date of his son Allarāja the author of the Rasaratnadīpikā, therefore, can be fixed as the first decade of the 14th. century. In the work Rasaratnadīpikā, the author while mentioning the previous writers from whom he acquired his knowledge on the subject, mentions the Bhāvaprakāśana among the earliest works.⁴ Bhānudatta

1. For details, See the introduction of the Rasārṇavasudhākara. T. S. S.
2. A MS copy No. 11880 of this work is preserved in the Library of the Oriental Institute, Baroda.
3. The drama Hammīramadamarḍana GOS. on the other hand, deals with another Hammīra who is a Mohamedan invader on Guzerat.
4. आसीत्कोङ्कणभूमिपालमुकुटव्याकीर्णरत्नावलिज्योत्स्नाविस्तुरिताङ्घ्रिपद्मयुगलः क्षमापालचूडामणिः ।
प्रस्फूर्जत्प्रबलप्रतापतपनप्रकान्तलोकत्रयः श्रीहस्मीरमहीपतिः वितरणप्रख्यातकीर्तिः सदा ॥ २ ॥
शास्त्राणां पारङ्गत्वा प्रबलभुजबलोत्क्षिप्तवैरीन्द्रबन्दः शश्वन्मणिक्कयमुक्ताकनकवितरणैः पूरिताशः
कवीनाम् । दिक्प्रान्तख्यातकीर्तिः सकलगुणनिधिः प्रौढकन्दर्पमूर्तिः नारीणां चित्तजन्मा नृपमुकु-
टमणिः शुद्धचंद्रप्रदीपः ॥ ३ ॥
हस्मीकेलिनिकेतनं च विदुषां विश्रामभूमिः परा वाग्देवीसुहृदालयं सुविपुलं धर्मस्य मुख्यायनम् ।
नानाकौतुककारणं रसतरोर्बीजं कलाभ्रन्मभूस्तस्मादल्लभहीपतिः समभवद्वीराग्रणीवीरहा ॥ ४ ॥
काश्यपं कोहलं चैव मतङ्गं दत्तिलं तथा । विशाखिलच्च माहेशं नाट्यं गिरिसुतामतम् ॥ ५ ॥
नारदं तुमुकं चैवार्जुनं रावणचोदितम् । पूर्वाचार्यैर्विरचितं नाट्यार्णवमथापि च ॥ ६ ॥
नाट्यलोचनमानन्दवर्धनं भरतोदयम् । भावप्रकाशनं चैव तथा झुझारसागरम् ॥ ७ ॥
इत्येवमाद्येव शास्त्राणि ॥ etc.

refers to this Rasaratnadīpikā in his Rasatarāṅgiṇī.¹ The date of Bhānudatta is approximately fixed as 1300-1350 A. D.² and if we allow at the least 50 years for the present work to become famous so as to be quoted by the later writers as an authority along with other comparatively ancient writers, we can safely fix the lower limit of the date of Śāradātanaya as 1250 A. D. The date of composition of the Bhāvaprakāśana, therefore, may fall in a period ranging between 1175-1250 A. D. This is also corroborated by the fact that all later writers on Alaṅkāra, who quote Śāradātanaya, such as Śīṅabhūpāla, Srīvidyācakraṇartin, Gopendratippabhūpāla, Kumārasvāmin, Kallinātha, Vāsudeva, Raṅganātha, Rāghavabhāṭṭa and others, are given a date later than this period. Viśvanātha, the author of the Sāhityadarpaṇa (1300-1384 A. D.) however, cannot be said to have known the Bhāvaprakāśana though Śāradātanaya is earlier than him, because dissimilar points in these two works on the subject of the Uparūpakas far exceed the points of similarity.³

The question may be raised that this date is not correct because the present author depends for his materials on a work entitled the Kalpalatā⁴ which belonged to a latter period. There are two Kalpalatās known at the present time, one composed by Arisimha and the other by Deveśvara who flourished according to the estimation of certain scholars in the second quarter of the 13th century, and the beginning of the 14th. century respectively.⁵

Against this it may be pointed out that the Kalpalatā referred to by the author can not represent any of the two Kalpalatās composed by Arisimha and Deveśvara. Śāradātanaya's Kalpalatā deals with the Rasas and the relation of the words with their meanings and the behaviour of the Nāyikās towards their lovers when they are angry owing to the conduct of the other party. But neither Arisimha nor Deveśvara treats of Rasas and Bhāvas or any other subjects referred to by Śāradātanaya. In the Kalpalatā of Arisimha,

1. Grantharatnamālā ed. P. 8.

2. S. K. De S. P. Vol. I P. 249. and P. V. Kane, Sāhitya. intro, P. cxviii.

3. For details see section IV *Supra*.

4. PP. 181, 4; 175, 18.

5. S. K. De. H. Sanskrit Poetics Vol. I. PP. 212, 213.

indeed, we find a topic treating of the relation of words with their meanings. But while he treats of three kinds of words and their meanings, in the Kalpalatā referred to by our author, the words and their meanings are said to be of four kinds. Therefore, on the ground of Sāradātanaya's references to the Kalpalatā alone the date arrived at above cannot be vitiated. The age of Kalpalatā referred to by Sāradātanaya seems to be earlier than that of Mammata, because Sāradātanaya says that both himself and Mammata followed the teachings contained in the Kalpalatā with regard to the four kinds of meanings.¹

Some scholars identify Bhaṭṭagopāla the commentator of the Kāvya-prakāśa of Mammata² with Bhaṭṭagopāla the father of Sāradātanaya. This identification may not be quite correct but it is certainly probable because of two considerations: viz., (1) that the commentator Bhaṭṭagopāla does not quote any author or work later than Mammata and (2) that he is at the same time quoted by the authors like Kumārasvāmin and others in the early part of the 15th. century.

---

1. इत्थं कल्पलतायां तु वाक्यान्वयचतुष्टयम् ।

निर्णीतिं वाचकदेवस्य शब्दस्यापि चतुष्टयम् ॥

तच्च काव्यप्रकाशेन ममाप्यत्र प्रदर्शितम् ।

P. 176, 118.

2. Published in the Trivandrum Sanskrit Series.

CONTENTS.

	Page.
General Editor's Preface	5
Preface	7
Introduction	9
§ I The Author	9
§ II The Bhāvaprakāśana	13
§ III The place of the Bhāvaprakāśana in the History of Rasa school	16
§ IV Special points of interest	31
§ V Śāradātanaya's indebtedness	63
§ VI The date of Śāradātanaya	72
Table of contents	1-21
Text	1-313
Appendix I	315
Indexes	327
§ I Index of works and authors	327
§ II Index of important words	331
§ III Index of verses	355
Appendix II	403
Errata	410

विषयानुक्रमिका ।

प्रथमोऽधिकारः ।

भावविर्णयः ।

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
मङ्गलाचरणम्	१ १	दीर्घलक्षणम् ।	८ १७
ग्रन्थकर्तृर्जन्यभूमिकथनम्	" १२	माधुर्यस्य "	" १९
" पितृपरम्परा	" १४	प्रागल्भ्यस्य "	" २०
" शारदातनय इति नामकरणे हेतुः	२ ४	धैर्यस्य "	" २१
" गुरुनामकथनम्	" १४	औदार्यस्य "	" २२
नाट्यवेदस्थमतभेदनिरूपणम्	" १६	२० गान्धारम्भानुभावाः (स्त्रीणाम्)	
प्रकृतग्रन्थप्रतिपाद्यप्रतिज्ञा	" २३	लीलाया लक्षणम् ।	९ ४
भावसामान्य लक्षणम्	३ २२	विलासस्य "	" ६
भावविभागः	४ २	विच्छिन्नोः "	" ८
विभावसामान्य लक्षणम्	" ४	विभ्रमस्य "	" १०
अनुभावसामान्य "	" ९	किलिकिञ्चितस्य "	" १२
स्थायीभाव "	" ६	मोहयितस्य "	" १३
व्यभिचारिभाव "	" ८	कुटुमितस्य "	" १६
सात्त्विकभाव "	" १०	बिम्बोकस्य "	" १७
शृङ्गारादिरसविभावानां नामकथनम्	" १२	ललितस्य "	" १९
तेषां क्रमेण लक्षणानि	" २२	विहृतस्य "	" २१
शृङ्गारादिरसानां क्रमेणालम्बनभावकथनम्	५ १५	८ पौष्पगान्धारम्भानुभावाः	
कलित्वादीनां तत्तदालम्बनैर्योगे स्थायितो-		शोभाया लक्षणम् ।	१० २
रसनिष्पत्तिः	६ ११	विलासस्य "	" ४
अनुभावविभागावाप्तरविभागौ	" १३	माधुर्यस्य "	" ५
सात्त्विकभावविभागः	" १८	धैर्यस्य "	" ६
व्यभिचारिभावविभागः	" १९	गाम्भीर्यस्य "	" ७
मानसशरीराण्यनुभावयोरसात्त्विकत्वेऽपि		ललितस्य "	" ८
सात्त्विकत्वकथनाय सस्वादिगुणतत्संबन्ध-		औदार्यस्य "	" ९
निरूपणम् ।	" २१	तेजसः "	" १०
१० मानसानुभावलक्षणम्-(स्त्रीणां)		आचार्यमतेनात्र विशेषकथनम्	" १२
भावस्य "	८ ५	(भोजमतेन) केलिक्रीडितयोः अनुभावत्व-	
हावस्य "	" ११	कथनम् ।	" १६
हेलायाः "	" १३	१२ वागारम्भानुभावाः	
शोभाकान्तयोः "	" १५	आलापस्य लक्षणम् ।	" २४

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
प्रलापस्य लक्षणम्	११ १	व्यभिचारिभावविभागः	१५ ८
विलापस्य "	" २	व्यभिचारिभावानां विभावानुभावादिकथनम्	
अनुलापस्य "	" ३	निर्वेदस्य "	" १४
सल्लापस्य "	" ४	ग्लानेः "	" २१
अपलापस्य "	" ५	शङ्कायाः "	१६ ३
सन्देहस्य "	" ६	असूयायाः "	" १३
अतिदेशस्य "	" ७	मदस्य—	" १८
निर्देशस्य "	" ८	मद्यजमदस्य तरुणादिना त्रिधा विभागः—	" २०
उपदेशस्य "	" ९	तस्यैव ज्येष्ठ्यादिना त्रिप्रकृतिकत्वकथनम्	" २२
अपदेशस्य "	" १०	तरुणस्य स्वरूपम्	" २३
व्यपदेशस्य "	" १२	मध्यमस्य "	१७ ४
बुद्धयारम्भादुभावाः तत्र रीतेर्लक्षणम्	" १४	अपकृष्टस्य "	" ९
रीतिश्चतुर्धा विभागः	" १५	विद्याभिज्ञानसम्पत्तिमदस्वरूपम्	" १७
अन्यमतेन सौराष्ट्रीद्राविडयोरपि समावेशः	" १६	उत्तमस्त्रीरतिमदस्वरूपम्	" २०
पञ्चोत्तरशतरीतिभेदस्य स्वानुक्तिरुक्तम्	" २३	तरुणादिमदेषु दृष्टिभेदकथनम्	१८ ३
रीतीनां चतुर्विधत्वोपसंहारः	१२ ३	धर्मस्य विभावानुभावाः	" ८
वृत्तेः भारत्यादिभेदेन विभागः	" ४	आलस्यस्य "	" १३
उद्भूतमतेनार्थवृत्तेस्तत्त्वासत्त्वकथनम्	" ६	दैन्यस्य "	" १७
वृत्त्युत्पत्तिविषये मतभेदप्रदर्शनम्	" ८	चिन्तायाः "	" २०
तत्र प्रवृत्तिविभागः	" १२	नीडायाः "	१९ ३
वृत्तेः रसाभिनययोः व्यवस्थाप्रदर्शनम्	" १५	मोहस्य "	" ९
प्रवृत्तिभेदानां देशादवगम्यत्वकथनम्	" २०	स्मृतेः "	" १५
भाषाविभाषयोर्विभागः	१३ ३	धृतेः "	" २२
विभावानुभावयोः कार्यकारणभावकथनम्	" ११	हर्षस्य "	२० ३
सात्त्विकभावानां सात्त्विकत्वनिर्वचनम्	" २२	चापलस्य "	" ११
सात्त्विकभावविभागः	१४ ७	आवेगस्य—	" १४
स्तम्भस्य विभावानुभावाः	" ९	उत्पातजस्य "	" १६
स्वेदस्य "	" १३	वातजस्य "	" २०
रोमाञ्चस्य "	" १७	वर्षजस्य "	" २२
स्वरभेदस्य "	" १९	अग्निजस्य "	२१ ३
अध्रुपः "	" २२	कुञ्जरजस्य "	" ५
वैवर्ण्यस्य "	१५ १	प्रियाप्रियजस्य "	" ७
कम्पस्य "	" ३	शत्रुजस्य "	" ११
प्रलयस्य "	" ५	जाड्यस्य "	" १४
		ओस्तुक्कस्य "	" १९

(१)

	पृष्ठ. पाङ्क्ति.		पृष्ठ. पाङ्क्ति.
विवादस्य विभावानुभावाः	२१ २२	श्रास्यस्य विभावानुभावाः	२४ १४
गर्वस्य "	२२ ६	उन्मादस्य "	" १७
अमर्षस्य "	" ११	वितर्कस्य "	२५ १
अवहित्यस्य "	" १५	भावान्तराणामपि व्यभिचारिभावोऽन्तर्भा-	
मतेः "	" १८	वकथनम्	" ६
निद्रायाः "	" २१	भावानां स्थायिभावानुसारेण व्यवस्थितत्वम्	" १०
अपस्मारस्य "	२३ ३	भावानां रसोपकारित्वम्	" १७
विबोधस्य "	" ९	रसव्यभिचारिभावयोः सम्बन्धकथनम्	" १९
सुप्तेः "	" १३	स्थायिभावस्याष्टविधत्वम्	२६ ३
उपद्रायाः "	" १६	शमस्यास्थायित्वम्	" ६
व्याधेः "	" १८	भरतमतेन स्थायित्वरूपकथनम्	" १०
मरणस्य "	२४ ५	भावानां रसजनने कौशलम्	" २०
		भावानां परस्परसाङ्ग्यम्	२७ २

द्वितीयोऽधिकारः ।

रसस्वरूपाभ्यवृत्तिनिर्णयः ।

	पृष्ठ. पाङ्क्ति.		पृष्ठ. पाङ्क्ति.
व्यभिचारिभावानां निर्वाहकथनम् ।		धृतेः निर्वाहः ।	२९ २
तत्र निर्वेदस्य "	२८ २	स्मृतेः "	" ३
ग्लानेः "	" ३	स्वप्नस्य "	" ५
असूयायाः "	" ४	निद्रायाः "	" ६
शङ्कायाः "	" ७	प्रबोधस्य "	" ७
भ्रमस्य "	" ८	औद्यस्य "	" ८
मदस्य "	" ९	उन्मादस्य "	" ९
चिन्तायाः "	" १०	औत्सुक्यस्य "	" १०
विषादस्य "	" ११	दौहदस्य "	" ११
व्रीडायाः "	" १२	कौतुकस्य "	" १२
लज्जायाः "	" १३	कुतुकस्य "	" १३
ह्रियाः "	" १४	आशायाः "	" १४
मन्दाक्षस्य "	" १५	स्पृहायाः "	" १५
त्रपायाः "	" १७	काङ्क्षायाः "	" १७
अपत्रपायाः "	" १८	मत्सरस्य "	" १८
बैलक्षस्य "	२९ १	सङ्कर्षस्य "	" २०

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
मायायाः निर्वाहः	२९ २२	सात्त्विकव्यभिचारिभावानां परस्परपकारयो-	
इन्द्रजालस्य "	३० २	पकारिता	३२ ९
दिङ्मोहस्य "	" ४	सात्त्विकभावानां रससंबन्धः	" १७
कान्दिशीकत्वस्य "	" ५	व्यभिचारिभावानां रससंबन्धः	" १८
अनुकम्पायाः "	" ६	अनुभावानां रससंबन्धः ।	" १९
आवृशंस्यस्य "	" ८	भावान्तराणां स्थायीभावे योगव्यवस्था-	
नृशंसतायाः "	" ९	संभोगशृङ्गारोचिता भावाः	३३ २
अनुकोशस्य "	" १०	विप्रयोगस्य "	" ६
गुणस्य "	" १२	हास्यस्य "	" ९
धृतस्य "	" १३	वीरस्य "	" ११
सख्यस्य "	" १४	करुणस्य "	" १४
मित्रसुहृदोः "	" १६	रोद्रस्य "	" १७
दुःखस्य "	" १७	अमृतस्य "	" २०
सुखस्य "	" १८	भयानकस्य "	३४ १
हर्षस्य "	" २१	बीभत्सस्य "	" ६
स्मृतेः "	३१ १	स्थायिभावानां रसकारणत्वम्-	
वितर्कस्य "	" ४	रतेर्लक्षणम्	" ११
मतेः "	" ५	रतेर्द्विधा विभागः	" १२
आलस्यस्य "	" ६	पुनः सप्तधा विभागः	" १३
आवेगस्य "	" ७	हासस्य लक्षणम्	" २१
वेगस्य "	" ८	उत्साहस्य "	३५ २
गर्वस्य "	" ९	विस्मयस्य "	" ४
मोहस्य "	" १०	क्रोधस्य "	" ५
चपलस्य "	" ११	शोकस्य "	" ७
चापलस्य "	" १२	जुगुप्सायाः "	" ९
अपस्मारस्य "	" १३	भयस्य "	" ११
तर्कस्य "	" १५	रत्यादिस्थायिवाचकशब्दानां निर्वचनानि	" १४
अवहित्यस्य "	" १६	चतुर्विधभावोपप्लुतानां स्थायिनां रसात्मकता-	
मरणस्य "	" १७	सम्पत्तिः	३६ ५
रुजः "	" १८	अत्रैव भरतवृद्धसम्मतगत्यम्	" १४
स्तम्भरोमाञ्चयोः "	" १९	चासुकिमतानुसारेण भावेभ्यो रससंभवः	३७ १
स्वरभेदस्य "	" २०	नटायनुकृतस्थायिभ्यो रसोत्पत्ति-	
वेपथुवैवर्ण्ययोः "	" २१	कथनम्	" ३
अधुनः "	" २२	रसस्य षट्पदार्थभिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थान्तर्ग-	
प्रकृत्यस्य "	३२ २	तत्त्वम्	" ७

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
भरतादीनां मतेन विभावादीनां स्वरूपम्	३७ १६	लास्यलक्षणम्	४६ १
तत्र भावस्वरूपे मतानि	॥ २२	लास्यस्यैव गुण्डलीत्वकथनम्	॥ ३
विभावस्वरूपे मतानि	३८ ६	लास्यताण्डवशब्दनिर्वचनम्	॥ ११
अनुभावस्वरूपे मतानि	॥ १३	नाट्यलक्षणम्	॥ १५
व्यभिचारिभावस्वरूपम्	॥ १५	नृत्तलक्षणम्	॥ १६
सात्त्विकस्वरूपे मतानि	॥ १७	नर्तनलक्षणम्	॥ १७
स्थायिभावस्वरूपम्	॥ १९	नर्तनस्य नाट्यादिचतुष्टयसाधारणत्वम्	॥ १९
भाषानामाश्रयस्य पर्यायाणाञ्च कथनम्	॥ २१	अष्टविधचित्तवृत्तिभेदेन रसानामष्टविधत्वो-	
भावै रसनिष्पत्तिः	३९ ७	पसंहारः	॥ २१
एकस्यैव रसस्य चित्तवृत्तिभेदेन बहु-		अन्यमतेन शान्तरसस्य निरूपणनिराकरणे	४७ १
विधत्वम्	॥ १३	पद्मभूमतेन रसस्याष्टविधत्वोपसंहारः	॥ १०
भरतमतेन नटसामाजिकयो रसाश्रयता	३९ १६	वास्तुकिमतेन रसोत्पत्ति निरूप्य नारद-	
नटे रसस्य प्रतिषेधः	॥ १८	मतेन तत्कथनप्रतिज्ञा	॥ ११
शृङ्गारातिरिक्तरसानामपि प्रकृतिभेदेन		शृङ्गारोत्पत्तिप्रकारः	॥ १३
रस्यमानत्वम्	४० २	हास्योत्पत्तिप्रकारः	॥ १५
रसानां व्यङ्ग्यत्वादितमभेदकथनम्	॥ १७	वीरोत्पत्तिप्रकारः	॥ १६
रसानां सामाजिकेषु व्यङ्ग्यता	४१ ५	अद्भुतोत्पत्तिप्रकारः	॥ १८
सामान्यतः संविदः द्विधा विभागः	॥ ७	रौद्रोत्पत्तिप्रकारः	॥ १९
रसस्याहंकारस्वरूपत्वकथनायाहं-		करुणोत्पत्तिप्रकारः	॥ २१
कारादिस्वरूपोत्पत्तिकथनम्	॥ ९	बीभत्सोत्पत्तिप्रकारः	॥ २२
अहंकारादितत्त्वानामुत्पत्तिकथनम्	४२ ५	भयानकोत्पत्तिप्रकारः	४८ २
अहङ्काराभिमानयोः सत्त्वादिगुणभेदेन		शान्तरसोत्पत्तिप्रकारः	॥ ४
विभागस्तत्स्वरूपञ्च	॥ ११	शृङ्गारादिरसवाचकशब्दानां निर्वचनम्	॥ ६
अभिमानात्मकवृत्तेः शृङ्गारादिरसरूपत्वम्	४३ १५	स्वीयनिर्वचनप्रकारस्य निरुक्तकाराद्यनुसा-	
प्रेक्षकचित्तवृत्तेः शृङ्गाररसतापत्तिप्रकारः	॥ १८	रित्वकथनम्	५० ५
॥ हास्यरसतापत्तिप्रकारः	४४ १	नटे रामादिबुद्धेः स्वरूपविवेचनम्	॥ ११
॥ वीररसतापत्तिप्रकारः	॥ ६	अत्र शङ्कुमतेन रसोत्पत्तिप्रकारकथनम्	॥ १८
॥ अद्भुतरसतापत्तिप्रकारः	॥ ११	शङ्कुमतदूषणपुरस्सरं नटे रामादिबुद्धेः	
॥ रौद्ररसतापत्तिप्रकारः	॥ १६	सम्यक्त्वकथनम्	५१ ९
॥ करुणरसतापत्तिप्रकारः	॥ २१	भट्टनायकमतेन रसवृत्तिनिरूपणम् ।	५२ ९
॥ बीभत्सरसतापत्तिप्रकारः	४५ ४	तन्मते संविदानन्दमयभोगेन रसस्य	
॥ भयानकरसतापत्तिप्रकारः	॥ ९	भुज्यमानताप्रकारः	॥ ११
योगमातारव्यसंहितायां शिवेन ताण्डवादीनां		शिवागमानुसारेण रागविद्याकलोपस्कृतपुरुषस्य	
निरूपणकथनम्	॥ १४	रसानुभवप्रकारः रागादित्रयलक्षणम्	॥ १३
ताण्डवलक्षणम् विभागश्च ।	॥ १८	शिवागमस्थवाक्यस्यैव स्वोपष्टम्भकतया	
		कथनम्	१३ ३

तृतीयोऽधिकारः ।

रसभेदतत्प्रकारनिर्णयः

पृष्ठ. पङ्क्ति.	पृष्ठ. पङ्क्ति.
प्रकारान्तरेण रसानामुत्पत्तिकथनम् ५४ ६	वीररसस्थायिनः उत्साहस्य समुचितविभावादि- कथनम् ॥ ११
ब्रह्मणो ऋगादिवेदसहाय्याच्छृङ्गारादिरसो- त्पत्तिः ॥ १५	अद्भुतस्थायिनः विस्मयस्य ॥ ६१ १२
शृङ्गारादिरसचतुष्टयाद्धास्यादिचतुष्टयोत्पत्तिः ५५ १०	रौद्रस्थायिनः क्रोधस्य ॥ ६२ १
रसानां प्राधान्याप्राधान्यकथनम् ॥ १६	करुणस्थायिनः शोकस्य ॥ १५
व्यासमतेन रसानां प्राधान्याप्राधान्ये तत्कारणम् ॥ २०	बीभत्सस्थायिनः जुगुप्सायाः ॥ ६३ १२
चिन्तातुरस्य ब्रह्मणो नन्दिकेश्वरेण नाट्य- वेदोपदेशः ६६ ७	भयानकस्थायिनः भयस्य ॥ १८
ब्रह्मणा नन्दिकेश्वराज्ञया त्रिपुरदाहाख्यरूपक- प्रयोगः ॥ १७	शृङ्गारस्य वाचिकादिभेदेन विभागः ६४ ३
भरतैः प्रयुज्यमाने तस्मिन् पश्यतो ब्रह्मणो मुखेभ्यः सवृत्तिशृङ्गारादिरसचतुष्टयो- त्पत्तिः ॥ २०	हास्यस्य ॥ ५
शृङ्गाराद्धास्योत्पत्तिप्रकारः ५७ १२	वीरस्य ॥ ६
वरीदद्भुतस्योत्पत्तिकारणम् ॥ १६	अद्भुतस्य ॥ ७
रौद्रात्करुणस्योत्पत्तिकारणम् ५८ ३	रौद्रस्य ॥ ८
बीभत्साद्भयानकस्योत्पत्तिकारणम् ॥ ८	करुणस्य ॥ ९
भरतस्य नारदाजुयायित्वकथनम् ॥ १३	बीभत्सस्य ॥ १०
रसानां भवैक्यत्वेः घटादिनिदर्शनेन समर्थनम् ॥ १७	भयानकस्य ॥ १२
रसोत्पत्तिं निरूप्यानुक्रियमाणनाट्यरसस्यो- त्पत्तिप्रकारकथनम् ५९ ७	रसानां विभागे हेतुः ॥ १५
तत्तत्स्थायीभावोचितभावनिवेशनम् ॥ १०	वाचिकशृङ्गारस्य लक्षणम् ॥ १९
रतेः विभावादिसंनिवेशः ॥ १२	आज्ञिकस्य ॥ २१
हास्योचितविभावादिसंनिवेशः ॥ १८	क्रियात्मकस्य ॥ ६५ १
हसितस्य द्विधा पुनः षोढा च विभागः ६० १	वाचिकहास्यस्य ॥ ५
स्मितस्य लक्षणम् ॥ ६	नैपम्यजस्य ॥ ६
हासस्य ॥ ८	आज्ञिकस्य ॥ ८
विहसितस्य ॥ १०	मुदवीरस्य ॥ १०
उपहसितस्य ॥ १२	दानवीरस्य ॥ १५
अपहसितस्य ॥ १४	दयावीरस्य ॥ १९
अतिहसितस्य ॥ १६	मानसाद्भुतस्य ॥ २३
	आज्ञिकस्य ॥ ६६ २
	वाचिकस्य ॥ ६
	आज्ञिकरौद्रस्य ॥ ९
	नैपम्यजस्य ॥ १३
	वाचिकस्य ॥ १६
	मानसकरुणस्य ॥ १९
	वाचिककरुणस्य ॥ २७ २

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
क्षोभजर्माभित्यस्य लक्षणम्	६७ ४	शत्रुषु क्रोधस्य स्वरूपम्	७१ ९
उद्वेगजस्य	" १०	मित्रे "	" १४
आक्षिप्तभयानकस्य	" १५	प्रियायां "	" १६
मानसस्य	" १९	भृत्येषु "	" १८
रसानां देवतानिर्देशः	६८ २	पूज्येषु "	" २०
विष्णवादीनां शृङ्गारादिरसदेवतात्वे कारणम्	" ८	कुक्षानामष्टावस्थाः तासां स्वरूपम्	" २२
शृङ्गारादिरसदेवानां वर्णनिर्देशः	६९ २	कोपक्रोधरोषाणां स्वरूपस्थानादयः	७२ ६
संहितावास्तुकव्यासनारदाद्यनुसारेण		विलापस्य स्वरूपम्	" १४
भावस्वरूपनिर्णयोपसंहारः	" ५	परिदेवितस्य	" १५
रसविभावानां क्वचित् गुणानुभावत्वादिकमपि		आक्रन्दस्य	" १६
संभवतीति निरूपणम्	" ११	रुदितस्य त्रिधा विभागः तत्र--	
तेषु शौर्यस्य स्वरूपम्	" १६	ईर्ष्याजन्यस्य स्वरूपम्	" १९
व्यवसायस्य "	" १७	आनन्दजन्यस्य "	" २१
साहसस्य "	" १८	आर्तजन्यस्य "	७३ १
पराक्रमस्य "	" १९	रूपस्य "	" ६
प्रतापस्य "	" २१	आवेष्ट्यभूषणस्य "	" ८
प्रौढेः "	६९ २२	आरोप्यस्य "	" १०
कीर्तेः "	७० १	बन्धनीयस्य "	" १२
यशसः "	" ३	निक्षेप्यस्य "	" १४
विनयस्य "	" ५	लावण्यस्य "	" १५
नयस्य "	" ६	आभिरूप्यस्य	" १७
प्रभुत्वाज्ञयोः "	" ७	सौन्दर्यस्य	" १९
शौण्डशौण्डिर्ययोः "	" ९	अज्ञप्रत्यज्ञयोः	" २१
प्रभावस्य "	" १२	उपाङ्गस्य	७४ १
अनुभावस्य "	" १३	सौकुमार्यस्य त्रिधा विभागः लक्षणञ्च	" २
महासत्त्वस्य "	" १५	मृदुत्वस्य स्वरूपम्	" ६
स्थैर्यस्य "	" १७	तत्र मतभेदः	" ७
वीररसविभावानामेवैषां तत्रैव गुणभावकथनम्	" १८	प्रसादस्य त्रिधा विभागः	" ९
रौद्ररसविभावानां तत्रैव गुणभावकथनम्	" २०	तत्र वदने प्रसादः	" १०
तेषु अमृतस्य स्वरूपम्	" २१	नयने "	" १२
अवज्ञायाः	७१ १	चित्ते "	" १४
अवमानितायाः	" ४	मुखरागस्य त्रिधा विभागः	
आक्रोशस्य	" ५	तत्र श्यामस्य स्वरूपम्	" १६
आक्षेपस्य	" ६	रक्तस्य "	" २०
क्रोधस्य त्रिधा पुनः पञ्चधा विभागः	" ७	प्रसन्नस्य "	७५ १

पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
स्यामादिमुखरागस्य रसेषु विनियोगः ७५	४	कौशलस्य स्वरूपम् ७५ १७
माननायाः स्वरूपम्	८	नैपुणस्य १८
भाषामाधुर्यस्य	९	सामर्थ्यस्य २०
त्यागस्य	११	विलोभनस्य २२
क्षणस्य	१३	आतङ्कस्य ७६ १
उद्धवस्य	१४	शिल्पस्य ३
उत्सवस्य	१५	वैदग्ध्यस्य ५
दम्भस्य	१६	प्रतारणस्य ७

चतुर्थोऽधिकारः ।

शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूपनिर्णयः ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
भोगादिशब्दानां निर्वचनम्	७७ ३	नश्वरस्य ८१ ६
शृङ्गारस्यैव सविस्तरकथने हेतुः	१३	ज्ज्ञेहस्यैव रागत्वसम्पत्तिकथनम् १०
आचार्योक्तिरतिस्वरूपम्	७८ ४	रागस्यैव नील्यादिभेदेन त्रिधा विभागः १४
प्रेमादिषड्गुणैः रतेरभिद्विप्रकारः	१६	नीलीरागस्वरूपम् १५
प्रेमशब्दनिर्वचनम् लक्षणञ्च	१९	कुसुंभरागस्य १७
भावबन्धनस्य स्वरूपम्	७९ १	मञ्जिष्ठारागस्य १९
प्रेमकौटिल्यस्य स्वरूपम्	४	अनुरागस्य स्वरूपम् ८२ १
मानशब्दनिर्वचनम् लक्षणञ्च	७	प्रेमादिभावनां भद्भाभिनवगुणप्रकाशि तत्त्वम् ५
मानस्यैव द्विधा विभागः	९	अभिनवगुणानुसारेण रतेः शृङ्गारभावता- प्रकारः ८
ईर्ष्यामानस्य स्वरूपम्	१०	शृङ्गारेचितदेशाः ११
प्रणयमानस्य	१४	॥ कला १३
ईर्ष्यामानस्य स्त्रीमात्रवर्णनीयता	२०	॥ कालः १४
ज्ज्ञेहस्य स्वरूपम्	८० १	॥ वेषः १५
जतुबन्धिवद्विविधवचनम्	३	बाह्यचेष्टाप्रकारः १६
कृत्रिमाकृत्रिमज्ज्ञेहस्वरूपम् तदाश्रयश्च	६	दिवाविहारदेशाः १९
ज्ज्ञेहस्य प्रौढादिभेदेन त्रिधा विभागः	१६	निशाविहारदेशाः २२
प्रौढस्य लक्षणम्	१७	दिवाचेष्टाः ८३ ३
मध्यस्य	१९	निशाचेष्टाः ४
मन्दस्य	२१	शृङ्गारोचितकालगुणाः ९
ज्ज्ञेहस्य स्थिरादिभेदेन पुनर्लिङ्गाः	२२	॥ द्रव्याणि १२
स्थिरस्य स्वरूपम्	८१ २	॥ क्रियाः १९
वात्सरस्य	४	

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
वसन्ते रागरीपनाः	८३ २२	प्रलापस्य स्वरूपम्	९० १
ग्रीष्मे ”	८४ ३	उन्मादस्य ”	” ९
प्रावृषि ”	” १०	व्याधेः ”	” १६
शरीदि ”	” २०	जाह्न्यस्य ”	९१ १
हेमन्तशिशिरयोः ”	८५ ८	मरणस्य ”	” ७
रसोत्कर्षकारणम्	” १०	शृङ्गारस्योत्कर्षप्राप्तौ हेतवः	” १०
वियोगादिभेदेन शृङ्गारस्य त्रिधा विभागः	” १४	शृङ्गारोचितपात्राणि गुणाश्च	” १७
अयोगः तत्र दशावस्थाश्च	” १५	तेषु नायकस्य ज्येष्ठादिभेदेन त्रिधा विभागः	
तत्र कविप्रबन्धेषु बह्ववस्थासंभवः	” २०	तल्लक्षणश्च	” २०
वियोगस्वरूपम्	” २२	पुनः चतुर्धा विभागः	९२ २
मानवियोगस्य स्वरूपम्	८६ १	तेषां गुणव्यवस्था मतभेदश्च	” ३
स्त्रीणाभीष्टार्थमानोत्पत्तिकारणानि	” ३	धीरललितनायकस्वरूपम्	” १०
तन्निवारणाय षडुपायास्तत्स्वरूपश्च	” ७	धीरशान्तस्य लक्षणम्	” १२
प्रवासवियोगः तस्य त्रिधा विभागश्च	” १३	धीरोदात्तस्य ”	” १४
मरणस्य वियोगान्तर्भावमतदूषणम्	” १८	धीरोद्धतस्य ”	” १६
प्रवासभेदेषु स्त्रीणामनुभावकथनम्	” २०	नायकगुणेषु विरोधपरिहारः	” १८
वियोगायोगयोः करुणतुल्यत्वेऽपि		ललितादीनाममात्यायायत्तसिद्धित्वम्	” २२
शृङ्गारत्वस्थापनम्	८७ १	पुनर्नायकस्यानुकूलादिभेदेन चतुर्धा विभागः	९३ ६
तयोः शृङ्गारशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्	” ४	आहृत्याष्टचत्वारिंशन्नायकाः	” १०
मरणस्यापि क्वचिद्वियोगरूपत्वम्	” ५	उपनायकस्वरूपम्	” १२
संभोगशृङ्गारस्वरूपम्	” ७	नर्मसचिवानां धर्मार्थकामेषु विभागः ।	” १६
संभोगस्य चतुर्धा विभागः	” १०	कामसचिवानां स्वरूपम्	९४ २
तत्र मितस्य स्वरूपम्	” ११	दूतदूतीस्वरूपम्	” ६
सङ्करस्य ”	” १३	नवानुरागादौ दूतीकर्तव्यसमागमोपायाः	” १४
सम्पन्नस्य ”	” १५	स्वान्यसाधारणभेदेन नायिकाया विभागः	” २०
समृद्धस्य ”	” १७	स्वीयाया मुग्धादिभेदेन विभागः	” २१
संभोगे चेष्टाः	” १९	अन्यागणिकयोर्विभागः	९५ ३
वियोगे चेष्टाः	” २१	आहत्यनायिकानां ३८४ भेदस्य रुद्रटा-	
अयोगे मन्मथावस्थाः दश, द्वादश वा	८८ १	चार्याभिधानम्	” ८
तासु इच्छायाः स्वरूपम्	” ६	अन्या त्र्यवस्थैवेति मतोद्भावनम्	” १०
उत्कण्ठायाः ” अनुभावाश्च	” ८	अन्यागणिकयोर्भेदनिरूपणम्	” १५
अमिलाषस्य ” ”	” १९	गणिकायाः शृङ्गाराभावाक्षेपः	” १७
विन्तायाः ”	” २१	रुद्रट्टकविमतेन तत्समाहितः	” २०
स्मृतेः ”	८९ ७	स्वीयान्ययोः स्वरूपम्	९६ ११
गुणस्तुतेः ”	” १२	स्वान्यागणिकानामभिप्रायभेदः	” १४
उद्देशस्य ”	” १९	रतौ मुग्धायाः स्वरूपम्	” १६

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
रत्नौ मध्यायाः स्वरूपम्	९६ २१	कलहान्तरितायाः	९९ २०
„ प्रगल्भायाः „	९७ २	प्रोषितभर्तृकायाः	१०० ३
„ धीरायाः „	„ ४	विरहोत्क्राण्टितायाः	„ ९
„ अधीरायाः „	„ ८	अभिसारिकायाः	„ १५
„ धीराधीरायाः „	„ १२	पराङ्मनाऽभिसरणप्रकारः	„ १९
कन्योढावेद्यादिचेष्टानामन्यत्र वक्ष्यमाणत्वम्	„ १५	वेद्याभिसरणप्रकारः	१०१ ३
उदात्तायाः स्वरूपम् चेष्टाश्च	„ २०	प्रेष्याभिसारिकाभिसरणक्रमः	„ ११
उद्धतयाः „	९८ ४	पराङ्मनायाः सुप्तनायकप्रबोधनक्रमः	„ १६
शान्तायाः „	„ ८	वेद्यायाः „	„ १९
ललितायाः „	„ १२	प्रेष्याभिसारिकायाः „	„ २१
अष्टावस्थनायिकोद्देशः	„ १६	नायिकासूतमायाः गुणाः	१०२ २
तासु खण्डिताया लक्षणम् चेष्टाश्च	„ २०	मध्यमायाः „	„ ६
विप्रलब्धायाः „	९९ ४	अधमायाः „	„ १०
वासकसज्जायाः „	„ ८	एषां गुणानां स्वान्यागणिकासु स्थितौ	
स्वाधीनभर्तृकायाः „	„ १९	भेदकथनम्	„ १५

पञ्चमोऽधिकारः ।

नायकनायिकाभेदतत्तदवस्थादिनिरूपणम् ।

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
वृत्तवर्तिष्यमाणकथनम्	१०३ १	स्त्रीभिः प्रीत्या कृतानि नायकाह्वानानि	१०७ ७
स्त्रीयौवनस्य चतुर्धा विभागः	„ १०	तेषु प्रणयी	„ १०
प्रथमयौवनस्य स्वरूपं चेष्टाश्च	„ १२	दयितः	„ १२
द्वितीययौवनस्य „	१०४ ७	कान्तः	„ १४
तृतीययौवनस्य „	„ १९	नाथः	„ १६
चतुर्थयौवनस्य „	१०५ ५	स्वामी	„ १८
स्त्रीपुरुषयौवनकालनिर्धारणम्	„ ११	प्रियः	„ २०
स्त्रीणामभिगम्यनायकस्वरूपम्	„ १६	सुहृत्	„ २२
पुरुषाभिगम्यस्त्रीस्वरूपम्	„ १९	नन्दनः	१०८ २
वैशिकनायकस्वरूपम्	१०६ २	जीवितेशः	„ ४
वैशिकशब्दनिर्बचनम्	„ १०	सुभगः	„ ६
त्रिविधवैशिकेषु उत्तमस्य स्वरूपम्	„ १२	रुचिरः	„ ८
मध्यमस्य „	„ १९	स्त्रीणां कोपसंभवा नायकव्याहाराः	„ १०
अधमस्य „	१०७ १	तेषु—वामः	„ १२

विरूपः	पृष्ठ. पङ्क्ति.	गोसत्त्वायाः	पृष्ठ. पङ्क्ति.
दुःशीलः	१०८ १४	उपचारलक्षणम्	११२ १०
निर्लज्जः	" १६	वेद्यादिषु त्रिविधोपचारकथनम्	" १९
निष्ठुरः	" १८	रागापरागाभ्यां संभोगस्य त्रिविधत्वम्	" २२
शठः	" २०	कुलज्ञनाया रागोत्पत्तिचिन्हानि	११३ ८
धृष्टः	" २२	वेद्यायाः	" १५
दुराचारः	१०९ ३	अन्यायाः	११४ ३
संभोगार्थं स्त्रीणां सत्त्वभेदकथनम्	" ५	अत्र माकृतिमतकथनम्	" १०
तत्र--देवशीलायाः स्वरूपम्	" ७	रक्तायाः प्रिये आभ्यन्तरोपचारः	" १८
दैत्यशीलायाः	" १६	विरक्तायाः लिङ्गानि	" २२
गन्धर्वशीलायाः	" २०	गन्तुकामाचिन्हानि	११५ १७
यक्षशीलायाः	११० १	विरक्तिहेतवः	११६ २२
राक्षसशीलायाः	" ५	रागचिन्हैर्व्यङ्ग्यार्थाः	११७ ७
पतत्रिशीलायाः	" ८	चतुष्पष्टिदृष्टिविकारकथनम्	" ३४
पिशाचशीलायाः	" १२	रौद्रस्थोपयोगिदृष्टयः	११८ १२
व्यालशीलायाः	" १५	शोकस्य	११९ ६
नागशीलायाः	" १९	वीरस्य	" १०
मर्त्यशीलायाः	" २१	बीभत्सभयानकयोः	" १३
कपिशीलायाः	१११ २	अद्भुतहास्ययोः	" १६
हस्तिशीलायाः	" ५	दृष्टिभेदानां क्रमेण लक्षणानि	" १९
मृगशीलायाः	" ८	भरतमतेन दृष्टिभेदकथनम्	" २२
मत्स्यशीलायाः	" १०	तत्र-भावदृष्टयः	१२४ १९
उष्ट्रीशीलायाः	" १३	रसदृष्टयः	" २०
सर्पशीलायाः	" १६	सञ्चारिभावजदृष्टयः	१२५ १
सूकरशीलायाः	" १७	शृङ्गारादिरसेषु दृष्टिस्वरूपम्	" ४
हयशीलायाः	" १९	दृष्टिविशेषणानां निर्वचनानि	" १०
महिषशीलायाः	" २१	रसभावजदृष्टिस्वरूपम्	१२६ ६
अजशीलायाः	११२ १	सञ्चारिभावजदृष्टिस्वरूपम्	" १९
	" ४		१२८ १

अथ षष्ठोऽधिकारः ।

शब्दार्थसंबन्धतद्भेदप्रकारनिर्णयः ॥

रसालुभवप्रकारः	पृष्ठ. पङ्क्ति.	तासु-आच्छेपः	पृष्ठ. पङ्क्ति.
अष्टविधरसगतयः	१३१ ५	कीनः	१३२ १
	" १४		" ३

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ पङ्क्ति.
विच्छेदः	१३३ ५	मन्त्रस्य स्वरूपम्	१४१ २२
सूक्ष्मः	॥ ७	कल्पवल्गुसारेण प्रियापराधे नायिकाचेष्टा-	
व्यतिकरः	॥ ९	कथनम्	१४३ ५
स्थिरः	॥ ११	कासाक्षिचेष्टानां प्रियविद्योगेऽप्यतिदेशः	॥ १७
समः	॥ १३	रसस्य वाक्यार्थत्वादिकथनम्	१४३ १३
शोभनः	॥ १५	एकत्र रसद्वयसमावेशः	॥ २२
रसाभासनिरूपणम्	॥ १७	निर्वेदादीनामस्थायित्वम्	१४४ ९
तत्र हेतुकथनम्	१३३ ३	रसादीनां वाक्यार्थता	॥ १३
रसाभासलक्षणम्	॥ १९	रसकाव्ययोः संबन्धतया वाक्यतदर्थसंबन्धा-	
रसानां प्राधान्यसङ्हराभासमेहनानां		दीनां निरूपणम्	१४५ ४
निरूपणम्	॥ २१	शब्दार्थसंबन्धस्य द्वादशविधत्वम्	॥ ६
रसज्ञस्य कवेः शान्तरसेन मुक्तिः	१३४ २१	तत्र प्रथमचतुष्टया वृत्त्यादीनां निरूपणम्	॥ ९
शान्तरसस्य कादाचित्कोत्कर्षे विभावः	१३५ ५	(१) वृत्तौ—अभिधाया लक्षणम्	॥ १३
शान्तरसे विशेषकथनम्	॥ १३	लक्षणायाः	॥ १७
शान्तरसस्यानुभावाभावकथनम्	॥ २२	गौण्याः	॥ २०
शान्तरस्य सत्त्वेऽपि नाट्यानुपयोगिता	१३६ ५	(२) विवक्षाया निरूपणम्	१४६ ३
शान्तरसस्योत्कर्षः	॥ १२	काकादिप्रिकारेण विवक्षोन्नयनकथनम्	॥ ११
देशादीनां रसोपकारिता	॥ १५	तत्र काकुविच्छेदस्वरूपम् उदाहरणञ्च	॥ १५
कालस्य रसोपयोगिता	१३७ ६	प्रकरणेन विवक्षोन्नयनम्	१४७ ११
वसन्ते विनोदाः	॥ १३	अभिनयेन	॥ १६
निदावे	॥ १६	(३) तात्पर्यनिरूपणम्	॥ १७
प्रावृषि	॥ १९	तत्र अभिधेयवाक्यार्थः	॥ २०
शरदि	१३८ १	प्रत्याप्यवाक्यार्थः	॥ २१
हेमन्ते	॥ ६	ध्वनिवाक्यार्थता द्विधा	१४८ २
शिशिरे	॥ ९	तत्र अनुनादध्वनिः	॥ ७
भुजिघातवर्धचातुर्विधेन संभोगचातुर्विध्यम्	॥ १५	प्रतिशब्दध्वनिः	॥ १०
मितादिभेदेन पुनस्संभोगस्य चातुर्विध्यम्	॥ २१	अर्थानुनादोदाहरणम्	॥ १३
शृङ्गारोपयुक्तवैमनस्यादिभावकथनम्	१३९ ९	तत्रैवोदाहरणान्तरम्	॥ २१
व्यलीकन्तत्कार्यञ्च	॥ १८	अर्थप्रतिशब्दोदाहरणम्	१४९ ३
विप्रियन्तत्कार्यञ्च	१४० १	शब्दानुनादोदाहरणम्	॥ ७
मन्युस्तत्कार्यञ्च	॥ ६	शब्दप्रतिशब्दोदाहरणम्	॥ १२
इन्द्रियार्थविषयाणां सुखरूपता	१४१ ४	ध्वनितात्पर्ययोः भेदवादिमतम्	॥ १७
मनोभावस्य त्रिविधत्वम्	॥ १५	तयोरभेदवादिमतम्	॥ २२
इष्टभावस्य कार्यम्	॥ १७	मतद्वयस्य च सामञ्जस्यम्	१५० ५
अस्तिष्ठस्य	॥ १९	त्रिविधवाक्यार्थतया रसालंकारादीनां	
		तात्पर्यमन्वयत्वम्	॥ ११

	पृष्ठ पङ्क्ति.		पृष्ठ पङ्क्ति.
तात्पर्यस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि वाक्यधर्मत्वम्	१५० १३	वाक्यार्थस्य विवक्षितादिष-	
(४) प्रविभागसंबन्धः	,, १५	द्वयार्थवत्त्वम्	१५९ १
(५) शब्दार्थसंबन्धेषु व्यपेक्षायाः		तेषु-प्रयोजनस्य निर्वचनम्	,, ३
निरूपणम्	१५१ ५	विवक्षितस्य	,, ५
६) सामर्थ्यस्य	,, ७	अभिप्रायस्य	,, ७
(७) अन्वयस्य	,, ८	तात्पर्यस्य	,, ९
(८) एकार्थीभावस्य	,, ११	फलस्य	,, ११
मुक्तादीनां एकार्थीभावता	,, १२	भावस्य	,, १३
व्यपेक्षादिचतुष्टयाः अन्यापेक्षयाः-		वाक्यार्थे भट्टप्रभाकरयोर्मतभेदः	,, १५
न्तरङ्गत्वम्	१५२ १	तयोः सामञ्जस्यम्	,, १८
निर्दोषत्वादिचतुर्विधशब्दार्थसंबन्धस्य		तात्पर्यार्थस्यापि वाक्यार्थता	,, २०
भोजादिभिर्निरूपितत्वेनोपेक्षणम्	,, ३	शब्दार्थनिर्णये स्वस्याभिनवगु-	
रसस्य वाक्यार्थत्वोपसंहारः	,, १३	सानुयायिता	१६० १०
रसाश्रये मतभेदनिराकृतिः	,, १५	आचार्यान्तर(मम्मट)मतेन	
स्तदाशिवमतेन रसस्य स्वरूपा-		शब्दार्थस्वरूपम्	,, १२
धयनिर्णयकथनम्	,, १७	शब्दार्थयोस्त्रिविधत्वम्	,, १४
रसकाव्ययोः जन्यजनकभावः	१५३ १३	तात्पर्यार्थस्य पृथक्त्वम्	,, १६
लौकिकशृङ्गारात्काव्यशृङ्गारस्य		जात्यादिषु सङ्केतितस्य चतु-	
भेदहेतुकथनम्	,, १५	र्विधत्वम्	,, २०
सामाजिकादीनां रसाश्रयत्वम्	१५४ ११	उपाधिद्वारा व्यक्तिशक्तिः	१६१ ४
वाक्यार्थरसादीनामनुभवस्य		उपाधेः सिद्धसाध्यादिना द्विविधत्वम्	,, १०
शब्दार्थसंबन्धनिर्णयाधीनत्वेन		तत्र वाक्यपदीयमहाभाष्ययोः संवादः	,, १४
षड्विधसंबन्धस्य विस्तरणम्	१५५ १	जातिशक्तिसमर्थनम्	१६२ ६
वाच्यवाचकाभिधानां निरूपणम्	,, ८	अपोहवादस्योपेक्षणम्	,, १९
लक्ष्यलक्षकलक्षणानां	,, १२	अभिधाया लक्षणम्	,, २२
व्यङ्ग्यव्यञ्जकव्यञ्जनानां	,, १७	लक्षणायाः	१६३ २
गम्यगमकमतीनां	१५६ १	षोढा विभागः	,, १४
द्योत्यद्योतकद्युतीनां	,, ९	गौणीवृत्तेः पृथक्त्वम्	१६६ १३
प्रत्याय्यप्रत्यायकप्रतीतीनां	,, १५	प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यत्वम्	,, २०
देशादिवाक्यार्थेषु गुणधर्मौ	,, २१	गूढागूढत्वेन व्यङ्ग्यविभागः	१६७ ४
द्रव्यादिषट्पदार्थेषु गुणधर्मौ	१५७ २०	गूढागूढव्यङ्ग्यस्य सत्त्वम्	,, ७
षड्विधवाक्यवाक्यार्थानां विव-		व्यञ्जनावृत्तेर्निरूपणम्	,, १३
क्षिप्तार्थप्रतिपादकता	१५८ १२	विशिष्टलक्षणानिषेधः	१६८ १९
		अभिधामूलव्यञ्जना	१६९ ४

	पृष्ठ पङ्क्ति.		पृष्ठ पङ्क्ति.
अर्थव्यञ्जकता	१७० १७	श्रोतृत्वनिर्वचनम्	१७५ ११
सदृशहरणानि	१७१ ४	विवेकतृत्वस्य	१७५ १३
काव्यभेदनिरूपणोपोद्घातः ।	१७२ ११	वाच्यार्थनिर्णय कल्पवल्लीकाव्य.	१७५ १३
ध्वनेकाव्यनिरूपणम्	१७३ १६	प्रकाशसंवादः	१७६ १८
तद्विभागः	१७३ ३	शब्दार्थगतदोषगुणादीनामाक्षेपसमा-	१७६ २१
गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	१७३ १६	धानाभ्यां व्यवस्थापनम्	१७६ २१
अधमकाव्यम्	१७४ ८	ध्वनिकाव्यप्रशंसा	१७८ ४
काव्यविभागः	१७४ १०	ध्वनिस्फोटयोरभेदः	१७८ ७
		आत्मनो ध्वनिकृदनुयायिता	१७९ १

सप्तमोऽधिकारः ।

नाटयेतिवृत्तशरीरलक्षणाभिधानम् ।

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
नाटयसामान्यलक्षणम्	१८० २	नादश्रुतिस्वराणां क्रमेणोत्पत्तिः	१८५ १२
रूपकनिर्वचनम्	१८० ४	सप्तस्थानेषु सप्तस्वराणामुत्पत्तिः	१८५ १२
दशरूपकस्य रसाश्रयता	१८० ७	स्वरूपञ्च	१८५ १७
नाटिकादीनां नाटकादिष्वन्तर्भावः	१८१ ९	स्वराणां धातुपञ्चत्वादिमतकथनम्	१८६ ५
डोम्ब्यादीनां नृत्यता	१८१ ६	सप्तधातुस्वरूपम्	१८६ ८
वाक्यार्थाभिनयो रसात्मकः	१८१ ७	चतुर्विंशतिधमनीस्वरूपम्	१८६ ९
पदार्थाभिनयः भावाश्रयः	१८१ ८	धमनीनां धातुवर्धकत्वम्	१८६ ११
नृत्यनृत्तयोरन्तर्भावः	१८१ ९	आत्ममनसोर्निरूपणम्	१८७ ३
गानस्य नाटकोपयोगिता	१८१ १४	प्राणादिना ज्वलिताग्निना धमनीभ्यः	१८७ ३
गेयनिरूपणप्रतिज्ञा	१८१ १६	नादोत्पत्तिः	१८७ ७
षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुद्देशः	१८१ १९	धमनीसंख्यया श्रुतिसंख्या	१८७ ११
सष्टिकथनम्	१८२ ९	शुक्लादिधातुभ्यः षड्जादिस्वरोत्पत्तिः	१८७ १४
क्षेत्रज्ञस्य गर्भाशयप्रवेशः	१८२ १९	धातुस्थानेषु स्वरस्थितिः	१८७ २१
पिण्डोत्पत्तिः	१८३ ३	स्वराणां मन्दतारादिभेदहेतुकथनम्	१८८ ३
जरायुजशरीरवर्णनम्	१८३ ११	ग्रामभेदमूर्छनयोः स्वरूपम्	१८८ ११
प्राणादीनां विभागः स्थानं कर्म च	१८३ १७	श्रुतीनां षडङ्गत्वम्	१८८ २१
हृत्तदश्चस्थूलनाभ्यः	१८४ ८	श्रुतीनां भिन्नादिना त्रिधा विभागः	१८९ ७
एतास्मादेव सप्तशतका भेदः	१८४ १२	शुद्धगौडवेसररागाणां निरूपणम्	१८९ १३
नादवर्णयोरोत्पत्तिः	१८४ १३	स्वरेभ्यो रागोत्पत्तिप्रकारः	१८९ १९
वक्त्रस्थानानि	१८४ २१	ग्रहादिदशजातयः	१९० ९
स्थानावाद्याविधितानां षडङ्गत्वम्	१८५ ४	रागाणां सप्तशतसंख्या	१९० १२

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
पूर्णादिरागकथनम्	१९० १३	आस्त्रावणस्य लक्षणम्	१९६ ४
पदादीनामेकतायोगस्य गीतेऽत्या-		आतोद्यरञ्जनस्य "	" ५
वश्यकता	" २०	वक्त्रपाणेः "	" ६
पदस्य लक्षणविभागौ	१९१ ३	परिघटनायाः "	" ८
येतः "	" ५	सङ्घटनायाः "	" ९
गतेः "	" १३	मार्गसारितस्य "	" ११
स्थानलययोः "	" १५	शुष्कापकृष्टकस्य "	" १३
कालस्य "	" १६	उत्थापकस्य "	" १५
सप्तविंशत्यलङ्काराः	" १८	परिवर्तनस्य "	" १७
अलङ्काराणामुपयोगः	१९२ १	नान्याः "	" १९
अत्र भरतमतम्	" ५	नान्या आवश्यकता	१९७ ४
सप्त गमकाः	" ७	नान्या चन्द्रसंबन्धहेतुः	" ७
मार्गगमकाः द्वाविंशतिः	" १०	तत्र पदनियमः	" १२
मानादिभिः गीतस्य योगे उत्कर्षः	" १८	प्ररोचनाया लक्षणम्	" १६
मानस्य विभागः लक्षणम्	" २२	त्रिगतस्य "	" १९
रीतेः "	१९३ ७	आसारितस्य "	" २०
चतुरायामस्य "	" ८	ध्रुवायाः "	१९८ २
छन्दसाम् "	" १०	त्रिसाम्नः "	" ४
गीतिजदोषाः	१९४ २	रङ्गद्वारस्य "	" ६
ईदृशगीतिस्वरूपस्य भोजाद्यनुक्तिः	" ४	नृत्तोचितदेशकालौ	" ८
स्वस्याभिनवगुप्तानुयायिता तथाऽन्य-		पुष्पाञ्जलिः	" २२
विशेषाणां स्वीयशारदीयग्रन्थे		वाद्यनियमः	१९९ ५
विस्तरकथनम्	" ६	वर्धमानकस्य लक्षणम्	" ९
नटकर्तव्यतानिरूपणम्	" ११	चार्याः	" ११
पूर्वरङ्गस्वरूपम् तल्लक्षणम्	" १४	महाचार्याः	" १२
पूर्वरङ्गस्याङ्गकथनम्	" २०	पूर्वरङ्गस्य फलश्रुतिः	" १४
कलास्वरूपम्	१९५ ७	कवेर्गोत्रादिकथनम्	" १६
निश्शब्दसंशब्दतालस्वरूपम्	" ११	नान्यन्तशब्दार्थकथनम्	२०० ७
पातस्वरूपम्	" १६	सूत्रधारद्वयम्	" ११
पादभागपरिवर्तयोः स्वरूपम्	" १७	नाटकवस्तुस्वरूपम्	" १५
प्रत्याहारस्य लक्षणम्	" २०	इतिवृत्तविभागः	२०१ १
कुतपस्य "	" २१	आधिकारिकस्वरूपम्	" ५
अवतरणस्य "	१९६ १	प्रासङ्गिकस्वरूपम्	" ७
आरम्भस्य "	" २	पताकालक्षणम्	" १४
कार्यस्य "	" ३	प्रकरीस्वरूपम्	" १९

अनयोर्भेदः	पृष्ठ. पङ्क्ति.	गर्भसन्धिः	पृष्ठ. पङ्क्ति.
पताकास्थानकम्	२०२ २	तत्र पताकाया विकल्पः	२०९ २२
पताकास्थानकस्य विभागः	२०४ ४	तत्र कोहलमतम्	१२
भरतमतेन पुनर्विभागः	२०३ ११	गर्भसन्ध्युदाहरणम्	१४
वस्तुनः त्रिधा विभागः	२०३ ११	गर्भसन्ध्यङ्गानि १२	१६
वस्तुनः फलकयनम्	२०४ ४	अवमर्शसन्धिः	२११ १०
बीजस्य लक्षणम् उदाहरणञ्च	२०४ ४	“ अङ्गानि १३	२१२ ८
कोहलमतने बीजम्	२०४ ४	निर्वहणसन्धिः	२१२ ८
विन्दुविभागः	२०४ ४	“ तदङ्गानि १४	२१३ १२
अर्थप्रकृतयः पञ्च	२०५ २	सन्ध्यङ्गानां षड्विधप्रयोजनानि	२१४ २
एषां क्रमः उदाहरणञ्च	२०५ २	सन्ध्यङ्गानामावश्यकता	२१४ २
पञ्चावस्थाः	२०५ २	तत्र भोजमतम्	२१४ २
तत्र-आरंभः	२०५ २	सन्ध्यङ्गानां प्रासङ्गिकाधिकारिकता	२१४ २
प्रयत्नः	२०५ २	सन्ध्यन्तराङ्गानि २१	२१४ २
प्राप्त्याशा	२०५ २	वस्तुनः सूच्यदृश्यते	२१५ २
नियतासिः	२०५ २	सूच्यसूचनोपायाः	२१५ २
फलागमः	२०५ २	तत्र-विष्कम्भकप्रवेशकौ उदाहरणञ्च	२१५ २
अवस्थोदाहरणम्	२०५ २	चूलिका उदाहरणञ्च	२१५ २
पञ्च सन्ध्यः	२०५ २	अङ्कास्यम् सोदाहरणम्	२१५ २
सन्धिलक्षणम्	२०५ २	अङ्कावतारः उदाहरणञ्च	२१५ २
मुखसन्ध्युदाहरणम्	२०५ २	एषामङ्के निवेशभेदः	२१५ २
बीजस्य रसोत्पत्तिहेतुता	२०५ २	वस्तुनः धाव्याध्राव्यते	२१५ २
मुखसन्धेरङ्गानि १२	२०५ २	जनान्तापवारितयोरलक्षणम्	२१५ २
प्रतिमुखसन्धिः	२०५ २	आकाशभाषितस्य	२१५ २
तदङ्गानि १३	२०५ २	सुकविकर्तव्यम्	२१५ २

अष्टमोऽधिकारः ।

दशरूपकलक्षणम् ।

त्रिंशद्रूपकसमुद्देशः	पृष्ठ. पङ्क्ति.	प्रेक्षकस्य लक्षणम्	पृष्ठ. पङ्क्ति.
नाटकस्य प्राथम्ये हेतुः	२२१ ४	नटस्य	२२६ १०
नाटकप्रशंसा	२२२ १४	प्रादिनकविभागः	२२६ १०
नाटकप्रकरणयोरङ्कनियमः	२२३ १	प्रादिनकानां कार्याणि	२२७ ३
प्रशस्तसन्ध्यादियुक्तनाटकनिर्देशः	२२३ १	नाटकदर्शनेन सर्वविधप्रेक्षकाणां	२२७ ३
नाटकालङ्काराः तल्लक्षणानि च	२२४ ७	रजनप्रकारः	२२८ २
सुलक्षणनाटकस्य फलभागिनः	२२४ ७	प्रकृष्टप्रेक्षकस्वरूपम्	२२८ २

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
सूत्रधारद्वयम्	२२८ ५	सुबन्धुमतेन नाटकस्य पञ्चधा विभागः	२३८ १५
वस्त्वादिसूचनम्	" ८	तत्र पूर्णनाटकम् उदाहरणम्	" १८
भारतीवृत्तिः	" १४	प्रशान्तम्	" २०
प्रस्तावनास्वरूपम्	" १९	भास्वरम्	२३९ १६
आमुखम् वा	२२९ २	ललितम्	२४० ११
प्रवृत्तकादीनां स्वरूपमुदाहरणम्	" १०	समग्रम्	२४१ ४
वीथ्यङ्गानि	२३० २	पञ्चस्वेष्वावश्यकाङ्गानि	" ६
उदात्यकद्वैविध्यम् उदाहरणम्	" ६	प्रकरणम्	" १७
अवलगितम्	" १७	त्रेधा विभागः	२४२ १
प्रपञ्चः	२३१ ६	प्रकरणनायिकाया भाषानियमः	" ७
त्रिगतम्	" १०	तत्र भोजनमतम्	" १६
छलम्	" १६	विटादीनां लक्षणम्	" १८
वाक्केलिः	" २२	प्रकरणोदाहरणानि	२४३ ५
अधिवलम्	२३२ ९	नाटिकालक्षणम्	" १७
गण्डम्	" ११	नाटिकाया नाटकप्रकरणसाम्यम्	२४४ १०
अवस्यन्दितम्	" १४	सङ्कलक्षणम्	" १५
नालिका	" १७	भाणलक्षणम्	" १९
असत्प्रलापः	" २१	कोहलमतेन तत्	२४५ ३
व्याहारः	२३३ ६	भोजनमतेन तत्	" १०
मृदवम्	" १०	दशलास्याङ्गलक्षणानि	" ११
नाटके वस्तु नायकश्च	" १५	भाणे चतुर्विधनृत्यम्	२४६ १५
इतिवृत्तविभागः	२३४ ४	गुल्मादिनृत्यानि	" १७
आदिविष्कम्भपक्षः	" ११	प्रहसनलक्षणम्	२४७ १
वस्तुनि मातृगुप्तमतम् उदाहरणम्	" २१	त्रिधा विभागः लक्षणानि च	" २
अङ्गलक्षणानि	२३५ ३	प्रहसनोदाहरणानि	" १३
अङ्गे रसपोषणप्रकारः	" १४	डिमलक्षणम् तत्र नायकरसादिस्थितिः	" १६
अङ्गालङ्काराः	२३६ १	उदाहरणम्	२४८ ३
अङ्गरसः	" ३	व्यायोगलक्षणम्	" ७
अङ्गे निषिद्धानि	" ६	समवकारलक्षणम्	" १७
अङ्गकार्यकालः	" १४	कपटविद्रवयोर्भेदः	२४९ १६
तत्र कोहलमतम्	" १८	धर्मशृङ्गारः	" २०
नाटकाङ्गसंख्या	२३७ ५	अर्थशृङ्गारः	" २२
एकावर्हाङ्गभेदः	" १५	कामशृङ्गारः	२५० १
पञ्चाङ्गादिदशाङ्गान्तनाटकानामुदाहरणानि	" १७	उदाहरणम्	" ५
हर्षमतेन तोटकलक्षणम्	२३८ ४	कपटविद्रवयोः स्वरूपम्	" १३
अन्यमतेन तोटकलक्षणानि उदाहरणम्	" ६	वीथीलक्षणम् सोदाहरणम्	२५१ २

उत्सृष्टिकाङ्कः
अस्याङ्कनियमे मतानि
सन्धिविषये कोहलमतम्

पृष्ठ. पङ्क्ति.

२५१ ११

,, २०

,, २३

भारतवर्षस्य कर्मभूमितया वस्तुनः तत्रैव
समावेशवर्णनौचित्यं सोदाहरणम्
ईहाष्टगलक्षणम् सोदाहरणम्
भाणादिषु सन्धिन्यूनीकरणे नियमः

पृष्ठ. पङ्क्ति.

२५२ १

२५३ ८

,, २२

नवमोऽधिकारः ।

वृत्त्यभेदस्वरूपनिरूपणम् ।

पृष्ठ. पङ्क्ति.

२५५ १०

२५६ ४

,, ८

,, १७

२५७ २

,, ७

,, १७

२५८ ८

,, १९

२५९ १५

,, १८

,, २२

२६० १

२६२ २

,, १९

,, २४

२६३ ९

,, २३

२६४ १

,, १०

२६५ ६

२६६ १६

,, २४

२६७ ९

,, १९

विंशतिविधनृत्यभेदाः

डोम्ब्यादिसप्तकस्य भाणतुल्यता

गोष्ठीलक्षणम् सोदाहरणम्

सल्लापकलक्षणम्

शिल्पकलक्षणम्

तदङ्गानि २७

डोम्ब्यलक्षणम् सोदाहरणम्

तदङ्गानि ७

श्रीगादितलक्षणम् सोदाहरणम्

भाणलक्षणम्

शुद्धसङ्कीर्णचित्रभागानां लक्षणानि

उद्धतललितललितोद्धतभेदेन

पुनस्त्रिधा विभागः

नन्दिमालिभाणस्याप्यत्रान्तर्भावः

नन्दिमालिभाणस्य स्वरूपम्

भाणिकायाः लक्षणम् सोदाहरणम्

प्रस्थानस्य लक्षणम् सोदाहरणम्

काव्यस्य लक्षणम् सोदाहरणम्

प्रेक्षणकस्य लक्षणम् सोदाहरणम्

नाट्यरासकम्

पिण्डीबन्धादीनां लक्षणानि

चर्चरीस्वरूपम्

रासकमध्येऽपसारत्रयम्

उल्लोप्यकलक्षणम् उदाहरणम्

हल्लीसलक्षणम् उदाहरणम्

दुर्मल्लिकाया लक्षणम् उदाहरणम्

तस्या एव मत्तल्लिकेति नामान्तरम्

सल्लिकाया लक्षणम्

कल्पवल्या लक्षणमुदाहरणम्

पारिजातकस्य लक्षणमुदाहरणम्

सट्टकस्य लक्षणम् सोदाहरणम्

अन्यमतेन रासकलक्षणम्

नाटकपात्राणां भाषानियमः

परस्परव्यवहारोपयोगिपारिभाषिकशब्दाः २७१ ३

तत्तदभिप्रायसूचकाक्षराणि

तत्तद्रसोपयोगिच्छन्दांसि

नाटकोपयुक्तोपसर्गविशेषाः

नायकाद्युचितनामानि

अर्थानां निबन्धनानिबन्धने

कविसमयः

शिल्पकडोम्ब्योरङ्गानां लक्षणानि

सोदाहरणानि

धीरोद्धतादिनायकजातयः

चतुर्विधनायकोपयुक्तविदूषक-

चातुर्विध्यम्

आख्यायिकास्वरूपम्

सर्गबन्धकाव्यम्

आश्वासबन्धकाव्यम्

सन्धिवन्धकाव्यम्

संहिताकाव्यम्

सङ्घातकाव्यम्

कोशकाव्यम्

चम्पूकाव्यम्

पृष्ठ. पङ्क्ति.

२६७ २५

२६८ ७

,, १६

२६९ १

,, १३

२७२ २२

२७३ ८

,, २०

२७५ १५

२७६ २१

२७७ १२

२७८ ११

२७९ ११

२८० १०

२८१ १२

२८२ १०

२८३ १

२८४ १

२८५ १

२८६ १

२८७ १

२८८ १

२८९ १

२९० १

२९१ १

२९२ १

२९३ १

२९४ १

२९५ १

२९६ १

२९७ १

२९८ १

२९९ १

३०० १

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
छन्देन काव्यविच्छेदः	२८३ ४	वादेन विच्छेदः	२८३ १०
पद्वत्या ,,	,, ५	अध्यायपर्वभ्याम् ,,	,, ११
पटलेन ,,	,, ६	उच्छ्वासाश्वासाभ्याम् ,,	,, १३
परिच्छेदेन ,,	,, ७	अङ्केन ,,	,, १४
अधिकारेण , ,,	,, ८	कविशिक्षा	,, १७

दशमोऽधिकारः ।

नाट्यप्रयोगभेदप्रकारविशेषनिर्णयः ।

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
मार्गदेशीभेदेन नृत्यनृत्तविभागः	२८४ ३	परिचारिकाः	२८९ १७
मनोः सूर्यसकाशे प्रश्नः	" ५	अनुचारिकाः	" २०
सूर्येण ब्रह्मणो नाट्यवेदावाप्ति- कथनम्	" १०	सम्भारिकाः	२९० १
शिवाज्ञातेन नन्दिना ब्रह्मणो नाट्यवेदाध्यापनम्	२८५ ९	अन्तःपुरचराः	" ५
ब्रह्मणा नाट्यवेदप्रयोक्तृणां षण्णां मुनीनां सृष्टिः	" १५	तत्र राजगुणाः	" ९
तेषां भरतनामत्वे हेतुः	२८६ १	महिषी गुणाः	" १५
मनुना ब्रह्मणः भरतानां प्राप्तिः	" १२	महादेवी "	" १७
भरतैः भूभारश्रान्तस्य मनोः क्लेशापनोदनम्	" २०	देवी "	" १९
देशीप्रयोगोत्पत्तिः	२८७ ३	भोगिनी "	" २२
भरतकृतनाट्यवेदसारः	" ७	आश्रिता "	२९१ ३
तत्कृतसंग्रहद्वयम्	" ९	नाटकीया "	" ५
सङ्गीतशास्त्रस्य राजमात्रयोग्यता	" १३	कासुका "	" ८
नाट्यप्रयोक्तृस्वरूपकर्माणि	" १६	शिल्पकारिका "	" ११
शैलूषशब्दस्य निर्वचनम्	२८८ १	प्रेक्षणिका "	" २०
भरतशब्दस्य "	" ३	महत्तरी "	" २२
नटशब्दस्य "	" ५	प्रतीहारी "	२९२ २
सूत्रधारस्य "	" ७	कुमारी "	" ७
पारिपार्श्विकशब्दस्य "	" ११	वृद्धा "	" १०
कुशीलवशब्दस्य "	" १९	आयुक्तिका "	" १४
विदूषकस्वरूपम्	२८९ ५	कञ्चुकीय "	" १७
नटविज्ञेयराजपरिवारकथनम्	" १३	वर्षवर "	" १९
अन्तःपुरिकाः	" १४	किरात "	" २१
		औपस्थापिक "	२९३ ९
		निर्मुण्ड "	" ११

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
अभ्यागार	२९३ १४	आन्तरायाः	३०२ १४
भूक	१६	नैष्कामिक्याः	१६
सभासदः	१९	ध्रुवास्वरूपम्	१८
सदस्यस्वरूपम्	२२	ध्रुवाविकल्पहेतुः	२०
वैतालिकस्वरूपम्	२९४ ९	तत्र जातिः	२२
बन्दि	११	स्थानम्	३०३ १
नान्दिमङ्गलपाठक	१३	प्रमाणम्	३
सूत	१७	प्रकारः	४
मागध	१९	नामकल्पना	५
रङ्गभण्डप	२९५ ५	ध्रुवायां वज्र्यानि	७
वृत्त	१०	ध्रुवाङ्गानि	९
चतुरस्र	१२	ध्रुवासु भाषानियमः	१७
त्र्यस्र	१४	गीतिसामान्ये भाषाव्यवस्था	१८
मार्गप्रक्रिया	१९	नायकादीनामौपम्ये विशेषाः	३०४ ४
शुद्धमिश्रप्रयोगौ	२१	उत्तमनायकोपमेयानि	१०
लास्यताण्डवयोः पुनर्विभागः	२९६ १३	मध्यमोपमेयानि	१४
गुण्डलीनृत्तम्	२९७ १६	अधमोपमेयानि	१६
नाटयादीनां वृन्दावश्यकता	२९८ १	उदात्तनायिकोपमेयानि	१८
वृन्दविभागः	९	मध्यमोपमेयानि	२०
ताण्डवस्य त्रिधा विभागः प्रयोगश्च	१४	अधमवेद्ययोः	२२
वृन्दस्य लास्यताण्डवोपयोगिता	२९९ १६	रसभावयोस्तादात्म्यम्	३०५ ६
वृन्दस्य पुनः पञ्चधा विभागः	१०	भावसयोरभिनेयता	८
उत्तमोत्तमवृन्दे गायकसंख्या	३०० २	उभयोरपि वाक्यार्थता	१०
उत्तमवृन्दे	६	रसेतरालङ्कारादीनामपि काव्ये वाक्यार्थता	१३
मध्यमोत्तमवृन्दे	१०	एषां क्रमेणोदाहरणानि	१७
मध्यमवृन्दे	१४	रसभावयोस्तादात्म्योदाहरणम्	२०
कनिष्ठवृन्दे	१८	स्थायिनो वाक्यार्थता	३०६ ४
वृन्दगुणाः	३०१ ६	सात्त्विकभावस्य	८
वृन्दस्य मार्गदेशीसमता	११	सञ्चारिणा	११
मार्गदेशयोः पुनर्विस्तरेण कथनम्	१३	शृङ्गारस्य	१३
मार्गे ध्रुवाया उपयोगः	३०२ २	अलङ्कारस्य	१५
ध्रुवाविभागः	४	शब्दगुणस्य	१९
प्रावेशिक्याः स्वरूपम्	८	स्थायिनो व्यङ्ग्यता	२३
आक्षेपिक्याः	१०	सात्त्विकस्य	३०७ ४
प्रासादिकायाः	१२	सञ्चारिणा	८
		रसध्वनिः	३६

	पृष्ठ. पङ्क्ति.		पृष्ठ. पङ्क्ति.
अलङ्कारध्वनिः	३०८ १	वैभाषिकविभाषयोः कथनम्	३११ १२
गुणव्यक्तिः	,, १३	तेषु शकारस्वरूपम्	,, १५
मार्गप्रक्रियोपसंहारः	,, २०	आभीर ,,	, १८
देश्याः विशेषेण तोढकादिध्वात्रयकता	३०९ १	चण्डाल ,,	,, २३
भारतवर्षस्वरूपम्	,, ५	पुलिन्द ,,	३१२ २
कृतादियुगेषु क्रमेण जनानां हिमभिया		शबर ,,	,, ५
दक्षिणदिगाश्रयणम्	,, ९	हालिक ,,	,, ८
भारतवर्षस्य दक्षिणापथे चतुष्पष्टिजन-		भैरव ,,	,, ११
पदभेदः	,, १५	एषां नाट्योपयोगः	,, १५
एषां जनपदानामष्टादशभाषामिव्यवहारः	३१० ८	गोष्ठीस्वरूपम्	,, १६
आसां भाषाणां म्लेच्छभाषात्वेन व्यवहारः	,, १४	प्रज्ञस्ताम्रज्ञस्तगोष्ठयः	,, २०
नाट्योपयोगिभाषागणनम्	,, १७	रसाश्रयनाटकफलम्	३१३ ४
नागरकादिना त्रिविधव्यवहारः	,, २१	पुनरुक्तिदोषनिवारणम्	,, ६
नटस्यावश्यपरिज्ञेयकथनम्	,, २३	ग्रन्थकारस्याभिनवगुप्तानुयायिता	,, २०

शारदातनयविरचितम्
भावप्रकाशनम् ।

प्रथमोऽधिकारः ।

प्रक्ष्योतन्मदमन्थरभ्रमरिकाशङ्कारगीतं^१ मुहुः
‘हेलाबृंहितवाद’^२नव्यतिकरं भावोल्लसत्प्रक्रियम् ।
वृत्त्यन्तस्तु सुखाय वः करिमुखः^३ ‘पुण्योपहारैश्चिरा-
दानन्दी’^४ नटभाविनैरिव यथाभावैः स सामाजिकः ॥

५ वन्दे वृन्दावनचरं गोविन्दं गोपिकापतिम् ।
गाः पालयन्तं गायन्तं वेणुना षड्जवादिना ॥

अम्बिकारसिकापाङ्गमाविस्मितमुखाम्बुजम् ।
^६भजे भुजङ्गललि^७तं महो^८ वैयाघ्रचर्मिणम् ॥

नमामि मानसोल्लासभावना^९फलदायिनीम् ।
१० शारदां शारदान्भोजविशदामभयप्रदाम् ॥

आर्यावर्ताह्वये देशे स्फीतो जनपदो महान् ।
मेरुत्तर इति ख्यातस्तस्य दक्षिणभागतः ॥

ग्रामो माठरपूज्या^{११}ख्यो द्विजसाहस्रसम्मितः ।
तत्र लक्ष्मणनामासीद्विप्रः काश्यपवंशजः ॥

१५ त्रिंशता क्रतुभिर्विष्णुं तोषयामास वेदवित् ।
वेदानां भाष्यमकरोन्नाम्ना यो^{१३} वेदभूषणम् ॥

तस्य श्रीकृष्ण^{१४}नामासीत्पुत्रः कृष्ण इवापरः ।
वेदानधीत्य^{१५}निखिलान् शास्त्राण्यप्यखिलानि च ॥

१ B तिक्रमः । २ B स्फूर्जद् । ३ B वादिनिवृत्तः । ४ A पुण्योपहा । B पुण्योपचा ।
५ A नन्दानलः । ६ A नादि । ७ C ष्कृतः । ८ B भुजे । ९ B लपि । १० C तमहा ।
११ B पदः । १२ B पूजा । १३ BC वै । १४ BC कृष्णः । १५ AB सकः ।

- 'स पुत्रार्थी महादेवं वाराणस्यामतोषयत् ।
 तस्यासीद्भट्टगोपालनामा^२ स्रजुः^३ सुलोचनः ॥
- अष्टादशसु विद्यासु बहुशः स^४ कृतश्रमः ।
 उपास्य शारदां देवीं पुत्रं लेभे गुणोत्तरम् ॥
- ५ तमाह्वयत्पिता प्रीतः शारदातनयाख्यया ।
 अधीतवेदवेदाङ्गो^५ वर्धमानः पितुर्गृहे ॥
- कदाचिच्छारदां देवीमुपासितुमुपाययौ ।
 उपास्य^६ सवनं तस्याश्चैत्रयात्रामहोत्सवे ॥
- आसीनां नर्तना^७गारे तां देवीं प्रेक्षकैः सह ।
 १० प्रणम्य तैरनुज्ञातस्तस्याः पार्श्वे उपाविशत् ॥
- त्रिंशत्प्रकारभिन्नानि रूपकाणि पृथक्पृथक् ।
^८नटैः प्रयुज्यमानानि भावाभिनयकोविदैः ॥
- दृष्ट्वा स देवीं वरदां नाट्यवेदमयाचत ।
 नाट्यशालापतिः कश्चिद्दिवाकर इति द्विजः ॥
- १५ तथैव नाट्यवेदस्य नियुक्तोऽध्यापने तदा ॥
 प्रीतस्सोऽपि सदाशिवस्य शिवयोगीर्या मतं वासुके-
 र्वाग्देव्या अपि नारदस्य च^९ मुनेः कुम्भोद्भवव्यासयोः ।
 शिष्याणां भरतस्य यानि च मतान्यध्याप्य तान्यञ्जना-
 सूनोरप्यथ नाट्यवेदमखिलं सम्यक्तमध्यापयत्^{१०} ॥
- २० शारदातनयो देव्यास्तान्यधीत्य च सन्निधौ ।
 आदाय सारमेतेभ्यो हितार्थं नाट्यवेदिनाम् ॥
- भावप्रकाशनं नाम प्रबन्धमकरोत्तदा ।
 एतस्मिन्प्रथमं भावस्तस्य भेदास्ततः परम् ॥

1 A पुत्रार्थं स, C स पुत्रार्थं । 2 A लो नाम्ना । 3 AB सलो । 4 BC सु । 5 B वर्त्त ।
 6 A स वसंस्त । 7 C नेज्जा । 8 C Omits two lines. 9 BC गुरोः । 10 A
 सम्यक्तयाध्यापयत्, B सम्यक्तयाध्यापयत् ।

तद्वान्तरभेदाश्च तत्तत्कार्येषु^१ कौशलम् ।
तत्साध्योऽर्थस्तथा^२ तेषामुपकार्योपकारिता ॥

रसोपादानता तेषां चरस्थिरविभागत^३ ।
तद्दर्शनानि तद्दृष्टिः^४ दृष्टिधर्माः पृथग्विधाः ॥

५ परस्परस्य सामर्थ्यं साहचर्यात्कचित्कचित् ।
इतिभागतया^५ भावा द्वादशैते ततो रसः ॥
तद्भेदा भेदभेदाश्च तेषां जन्म च नाम च ।
जनकत्वं च जन्यत्वं तेषामन्योन्यतः पृथक् ॥

प्रधाने^६तरभावश्च तेषामन्योन्यसङ्करः ।

१० तन्मेलनं च तत्सिद्धिर्विशेषः सङ्करोद्भवः ॥

तद्व्यङ्ग्यता वाच्यता च तन्मैत्री तद्विरोधिता ।
तत्कालनियमस्तत्तद्वर्णास्तद्देवतानि च ॥

स्थायि^७सञ्चारिभेदाश्च तेषां तद्दृष्टयोऽपि च ।
इति विंशतिरुद्दिष्टाः प्रकारा रसगा^८मिनः ॥

१५ ततः शब्दार्थसम्बन्धस्तत्प्रकाराः पृथग्विधाः ।
तद्दृष्टयो^९ रूपकाणि तद्भेदा^{१०}स्तिशदात्मकाः ॥
एतैरर्थैः प्रबन्धोऽयं^{११} यथावत्कथ्यतेऽधुना^{१२} ।
कथ्यन्ते ये^{१३}ऽन्तरा भावास्त^{१४}तदर्थानुषङ्गिणः ॥

तत्र तत्रैव विज्ञेयास्ते^{१५} सूक्ष्मेक्षिकया बुधैः ।

२० उद्दिष्टानामिहार्थानां लक्षणप्रतिपादनम्^{१६} ॥

यथाक्रमं भवेत्कापि यथौचित्यं क्वचिद्भवेत् ।

भावः स्याद्भावने^{१७} भूतिरथ भावयतीति^{१८} वा ॥

1B च कौ । 2 A C °स्ततस्ते° । 3A °गता । 4 A तस्य घ ° । 5 AC भावगता ।
6 A प्रधाने तदभावाच्च । C प्रधाने रसभावाच्च । 7 B स्थायी । 8 B नामि । 9 BA तद्दृष्ट° । 10
B कथि° । 11 B °ऽयं । 12 A °ऽयवा । 13 A °ऽप्यन्त° । 14 B °तत्त° । 15 B
°यास्तु° । 16 B °क्रम° । 17 C °भावने° । 18 A °तेति ।

- पदार्थो वा^१ क्रिया सत्ता^२ विकारो मानसोऽथवा ।
 विभावाश्चानुभावाश्च स्थायिनो व्यभिचारिणः^३ ॥
 सात्त्विकाश्चेति कथ्यन्ते भावभेदाश्च^४ पञ्चधा ।
 अर्थान्विभावयन्तीति विभावाः परिकीर्तिताः^५ ॥
- ५ विभावितार्थानुभूतिरनुभाव इति स्मृतः^६ ।
 अवस्थिताश्चिरं चित्ते सम्बन्धाच्चानुबन्धिभिः ॥
 वर्धिता ये रसात्मानः ते स्मृताः स्थायिनो बुधैः ।
 अनवस्थितजन्मानो भूयोभूयः स्वभावतः ॥
 स्थायिना रसनिष्पत्तौ चरन्तो व्यभिचारिणः ।
 १० सत्त्वजा ये विकाराः स्युः स्वीयास्वीयविभागतः ॥
 त एव सात्त्विका भावा इति विद्वद्भिरुच्यते ।
 ललिता ललिताभासाः स्थिराश्चित्राः खरा इति ॥
 रूक्षाश्च निन्दिताश्चैव विकृताश्चेति च क्रमात् ।
 शृङ्गारादिरसानां ते विभावा नामभिः कृताः ॥
- १५ ललिता ललिताभासा भावाः शृङ्गारहास्ययोः ।
 स्थिराश्चित्रा विभावा ये^८ ते शीराद्भुतयोः क्रमात् ॥
 खरा रूक्षा^{१०} विभावाः स्यु रौद्रस्य करुणस्य च ।
 भयानकस्य विकृता बीभत्सस्य च निन्दिताः ॥
 एकेन वाऽथ द्वाभ्यां वा त्रिभिर्भावान्तरैरपि ।
 २० संसृष्टाश्चेद्रसोत्कर्षे^{११} त एवोद्दीपनाः^{१२} स्मृताः^{१३} ॥
 ये मनोह्लादजनना^{१४}स्तत्तदिन्द्रियगोचराः ।
 ललितास्ते विभावाः स्युः शृङ्गारोत्कर्षहेतवः ॥

1 B वा । 2 A.B. सत्त्व० । 3 B ०णात् । 4 B ०दास्तु । 5 After this AC add "विभावितोऽर्थोऽनुभव इति विद्वद्भिरुच्यते" । 6 After this A omits six lines । 7 A omits this line. 8 B स्युः । 9 A श्रीर्वा० । 10 A रौद्रा । 11 AC ये भा० । 12 A ०काः । 13 C वताः । 14 A ०नका० ।

- संस्मृताः श्रुता^१ दृष्टाः स्मृता^२ ये हासकारिणः ।
 ते भावा ललिताभासा हास्यसम्पत्प्रकाशकाः^३ ॥
- श्रुता दृष्टाः स्मृता ध्याता भवन्ति स्थैर्यहेतवः ।
 ते स्थिरा इति विज्ञेयाः वीराख्यरसपोषकाः^४ ॥
- ५^५ सदानुभूयमाना ये हृदि वैचित्र्यकारिणः ।
 भावाश्चित्रा इति ज्ञेयास्तेऽद्भुतैश्वर्यभावकाः ॥
- स्वगोचरैश्च विषयैः क्लिश्यन्तेऽक्षाणि तत्क्षणात् ।
 ते रूक्षा इति कथ्यन्ते^६ करुणोत्पत्तिकारकाः ॥
- गृहीतमात्रा^७ मनसः^८ कातरोत्पादनक्षमाः ।
 १० ये भावास्ते स्वरा^९ ख्याता रौद्रोत्कर्षविवर्धनाः ॥
- अक्षीणि द्राडिनमीलन्ति येभ्यो न स्पृहयान्ति च ।
 ते भावा निन्दिताख्याः स्युर्बीभत्सोल्लासकारकाः^{१०} ॥
- विषया^{११} स्तिवन्द्रियैः स्पृष्टा विकृतिं जनयन्ति ये ।
 ते भावा विकृताः ख्याता भयानकविभावकाः ॥
- १५ अत्रैवालम्बना भावाः कथ्यन्ते रसभूमयः ।
 अनुदिष्टा अपि यथा रसा^{१२} नुभवसिद्धये ॥
- मधुराः सुकुमाराश्च रूपयौवनशालिनः ।
 शृङ्गारालम्बना भावा^{१३} स्तम्बङ्ग्यस्तरुणादयः ॥
- व्यङ्गाश्च विकृताकाराः परचेष्टानुकारिणः ।
 २०^{१४} हास्यस्यालम्बना भावाः प्रायेण कुहकादयः ॥
- त्यागिनः सत्त्वसम्पन्नाः शूरा वीराः सविक्रमाः ।
 वीरस्यालम्बना भावाः शस्त्रास्त्रक्षतिशोभिनः ॥

1 C स्मृता । 2 B श्रुता । 3 B त्रसाधकाः । 4 A वीरैश्वर्यभावकाः । 5 A. Reads here
 "स्वविस्मयास्पदा भावास्तत्तद्ग्रहणमात्रतः । नानारूपाश्च ते चित्रास्त्वद्भुतोत्पात्तिहेतवः" 6 B C
 ० अस्थितिः । 7 AC० त्रे । 8 A खरत्वे । 9 A B ख्याः स्युः । 10 A
 ० अस्पृष्टवः, B तर्ककारकाः । 11 A याः स्वे । 12 A० भिनयः । 13 A० स्तंरुणीतः । 14 C द्वासः

- विचित्राकृतिवेषा^१श्च विचित्रा^२चारविभ्रमाः ।
 अद्भुतालम्बना भावा मायालीलाविलासिनः ॥
 बहुबाहा^३ बहुमुखा भीमदष्टाः सिताङ्गकाः ।
 रौद्रस्यलम्बना भावाः क्रूरोदृत्तशठादयः ॥
- ५ कृशा विषण्णा मलिना रोगिणो दुःखिनस्तथा ।
 करुणालम्बना भावा दारिद्र्योपहताश्च ये ॥
 निन्दिताकृतिवेषाश्च निन्द्याचाराङ्गरोगिणः ।
 बीभत्सालम्बना भावास्ते पिशाचादयोऽपि च ॥
 महारण्यप्रविष्टाश्च महासङ्ग्रामचारिणः ।
- १० भयानकालम्बनाः स्युर्गुरुराजापराधिनः ॥
 ललिताद्या^४ विभावास्ते भावेष्वालम्बनेष्वमी^५ ।
 पुष्पान्ति स्थायिनो भवान्यथायोगं रसात्मना ॥
 अनुभावश्चतुर्धा^६ स्यान्मनोवाक्यायबुद्धिभिः ।
 मन ^७आरम्भानुभावा भावाद्या^८ दश योषिताम्^९ ॥
- १५ ^{१०}वागारम्भानुभावाश्च द्वादशालाप^{११}पूर्वकाः ।
 गात्रारम्भानुभावाश्च लीलाद्या दश योषिताम् ॥
^{१२}बुद्ध्यारम्भानुभावाश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
 अष्टौ तु सात्त्विका भावास्तेऽपि स्तम्भादयः स्मृताः ॥
 निर्वेदाद्यास्त्रयस्त्रिंशद्भावास्ते व्यभिचारिणः ।
- २० यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ॥
 तत्र ^{१३}लीलादयो भावा यद्यपि स्युर्न सात्त्विकाः ।
 छत्रिणां^{१४} गतिवत्तेऽपि तल्लिङ्गत्वेन^{१५} सात्त्विकाः ॥
 यत्सत्त्वपरिणामि स्याद्द्रव्यं तन्मन उच्यते ।
 ईश्वरस्य च मुक्तानां तत्सङ्कल्पो भविष्यति ॥

I B चेष्टा० 2 A घा० 3 B भावा० 4 B न्या० 5 B विह० 6 B र्यः० 7 B आत्मना०
 8 A द्वा० 9 B तः० 10 B गात्रा० 11 A दृष० 12 B Omits two lines.
 13 A कीरा० 14 B० जे० 15 B० पि० ।

संसारिणां मनस्त्वेन^१ परिणम्य प्रवर्तते ।
तत्सत्त्वपरिणामित्वात्सत्त्वमित्युच्यते बुधैः ॥
यद्रजःपरिणामि स्याद्द्रव्यं^२ स प्राण उच्यते ।
ईश्वरस्य च मुक्तानां क्रियाहेतुः स ईरितः ॥

५ संसारिणां पुनरसौ प्राणाकारेण तिष्ठति ।
यत्तमःपरिणामि स्याद्द्रव्यं सा वागुदाहृता ॥
ईश्वरस्य च मुक्तानां सा वाग्भवति शोभना ।
संसारिणां परिणमेच्छब्दाकारेण सा पुनः ॥

उक्ता क्रोधादिभिर्भावैस्तत्फलाव्यभिचारिणी ।
१० या मुक्तेश्वरवागुत्था^४ सा^५ वाणीत्युच्यते बुधैः ॥
रविः सोमश्च बह्विश्च तस्य तस्य यथाक्रमम् ।
अधिष्ठातार इत्येषा व्यवस्था योगिभिः कृता ॥
तत्तद्रूपमधिष्ठाय तिष्ठन्नात्मा च^६ तन्मयः ।
एते मनःप्राणवाचो मुक्तानामीश्वरस्य च ॥

१५ कार्योप^७करणात्मत्वाद्देवा इत्येव कीर्तिताः ।
अन्तर्यामी स एव स्याद्यः प्राणमय उच्यते ॥
जीवः शरीराधिष्ठाता तन्नियच्छन्न स्वकर्मभिः ।
कर्ता भवति सर्वस्य शरीरेण सह स्वयम् ॥
करणानि च जीवं च^८ पृथिव्याद्याश्च देवताः ।
२० नियच्छन्नप्यधिष्ठाय कर्ता प्राणमयो भवेत् ॥

अयं नान्तर्गतस्तस्य कर्तुर्जीवस्य न कश्चित् ।
मनोमयस्तु जीवानां कर्मकारयिता भवेत् ॥
बुद्धिचित्ताहङ्कृतयः तस्य^९ त्रिगुणसंभवाः ।
सर्वेषामपि जीवानां सर्वव्यापारहेतवः ॥

1 B० नस्ते॥ 2 AB तत्त्वा० । 3 AC० या न० । 4 B वागर्था । 5 A वाणि
6 A यन्म । 7 B पकारकत्वादेर्दे० । 8 AC कश्च । 9 AC तिस्रसि ।

एतेभ्यः सर्वभावानां प्रभवः समुदाहृतः ।

^१आदित्यः सर्वसाक्षित्वान्मनो यत्तदधिष्ठितम् ॥

यत्संस्कारवशादेति सर्वं तत्तेन निर्मलम् ।

तादृगेव मनः सत्त्वं गुणैरस्पृष्टमुच्यते ॥

५ तस्मादवि^३कृता^४दाद्यः स्पन्दो भाव उदाहृतः ।

चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ॥

ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत् ।

^५अतो मनोविकारस्य भावत्वं प्रकटीकृतम् ॥

वाग्भिर्ङ्गैर्मुखैरसैर्यस्सत्त्वाभिनयेन च ।

१० भावयन्वेहिरन्तस्स्थानार्थान्भाव उदाहृतः ॥

हेलाहेतुः स शृङ्गारो भावात्किञ्चित्प्रकर्षवान् ।

सग्रीवारेचको हावो नासाक्षिभ्रूविलासकृत् ॥

स एव हावो हेला स्याल्ललिताभिनयात्मिका ।

नानाप्रकाराभिव्यक्त^६शृङ्गाराकारसूचिका^७ ॥

१५ रूपोपभोगतारुण्यैर्योऽलङ्कारोऽङ्गसंश्रयः ।

सा शोभा सैव कांतिः स्यान्मन्मथाप्यायिता च्छविः ॥

कान्तिरेवोपभोगेन देशकालगुणादिभिः ।

उद्दीप्यमाना विस्तारं^८ याता^९ दीप्तिरिति स्मृता ॥

सर्वावस्थासु चेष्टानां माधुर्यं मृदुकारिता ।

२० निस्साध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेषु च सर्वतः ॥

मानग्रहो दृढो यस्तु तद्धैर्यमिति कथ्यते ।

औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सत्त्वा^{१०}वस्थानुगो बुधैः ॥

भावो हावश्च हेला च शोभा कान्तिः ^{११}सदीप्तिका ।

प्रागल्भ्यं धैर्यमौदार्यं माधुर्यमिति सात्त्विकाः ॥

१ B अनित्यः । २ B तत्त्वं । ३ B दपि । ४ B तम् । ५ B ततो । ६ B व्यक्ति ।
७ BC ता । ८ B रा । ९ B सा । १० C र्वा । ११ B इव ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं बिम्बोको ललितं तथा ॥

विहृतं चेति विज्ञेयाः शारीरा दश योषिताम् ।

मनोमधुरवागङ्गचेष्टितैः प्रीतियोजितैः ॥

५ प्रियानुकरणं लीला सा स्यात्पुंसः स्त्रिया अपि ।

प्रियसङ्गमकाले^३ तु नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणाम् ॥

विशेषो यस्स^४ विज्ञेयो विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।

स्वल्पोऽप्यनादरन्यासो माल्यादीनां स्वमण्डने ॥

यः परां जनयेत्^६ शोभां सा विच्छित्तिरुदाहृता ।

१० वागङ्गसत्त्वाभिनयभूषास्थानविपर्ययः ॥

त्वरया^७ कल्पितोऽभीष्ट^८ दर्शने यः स विभ्रमः ।

क्रोधाभिलाषहर्षादेः सङ्करः किलिकिञ्चितम् ॥

प्रियस्तुतिकथालापलीलाहेलादिदर्शने ।

^९तद्भावभावनं मोहायितमित्युच्यते बुधैः ॥

१५ सौख्योपचारैः सानन्दाधर^{१०} केशग्रहादिभिः ।

दुःखोपचारवत्कुप्येद्वहिः कुट्टमितं तु तत् ॥

^{११}इष्टभावोपगमने तथाऽभीष्टस्य दर्शने ।

गर्वादथाभिमानाद्वा बिम्बोकोऽनादरक्रिया ॥

सुकुमारोऽङ्गविन्यासः^{१२} सभ्रूनेत्राधरक्रियः ।

२० अनुत्बणञ्च^{१३} मसृणः^{१४} स्त्रीणां ललितमीरितम् ॥

स्वभावाद् ब्रीडया वाऽपि प्राप्तकालमनुत्तरम् ।

विहृतं तदिति प्राहुर्मानेर्ष्याभ्यामथापि वा ॥

गात्रारम्भानुभावार्वा^{१५}स्तानिसान्पश्यन्ति सूरयः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च ॥

1 AB प्रति । 2 B सर । 3 BC ऽपि । 4 B यस्य । 5 B C रत । 6A नयन् । 7 B च कुतो । 8 A B हं । 9 A शनैस्तु । 10 AB देश । 11 B बुध । 12 B C विन्यासभ्रूनेत्राध-
रक्रिया । 13 B च । 14 B णा । 15 A B वान्ता ।

- ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः ।
 दक्षता शौयमुत्साहो नीचे कुत्साऽधिके मुहुः ॥
 स्पर्शाऽधि^१क्रियते^२ यत्र सा शोभेति प्रकीर्तिता ।
 वृषयानं^३ स्मितालापो विलास इति कथ्यते ॥
- ५ माधुर्यं चेष्टितालापस्पर्शानां^४ स्पृहणीयता ।
^५शुभेऽशुभेऽर्थे तद्वैर्यं व्यवसायाद^६चालनम् ॥
 अविज्ञातेङ्गिताकारो भावो गाम्भीर्यमुच्यते ।
 चेष्टितं यस्य शृङ्गारमयं तल्ललितं भवेत् ॥
 प्रियालाप^७स्मितोदारं दानमौदार्यमुच्यते ।
- १० अवमानासहत्वं यत्तत्तेजस्समुदाहृतम् ॥
 एते साधारणाः सत्त्वगात्रारम्भानुभावयोः ।
 स्थैर्यं^८ गाम्भीर्यमाचार्यैः चित्त्वारम्भावुदाहृतौ ॥
 प्राचुर्यमेषां शृङ्गारे^९ वीराद्भुतसमा^{१०}गमे ।
 अन्यत्र तेषां संसर्गवशात्कार्यवशादपि ॥
- १५ भावास्तु विंशतिस्त्रैणाः शृङ्गारे क्वचिदद्भुते ।
 क्रीडितं केलिरित्येतौ^{११} गात्रारम्भावुदाहृतौ ॥
 बाल्ययौवनकौमारसाधारणविहारभाक् ।
 विशेषः क्रीडितं^{१२} केलिः तदेव^{१३} दयिताश्रयम् ॥
 गात्रारम्भानुभावत्वे^{१४} द्वितयं कथ्यते बुधैः ।
- २० वागारम्भा^{१५} इमे तेषामालापः प्रथमो^{१६} भवेत् ॥
 प्रलापश्च विलापोऽनुलापः संलाप एव च ।
 अपलापश्च सन्देशोऽ^{१७}तिदेशश्चाष्टमस्मृतः ॥
 निर्देश^{१८} उपदेशश्चापदेशो व्यपदेशकः ।
 इदं चो^{१९}भाग्यमित्यादि वाक्यमालाप इष्यते ॥

1 A र्वा कि । 2B याधिकृ । 3B विषयाणाम् । 4B स्पर्शना । 5A शुभाशुभोत्था । 6 A सायोऽ-
 यथा । 7 BC लापात् । 8 B र्यं । 9 A ङ्गारे । 10 C स्ता । 11 A त्येते । 12 B ता ।
 13 A कलिता । 14 B तद्वैर्यं । 15 A गात्रारम्भ । 16A मे । 17 B C निर्देशश्च तत्तः परम् ।
 18 C निर्देशश्चापदेशोपदेशः सव्यपदेशकः । 19 B C यो भाग इत्या० ।

प्रलापः स्यात्क्व यास्यामि^२ गतिः केत्यादि^३ यद्वचः ।

विलापः स्यादात्मदुःखोद्भावनातत्परं वचः ॥

बहुशोऽभिहितं वाक्यमनुलापो भवेदिह ।

उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं सल्लाप इति कथ्यते ॥

५ पूर्वोक्तस्यान्यथावादो ह्यपलाप इतीरितः ।

सन्देशः स्यात्स्ववार्ताभि^५प्रेषणं विषयान्तरे ॥

अतिदेशस्तदुक्तं यत्तन्मदुक्तमितीरितम् ।

एते वयं क्व वः कार्यमिति निर्देश इष्यते ॥

उपदेशो^८गृहाण त्वं गच्छेत्यादिपरं वचः ।

१० अन्यार्थ^९कथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः ॥

व्याजादात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीरितः ।

वागारम्भानुभावास्ते क्रमाद्द्वादश कीर्तिताः ॥

बुद्धयारम्भानुभावेषु^{१०}रीतिः प्रथममुच्यते ।

रीतिर्वचनविन्यासक्रमः^{११}साऽपि चतुर्विधा^{१२} ॥

१५ तत्र वैदर्भपाञ्चाललाटगौडविभागतः ।

सौराष्ट्री द्राविडी चेति रीतिद्वयमुदाहृतम् ॥

तत्तद्देशी^{१३}यरचनारीतिस्तद्देशनामभाक् ।

समाससौकुमार्यादितारतम्यात्कचित्कचित् ॥

उपचारविशेषाच्च^{१४} प्रासानुप्रासभेदतः ।

२० तथा सौराष्ट्रिका^{१५}भेदाद्द्रा^{१६}विडीभेदतोऽपि च ॥

प्रतिवचनं प्रतिपुरुषं तद्वान्तरजातितः प्रतिप्रीति ।

आनन्त्यात्संक्षिप्य प्रोक्ता कविभिश्चतुर्विधेत्येषा ॥

तासु पञ्चोत्तरशतं विधाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

ग्रन्थविस्तरभीतेन मया ताभ्यो विरम्यते ॥

१ A विला । २ B यामीति । ३ C केत्या । ४ A हृदे तिच । ५ C दि । ६ B कत्सा-
इत्याद्युक्तमीरितम् । ७ BC कामे । ८ B शे । ९ C ये । १० A र । ११ B सो । १२ B
धः । १३ C च । १४ C ध । १५ A की । १६ BC मि ।

- त एवाक्षरविन्यासास्ता एव पदपङ्क्तयः^१ ।
 पुंसि पुंसि विशेषेण कापिकापि सरस्वती ॥
 तस्माच्चतुर्धा^२ बोद्धव्या रीतिभेदप्रकल्पना ।
 वृत्तिश्चतुर्विधा^३ ऋग्यजुस्सामाथर्वसम्भवा^४ ॥
- ५ भारती सात्वती चैव^५ कैशिक्यारभटीति च ।
 औद्गताः पञ्चमीमर्थवृत्तिं च प्रतिजानते ॥
 अर्थवृत्तेरभावात्तु विश्रान्तां पञ्चमीं परे ।
 मधुकैटभासुराभ्यां नियुद्धमार्गेण युध्यतो विष्णोः ॥
 वृत्तित्रयं प्रसृतं^{१०} भरतप्रोक्ता च भारतीत्य^{११} परे ।
 १० अपरे तु^{१२} नाट्यदर्शनसमये कमलोद्भवस्य वदने^{१३}भ्यः ॥
 शृङ्गारादिचतुष्टयसहिता वृत्तिः समाचख्युः ।
 दाक्षिणात्या तथाऽऽवन्त्या पौरस्त्या चौद्रमागधी ॥
 प्रवृत्तयश्चतस्रोऽपि^{१४} वागारम्भाः स्युरेकदा ।
 तद्व्यापारात्मिकाः प्रोक्ता वृत्तयश्च चतुर्विधाः ॥
- १५ वाचिकं सात्त्विकं वृत्त^{१५}मा^{१६}हार्यं च तथाङ्गिकम् ।
 यथाक्रमं नियमितं भारत्याद्यासु वृत्तिषु ॥
 शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
 रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 देशभाषाक्रियाभेदलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।
 २० लोकादेवावगम्येता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥
 उक्तास्ता वृत्तयः साङ्गा भोजसोमे^{१७}श्वरादिभिः ।
 तस्मादासां स्वरूपं तु दिङ्मात्रं समुदाहृतम् ॥
 देश्याः प्रवृत्तयस्तत्तद्दे^{१८}श्यैर्ज्ञेया विचक्षणैः ।
 क्रियाभेदा न शक्यन्ते ज्ञातुं वक्तुं च केनचित् ॥

१ A भक्त । २ A षोडश । ३ A तेभेद । ४ C द्वि । ५ A र्धा । ६ A समुद्भवा । ७ A B वेति । ८ A उद्ग । ९ A स्तिव । १० A ता । ११ A त्यन्ते । १२ C omits तु । १३ A B वदने । १४ B C द्वि । १५ A B वृत्त । १६ C सादा । १७ C सौदी । १८ A B श्वरे ।

- तस्माद्यतः प्रवृत्तिर्वा क्रिया वा यत्र दृश्यते ।
 तत्र तज्ज्ञैः सह ज्ञेयास्सर्वैः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
 भाषा स्यात्सप्तधा दैभ्या विभाषाऽपि च सप्तधा ।
 मागध्यवन्तिका प्राच्या शौरसे^१न्याच [न्यघे]मागधी^२ ॥
 ५ पैशाची दाक्षिणात्या च तत्तद्देशेषु^३ भाष्यते^४ ।
 शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिडान्प्रजाः ॥
 हीना वनेचराणां च तत्तज्जातिषु दृश्यते ।
 देशभेदक्रियाभेदास्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥
 एतेऽनुभावाः कविभिर्निबन्धे योग्यकल्पिताः ।
 १० अभिनेया^५ नटैर्नार्थे तत्तदर्थानुकूलतः ॥
 विभावः कारणं कार्यमनुभावः प्रकीर्तितः ।
 हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥
 ज्ञायमानतया तत्र विभावो भाव^६पोषकत् ।
 भावो हृदि स्थितो येनव्यज्यते चानुभाष्यते ॥
 १५ ^{१०}भ्रूविक्षेपकटाक्षादिर्विभावो हृदयं श्रितः ।
 भावान् व्यनक्ति यः सोयमनुभाव इतीरितः ॥
 रामाद्याश्रयदुःखादेरनुभूतेस्तदात्मता^{११} ।
^{१२}सामाजिकस्य मनसो या^{१३}स भाव इति स्मृतः ॥
 एवं विभावानुभावभावाः प्रोक्ताः स्वरूपतः ।
 २० अनुभावास्तु दृश्यन्ते बहवोऽन्ये रसोदये ॥
 तत्र तत्रा^{१४}भिधीयन्ते तद्रसोत्कर्षहेतवः ।
 मनस्सत्त्वमधिष्ठाय तत्तदिन्द्रियगोचरान्^{१५} ॥
 बुद्धिमाश्लिष्य विषयाननुमुक्ते^{१६} स्वभावतः ।
 त्रिधा सत्त्वं भवेद्बुद्धि^{१७}ज्ञानानन्दविभेदतः ॥

१ B अपि । D वेण अपि । २ C सेन्यः स । ३ A लवी । ४ श्ये । ५ B पते । ६ A दात ।
 ७ A B यो । ८ A मो । ९ B C वर्ध । १० A भ्रूविक्षेपकटाक्षादिस्सोऽनुभाव इतीरितः । ११ B
 C ना । १२ B C रामात्मक । १३ C वासना वा इति स्मृतः । B वास भावा इति स्थिताः १४ C
 न वि । १५ A दात । १६ C कः । १७ A B ज्ञा ।

- तद्भावभावनात्मा स्यात्परदुःखादिसेवया^१ ।
 परस्य सुखदुःखादेरनुभावेन चेतसः^२ ॥
 तद्भावभावनं^३ येन भवेत्तदनुकूलतः ।
 तत्सत्त्वं तेन निर्वृत्तास्सात्त्विका इत्युदीरिताः ॥
- ५ अनुभावत्व^४ सामान्ये सत्यप्येषां पृथक्तया^५ ।
 लक्षणं सत्त्वजत्वाद्धि तेऽपि स्तम्भादयः स्मृताः ॥
 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभेदश्च^६ वेपथुः ।
 वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥
 स्तम्भो^७ मदगदक्रोधभयविस्मयगर्वजः^८ ।
 १० तथा हर्षविषादादेर्जायते नीचमध्ययोः ॥
 सचेतनोऽपि निश्चेष्टो निष्प्रकम्पो^९ जडाकृतिः ।
^{१०}स्तब्धगात्रश्च शून्यश्च स्तम्भवानिति कथ्यते ॥
 स्वेदः सम्पीडनक्रोधश्रम^{११} व्यायामभीतिभिः ।
 घर्महर्षज्वरग्लानिसुखलज्जादिभिर्भवेत् ॥
- १५ स्वेदापनयनेनैव व्यजनग्रहणेन च ।
 तथा वाताभिलाषेण ह्यनुभावः प्रकाशयते ॥
 रोमाश्च क्रोधरूपभीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत् ।
 तं चोत्सुका^{१२} सकृद्गात्रसंस्पर्शैः पुलकैर्वदेत्^{१३} ॥
 स्वरभेदो गदमद^{१४} क्रोधहर्षभयज्वरैः ।
 २० तस्यानुभवाः^{१५} कविभिर्वर्ण्यन्ते^{१६} गद्गदादिभिः ॥
 स्थानभ्रष्टैः स्वरैर्भूयः स्खलितैर्गद्गदैरपि ।
 बाष्पो जृम्भाभयक्रोधशीतैरनिमिषेक्षणैः ॥
 जायते रोगशोकाभ्यां धूमाञ्जनविजृम्भणैः ।
 वर्ण्यतेऽसौ मुहुर्बाष्पमोक्षणैर्नेत्रमार्जनैः ॥

1 A ने । 2 B सा । 3 A ना । 4 BC स्य । 5 BC प्यन्ये हृदं यथा । 6 AB सादोऽथ
 7 C गदमद । 8 AB तः । 9 B अपचो । 10 A हिकादित्य । 11 B भय । 12 A चोत्सुका ।
 13 C कं कृते B कृते । 14 A भ्रान्ति । 15 A वः । 16 A वर्ण्यते ।

वैवर्ण्यमातपक्रोधव्याधिशीतभयक्लमैः ।
अङ्गकादर्याङ्गसौन्दर्यबिह्वलैः स वर्ण्यते ॥
कम्पो गदभयस्पर्शहर्षरोषजरादिभिः ।
वेपनैः स्फुरणैः कम्पैस्स वर्ण्यः कविपुङ्गवैः ॥

५ प्रलयो मदनिद्रारुक्प्रहारैरुपजायते ।
स च दुःखाभिषङ्गाच्च^३ निश्चेतनतयोच्यते ॥
एते विशोषतः काव्यबन्धास्तु^५ रसपोषकाः ।
निर्वेदः प्रथमं^६ ग्लानिः शङ्काञ्जुया मदः^७ श्रमः ॥
आलस्यदैन्यचिन्ताश्च व्रीडा मोहः स्मृतिर्धृतिः ।

१० हर्षश्चपलताऽऽवेगजाड्यौत्सुक्यविषादिताः^८ ॥
गर्वोऽमर्षोऽवहित्थश्च मतिर्निद्राप्यपस्मृतिः ।
सुप्तिः प्रबोधश्चोग्रत्वं व्याधिर्मरणमेव च ॥
त्रासोन्मादवितर्काश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
दारिद्र्यव्याधिदुःखेष्टवियोगप^{१०}रवृद्धिभिः ॥

१५ ईर्ष्यातत्त्वावबोधभ्यां निर्वेदो नाम जायते ।
अन्तर्बाष्पोद्गम^{११}ध्याननिश्वासाश्च मुहुर्मुहुः ॥
स्वात्मा^{१२}वमाननं दैन्यं गद्गदत्वं विवर्णता ।
अनुभावास्तु गदिता^{१३} निर्वेदस्यैवमादयः ॥
स्त्रीनीचादिषु वर्ण्योऽयं रुदित^{१४}श्वसितादिभिः ।

२० ^{१५}तत्त्वावबोधजो योगिष्वनुपादेयतां व्रजेत् ॥
ग्लानिर्विरे^{१६}कवमनजागरातिरताध्वभिः ।
उपवासमन^{१७}स्तापक्षुत्पिपासादिभिर्भवेत् ॥
कम्पानुत्साहवैवर्ण्यस्वेदमन्दपदक्रमैः ।
क्षामवाक्याक्षिसञ्चारकाभ्याङ्ग^{१८}श्वसनादिभिः ॥

1 A B ग । 2 A हारेभ्यश्च । 3 A भ्यां । 4 A निश्चे । 5 A र्यवन्ध्या । 6 A प्रज्ञ ।
7 C यभ्याः । 8 B C वकाः । 9 C ते । 10 A रि । 11 C मो । 12 B र्गो । 13 C कथिता ।
14 A रुदित । 15 A स । 16 A रेच । 17 B उरस्ता । 18 A ग्लप ।

- ग्लानिजा^१ ह्यनुभा^२वास्ते कथिता ह्येवमादयः ।
 चौर्यादि^३ग्रहपापादिकर्मक्षमापापराधजा ॥
 शङ्का सन्देहरूपा स्यात्स्त्रीनीचप्रकृतिश्रिता ।
 स्वात्मोत्था^४ च परोत्थेति सा पुनर्द्विविधा भवेत् ॥
- ५ स्वरभेदोऽश्रु वैवर्ण्यमास्यशोषोऽवकुण्ठनम् ।
 पार्श्वावलोकनं जिह्वालेहनं चोरुकम्प^५नम् ॥
 आकारसंवृतिरिति भावाः शङ्कानुभावकाः ।
 आत्मो^६त्था तुपरिज्ञे^७या दीनदृष्टिवि^८लोकनैः ॥
 परोत्था^९त्वङ्गचेष्टाभिर्विज्ञेया भावकोविदैः ।
- १० तारापुटभ्रूदृष्टीनां विकारानिङ्गितं विदुः ॥
 आकाराः सत्त्वजा भावा इति विद्वद्भिरीरिताः ।
 चेष्टाः स्युरङ्गप्रत्यङ्गजनिता^{१०}स्त्वनिमित्ततः ॥
 परस्य ^{११}सौभाग्यैश्वर्यमेधालीलासमुच्छ्रयैः ।
 असूया नाम सा दूरापराधान्वेषणादिभिः ॥
- १५ दोषप्रख्यापनमधोमुखता झुक्कुटीकृतिः ।
 अप्रदा^{१२}नं दृशोरीर्ष्यापरिवर्तितवक्त्रता ॥
^{१३}अवज्ञेत्यनुभावाः स्युरसूयाया^{१४}मुदाहृताः ।
 मद्योपयोगादैश्वर्या^{१५}द्विद्यया चापि जन्मत ॥
 उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गान्मदः सम्पद्यते नृणाम् ।
- २० मद्योपयोगजस्त्रेया तरुणो मध्यमस्तथा ॥
 अपकृष्टश्च तस्यैव करणं पञ्चधा भवेत् ।
 ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठेति तस्यैव प्रकृतिस्त्रिधा ॥
 अन्यदा^{१६}रभते वाक्यमन्यां वाचं ब्रवीति च ।
 वीक्षते कं^{१७}चिदेकं च भुजाभ्यामवलम्बते ॥

1 C अनु । 2 BC भाव्येत । 3 A चार्वाक । 4 BC त्मार्था च परार्थे । 5 A कुम्भ ।
 6 B C त्मार्था । 7 A रैज्ञे । 8 A विं । 9 B C रार्था । 10 A स्तन्नि B स्तनि । 11 A
 reads लीला here । 12 A दा । 13 A ज्ञत्वम् । 14 A उ । 15 B र्यविद्यया चापि ।
 A र्याद्विद्यासत्कुल । 16 A था । 17 B किं ।

पुरश्चालय^१ते पादौ तिर्यक्तौ^२ निदधाति च ।

आविर्भू^३तस्वेदलेशं हर्षादुत्फुल्लमाननम् ॥

अव्यक्तवर्णं वचनं मदे^४ तरुणनामनि ।

स्खलद्विलम्बि^५गमनं व्याविद्धपदसञ्चरम्^६ ॥

५ श्रुथमान^७भुजाक्षेपः^८ शून्यालम्बनमी^९क्षणम् ।

अविभक्तपदालापौ विस्मृतिश्च पदे पदे ॥

आकाशलक्षं^{१०} वचनं तथा^{११}काशावलम्बनम् ।

इत्थं मध्यमदे^{१२} प्रोक्तमेवमा^{१३}दिविचेष्टितम् ॥

न संज्ञां लभते गन्तुं न शक्नोति पदात्पदम् ।

१० पर्दते छर्दते निष्ठीवति^{१४} श्वासिति हिक्कते ॥

गुरुकण्ठ^{१५}ध्वनिर्नष्टस्मृतिर्जर्जरभाषणम् ।

एवमादिविकाराः स्युरपकृष्टम^{१६}दे मुहुः ॥

केचित्स्वपन्ति गायन्ति केचित्केऽपि^{१७} हसन्ति च ।

केचिद्बुदन्ति केचित्तु परुषं ब्रुवते मुहुः ॥

१५ उत्तमप्रकृतिः शेते नृत्यन् गायति मध्यमः ।

अधमो रोदिति हसत्येवं प्रकृतिजा गुणाः ॥

विद्याऽऽभिजात्यसम्पत्तिमदेऽनुत्तरभाषणम् ।

अवज्ञागर्भि^{१८}तं वाक्यं सुहृदामप्यनादरः ॥

एवमादिविकाराः स्युर्विद्यादिजनिते मदे ।

२० उत्तमस्त्रीरतिमदे^{१९} हर्षो रागश्च चक्षुषोः ॥

सौरभ्यमङ्गलावण्यमहंमतिरनादरः ।

^{२०}एवमादिविकाराश्च कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥

1 B म् । 2 B औ । 3 A स्मि । 4 A नमेते । B नमदे । 5 B म्य । 6 A रः ।
7 A नं । 8 A प । 9 C वी । 10 B क्ष्यं । 11 A दा । 12 B ध्यपदे C यमदे ।
13 AB वदा । 14 A तिष्ठीवति च । 15 C र्ण । 16 A विष्टप । 17 A चिद्ध । 18 A हिं ।
19 B C मन्दे । 20 A C omits this line ।

- व्याघूर्णमानतारं यत्क्षामोपान्तविलोचनम् ।
 चक्षुर्विकसितापाङ्गं तरुणे मदिरामदे^१ ॥
- आकुञ्चितोभयपुटमनवस्थिततारकम् ।
 आकम्पमानपक्षमाग्रं^२ चक्षुर्मध्यमदे^३ भवेत् ॥
- ५ निमेषोन्मेषविकृतमन्तर्दर्शिततारकम् ।
 अधोऽवलोकनं चक्षुरधमे तु मदे भवेत् ॥
 एवं मदविकाराश्च कथिताः पूर्वसूरिभिः^४ ।
 श्रमो व्यायामवृत्ताध्वमैथुनादिनिषेवणैः ॥
- अङ्गमर्दननिश्वासपादसंवाहजृम्भणैः ।
 १० मन्द्यानेन सीत्कारमुखनेत्रविकू^५णनैः ॥
- ^६एतैः श्रमस्यानुभावः कथ्यते^७ काव्यसूरिभिः ।
^८स्वभावखेदसौहित्यव्याधिगर्भा^९दिभिर्भवेत् ॥
- आलस्यं तच्छिरश्शूल^{१०}जृम्भणाक्षिविमर्दनैः^{११} ।
 स्तम्भेन गात्रमनसो स्तनीनीचादिषु वर्ण्यते ॥
- १५ सर्वत्र कार्यप्रवृत्तेषान्निद्रातन्द्रीनिषेवणात् ।
 शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु^{१२} तु ॥
- दैन्यमौत्सुक्यदौर्गत्यचिन्ताहृत्तापसम्भवम् ।
 अनुभावः शिरश्शूलशिरोव्यावृत्तिधूननैः ॥
- देहोपस्करणत्यागात् गात्रगौरवतो भवेत् ।
 २० ऐश्वर्यभ्रंशदारिद्र्यादिष्टद्वव्यापहारतः ॥
- वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते ।
 निश्वासैश्चापि सोच्छ्वासैरधोमुखविचिन्तनैः ॥

1 C रुणम् । 2 A क्षामै । 3 B य । 4 After this C adds स्वभावखेदसौहित्य-
 व्याधिगर्भादिभिर्भवेत् । 5 A तावक् । B त्रावकुण्ड । 6 A एवं । 7 B भावाः कथ्यन्ते । C भवाः ।
 8 C Omits this line । 9 B दा । 10 C द्विरत्यन्य । 11 A B निमीलनैः । 12 B रेण ।

सन्तापशून्यचित्तत्वकार्भ्याकाशावलोकनैः ।
एवं चिन्तानुभावास्तु कथ्यन्ते काव्यकोविदैः ॥
अकार्यकरणाज्ञानगुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमात् ।
अनिर्वाहात्प्रतिज्ञायास्त्यागे भूयोऽनुतापतः ॥

५ ग्रीडा तदनुभावाः स्युर्वीलेखनचिन्तनम्^३ ।
मुखाव^४नम्रताऽव्यक्तवचनं नखकर्त^५नम् ॥
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शो दूरादेवावकुण्ठनम् ।
अनिर्गमो बहिः कापि सर्वत्राप्यनवस्थितिः ॥
मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं पूर्ववैरस्मृतेर्मदात् ।

१० दैवोपघातान्मात्सर्यात् भयाच्चापि प्रहारतः ॥
आवेगात्तत्प्रतीकारविहते^६रेवमुद्भवेत् ।
निश्चेष्टता प्रपत^७नं वैवर्ण्यं देहघूर्णनम् ॥

सर्वेन्द्रियप्रमोहश्च निश्वासो नष्टसंज्ञता ।
मोहस्य कथिताः सद्भिरनुभावाः स्वरूपतः ॥

१५ देशकालोपयुक्तानां मुखदुःखानुषङ्गिणाम् ।
चिरविस्मृतवस्तूनां स्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥
दौस्स्थ्यान्निद्राक्षयाद्रात्र्याः^८प्रहरात्पश्चिमादपि ।
चिन्ताया^९ मुहुरभ्यासात्समानश्रुति^{१०}दर्शनात् ॥

भवेत्तदनुभावस्तु भूसमुन्नमनं मुहुः ।

२० उद्धाहनं च शिरसः सदृश^{११}स्यावलोकनम् ॥

हर्षश्च शिरसः कम्पः कथितो रसकोविदैः ।
शौर्याद्विज्ञानतः शौचाचाराच्च गुरुभक्तितः ॥

1 A कथ्यन्ते । 2 A कार्य । 3 A न्तनैः । 4 B मुखोप । 5 B कृत । 6 A विहते ।
7 A B कृत । 8 A न्या । 9 A चिन्ताया । 10 B धृत । 11 A B सदृश्य ।

- श्रुतप्रभा^१वतो ब्रीडान्ना^२नार्थोसेर्भवेद्धृतिः ।
 प्रियाप्रि^३याविकारित्वं तदात्वोचितकारिता ॥
 अप्राप्तातीतनष्टानामलाभेऽनभि^४शोचनम् ।
 हर्षो^५ मनःप्रसादः स्यादीप्सितार्थोपसङ्गमात् ॥
 ५ इष्टसङ्गमनादे^६वगुरुभर्तृ^७प्रसादतः ।
 ७ अभिरूपोपभोगाच्च बन्धुतृप्तेः सुभोजनात् ॥
 अचिन्त्येष्टार्थसम्पत्तेर्जायते सर्वदा^८ नृणाम् ।
 रोमाञ्चालिङ्गनस्वेदैः ललितै^९करताडनैः ॥
 नेत्रवक्त्रप्रसादैश्च भाषितैर्मधुरैरपि ।
 १० त्यागदानप्रबन्धैः स्थिरनुभावास्तु हर्षजाः^{१०} ॥
 चापलं^{११} प्रातिकूल्येष्यामत्सरद्वेषरागजम् ।
 अनुभावोऽबिमृश्यैव ताडनं बन्धनं वधः ॥
 भर्त्सनं^{१२} दण्डपारुष्यमवमानादि कथ्यते ।
 आवेगस्तु महोत्पातवातवर्षा^{१३}भ्रिकुञ्जरात् ॥
 १५ प्रियाप्रियश्रुतेश्चापि व्यसनाभिहतैरपि ।
 १४ उल्काशनिप्रपतनं^{१५}चन्द्रसूर्योपरागतः ॥
 केतुदर्शनभूकम्पादिभिरुत्पात उच्यते ।
 स वर्णनीयो वैवर्ण्यभयविस्मयसम्भ्रमैः ॥
 विषादा^{१६}द्वैमनस्येन सर्वाङ्गोत्कम्पनैरपि ।
 २० त्वरितैर्गमनैर्वस्त्राच्छादनैरवकुण्ठनैः ॥
 नैत्रावमर्दनैर्वातजनितं वर्णयेद् बुधः ।
 छत्रादिग्रहणाच्छत्राश्रयसर्वाङ्गपीडनैः ॥

१ A भान । २ A B न्ना । ३ A यक्ति । C सप्रा । ४ B नभि । ५ A नादे । ६ B भक्ति । ७ A अतिरूपोपभोग्यादि । ८ A था । ९ B ताः । १० A विणः । ११ A प्रतिकूले । १२ B बन्धन । १३ C वर्षाता । १४ A B उत्पातनिष्प । १५ B नाद । १६ A द्वैर्भ ।

‘आपीडधावनैर्बाहुस्वस्तिकोत्कटिकासनैः ।

शिरोऽवनमनैः शीघ्रगतैर्वर्ण्यैत’ वर्षजम् ॥

अतिक्रान्तपदैरङ्गधूननैर्व्यजनग्रहैः ।

बाष्पजृम्भणनिश्वासैरभिनेयोऽग्निसंभवः ॥

५ पश्चाद्विलोकनस्तम्भभयवेपथुविस्मयैः ।

कुञ्जरभ्रमजो भा^३व्यस्त्वरितैरपसर्पणैः ॥

‘वस्त्राभरणदानाश्रुपुलकालिङ्गनादिभिः ।

अभ्युत्थानेन वर्ण्योऽयं प्रियश्रवणजो बुधैः ॥

विलापाक्रन्दभूपातपरिदेवितधावितैः ।

१० अप्रियश्रुतिजो वर्ण्यो विषमैः परिवर्तनैः ॥

गजवाजिरथारोहशस्त्रा^१स्तग्रहधारणैः ।

शश्व्यसनजो वर्ण्यः सहसाऽपक्रमादिभिः ॥

एवमष्टविधो ज्ञेय आवेगः सम्भ्रमात्मकः ।

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यात्सर्वकार्येषु^६ सर्वदा ॥

१५ प्रियाप्रियश्रुतैस्तत्तद्दर्शनैर्व्याधिभिर्भवेत् ।

सुखदुःखाविवेकित्वमिष्टानिष्टानभिज्ञता ॥

तूष्णीमप्रतिभा चा^७क्ष्णोरनिमेषोऽनवे^८क्षणम् ।

अभाषणं पारवश्यमेतैर्जाड्यं निरूप्यते ॥

औत्सुक्यमिष्टविरहा^९त्तदनुस्मृति^{१०}दर्शनात् ।

२० चिन्तया निद्रया शय्याऽभिलाषाद्वागौरवैः ॥

वर्ण्यते सम्यगौत्सुक्यं त्वरा^{११}निश्चसितादिभिः ।

कार्यानिस्तरणाद्देवात्^{१२} व्यापत्तेराजदोषतः ॥

1 A omits this line | 2 A तु | 3 B C चेद्वा | 4 B C वज्रा | 5 B स्तम्भजम्
6 B वदति प्रिया | 7 A B च | 8 B जुषे | 9 A गता | 10 A त | 11 B वाह | 12 A देव ।

- चौर्यादिग्रहणाद्विघ्नाद्विषादो नाम ज्ञायते ।^१
 ज्येष्ठमध्य^२ कनिष्ठेषु स^३ त्रिधा कथ्यते^४ बुधैः ॥
 सहायान्वेषणोपायचिन्तादि ज्येष्ठतो भवेत् ।
 वैमनस्यमनुत्साहो विघ्नैः शय्या च मध्यमे ॥
- ५ ध्यानम्बसितमूर्च्छादिः कनिष्ठानां निरूप्यते ।
 गर्वो विद्याबलैश्वर्यबयोरूपधनादिभिः ॥
 तमनुत्तरदानेन शून्यालोकैरभाषणैः^५ ।
 आश्रितेष्वप्यवज्ञानाद्दोर्दयाङ्गावलोकनात् ॥
 असूयाऽमर्षपारुष्यापहास^६ गुरुलङ्घनैः ।
 १० अकारणादधिक्षेपाङ्गात्राणां विकृ^७तैर्बदेत् ॥
 प्रतिक्रियेच्छाऽमर्षः स्याद्विद्यैश्वर्यबलाधिकैः ।
 आक्षिप्तस्य सभामध्येऽवमानं गमितस्य वा ॥
 शिरःप्रकंपन^८ स्वेदध्यानोपायगवेषणैः ।
 उत्साहव्यवसायाद्यैर्वर्ण्योऽसौ रसकोविदैः ॥
- १५ अवहित्थं भयव्रीडा^९ धाष्ट्यकौटिल्यसंभवम् ।
 शून्यस्मि^{१०} तं कथाभङ्गो मिथ्यावैर्यं तदीक्षणम् ॥
 अन्तर्व्यथा^{११} बहिर्गर्वभावेनेत्यवहित्थजाः ।
 नानाशास्त्रार्थनिष्पन्ना मतिःस्याच्छ्रुतधा^{१२} रिणी ॥
 संशयच्छेदनैः शिष्यहिताधानार्थदर्शनैः ।
 २० वर्ण्यते चित्त^{१३} सन्तोषाद्विदग्धव्यवहारतः ॥
 निद्रा मदश्रमग्लानिदौर्बल्यालस्यचिन्तनैः ।
 अत्याहारादनशनदुःखशोकादिभिर्भवेत् ॥

१ C घ्या । २ C द्या । ३ B थितो । ४ A B थितैः । ५ C वि । ६ B C र ।
 ७ तैर् । ८ B न । ९ A B भवेत्प्रायो । १० A B स्थि । ११ B हिता । १२ B रिता C रिता ।
 १३ A त्व ।

- तां गात्रगौरवैरक्ष्णोर्निमीलनविघूर्णनैः ।
निश्वासजाड्यजृम्भा^१क्षिविमदैर्वर्णयेत्कविः ॥
- अपस्मारो महामृतपिशाचब्रह्मरक्षसाम्^२ ।
ग्रहणानुस्मृतेः शून्यश्मशानागारसेवनैः ॥
- ५ कालातिक्रमणाद्धातुवैषम्यादशुचित्वतः^३ ।
जायते स तु निश्वासस्तम्भस्फुरितकम्पितैः ॥
फेनवक्त्रत्वपतनजिह्वालेहनधावनैः ।
स्वेदकण्ठोद्धतारावविकटाक्षैर्निरूप्यते ॥
विबोधः शब्दसंस्पर्शभीषणस्वप्नदर्शनैः ।
- १० निद्राच्छेदात्तथा^४हारापरिणामादिभिर्भवेत् ॥
भुजाक्षेपाङ्गविस्फोटजृम्भणाक्षयवमर्शनैः ।
शय्यात्यागेन वर्ण्योऽयं ग्रीवाङ्गवलनादिभिः ॥
सुप्तिर्निद्रासमुत्था स्यात्तां^५मन्दाक्षिनिमीलनैः ।
स्वप्नैरुच्छ्वासनिश्वासैरिन्द्रियास्पन्दनैरपि ॥
- १५ स्पर्शानभिज्ञताचेष्टावैधुर्याद्यैश्च वर्णयेत् ।
पुत्रमित्रकलत्रादिद्रोहादेवोग्रता भवेत् ॥
तलानुभावोऽतिकूरवधबन्धनताडनैः ।
व्याधिः स्याद्देशकालादिदोषवैषम्यसम्भवा^६ ॥
व्याधिज्वरात्मा द्वे^७धा स्यादुष्णशीतविभाग^{१०}तः ।
- २० शिरःकम्पाङ्गसङ्कोचमुखशोषास्य^{११}कुणनैः ॥
परिदेवितरोमाश्चहनुसञ्चलनादिभिः ।
^{१२}वर्ण्यतेऽत्र सदाहस्तु^{१३}भूशय्यापरिदेवितैः ॥

1 BC कम्पा । 2 B राक्षसाः । 3 B दनिमित्ततः । 4 A प्र । 5 BC तदा ।
6 C omits six lines । 7 B तन्म । 8 A वः । 9 A रादिद्वे । 10 B भेद । 11 B कुण्ड ।
12 C को त । 13 A B हास्त्र ।

- विक्षिप्तबाहुचरण^१वस्त्रैः शीताभिलाषतः ।
 शीतानुलेपनोत्क्रोशरक्तैक्षणतयोच्यते^२ ॥
- ^३वर्ण्यते व्याधिसामान्यं गात्रस्तम्भास्यकूणनैः ।
 श्वासश्च^४थाङ्गतोत्क्रोशस्तक्षस्तनितादिभिः ॥
- ५ मरणेऽभिनयो नास्तीत्येतत्का^५व्ये न वध्यते ।
 मरणं तद्विधा व्याधेरभिघाताच्च जायते ॥
- आयुराभ्यायकथितो ज्वरा^६दिव्याधिरुच्यते ।
 अभिघातस्तु शस्त्रास्त्राशनिपातादिरीरितः ॥
- विवर्णगात्रताश्वासवेदनाक्षिनिमीलनैः ।
 १० अव्यक्तवर्णकथनव्यायताङ्गविचेष्टितैः ॥
- हिक्कापरिजनोपेक्षादिभिर्योधिजमुन्नयेत् ।
 अनुभावास्तु बहुधा कथ्यन्ते ह्य^७भिघातजे ॥
- भूमौ विवेष्टनारावविलापभ्रमणादिभिः^८ ।
 त्रासो भवेन्निपतनाच्छिलोल्का^९शनिविद्विषाम् ॥
- १५ रक्षः^{१०}स्थूलपशुद्धात^{११}निर्घाताम्बुधरस्वनैः ।
 रोमाश्चगद्गदस्वेदकम्पभोहादिभिर्वदेत्^{१२} ॥
- ज्येष्ठस्याभीष्टविरहान्मध्यस्येष्टविघातनात् ।
 नीचानां धननाशायैहन्मादो नाम जायते ॥
- अनिमित्तस्मितोत्क्रोशगीतवृत्तविधावनैः ।
 २० कुचेलतृणनिर्माल्यशरावादिभिर्भूषणैः ॥
- अनव^{१३}स्थिति^{१४}शय्यान्तो^{१५}पवेशोत्थितरोदनैः ।
 असत्प्रलापस्वलितविकाराद्यैः स वर्ण्यते ॥

1 AB वदन । 2 BC क्षस्ताक्षस्तनितादिभिः । 3 C omits two lines । 4 B दत्र ।
 5 B विवर्ण । 6 B C ह्यनुभावकैः । 7 A क । 8 B त्यात । 9 A B भवे । 10 B दुप ।
 11 A त । 12 A B व्यत् ।

- वितर्कः संशयाद् दृष्टार्थोपरिनिश्चयात् ।
 विमर्शाद्विस्मृतार्थस्य स्मृतेरित्यादिभिर्भवेत् ॥
 'ग्रहमोक्षशिरःकम्पव्यवहारादिभिर्भवेत् ।
 द्रष्टव्यं' तत्र तत्रैव सात्त्विक^६व्यभिचारिणाम् ॥
- ५ परस्पर^८विभावानुभावत्वे रस^९कोविदैः ।
 अन्येऽपि यदि भावाः स्युश्चित्तवृत्तिविशेषतः ॥
 अन्तर्भाव^{१०}स्तु सर्वेषां द्रष्टव्यो व्यभिचारिषु ।
 ये भावास्तेषु भावे^{११}षु प्रत्यासन्नाः परस्परम् ॥
 विभावतोऽनुभावाच्च^{१२}स्फुटभेदा इहोदिताः ।
- १० स्थायिष्वपीयमन्योन्यं प्रक्रिया ज्ञायतां बुधैः ॥
 सभ्यात्रसयितुमभिनयचातुर्यार्थ^{१३}रसं च पोषयितुम् ।
 कविभिर्निबन्धनीयास्ते [च] विभावादयो नियताः ॥
 स्थायिषु भावेषु यदा ये च विभावादयः प्रतिनियताः^{१४} ।
 तैरेव सति निबन्धे^{१५}भावविशेषः प्रतीयते तत्र ॥
- १५ यद्यन्यथा निबन्धे साधारण्येन संशयोत्पत्तेः^{१६} ।
 दोषो विभाव्यते वा युक्त^{१७}विभावादिवैधुर्यात् ॥
 यथाऽभिधी^{१८}यमानास्ते रसमार्हतुमीशते ।
 तथैवाक्षिप्यमाणास्तु रसं पुष्णन्ति नित्यशः ॥
 विशे^{१९}षादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
- २० ^{२०}स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ^{२१} ॥
 उन्मज्जन्तो निमज्जन्तः कल्लोलाश्च यथाऽर्णवे ।
 तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि ॥

1C रा । 2 B ति । 3B वदेत् । 4 B दाहो । 5 A व्यास्त । 6 A B का । 7A B णः ।
 8 A र । 9 A वाः स्तेर । 10 B वा । 11 B सर्वे । 12 B C भावय । 13 A कालोक्त ।
 14 A सीतियुताः । 15 C नैर्भा । 16 A आपत्तेः । C योपात्तेः । 17 A यत्र । 18 AB नी ।
 19 A वेणा । 20 A omits four lines । 21 B विम् ।

- स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्तथैव व्यभिचारिणः ।
 पुष्पन्ति स्थायिनं स्वांश्च तत्र यान्ति रसात्मताम् ॥
- यद्यपि स्याद्रसात्मत्वं तेषां क्वापि कदाचन ।
 अस्थिरत्वादथैते^१ स्युर्नाद्याद्यनुपयोगिनः ॥
- ५ तस्मादष्टाविति मतं स्थायिनो नाट्यवेदिनाम् ।
 विलीनसर्वव्यापारः शमः स्थायी भवेद्यतः ॥
- अतोऽनुभावराहित्यान्न नाट्येऽभिनयो भवेत् ।
 तस्माद्बृद्ध^२प्रयोगेण रसपोषो न जायते ॥
- ततोऽष्टौ^३ स्थायिनो भावा नाट्यस्यैवोपयोगिनः ।
 १० यतः^४ स्वरूपारोपेण भावानन्यानुपस्थितान् ॥
- स्वात्मन्यैक्येन गृह्णाति स स्थायी लक्षणोद^५वत् ।
 भावसाधारणत्वेऽपि निर्वेदाद्यैर्न शक्यते ॥
- स्थायित्वमात्मनो नेतुमताद्रूप्यस्वभावतः ।
 यत्र क्वचित्स्यात्तत्पोषो वैरस्याद्यैव कल्पते ॥
- १५ अतो नाट्यविदामष्टावेवात्र स्थायिनो मताः ।
 प्रकृष्यमाणो यो भावो रसतां प्रतिपद्यते ॥
- स एव भावः स्थायीति भरतादिभिरुच्यते ।
 के^७चिदन्येऽपि^८ भावाश्चेत्पोषं या^९न्ति रसात्मना ॥
- तेषां विशेषो^{१०} विज्ञेयः स्थायिष्वेव न चान्यथा ।
 २० भावा^{११}नां कार्य^{१२}निष्पत्तिरनुभूतिफला^{१३}त्मिका ॥
- तत्कार्य^{१४}कौशलं तत्र प्रकर्षारोपणं विदुः ।
 तत्साध्योऽर्थो रसस्तेषां तदात्मा^{१५}पत्तिरेव सः ॥

1 B ताः । 2 A स्माद्बृद्धा B यथा । 3 A ऽन्ये । 4 A स्य । 5 A भवेत् ।
 6 A omits this line । 7 A क । 8 B वि । 9 AB वय । 10 A निवेशो । 11 A व्या ।
 12 A व्य । 13 A तिरसा । 14 A व्य । 15 A तदाप ।

विभावोऽप्यनुभावः स्यादनुभावो विभाववत् ।
तौ पुनश्चारिणः स्यातां ते च तौ स्युः परस्परम् ॥
रसभेदवशादेवमुपकार्योपकारिता ।
चरस्थिरविभागत्वमानुषङ्गिकमीरितम् ॥

- ५ रसोपादानता तेषां परस्तादेव वक्ष्यते ।
तद्दर्शनानि तद्दृष्टिः दृष्टिधर्माः पृथग्विधाः ॥
परस्परस्य सामर्थ्यं साहचर्यात्कचित्त्वचित् ।
रसोदयानुकूल्येन तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने भावनिर्णयो-
नाम प्रथमोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयोऽधिकारः ।

—१३३३३३३३३३३—

निर्वाहः कथ्यतेऽस्माभिर्भावानां व्यभिचारिणाम् ।

निर्वेदः शून्यचित्तत्वं वेदोचितविनिर्गमात् ॥

वाङ्मनःकायकर्माणि ग्लानिर्गल्पयतीति यत्^१ ।

असुर्याति ययाऽसूया[न्या]यापयेत्सूयते^३ऽन्यथा ॥

५ साऽसूयेति समाख्याता सर्वत्र रसकोविदैः ।

असूया सा यया याति प्राणिनामसुरुत्थितः^४ ॥

शं सुखं कुत्सयति या सा शङ्केत्यभिधीयते ।

शृणा^५ति हन्ति योऽङ्गानि स श्रमः परिकीर्तितः ॥

मशब्दार्थो मतिर्मानस्तद्दानात्खण्डनान्मदः^७ ।

१० यया चित्तायतेऽर्थेषु^८ सा चिन्तयेत्यभिधीयते ॥

मनसो विविधः सादो विषाद इति कीर्तितः ।

वृणोति चित्तं लातीति व्रीडेति परिभाष्यते ॥

^९चित्तेर्विलीय जातत्वाल्लज्जेति परिभाष्यते ।

हियन्ते वाङ्मनःकाया इति द्वीः परिपठ्यते ॥

१५ मन्दमक्षाणिवा^{१०}र्यन्ते तानि वा^{११}र्यतीति वा ।

मन्दानीति^{१२}यदक्षाणि तन्मन्दाक्षमुदाहृतम् ॥

भूतं भवद्भविष्यच्च त्रयं पातीति सा त्रपा ।

^{१३}अपकृत्या यया जन्तु^{१४}स्त्रायते सा त्रपतपा ॥

1 B चितवि । 2 A हि । 3 B च्छापये । 4 A रथतः । 5 A गृष्टा । 6 A B च्छ ।
7 A नामनः । 8 A यक्केष । 9 C omits this line । A वृ । 10 A वा । 11 A वा ।
12 A हियदा । 13 A omits this line । 14 B त्रय ।

विलक्षं चेष्टते चित्तं यत्तद्वैलक्षमुच्यते ।

^१या शोकहर्षयोरेकरूपा सैव धृतिर्भवेत् ॥

स्मृतिः संस्कारसहिता सत्त्व^२स्था बुद्धिरुच्यते ।

^३स्वं ह्यपीत इति स्वप्नः^४ स्वं प्राप्नोतीति वा भवेत् ॥

५ इन्द्रियाणि निमीलन्ति द्रागेव युगपद्यतः ।

तस्मान्निद्रेति कविभिः कथ्यते भावकोविदैः ॥

स प्रबोधो मनो येन सर्वानर्थान्प्रबुध्य^५ते ।

अहेतुकश्च दण्डो यः तदौघ्र्यं परिचक्षते ॥

^६उदञ्चति मनो यस्मादुन्मादश्चित्तविप्लवः ।

१० कालातिपातासहत्वमौत्सुक्यं परिचक्षते ॥

हृदि दोग्धि यदिष्टार्थं तद्बहुहृदमुदाहृतम् ।

अभीष्टाननुभूतार्थाभिलाषः^७ कौतुकं भवेत् ॥

कुतुकं सौख्यसंभेदः स्पृहेति परिपठ्यते ।

ऐकाग्र्यं याञ्जु^८तेऽर्थेषु सैवाशेति विभाव्यते ॥

१५ आत्मोपभोगकरणं स्पृशतीन्द्रियवर्त्मना^९ ।

या जहातीतरान् भोगान् सा स्पृहेत्यभिधीयते ॥

सैव कांक्षेति विज्ञेया सोपा^{१०}यार्थागमाश्रया ।

मत्तः सरत्पयं मत्तः^{११} सरतीत्येष मत्सरः ॥

परापकर्षस्वो^{१२}त्कर्षव्यापारो मत्सरो द्वयोः ।

२० परस्परस्य स्वोत्कर्षो^{१३} दृश्यते गुणगौरवैः ॥

सम्यक्तया स सङ्कर्ष इति विद्वद्भिरुच्यते ।

सङ्कपोद्भावना माया स्वत एवास्ततः पुरा ॥

१ A यशोकहर्षयोरेका सह । २ A सात्त्व । ३ A स्वप्यतेऽत । ४ B प्र । ५ A च्यता ।
६ A omits two lines । ७ B वात् । ८ A जाय । ९ A न्ति...यमात्मना । १० A सावा ।
११ A मुक्तः । १२ B C र्वणे । १३ B पु C पु ।

अथवाऽन्यपदार्थानामन्यथाकृतिरेव वा ।
देशकालापरोक्ष्यं यत्परोक्षस्यैव वस्तुनः ॥

मन्त्रौषधादिभिः सोऽयमिन्द्रजाल इतीरितः ।
दिङ्निर्णयानभिज्ञत्वं दिङ्मोहः परिकीर्तितः^२ ॥

५ दिशो यस्यान्यथा जाताः कान्दिशीकस्स उच्यते ।
परस्य व्यसनोत्कम्पाननु या कम्पते^३ भृशम् ॥

सा चित्तवृत्तिर्विद्वद्भिरनुकम्पेति कथ्यते ।
आनृशंस्यं तदेवाहुर्नृदेवाश्रितरक्षणम् ॥

परस्य दोषानृभ्यो यच्छंसतीति नृशंसता ।
१० व्यसनैः क्रोशतां पुंसां यस्य क्रोशोऽनुजायते ॥

सोऽनुक्रोश इति ज्ञेयः सुखदुःखसमत्वता^४ ।
गुणः परोपकारित्वं हितकारित्वमेववा ॥

सर्वशास्त्राधिगमनं श्रुतमित्यभिधीयते^५ ।
समानि^६ खानि येन स्युः सुखदुःखानुभूतिषु ॥

१५ तत्सख्यमिति स स्नेहः तेन यन्नायते परम् ।
तन्मित्रं तत्सुहृत्त्वं च हृदयं यत्र शोभनम् ॥
दूयन्ते खानि येनैतदुःखमित्यभिधीयते ।
शुभानि खानि येनैतत्सुखमित्युच्यते बुधैः^{१०} ॥

भावेभ्यः प्रकृतेभ्योऽन्ये यतः केचिन्मयेरिताः ।
२० भावत्वादथवा लोके गच्छतः स्खलनं भवेत् ॥

यदिन्द्रियाणि हृष्यन्ति हर्षयन्ति परानपि ।
तस्माद्धर्ष इति ज्ञेयः प्रसादो मनसः स हि ॥

1 A वृत्तिः । 2 B त्यते । 3 A दनुकम्पायते । B इयया कम्पते । 4 B चित्तः ।
5 B मि । 6 A omits four lines after this । 7 C सुखा । 8 C त्सौ ।
9 C यत्रै । 10 A त्यभिधीयते ।

देशान्तरेऽनुभूतस्य तथा कालान्तरेऽपि च ।
तद्देशादिविशिष्टस्य पुनरालोचनं स्मृतिः^१ ॥

स्मरति स्मर्यते स्मारयतीत्यस्यास्तु निर्वहः ।
वितर्कप्रभुभूतेऽर्थे धी^३विशेषः स्मृतिर्भवेत् ॥

५ 'सदसन्निश्चयकरी मननात्मा मतिर्भवेत् ।
अङ्गानां यदनुल्लासस्तदालस्यमुदाहृतम् ॥

अदेशकालविहितो वेग आवेग उच्यते ।
वेगो विगा^५नं जनयद्विग्नं^६ येन मनो भवेत् ॥

आत्मनो यो गरीयस्त्वभावो^७ गर्वः स ईरितः ।

१० मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं मनो येनैव मु^८ह्यति ॥

अयोग्ये चा^९पदार्थे च दुस्स्पृहा च^{१०}पलं भवेत् ।
पलायते^{११} चापदा^{१२}र्थे मनस्तच्चा^{१३}पलं भवेत् ॥

अपस्मारोऽनुभूतेषु पदार्थेष्वन्यथा स्मृतिः ।
अय^{१४}था स्मृतिरेव स्यात्पदा^{१५}र्थोऽस्मृतिरेव वा ॥

१५ तर्क्यते तर्कते तर्को विचारः स्यात्सहेतुकः ।
विक्रिया त्ववहित्थं^{१६} स्यादिक्रिताकारगूहनम् ॥

मरणं प्रकृतिप्राणवियोग इति कथ्यते ।
आयुर्वेदोपदिष्टा ये व्याघयस्ते रुजः स्मृताः ॥
चेष्टाविघातः^{१७} स्तम्भः स्याद्रोमाञ्चो रोमनिर्गमः ।

२० यः स्वरो भिद्यते स्थानात्स्वरभेदः स कथ्यते ॥

वेपथुर्हृदयोत्कम्पो वैवर्ण्य^{१८} भिन्नवर्णता ।
^{१९}श्रुशब्दो मङ्गलार्थः स्यात्प्रयुक्तः शीतवारिणि ॥

१ B भवेत् । २ A कोत्मा । ३ B विशिष्टे । ४ A omits this line । ५ AB वेगान् ।
६ A च । ७ A बादो । ८ B द । ९ A वा । १० B चा । ११ A ने । १२ A परा ।
१३ A सदा । १४ B न्य । १५ B स्यादयथा । १६ A सहित्वा । १७ B शेषः । १८ A र्ण्य । १९ C श्रु ।

उष्णाम्भसि प्रयुक्तश्चेदश्रु तत्स्यादमङ्गलम् ।

वाक्कायमनसां प्रायः प्रलयो नष्टचेष्टता ॥

एवमुक्ताश्च निर्वाहाः सात्त्विकव्यभिचारिणाम् ।

निरुक्ता योगतः केचिदुक्ताः केचिच्च रूढितः ॥

५ उपकार्योपकारित्वमेतेषां कथ्यतेऽधुना ।

स्तम्भे वेपथुरोमाश्चस्वेदगद्गदभाषणम् ॥

बाष्पश्च यान्ति शोभा^२न्ते स^३ममेकैकशोऽपि वा ।

रोमाश्चः स्वरभेदश्च स्वेदो वेपथुरेव च ॥

कचि^४त्कदाचित्संभूय^५ विभावोत्कर्षतो भवेत् ।

१० रोमाश्च वेपथुस्तम्भो^६ प्रायः प्रविशतो^७ मुहुः ॥

स्वरभेदो^८ भवेत्स्तम्भे बाष्पोऽपि स्यात्कदाचन ।

वेपथौ^९ स्वेदरोमाश्चबाष्पाश्च स्युः स्वभाव^{१०}तः ॥

वैवर्ण्येऽश्रु भवेन्नित्यं स्तम्भकम्पौ कदाचन ।

प्रलयस्तम्भकम्पाश्रुस्वेदरोमोद्गमादयः ॥

१५ पुण्यन्त्यनुभवोत्कर्षं विभावैरपि^{११} दीपिताः ।

कार्श्यजागरणालस्यसन्तापाः स्युस्ततस्ततः ॥

आविर्भावो रसानां स्यात्सात्त्विकैस्तु य^{१२}थोदितैः ।

ज्ञापका जा^{१३}यमानानामेते स्युर्व्यभिचारिणः ॥

लक्षयन्त्यनुभावास्तु वर्तमानं तदा रसम् ।

२० एवमेवोहनीयाः स्युर्विभावा व्यभिचारिणः ॥

एषु केचित्स्वसामर्थ्यं पुण्यन्त्यन्यश्रि^{१४}ता अपि ।

गुणीभूताः कदाचित्तु सामर्थ्यं प्रापयन्त्यमी ॥

1 C स्तम्भ । 2 A भ । 3 B श । 4 A कचि । 5 A त्तम्भोऽश्रु । 6 B C स्मः ।
7 B C ते । 8 C दे । 9 A योः । 10 A स्युः स्वविभा । B श्व स्वविभा । 11 A ति ।
12 C त । 13 C ज्ञा । 14 A न्ये श्रि । B न्ये थु ।

एवमन्योन्यसामर्थ्यं दर्शयन्ति रसोदये ।
एतेषां स्थायिभावेषु^१ कथ्यतेऽन्योन्यवर्तनम् ॥
मदः श्रमोऽवहित्थं च हर्षो गर्वः स्मृतिर्धृतिः ।
असूयाग्लानिशङ्काश्च वितर्कोऽपन्नपाऽपि च ॥

५ रोमाञ्च^२वेपथुस्वेदाः शृङ्गारे भोगनामनि ।
मोहावेगविषादाश्च जडताव्याधिदीनताः^३ ॥
चिन्तावितर्कनिद्राश्च कार्श्यश्चासादयः परे ।
स्तम्भकम्पाश्रुवैवर्ण्यगद्गदाद्या वियोगजे ॥
शङ्का त्रपा चपलता श्रमो ग्लानिरपन्नपा ।

१० हर्षप्रबोधावहित्थस्वेदाश्रुपुलका अपि^४ ॥

हास्येऽभी वीरगा^५ भावा आवेगो हर्ष एव च ।
गर्वासू^६योग्रता स्तर्को धृतिर्बोधः स्मृतिर्मतिः ॥
मदः स्वेदश्च रोमाञ्चो दृश्यन्ते ते कचित्कचित् ।
आवेगो जडतोन्मादो वितर्को मोह एव च ॥

१५ आलस्यापस्मृती व्याधिः कार्श्यश्चासविवर्णताः^७ ।
स्तम्भादयोऽष्टौ भावाः स्युः प्रायेण करुणे^८ रसे ॥

हर्षावेगोग्रतोन्मादा मदगर्वौ च चापलम् ।
ईर्ष्याऽसू^९या श्रमोऽमर्षावहित्थापन्नपा अपि ॥
निश्वासस्तम्भरोमाञ्चस्वेदा रौद्रे^{१०} रसे हिताः ।

२० हर्षगर्वस्मृतिमतिश्रमा धृतिमदावपि ॥

तर्को विबोधश्चिन्ता च रोमाञ्चः स्तम्भवेपथू ।
^{११}स्वेदश्चेत्यद्भुते^{१२} भावाः कथिता नाट्यकोविदैः ॥

१ A तु । 2A ओ । 3B C ता । 4 A C न्यपि । 5 A स्येऽभी विरहा । B C हास्यवी-
रगा । 6 A स्त । 7 B C ता । 8 B C ण । 9 A स्त । 10 A द्र । 11 A B स्तम्भ ।
12 A B ता ।

शङ्कानिर्वेदचिन्ताश्च जाड्यं ग्लानिश्च दीनता ।
 आवेगो मद उन्मादो विषादो व्याधिरेव च ॥
 चिन्ता मोहोऽपस्मृतिश्च त्रासश्चालस्यमेव च ।
 मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पौ रोमाश्चः स्वेदवेपथू ॥

- ५ वैवर्ण्यमरण^१त्रासगद्गदाद्या^२ भयानके ।
 मोहोऽपस्मृतिरुन्मादो विषादो भयचापले ॥
 आवेगो जाड्य^३दैन्ये च मतिग्लानिः श्रमोऽपि च ।
 स्तम्भादयोऽष्टौ भावाः स्युर्वीभत्से प्रलयं विना ॥
 साहचर्यं च सामर्थ्यं भावानां सम्यगीरितम् ।
 १० कथ्यते स्थायिभावानां रसोपादान^४हेतुता ॥
 मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका ।
 इच्छा रतिः सा द्विधा स्याद्र^५तिप्रीतिविभागतः ॥
 तयोः साधारणो भेदः सप्तधा परिकीर्तितः ।
 निसर्गसंसर्गोपमाभियोगा^६ध्यात्मस्वरूपतः ॥
 १५ अभिमानाच्च विषयात्सप्तधा^७ साम्प्रयोगिकी ।
 रतेरेव भवेत्प्रीते^८रेवमाभ्यासिकी भवेत् ॥
 प्रीतिः प्रि^९यात्मा प्रायेण रतिरिच्छात्मिकैव हि ।
 ज्ञानं द्विनिष्ठं तद्रूपं मनोऽधिष्ठाय वर्तते ॥
 रतिः सत्त्वस्थिता सेयं विभावाद्युपबृंहिता ।
 २० रजसाऽनुगृहीता तु स्वाद्वी^{१०} सर्वत्र भासते ॥
 प्रीतेर्विशेषश्चित्तस्य विकासो हास^{११} उच्यते ।
 षोढा^{१२} विकल्पमायाति परिणामे रसात्मना ॥

1 B C मरति । 2 B भ्या । 3 B च्छास । 4 B त्पादन । 5 A झु । 6 A भिषेय । 7 B र्वदा । 8 B तिरेव भवेत्प्रीति । 9 B प्रतिकि । 10 B साध्वी । 11 A भास । 12 A तेषा ।

रजःस्थितो विभावाद्यैः वृद्धितस्तामसो भवेत् ।

उत्साहः सर्वकृत्येषु सत्त्वरा^१ मानसी क्रिया ॥

सहजाहार्यभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ।

विस्मयश्चित्तवैचित्र्यं स त्रिधा^२ त्रिगुणात्मकः ॥

५ तेजसो जनकः^३ क्रोधः स त्रिधा कथ्यते बुधैः ।

क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष^४ भेदद्विधा^५ मतः ॥

सर्वेन्द्रियपरिक्लेशः शोक इत्यभिधीयते ।

सत्त्वादिपरिभेदेन स त्रिधा परिपठ्यते ॥

^६निन्दाऽऽत्मा चित्तसङ्कोचो जुगुप्सेत्यभिधीयते ।

१० द्विधा विभज्यते साऽपि परिणामे रसात्मना ॥

भयं चित्तस्य चलनं तच्च प्राहुरनेकधा ।

स्वरूपमेवमाचार्यैः स्थायिनां कथितं पुरा ॥

विगृह्य^७ ते प्रदर्श्यन्ते प्रयोगार्थं यथोचितम् ।

रम्यते रमते वेति रती रमयतीति वा ॥

१५ हास्यते हासयति^८ वा हासः स्याद्वसतीति वा ।

उत्तन्द्र^९तामभिभवत्यन उत्साहनिर्वहः ॥

उत्साह्यते चोत्सहत उत्साहयति वा भवेत् ।

विविधः स्यात्स्मयो हर्ष इति विस्मयतेऽथ^{१०} वा ॥

विस्माप्यते स्वयं क^{११}श्चिद्विस्मापयति वा भवेत् ।

२० कुत्^{१२}क्रौर्यं तेन सर्वत्र घक्ष्यतीत्यस्य निर्वहः ॥

क्रोध्यते क्रोधयत्येव क्रोध इ^{१३}त्यभिधीयते ।

शुक्वलेशः शोषणात्मैव शोच्यते शोचतीति वा ॥

1 B रण। 2A त्रिध। 3 B न तेजसा। 4 C श्वे। 5 द्विविधो। 6 A omits this line। 7 B भुज्य। 8 AB तीव। 9 A उक्तं दि। 10 B वेति। 11 C स्म यांकां। 12 A कुह। 13 B कुष्यती।

शोचयत्यपरानेवं शोकशब्दस्य निर्वहः^१ ।

सर्वेन्द्रियार्थगर्हैव जुगुप्सेत्यभिधीयते ॥

जुगुप्स्यते जुगुप्स्येत जुगुप्सापयतीति वा ।

बिभेति भापयत्यन्यान्त्रासा^२दि भयमुच्यते ॥

५ एतेषां च रसात्मत्वं स्वरूपं च रसस्य च ।

रसा^३श्रयाभिव्यक्तीनां विशेषः कथ्यतेऽधुना ॥

विभावाद्यैर्यथास्थानप्रविष्टैः स्थायिनः स्मृताः^४ ।

^५चतुर्भिश्चाप्यभिनयैः प्रपद्यन्ते रसात्मताम्^६ ॥

विभावैश्चानुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

१० आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथान्नं स्वादुतां नयेत् ।

एवं नयन्ति रसतामितरे स्थायिनं श्रिताः ॥

एवं हि नाट्यवेदेऽस्मिन् भरतेनोच्यते रसः ।

तथा भरतवृद्धेन कथितं गद्यमीदृशम् ॥

१५ यथा नानाप्रकारैर्व्यञ्जनौषधैः पाकविशेषैश्च संस्कृतानि व्यञ्जनानि^७

मधुरादिरसानामन्यतमेनात्मना परिणमन्ति तद्भोक्तृणां मनो-

भिस्तादृशा^८त्मतया स्वाद्यन्ते तथा नानाप्रकारैर्विभावादिभा-

वैरभिनयैः सह यथार्हमभिवर्धि^{१०}ताः स्थायिनो भावाः सामाजि-

कानां मनसि रसात्मना परिणमन्तस्तेषां तादात्विकमनोवृत्ति-

२० भेदभिन्नास्तत्तद्रूपेण तै रस्यन्ते ।

नानाद्रव्यौषधैः पाकैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा ।

एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥

1 A विग्रहः । 2 A नित्या । 3 BC पात्रा । 4 C धृताः । 5 C omits five lines । 6 B तः । 7 A C omits this । 8 C मात्म । 9 A स्तत्र रसा । B स्तत्र रसा । 10 A णि ।

इति वासुकिनाप्युक्तो भावेभ्यो रससम्भवः ।
तस्माद्रसास्तु भावेभ्यो निष्पद्यन्ते यथार्हतः^१ ॥
विभावैश्चानुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
वर्धिताः स्थायिनो भावा नायिका^२दिसमाश्रयाः ॥

५ अनुकारतया नाट्ये क्रियमाणा नटादिभिः ।
सामाजिकैस्तु रस्यन्ते यस्मात्तस्माद्रसाः स्मृताः ॥
न द्रव्यं न च सामान्यं न विशेषो गुणो न च ।
न कर्म समवायो न न पदर्थान्त^३रश्च सः ॥

विकारो मान^४सो यस्तु बाह्यार्थालम्बनात्मकः ।
१० विभावाद्याहितोत्कर्षो रस इत्युच्यते बुधैः ॥
रसो मनोविकारोऽपि पदार्थान्यतमो भवेत् ।
पदार्थाः षट् प्रमी^५यन्ते रसस्यानु^६भवात्मकाः^७ ॥
अतो रसः पदार्थेभ्यो मात्रया कापि भिद्यते ।
द्रव्यादीनां पदार्थानां तत्तद्रूपतया रसः^८ ॥

१५ कापि क्वापि प्रकाशेन^९ तेषामन्यतमो रसः ।
विभावाश्चानुभावाश्च स्थायिनो रससिद्धये ॥
कथ्यन्ते भरतोक्तेन वर्त्मना नान्यथा^{१०} क्वचित् ।
उक्ता अपि विभावाद्याः पूर्वत्र स्वस्वरूपतः ॥

मतान्तरेण कथ्यन्ते ज्ञानं क्वा^{११}प्युपयुज्यते ।
२० विभावाश्चानुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥
स्थायिनोऽपि च कथ्यन्ते भावा इति मनीषिभिः ।
यद्भावयन्ति^{१२} काव्या^{१३}र्थान् सत्त्ववागङ्गसंयुतान् ॥

१ B हिताः । २ A यका । ३ B रश्च न । A रेपिवा । ४ C मन । ५ B C ती ।
६ B सप्तलु । ७ B कः । ८ A साः । ९ A शान्ते । १० B C दरः । ११ A का । १२ A B
हि । १३ A कर्षा C भावा ।

तस्माद्भावा इति प्राज्ञैरुच्यन्ते नाट्यवस्तुषु ।
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ॥

कवरेन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ।
विभावेनाहृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गम्यते ॥

५ वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति कीर्तितः ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयो येनैव च विभाव्यते ॥

स भावो नाट्यतत्त्वज्ञैर्विभाव इति दर्शितः ।
निमित्तं कारणं हेतुर्विभावश्च विभावना^३ ॥

इत्थं विभावपर्यायाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ।
१० विज्ञानार्थो विभावः स्याद्विज्ञानं च विभावितम् ॥

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥

वागङ्गाभिनयेनेह यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।
सर्वोऽङ्गोपाङ्गसहितः सोऽनुभावस्ततः^६ स्मृतः ॥

१५ आविर्भूय तिरोभूय चरद्भिश्चान्तरान्तरा ।
यै रसो भिद्यतेऽनेकः ते स्मृता व्यभिचारिणः ॥

भावनामपि सर्वेषां यैः स्वसत्ता विभाव्यते ।
ते भावाः सत्त्वजन्मानः सात्त्विका इति दर्शिताः ॥

स्थिताः काव्यादिषु नटैरभिनीता यथार्हतः ।
२० रसात्मनाऽवतिष्ठन्ते सत्सु ये स्थायिनोऽत्र ते^७ ॥

भावाः स्युर्मानसाः केचिदाङ्गिका^८ अपि केचन ।
वाचिका अपि केचित्स्युस्सात्त्विका अपि केचन ॥

1 A कथ्य । 2 C omits this line । 3 A नः । 4 B तदनु । C दर्शो वि ।
5 A वाक्का । 6 B इति । 7 C ये । 8 B उत्कर्षात्मका । 9 A omits this line

द्रव्येऽपि^१ केचिद्भावाः स्युः केचित्स्युर्गुणकर्मणोः ।
एतेषु भावशब्दार्थः प्रयोजनमुदाहृतम् ॥

प्रयोजनमभि^२प्रायस्तात्पर्यं फलमित्यपि ।
भाव इत्येव शब्दाः स्युर्भावपर्यायवाचकाः ॥

५ द्रव्यक्रियागुणवचो मनोज्ञेषु मनीषिभिः ।
^३भावशब्दः प्रयुक्तस्तु भावो^४भिप्रायवाचकः ॥

एते भावा रसोत्कर्षे तत्र तत्रोपयोगिनः ।
उद्दीपिता विभावैस्स्वैरनुभावैश्च पोषिताः^५ ॥

भावैश्च सात्त्विकैर्योग्यसंसर्गै^६र्व्यभिचारिभिः^७ ।

१० वित्रिताः स्थायिनो भावा रसोपादानभूमयः ॥

यदा तदैषामास्वाद्यमानरूपं यदु^८न्मिषत् ।
मनोभिः प्रेक्षकाणां तदुदेष्यति रसात्मना ॥

तत्रान्तरस्य भेदा ये व्यापारस्योदिताः पृथक् ।
ते सर्वे नाढ्यतत्त्वज्ञैः कथ्यन्ते हि रसाह्वयाः ॥

१५ एवं रसानामुदयः सामान्येन समीरितः ।
स्वभावो वाऽनुकारो वा यस्मिन्दृश्यतया स्थितः ॥

रसाश्रयः स एवेति भा^९रताः प्रतिजानते ।
यशसेऽर्थाय महते^{१०}राज्योप^{११}द्रवशान्तये ॥

कर्मणां विघ्ननाशाय मङ्गलानां च सम्पदे ।

२० उदात्तादि^{१२}गतान् भावान्परोक्षा^{१३}नपि तत्त्वतः ॥

कविर्नः कल्पितान्काव्ये^{१४}ष्वभिनेयान्विचक्षणैः ।
प्रत्यक्षवत्^{१५} सदस्येभ्यो नटा यदनुकुर्वते ॥

१ C घु । २ A मिति । ३ A प्राय । ४ A प्रायो । ५ B योषिताम् । ६ A योग्यसंसर्गै ।
७ A रिणः । ८ C समु । ९ C भ । १० C से । ११ A जोष । १२ B भि । १३ B
त्वा । १४ C न्मोने । १५ A तः ।

तस्मान्नटेषु न क्वापि रसस्याश्रयता भवेत् ।
मनसो ह्लादजननः स्वादो रस इति स्मृतः ॥

शृङ्गारस्य स युज्येत तस्य ह्लादात्मकत्वतः ।
अन्येषां रसता प्रायः सिद्धा^१ केनापि हेतुना ॥

५ यथा नृणां तु सर्वेषां सर्वेऽपि मधुरादयः ।
भुक्ता रसात्मतां यान्ति देशकालादिभेदतः ॥

तथा जाता जनिष्यन्तो जायमानाः परस्परम् ।
परस्परस्य सर्वत्र मित्रोदासीनशत्रवः ॥

तेषु कस्यापि शृङ्गारो हास्यः कस्यचिदेव सः^३ ।
१० अहुतस्स च कस्यापि कस्यापि करुणो भवेत् ॥

एवं सङ्कृतोऽन्योन्यं देशकालगुणादिभिः ।
शृङ्गाराद्याः सदस्यानां भवन्ति ह्लादना यतः ॥

तस्मात्सामाजिकैः स्वाद्या रसवाच्या भवन्ति ते ।
प्रकृतीनां च भिन्नत्वादवस्थादिविभेद^४तः ॥

१५ मनसः^५ क्षणिकत्वाच्च तानेकः स्वदत्ते यतः ।
ततोऽपि रसवाच्याः स्युरित्याचार्या^६ व्यवस्थिताः ॥

एके^७ रसानां व्यङ्ग्यत्वं वाच्यत्वं केचिदूचिरे ।
प्रत्याप्यत्वं वदन्त्यन्ये गम्यत्वमपि केचन ॥

तथा^८ऽवान्तरवाक्यार्थं महावाक्यार्थतां परं ।
२० एवं न्यायो न भिद्येत क्वापि क्वपि प्रकाशतः ॥

रामादावनुकार्ये तु नटैर्व्यङ्ग्यो भविष्यति ।
तत्तत्काव्य^९निबद्धस्तु वाक्यार्थः स^{१०} भविष्यति ॥

1 C स्थिता । 2 C उक्ता । 3 B सत् । 4 A शेष । 5 B सां । 6 BC र्थ । 7 C ते ।
8 A B तद् । 9 B र्थ । 10 B C र्थस्य ।

'नामादितादात्म्यापत्तेर्नटे प्रत्याख्य एव सः ।
एवमेवोह्य एव स्यात्तत्र तत्र विचक्षणैः ॥

तद्वान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थ एव च ।
मुक्तकादौ प्रबन्धे च स्थायिसञ्चारिभेदतः ॥

५ प्रमदाद्यनुभावेन भावितो वासितो रसः ।
तत्तद्रूपस्याभिनयैः सभ्येषु व्यज्यते स्फुटम् ॥
संचितप्रकाशानन्दात्मा गम्यः स्यात्स्वानुभूतितः ।
अहङ्काराभिमानात्मा बाह्यार्थेषु प्रकाशते ॥

अहङ्काराभिमानादिस्वरूपं कथ्यतेऽधुना ।
१० परस्मादात्मनो भान्ति ज्ञानानन्दक्रियाप्रभाः ॥

ज्ञानप्रभासाश्चैतन्यमणेर्जीवस्य सर्वतः ।
शरीरव्यापिनी तत्र व्यापना भवति स्फुटम् ॥

सैषा परात्मनः सर्ववस्तूत्या चेतना भवेत् ।
तथाऽऽनन्दप्रभासाऽपि पुरुषेषु समन्ततः ॥

१५ अभिव्यक्ता सती तेषां सुखं वैषयिकं भवेत् ।
क्रियाप्रभा भवेत्प्राणः स देहेषु प्रवर्तते ॥

परमात्मा सर्ववस्तुपरिस्पन्दप्रवर्तकः ।
ज्ञानप्रभा च सानन्दा तस्याः सत्त्वं प्रजायते ॥

क्रियाप्रभा रजस्सत्त्वाच्छक्तिः स्यादुत्तमा^३ प्रसूः ।

२० मनोमयाद्यस्तासामधिष्ठातार ईरिताः ॥

पृथक्कदाचित्तिष्ठन्ति मिलितानि कदाचन ।
सत्त्वं विशालं तस्यान्तरुदरे रजसः स्थितिः ॥

1 A omits twenty three lines । 2 B भान्तिर्ज्ञा । 3 C म ।

तस्यान्तरुदरे तस्य तमसःस्थितिरुच्यते ।
आत्मा तस्यान्तरुदरे मनसः स्थितिरुच्यते ॥

मिलितानीति जानन्ति नैरन्तर्यात्परे^१ पुनः ।
सत्त्वं मध्येऽभित^२स्तस्य रजस्तम इतीर्यते ॥

५ तन्मात्रैः सह भूतानि दश ज्ञानेन्द्रियाणि च ।
कर्मेन्द्रियैः सह दश मनस्तदुभयात्मकम् ॥

अहङ्कारेण युक्तानां तन्मात्राणां^३ यथाक्रमम् ।
दशेन्द्रियाणि कथ्यन्ते तेषां विकृतयस्त्विति ॥

अहङ्कारस्य चैकस्य विकृतिर्मन उच्यते ।
१० प्रकृतेर्विकृतिः सोऽपि महान् सा च^४ त्रिधा भवेत् ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति सात्त्विकी ।
निश्चिन्वतीति विषयान्बुद्धिरित्युच्यते बुधैः ॥

स्वांशैः^५ सह युता^६ सर्वज्जवानामुपकारिका ।
अंशाः स्युर्व्य^७ष्टयस्तस्या^८ विज्ञानेन्द्रियपञ्चकम् ॥

१५ साहायकं^९ भवेत्तद्विषयालोचनादिषु ।
मनश्चोपकरोत्यस्याः सङ्कल्पेन ततस्ततः ॥

अपरोक्षावभासो यः तदालोचनमुच्यते ।
यः परोक्षावभासस्तु स सङ्कल्प इतीरितः ॥

अहङ्कारोऽभिमा^{१०}नेन बुद्धेरुपकरोति यः^{११} ।
२० ज्ञातुर्ज्ञेयेन संबद्धो देशकालनिबन्धनः ॥

यो ममेति ग्रहः सोऽयमभिमान इतीरितः ।
क्रियाया हेतुभूतत्वाद्वाजसी प्राण उच्यते ॥

1 A रेः । 2 B तत्त्वमस्माभित । 3 B वेण । 4 A सोऽपि । 5 A स्वांशैः । 6 B सैका
सती । 7 A विः । 8 A B त्य । 9 A B व्यकं । 10 B पिमा । 11 C हि ।

स्वांशैरुपकरोत्येव भूतानामाशयस्थितः^२ ।
कर्मेन्द्रियाणि विषयैः स्वैस्त्वैस्तस्यो^३पकुर्वते ॥

मनश्च कुर्यामित्यादि^४सङ्कल्पेनोपकारकम्^५ ।
तामसी सृष्टयवस्थायां सततं परिणामतः ॥

५ कालो भवति तस्यैव परिणामाः क्षणादयः ।
तेनैव सर्वभूतानां परिणामः प्रवर्तते ॥

^६स कालः स्पन्दरूपेण पदार्थान्परिणामयन् ।
अनुगृह्णाति वेत्तारं विंत्तिं वैद्य^७श्च तत्त्वतः ॥

अहङ्कारस्त्रिधा सोऽयं सत्त्वादिगुणभेदतः ।
१० सत्त्वादिगुणभेदेन योऽह^८ङ्कारस्तु सात्त्विकः ॥
वैकारिकश्चेन्द्रियादिरिन्द्रियप्रकृतिर्भवेत् ।
^९भूतादिस्तामसः शब्दतन्मात्रप्रकृतिर्भवेत् ॥

राजसस्तैजसः^{१०} सोऽपि द्वयोरुप^{११}करोति हि^{१२} ।
अहङ्कारस्य वृत्तिर्या सोऽभिमानः प्रकीर्तितः ॥

१५ साऽभिमानात्मिका वृत्तिस्तत्तदिन्द्रियगोचरा ।
बाह्यार्थालम्बनवती शृङ्गारादिरसात्मताम् ॥

याति तत्र विभावादिभेदाद्भेदं प्रयाति च ।
विभावा ललिताः सत्त्वानुभावव्यभिचारिभिः^{१३} ॥

यदा स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ।
२० तदा मनः^{१४} प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वव्यपाश्रयि^{१५} ॥

सुखानुबन्धी तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स शृङ्गाररसाभिरव्यां^{१६} लभते रस्यते च तैः ॥

1 B स्वांशैः । 2 B ताः । 3 A तस्यैवो । 4 A B मित्येव । 5 B कः । 6 C omits two lines । 7 B विवेकाय । 8 A सोऽहं । 9 C omits this line । 10 A तस्युजः । 11 A द्वयोरुप । 12 A यः । 13 A नः । 14 B तमनः । 15 A या । 16 A व्यान्यु ।

यदा तु ललिताभासा भावैः स्वोत्कर्षहेतुभिः ।
सत्त्वादिभिश्चाभिनयैः स्थायिनं वर्धयन्ति ते ॥

तदा मनः^१ प्रेक्षकाणां रजस्स्पृष्टं तमोऽन्वयि^२ ।
चैतन्याश्रयि तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

५ अस हास्यरस इत्याख्यां लभते रस्यते च तैः ।
स्थिरा विभावास्तु यदा स्वयोग्यैः सात्विकादिभिः ॥

भावैः स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां सत्त्ववृत्ति रजोऽन्वयि ॥

साभिमानश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।

१० स वीररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ॥

यदा चित्रा विभावास्तु भावैः सत्त्वादिभिः सह ।
स्वाश्रयाभिनयैर्युक्ता वर्तन्ते स्थायिनि स्वके ॥

तदा मनः^४ प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वोज्ज्वलं भवेत् ।
बुद्धियुक्तश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥

१५ स चाद्भुतरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
खरा^५ विभावास्तु यदा स्वानुकूलैः सहेतरैः ॥

स्थायिनि^६ स्वे प्रवर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ।
तदा मनः^७ प्रेक्षकाणां रजसा तमसाऽन्वितम् ॥

साहङ्कारं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।

२० स रौद्ररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ॥

यदा रुक्षा विभावास्तु स्वेतरैः सानुगैः सह ।
स्वीये स्थायिनि वर्तन्ते नाट्याभिनयसंश्रयाः ॥

1 A त्मनः । 2 B सत्त्ववृत्तिरजोन्वयि । 3 C omits six lines । 4 B त्मनः ।
A बरा । B परा । 6 A नः । 7 B त्मनः ।

तदा मनस्तमोरुढं चिन्तावस्थं जडात्मकम् ।
सदन्वयी^३ च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥
प्राप्नोति सोऽपि करुणरसतां^४ रस्यते च तैः ।
निन्दिता ये विभावाः स्युः स्वैरैः सहकारिभिः ॥

५ यदा स्थायिनि वर्तन्ते तैस्तैरभिनयैः सह ।
तदा मनः^५ प्रेक्षकाणां बुद्ध्यवस्थमसत्त्वयुक् ॥
चिदन्वयी च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स बीभत्सरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ॥
यदा तु विकृता^६ भावाः स्वोचितैः सहकारिभिः ।

१० स्थायिन्यभिनयोपेता वर्तन्ते नाट्यकर्मणि ॥
तदा मनः प्रेक्षकाणां चित्तावस्थं तमोऽन्वयि ।
सत्त्वान्वितं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥
भयानकरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
ईदृशी चरसोत्पत्तिः मनोवृत्तिश्च शाश्वती ॥

१५ कथिता योगमालायां संहितायां विवस्वते ।
शिवेन ताण्डवं लास्यं नाट्यं नृत्तं च नर्तनम्^७ ॥
सर्वमेतदशेषेण संहितायां प्रदर्शितम् ।
उद्धतैः^{१०} करणैरङ्गहारैर्निर्वर्तितं^{११} यदा ॥

वृत्तिरारभटी गीतकाले^{१२} तत्ताण्डवं विदुः ।
२० चण्डोच्चण्डप्रचण्डादिभेदस्तत्ताण्डवं त्रिधा ॥
अनुद्धतं चोद्धतं च तथात्युद्धतमित्यपि ।
तत्तत्ताण्डवभेदस्तु परस्तादेव वक्ष्यते ॥

1 B लनः । 2 B ताव । 3 A सम (शमा ?) न्वयि । 4 A B साख्या । 5 B लनः ।
6 A विद । 7 A omits five lines । 8 B तता । 9 C कृतं नाट्यं च नर्तनम् ।
10 A दातैः । 11 A णि । 12 A तले ।

- ललितैरङ्गहारैश्च निर्वर्त्य^१ ललितैर्ल^२घैः ।
 वृत्तिः स्यात्कैशिकी गीते यत्र तल्लास्यमुच्यते ॥
 एतदेव तु चारीभिर्मृद्रीभिर्गीतिरीतिभिः ।
 तत्तद्देशीगुणोत्था^३भिर्हेलाद्यैर्भावदृष्टिभिः ॥
- ५ तत्तत्पातगुणोत्थाङ्गचतुष्पष्टयङ्गबन्धुर^४म् ।
 पुष्पाञ्जलिर्हि^५ घोण्डादि^६ देशीवाद्य^७लयान्वितम् ॥
 शुद्धसालगसूडादिगीताभिनयमन्थरम् ।
 रुच्या प्रवर्तितं देशे राजभिः गुण्डली^७ विदुः ॥
 गीतादौ कैशिकीवृत्तिबहुलं भावमन्थरम् ।
 १० सुकुमारप्रयोगं यत्तल्लास्यं मन्मथाश्रयम् ॥
 लस्^८संश्लेषण इत्यस्य धातोर्लास्यस्य निर्वहः ।
 संश्लेषादङ्गहाराणामङ्गै^९र्लास्यं प्रचक्षते ॥
 तण्डूक्त^{१०}मुद्धतप्राय^{११}प्रयोगं ताण्डवं विदुः ।
 नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् ॥
- १५ नटकमैव नाट्यं स्यादिति नाट्यविदां मतम् ।
 करणैरङ्गहारैश्च निर्वृत्तं नृत्त^{१२}मुच्यते ॥
 वृत्तिभिः सहितं गीतं^{१३} तथा वाद्यादिभि^{१४}र्युतम् ।
 नर्तनं गात्रविक्षेपमात्रमित्युच्यते बुधैः ॥
 एतन्नाट्ये च नृत्ते च लास्यताण्डवयोरपि ।
 २० गु^{१५}ण्डल्यादिषु सर्वत्र साधारण्येन वर्तते ॥
^{१६}यतोऽष्टधा मनोवृत्तिः सभ्यानां नाट्यकर्मणि ।
 अष्टावेवानुभूयन्ते तासूडा [क्ता]स्तै रसाः पृथक् ॥

1 B त्यौ । 2 B ताल । 3 A शगुणोक्ता । 4 A छयागमन्थर । 5 A रिवास्यापि ।
 B या । 7 A B भिर्गुण्डलं । 8 A लिङ् । 9 A ङ्गला । 10 B त्य । 11 C यै । 12 A तल ।
 3 A हीनं । 14 A वाक्यमिति । 15 A B कु । 16 A Omits four lines

केचिन्नवात्मिकामाहुर्मनोवृत्तिं विचक्षणाः ।
ततश्शान्तो रसो नाटयेऽप्यस्तीति प्रतिजानते ॥

नाटकादिनिबन्धे तु तपश्चरणवस्तुनि ।
अभिनेतुमशक्यत्वात्तद्वाक्यार्थपदार्थयोः ॥

५ सामाजिकानां मनसि रसः शान्तो न जायते ।
शमस्स्थायी विभावाद्यैर्यथास्थाननिवेशितैः ॥

वर्धितश्चेद्रसः शान्तोऽप्यस्तीत्युद्भाव्यते क्वचित् ।
अस्य सर्वविकाराणां गून्यत्वात्तु रसात्मना ॥

परिणेतुं न शक्नोति तस्माच्छान्तस्य नोद्भवः ।

१० तस्मान्नाट्यरसा^१ अष्टाविति पद्मभुवो मतम् ॥

उत्पत्तिस्तु रसानां या पुरा वासुकिनोदिता ।

नारदस्योच्यते सैषा प्रकारान्तरकल्पिता ॥

बाह्यार्थालम्बनवतो मनसो रजसि स्थितात् ।

साहङ्काराद्विकारो यः स शृङ्गार इतीरितः ॥

१५ तस्मादेव रजो^२हीनात्स^३सत्त्वाद्धा^४स्यसंभवः ।

अहङ्काररजःसत्त्वयुक्ताद्वाह्यार्थसंगतात् ॥

मनसो यो विकारस्तु स वीर इति कथ्यते ।

तस्मादेवाद्भुतो जातो रजो^५हङ्कारवर्जितात् ॥

रजस्तमोऽहङ्कृतिभिः युताद्वाह्यार्थसंश्रयात् ।

२० मनसो यो विकारस्तु स रौद्र इति कथ्यते ॥

करुणस्तत एव स्याद्रजोऽहङ्कारवर्जितात् ।

चित्तावस्थात्तु मनसो बाह्यार्थालम्बनात्मनः ॥

1 A विशेषि । 2 A बुद्धि । 3A स्त्व । 4 A सो । 5 B नव । 6 A ह्यस्य । 7 B सो ।

तमस्सत्त्वयुताज्जातो बीभत्स इति कथ्यते ।
 सत्त्वबुद्धिविहीनात्तु मनसस्तमसाऽन्वितात् ॥
 बाह्यादेव समुत्पन्नो भयानक इतीरितः ।
 रजस्तमोविहीनात्तु सत्त्वावस्थात्सचित्ततः ॥

५ मनागस्पृष्ट^१बाह्यार्थात् शान्तो रस इतीरितः ।
 देशकालवयोद्रव्यगुणप्रकृतिकर्मणाम् ॥

भावानामुत्तमं यत्तु तच्छृङ्गं^२ श्रेष्ठमुच्यते ।
^३इयन्ति शृङ्गं यस्मात्तु तस्माच्छृङ्गार उच्यते ॥

अप्प^४त्ययान्तः शब्दोऽयं हस इत्यभिधीयते ।
 १० घञन्तो हासशब्दस्तु द्वयोः प्रत्यययोरपि ॥
^५अत्र स्वनहसोर्वेति विकल्पेन विधानतः ।
 हास्यतेऽसाविति यतस्तस्माद्धास्यस्य^६ निर्वहः ॥

विकृताङ्गवयोद्रव्यभाषालङ्कारकर्मभिः ।
 जनान्हासयतीत्येवं तस्माद्धास्यः प्रकीर्तितः ॥

१५ रा दान इति यो धातुर्वा.....दे च वर्तते ।
 ला दान इत्ययं धातुर्ज्ञानखण्डनयोरपि ॥

रलयोरविशेषोऽपि कथितः शब्दवादिभिः ।
 विरुद्धात्राति हन्तीति वीरशब्दस्य निर्वहः ॥

विवि^७धं च विचित्रं^८ च लाति जानाति कृन्तति ।
 २० एवं वा वीरशब्दार्थः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥

प्रेरयत्यत्र विद्विष्टानिति वीरो निरुच्यते ।
 अथ वैचित्र्य (?) इत्यस्य धातोरद्भुतनिर्वहः ॥

1 AB नस्सस्पृष्ट । 2 BC तच्छृङ्गं । 3 C omits this line । 4 A अप्र ।
 5 A omits six lines । 6 B सस्य । 7 B विहि । 8 A रुद्ध ।

विचित्रा यस्य भवति चित्तवृत्तिस्ततोऽद्भुतः ।
रुद्रो हस्तं^१ ददातीति रौद्र^२शब्दो निरुच्यते ॥

तत्कर्मकर्तृताहेतुर्यस्स रौद्रः प्रकीर्तितः ।
यत्कर्म रोदयत्यन्यान् स रौद्र इति वा भवेत् ॥

५ घृणिघातुर्दयादानग्रहणेषु च^३ वर्तते ।
गृह्णाति^४ दत्ते दयत इति कर्म घृणेरितम्^५ ॥

अस्य कर्तृतया धीर्या सा घृणेत्युच्यते बुधैः ।
घृणेः करुणशब्दस्तु विहितः शब्दवादिभिः ॥

^६अतो नैघण्टुकैरुक्ता घृणेति करुणेति च ।

१० करुः क्लेश इति ख्यातः क्लेशं न सहते यतः ॥

यस्य धीः करुणा सा स्यात्प्रत्यये करुणो भवेत् ।
पराश्रितानां क्लेशानामसहिष्णुतयोच्यते ॥

मनसो यादृशो भावः स वै करुण उच्यते ।
बधेर्धातोस्सन्^७न्तस्य बीभत्सा^८ रूपमिष्यते ॥

१५ यत्पदार्थस्य बीभत्सा स बीभत्स इतीरितः ।
गर्हा निन्दा च बीभत्सा कुत्सा पर्यायवाचकाः ॥

गर्हणीयश्च निन्द्यश्च कुत्सनीयश्च यो भवेत् ।
स भावः कथ्यते सद्भिर्बीभत्स इति संज्ञया ॥

जि^{१०}भीभय इति प्रायो धातुः स्याद्भयवा^{११}चकः ।

२० चल^{१२}नं भयशब्दार्थ इति विद्वद्भिरुच्यते ॥

बिभेति भाययत्यन्यान्कर्मणे^{१३}ति यथाक्रमम् ।

कश्चिच्च^{१४}लति कस्माच्चिद्भावात्तेनैव^{१५} हेतुना ॥

1 A तरोहस्तु । 2 A रुद्र । 3 A हेत्वपि च । 4 B घृणाति । 5 A रिदम् । 6A omi-
ts this line । 7 B पुरा । 8 A स्तन । 9 A B त्सं । 10 A यांतीति । 11 B द्वाववा ।
12 A च । 13 A भावयत्यस्मात्क्रमे । 14 A कंचित् । 15 A B द्वायात्तेनैव ।

चाल्यते च यतस्तस्माद्भयं तु चलनात्मकम् ।

ज्योशतो^१ जन्तोर्जायते स भयानकः ॥

न्तराश्च बाह्याश्च विकारा यत्र संयुताः^२ ।

भावस्य शाम्यन्ति स शान्त इति कथ्यते ॥

५ अर्थतश्च निरुच्यन्ते शब्दाः केचिच्च धातुतः ।

वचनाच्च निरुच्यन्ते शब्दाः केचिच्च योग^३तः ॥

अप्यक्षराणां^४ सामान्यान्निरुच्यन्ते च केचन ।

एवं निरुक्तकारैस्तु स्वशास्त्रे निर्णयः कृतः ॥

अत्राप्येते^५ रसा^६स्सर्वे शृङ्गाराद्या यथार्थतः ।

१० निरुक्तकारैर्निर्णीता^७ मया सम्यक्प्रदर्शिताः ॥

रामाद्यारोपणात्मा धीः प्रेक्षकाणां नटादिषु ।

जायते याऽत्र^८ विद्वद्भिर्बहुधा सा विविच्यते ॥

रामोऽयमयमेवेति धेयं प्रेक्षकधीर्नटे^९ ।

अनुकार्येऽपि^{१०} रामादौ सा सम्यगिति^{११} कथ्यते ॥

१५ अयं स ने ति मिथ्यैव बोधा^{१२}दौत्तरकालिकात् ।

अयं रामो न वेत्येषा मतिः स्यात्संशयात्मिका ॥

अयं रामस्य सदृश इति सादृश्यधीरियम् ।

एवं नटे प्रेक्षकस्य बहुधा धीर्विकल्प्यते ॥

सेयं^{१३} न सम्यङ्मो मिथ्या न संशयमतिर्भवेत् ।

२० न च सादृश्यधीराभ्यः प्रतीतिभ्यो विलक्षणा ॥

चित्रे तुरग^{१४}बुद्ध्यादिन्यायेनैव नटादिषु ।

धिया काव्या^{१५}नुसन्धानबलाच्छिक्षावशादपि ॥

1 A B कारतो । 2 B यताः । C गता । 3 C रूप । 4 A B क्षस्थेय । 5 B लोच्यन्ते ।
A रह । 7 A नास्ति । 8 B C यत्र । 9 A भवेत् । 10 A C तु । 11 A गीर्षि ।
2 A वाषा । 13 C तेयम् । 14 B C ङ । 15 A र्या ।

निर्वर्तितस्वकार्यादिप्राकट्येन प्रकाश्यते ।
कृत्रिमैरपि सत्यत्वाभिमानकलुषीकृतैः ॥
व्यपदेश्यैर्विभावादिशब्दैः^१ संयोगरूपिणा ।
स गम्यगमकत्वेन कचिदप्यनुमीयते ॥

५ वस्तुसौन्दर्यतः सोऽपि रसनीयत्वमेष्यति ।
अन्यानुमीयमानेन स्थायित्वेन विभावितः ॥

अत्रासन्नपि रत्यादिः स्वाद्यते तै रसात्मना ।
एवं कैचिद्वदन्त्येतां नटे रामादिशेषुषीम् ॥

नैवमित्येव भरता नाट्यवेदार्थवेदिनः ।
१० रामादिवुद्धिर्या नाट्ये प्रेक्षकाणां नटादिषु ॥

सेयं न संशयमतिर्न विपर्यासधीरपि ।
नैव^३ सादृश्यधीरेषा न चित्रतुरगात्मिका ॥

न संशयस्य शङ्का स्याद्देशकालादिभेदतः ।
न विपर्यासधीः सा स्याद्वाधादौत्तरकालिकात् ॥

१५ काव्याद्युपनिबद्धस्य रामादेश्च नटस्य च ।
सादृश्यधीहेत्वभावा^५न्न च सादृश्यधीर्भवेत् ॥

चित्रे लिखितवस्तूनां मन्यन्ते कृत्रिमात्मताम्^६ ।
सर्वेऽपि यत्तत^७श्चित्रतुरगात्मा न धीर्भवेत् ॥

नटादेश्चेतनत्वेन चित्रस्याचेतनत्वतः ।

२० तस्मात्कदाचन कापि न चित्रादिमतिर्भवेत् ॥

यदा ह्यर्थक्रियाकर्मसमर्था रामधीर्नटे ।

तदानीं बाधकाभावात्तस्य सम्यक्त्वमुच्यते ॥

१ A ब्दः । २ B C अतान्तःपुरतन्ता । ३ A B सैव । ४ A र्याद्यु । ५ B हेत्वभावा ।
६ A गाम् । ७ B C यत्तत ।

- प्रेक्षकास्तद्रसाधिष्ठा नटे सम्यक्प्रयोक्तारि ।
यत्ततोऽर्थक्रियाकर्मसमर्था रामधीर्नटे ॥
- एवं रसानामुदयः स्वरूपाश्रयबुद्धितः ।
दर्शितो^१ भरतप्रोक्त^२ः तस्य वृत्ति^३र्निरूप्यते ॥
- ५ न तदस्थतया नात्मगतत्वेन प्रतीयते ।
^५न चाभिधीयते कापि नो^६त्पद्येत कदाचन ॥
- तादात्वि^७केन प्रमदाद्यनुभावेन वासितः ।
स्वादः^८ सहृदयानां यो हादात्मा हृदयङ्गमः ॥
- स भावाभिनयात्साधारणीकरणरूपया ।
- १० भावकत्वव्याप्रियया भाव्यमानः स्वभाववत् ॥
- भोगेन संवि^९दानन्दमयेनैवोपभुज्यते ।
भोक्तृभोग्यार्थसंबन्धप्रकारश्चाभिधीयते ॥
- राग^{१०}विद्याकलासंज्ञैः^{११} पुंसस्तत्त्वैस्त्रिभिः स्वतः^{१२} ।
प्रवृत्तिर्गोचरोत्पन्ना बुद्ध्यादिकरणैरसौ^{१३} ॥
- १५ भोगं निष्पाद्य^{१४} निष्पाद्य वासनात्मैव तिष्ठति ।
दुःखमोहा^{१५}दिकलुषमपि भोग्यं प्रतीयते ॥
- यत्सुखत्वाभिमानेन स राग इति कथ्यते ।
विद्या नामेति तत्त्वं यद्रागोपादानमुच्यते ॥
- तयाऽभिव्यज्यते ज्ञानं पुरुषस्य विपश्चितः ।
- २० चैतन्यस्य मलेनैव संरुद्धस्य स्वभावतः ॥
- अभिज्वलनहेतुर्या सा कलेत्यभिधीयते ।
सुखदुःखात्मिका बुद्धेर्वृत्ति^{१६}र्गोचर उच्यते ॥

1 B C ता । 2 A का । 3 A B व्यक्ति । 4 A B न । 5 A omits this line ।
6 C त्वा । 7 A दर्शि C तदात्म । 8 A B स्वतः । 9 A विभागे सवि । 10 B रा । 11 A
B ज्ञैः । 12 A स्ततः । 13 B एणे से C एणे से । 14 B C व्यापने । 15 B C भोगा ।
16 C ज्वति ।

एवं परम्पराप्राप्तैर्भावैर्विषयतां गतैः ।
बुद्ध्यादिकरणैर्भोगा^१ ननुमुक्ते रसात्मना ॥

शिवागमज्ञैरर्थोऽयमेवमुक्तः पुरातनैः ।
क^२लोत्कलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ॥

५ रागेण रञ्जितश्चायं बुद्ध्यादिकरणैर्युतः ।
मायाद्यवनिपर्यन्तं तत्त्वभूतात्मनि^३ स्थितम् ॥

मुक्ते तत्र स्थितो भोगान् भोगैकरसिकः पुमान् ।
प्रेरकत्वेन बुद्ध्यादिकरणानां पुनः पुनः ॥

उपकुर्वन्ति सत्त्वादिगुणास्ते तत्र तत्र तु ॥

१० इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
रसस्वरूपाश्रयवृत्ति^४ निर्णयो
नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयोऽधिकारः ।

कथिताः स्थायिनस्तेषु विभावादिसहायता ।
तेषां रसात्मता^१ तादृक्स्वरूपं तद्रसस्य च^२ ॥

तद्भेदास्तन्निरुक्तिश्च तद्विभावादिभाव्यता ।
तदुत्पत्तिप्रकाराश्च तज्ज्ञानं च तदाश्रयः ॥

५ तद्भोग्यता तत्करणं^४ संबन्धो भोक्तृभोग्ययोः ।
इदानीं कथ्यतेऽस्माभिः प्रकारान्तरकल्पितः ॥

उत्पत्तिर्जन्यजनकभाव^५स्तेषां यथाक्रमम् ।
ततः स्थायिषु भावेषु तदसाधारणात्मकः ॥

नियमश्च विभावादेस्तदात्वप्रक्रियाऽपि च ।
१० अनुभावैस्तु वागङ्गमनआरम्भजन्मभिः ॥

वागारम्भादिभेदे^६न विकल्पा रसगामिनः ।
तत्तदालम्बनीभूतनायकादिगुणादयः ॥

अन्येऽपि भावा ये केचित्तत्तदर्थानुषङ्गिनः ।
प्रवेक्ष्यन्ति च तत्रैव विज्ञेयास्ते विचक्षणैः ॥

१५ शृङ्गार उदभूत्साम्नो वीरोऽभूद्वि^७ततो ऋचः ।
अथर्ववेदतो रौद्रो बीभत्सो यजुषः क्रमात् ॥

---

१ C ना । २ AB तु । ३ A B गता । ४ B णं । ५ नास्ते । ६ A आङ्गभावे ।
A B द ।

सामानि स्मरतस्तस्य स्वरूप^१व्यक्तिरात्मना ।
याचे^२यमिच्छा जगतां सिसृक्षोः परमात्मनः ॥

विषयाक्ता रतिः सैव शृङ्गार इति गीयते ।
इच्छा क्रियात्मिका ज्ञसिस्तस्यैव स्मरतो ऋचः ॥

५ उत्साहात्मा विषयिणी वीर इत्युच्यते बुधैः ।
स्मरतोऽथर्वमन्त्राणां तत्तद्विंसात्मिका मतिः ॥

या क्रियोप^३हिता क्रोधात्स रौद्र इति कथ्यते ।
क्रियारूपा प्रवृत्तिर्या तस्यैव यजुषां स्मृतेः^४ ॥

फलावसानिकी^५ सैव बीभत्स इति गीयते ।
१० शृङ्गारस्यानुकरणं हास्य इत्यभिधीयते ॥

वीरस्य कर्म यद्वीरं सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।
क्रूरक्रिया या रौद्रस्य सैव स्यात्करुणाह्वया ॥

बीभत्सस्यापि यत्कर्म स भयानक ईरितः ।
प्राधान्यं जनकत्वेन जन्यत्वेनाप्रधानता^६ ॥

१५ प्रधानताप्रधानत्वे ज्ञातव्ये नाट्यहेतवे ।
यत्तु प्रधानं तदनुभावादन्यत्प्रसिध्यति ॥

तस्मात्प्रधानेतरयोर्ज्ञानं नाट्योपकारकम् ।
तस्मात्प्रधानाः शृङ्गारवीररौद्राः पृथक्पृथक् ॥

सबीभत्सा^७स्वतन्त्रत्वाद्देषां प्राधान्यकल्पना ।
२० स्वातन्त्र्यमेषामुत्पत्तिमितरेषां च सम्भवम् ॥

व्याप्तप्रोक्तेन मार्गेण कथयामि यथार्थतः ।
कल्पस्यान्ते^८ कदाचित्तु दग्ध्वा लोकान्महेश्वरः ॥

१ A B रूपव्यक्तीरसा । २ A सेय । ३ C कोपस । ४ B ता । ५ B बल्ये साङ्गिकी ।
६ B नतः । ७ B क्षत । ८ A B कल्पान्तरे ।

स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्यज्ञानन्दमन्थरम् ।

मनसैवासृजद्विष्णुं ब्रह्माणं च महेश्वरः^१ ॥

वामतो वैष्णवी शक्तिः स्थिता मायामयी विभोः^३ ।

अम्बिकारूपमास्थाय स्थिता सा सर्वमङ्गला ॥

५ नियोगाद्देवदेवस्य ब्रह्मा लोकानथासृजत् ।

‘सृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमथास्मरत् ॥

दिव्यं चरित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात् ।

इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यगान्नन्दिकेश्वरः ॥

स नाट्यवेदमध्याप्य सप्रयोगं चतुर्मुखम् ।

१० उवाच वाक्यं ब्रह्माणं नन्दी तच्चिन्तितार्थवित् ॥

नाट्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु ।

विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणान्वितम् ॥

भरतेषु प्रयोज्यं तत्स्वया सम्यग्विधानतः ।

तस्मिन्प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ॥

१५ प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते ।

एवं ब्रुवन्नन्तरधानन्दी स भगवान्प्रभुः ॥

श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ।

ततस्त्रिपुरदाहाख्यं रूपकं सम्यगभ्यधात् ॥

अध्याप्य भरतानेतत्प्रयुङ्गध्वमिति चाब्रवीत् ।

२० तस्मिन्त्रिपुरदाहाख्ये कदाचिद्ब्रह्मसंसदि ॥

प्रयुज्यमाने भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ।

तदेतत्प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्मणः क्रमात् ॥

वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराद्या विनिस्सृताः ।
यदाऽभिनीतो भरतैः सम्भोगः शिवयोस्तदा ॥

कैशिकीवृत्तितो जज्ञे शृङ्गारः पूर्वतो मुखात् ।
यदाऽभिनीतं भरतैः सम्यक्त्रिपुरमर्दनम् ॥

५ सात्त्वतीवृत्तितो जज्ञे वीरो दक्षिणतो मुखात्^१ ।
यदा दक्षाध्वरध्वंसोऽभिनीतो भरतैर्दृढम् ॥

अभूदारभटीवृत्ते रौद्रः पश्चिमवक्त्रतः ।
यदाऽभिनीतं कल्पान्तकर्म शम्भोर्नटैस्तदा^३ ॥

भारतीवृत्तितो जज्ञे बीभत्सश्चोत्तराननात् ।
१० व्यक्ता^४ मुखेभ्यश्चोत्पन्ना इत्युचुः शङ्कराद^६यः ॥

एभ्यो रसेभ्यो निष्पत्तिरितरेषां प्रदर्श्यते ।
जटाजिनधरो भोगिभूषणः साम्निलोचनः ॥

भस्माङ्गरागश्च यदा देव्या कामयते रतिम् ।
तदा सखी^७नां देव्याश्च हासः समुदभून्महान् ॥

१५ तस्माद्धास्यसमुत्पत्तिः शृङ्गारादिति कथ्यते^८ ।
पुराणि त्रीणि घटितान्यथोरजतकाश्चनैः ॥

एकैकस्य तु रक्षार्थमसुराणां तरस्विनाम् ।
कोट्यः शतसहस्राणि स्थापितानि ततस्ततः ॥

द्विगुणोत्तरवृद्धानि^९ बला^{१०}न्यतिबलानि च ।
२० अम्बिकामसितापाङ्गीमपाङ्गेनावलोकयन् ॥

विषह्य शरवर्षाणि स्मयमानः स्मरा^{११}न्तकः ।
शरेणैकेन तान्येको भस्मसादकरोद्यदा ॥

1 A B था । 2 AB वक्त्रतः । 3 A था । 4 BC वृत्ता । 5 D भ्यो नोत्प । 6 B संक्रमाद ।
7 A स्त्री । 8 A स्यते । 9 C तानि । 10 C पापा । 11 A शरा ।

तदा समस्तभूता^१नामद्भुतं यदभून्महत्^२ ।

तस्माद्भुतनिष्प^३त्तिर्वीरादेवेति कथ्यते ॥

रुद्रेण वीरभद्रेण दक्षस्य ध्वंसिते मखे ।

दण्डितेषु च देवेषु नानाप्रहरणैः पृथक् ॥

५ विलोक्य तान्प्रलपतश्छिन्नकर्णो^४क्षिनासिकान् ।

दीनान्देव्याः सखीनां च करुणो यदभून्महान् ॥

तस्मात्^५प्रवृत्तः करुणो रौद्रादिति विभाव्यते ।

दग्धानामादिदेवानामस्थीन्यामुच्य^६भैरवे ॥

तच्छमशानमधिष्ठाय तद्भस्मालिप्य नृत्यति ।

१० प्रमथा भूतसङ्घास्त^७मवेक्ष्य भ्रान्तचेतसः ॥

तमेव शरणं जग्मुर्यतो भयविमोहिताः ।

तस्माद्भयानको जातो बीभत्सादिति गण्यते^८ ॥

नारदे^९नैष कथितः प्रकारो^{१०} भरताय च ।

तथैव भरतेनोक्तं यादृशं नारदाच्छ्रुतम् ॥

१५ तदुक्तेन प्रकारेण रसानां च^{११} पृथक् पृथक् ।

उत्पाद्योत्पादकत्वं च यथावदुपपादितम् ॥

यथा हि तन्तवो वेमतुर्यादिक्रिययान्विताः ।

पटात्मना परिणताः पट^{१२}वाच्या भवन्ति ते ॥

^{१३}यथा मृदो दण्डचक्रकुलालादिभिरन्विताः ।

२० घटात्मना परिणता घटवाच्या भवन्ति च ॥

तथैव स्थायिनो भावा विभावादिभिरन्विताः ।

रसात्मना परिणता रसवाच्या भवन्ति ते ॥

1 A देवा । 2 A तोऽयमभून्महान् । 3 B वृत् । 4 B कण्ठा । 5 A ततः ।
6 B C न्यादाय । 7 A प्रथमं भूतसंभूत । 8 B यते । 9 C भारते । 10 A B प्राप्ताय ।
11 A तु । 12 A पद । 13 A omits two lines ।

यथैव तन्तुभेदाच्च पटभेदः प्रदृश्यते ।
तथैव रस[भाव]भेदाच्च रसभेदो विभाव्यते ॥

यथा कारणवैकल्यात्कार्यं नोत्पद्यते दृढम् ।
तथा कारणभावादिवैकल्यान्न रसोदयः ॥

५ तस्माद्विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिः ।
वर्धिताः स्थायिनो भावा नायकादिसमाश्रयाः ॥

अनुकारतया^१ नाट्ये क्रियमाणा नटा^३दिषु ।
रसतां प्रतिपद्यन्ते सामाजिकमनस्सु ते ॥

संस्कारैः प्राक्तनैस्तैश्च रस्यन्ते यत्ततो^४ रसाः ।
१० स्थायिनां रसनिष्पत्तौ तदसाधारणात्मकः ॥

विभावादिनिवेशस्य नियमोऽत्र प्रदर्श्यते^५ ।
काव्यर्तुमाल्य^६सङ्गीतचन्दनेन्दूद्यादयः ॥

विभावास्तम्भरोमाश्चस्वेदवेपथुगद्गदाः ।
सात्त्विकास्तूग्रतालस्यजुगुप्साभिर्विवर्जिताः ॥

१५ सञ्चारिणोऽपि रत्याख्ये स्थायिनि स्थानमाश्रिताः ।
उद्भावयन्ति शृङ्गारमनुभावोऽस्य तु त्रिधा ॥

स्वेदादिभिः कटाक्षाद्यैः प्रियभाषा^७दिभिर्भवेत् ।
विकटा^८कारवेषेण विकृताचार^९कर्मभिः ॥

विकृतैरपि वाक्यैश्च घाष्ट्यलौल्यानुभूतिभिः ।
२० विकृताभिनयेनैव विकृताङ्गावलोकनात् ॥

कुहकासत्प्रलापेन^{१०} दोषोदाहरणादिभिः ।
हास्यः स्यात्स तु^{११} भृगिष्ठं स्त्रीनीचादिषु दृश्यते ॥

1 A omits two lines । 2 B रेतया । A रयता । 3 B रसा । 4 C यैस्ततो ।
B यस्ततो । 5 A इय । 6 A माल B माला । 7 C भेदा । 8 B विकारा । 9 A B कार ।
10 A प्रलापेण । 11 A भुत ।

स्वपराश्रयभेदेन स द्विधा परिकल्प्यते ।

पुनः प्रकृतिभेदेन षट्प्रकारः प्रदृश्यते ॥

निगद्यते वरिष्ठानां स्मितं हसितमित्यपि ।

मध्यमानां विहसितं तथोपहसितं भवेत् ॥

५ नीचानां चापहसितं तथाऽतिहसितं क्रमात् ।

ईषद्विकासिगण्डं यत्सकटाक्ष^१ निरीक्षणम् ॥

अलक्ष्यदन्तज्योत्स्नं तदु^२त्तमानां स्मितं भवेत् ।

उत्फुल्लमाननं यत् विकसद्गण्डमण्डलम् ॥

लक्ष्यमाणद्विजं यत्स्यात्तदेव हसितं भवेत् ।

१० आकुञ्चिताक्षिगण्डं यन्मुखरागसमन्वितम् ॥

सस्वनं मधुरं यत्स्यात्तद्वै विहसितं भवेत् ।

जिह्मावलोकना^३ दृष्टिः मुखमुत्फुल्लनासिकम् ॥

निकुञ्चितं शिरो यत्र तच्चोपहसितं भवेत् ।

अस्थानहासरटित^४ माविरास्र^५ विलोचनम् ॥

१५ कम्पिताङ्गशिरोगात्रं तच्चापहसितं भवेत् ।

विकुष्ठस्वनसंरम्भ^६मुद्धतं सास्त्रलोचनम् ॥

करोपगूढपाद^७ यत्तच्चातिहसितं भवेत् ।

सात्त्विका हास्यसम्पत्तौ सर्वे प्रलयवर्जिताः ॥

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहात्मा विभाव्यते ।

२० उत्साहः सत्त्वसम्पत्तिशौर्यत्यागादिसम्भवः ॥

अविस्मयादसंमोहादविषादित्वतोऽपि च ।

पुरुषार्थविशेषेषु कार्यतत्त्वार्थनिश्चयः ॥

1 B C हर्षकर्षि । 2 B C यदु । 3 C क्तिता । 4 A रुदित । 5 C क्रास ।
6 A B अहसंभ्रम ।

पराक्रमः प्रतापश्च दुर्धर्षप्रौढसैन्यता ।
यशः कीर्तिश्च विनयो नयश्च प्रभुशक्तता ॥

मन्त्रशक्तिश्च सम्पन्नधनाभिजनमित्रता ।
इत्यादयो विभावाः स्युर्वीरस्य कविकल्पिताः ॥

५. स्थैर्यशौर्यप्रतापैश्च धैर्यैराक्षेपभाषितैः ।
सामादीनामुपायानां यथाकालप्रयोगतः ॥

भाषितैर्भावगम्भीरैरनुभावा भवन्ति ते ।
प्रबोधा^१मर्षगर्वौग्र्यमदहर्षाः स्मृतिर्धृतिः^२ ॥

औत्सुक्यतर्कासूयाश्च भवन्ति व्यभिचारिणः ।
१० सात्त्विकाः स्वेदरोमाश्चा मदहर्षादिसंभवाः ॥

गुणास्त्यागादयोऽपि स्युरनुभावाः कचित्कचित् ।
विस्मयात्मा भवत्येव समप्रकृतिरद्भुतः ॥

कर्मणोऽतिशयान्नृणामीप्सितार्थोपसङ्गमात् ।
मनोरथफलप्राप्तेर्दिव्यभावावलोकनैः ॥

१५ १विमानोद्यानभवनसभारामावलोकनैः ।
विरुद्धानां पदार्थानामविरुद्धसमागमैः ॥

असम्भाव्यस्य चार्थस्य सम्भवोत्पत्तिदर्शनैः ।
अदेशकालसम्पत्तेरभीष्टादेरचिन्तितम् ॥

इत्यादिभिर्विभावैस्तैरद्भुताख्यो रसो भवेत् ।

२० स्तम्भवेपथुरोमाश्चस्वरसादाश्रुनिर्गमाः ॥

सञ्चारिणोऽपि तस्य स्युर्ये शृङ्गारोपयोगिनः^६ ।

अनुभावास्तु वक्ष्यन्ते परत्राद्भुतवर्णने ॥

1 B प्रमोदा । 2 C स्मृतिर्धर्ममदा मतिः । 3 A B प्रीतिभिः । 4 A omits this line । 5 A सङ्गाव । 6 B गङ्गारसोपयोगिनः ।

राक्षसोद्धतदैतेयकूरादिप्रकृतिर्भवेत् ।
रौद्रस्तस्यानृतं वाक्यमवज्ञापरोक्तयः ॥

वधा^१न्यदारलाभादिप्रतिज्ञा राष्ट्रभञ्जनम् ।
हठाद्राहो गृह^२क्षेत्रदारादीनां च मत्सरः ॥

५ देशजातिकुलाचारविद्याशौर्यादिनिन्दनम् ।
आक्रोशकलहाक्षेपवाक्याज्ञाभञ्ज^३नादयः ॥

एते विभावा भुकुटीकपोलस्फुरणं^४ मुहुः ।
दन्तोष्ठपीडनं हस्तनिष्पेषो रक्तनेत्रता ॥

शस्त्रास्त्रग्रहणच्छेदस्तलताडनमोटने ।
१० पानं च रुधिरादीनामान्त्रा^५दिभिरलङ्किया ॥

पातोऽविचारतो युद्धे गर्जनं भर्त्सनं मुहुः ।
एतेऽनुभावा रोमाश्चस्वेदकम्पादयोऽपि च ॥

औग्रावेगमदामर्ष^६मूर्च्छा^७ऽसूयाऽवहित्थकः ।
स्मृतिचापलबोधाश्च धैर्योत्साहादयो गुणाः ।

१५ शोकात्मा करुणो योषिन्नीचादिप्रकृतिस्वतः^८ ।
अभीष्टविरहाच्छापा^९त्क्लेशाच्च विनिपातनात् ।

वधादिष्टस्य पुत्रादिनिधनार्थहानितः ।
राज्यदेशपरिभ्रंशादन्यान्यव्यसनोदयात् ॥

दैवोपघाताहारिद्याद्यध्यादिभ्यः प्रजायते ।
२० श्रुतेभ्यो वाऽनुभूतेभ्यो दृष्टेभ्यो वा नृणां भवेत् ॥

अश्रुपातो मुखे शोषः स्वरभेदो विवर्णता ।
निश्वासः स्मृतिरोपश्च विलापस्त्रस्त^{१०}गात्रता ॥

१ B प्राधा । २A होदप्रह । ३ B C भर्त्स । ४ AB स्वलनम् । ५ A B मार्ग ।
६ AB वाह्य । ७ B C स्तन । ८ C द्वाधा । ९ A स्तन ।

मोहागमोऽभिघातश्च भूपातः परिदेवितम्^१ ।

विवेष्टनं महीपृष्ठे भुजयोश्च विवर्तनम् ॥

भ्वासोच्छ्वासौ^२ देहघात^३पातोरस्ताडनानि च^४ ।

मोहो विषादनिर्वेदौ चिन्तौत्सुक्ये च दीनता ॥

५ जडता व्याधिरुन्मादापस्मारालस्यमृत्यवः ।

स्तम्भकम्पाश्रुवैवर्ण्यस्वरभङ्गादयस्तथा ॥

एतेऽनुभावाः कथिता दीप्यमानास्तु दीपनाः ।

स्त्रीनीचादिषु शोको^५ऽयं मरणव्यवसायदः ॥

मध्यमानां भवेच्छोके मुमूर्षा मृतिरेव वा ।

१० उत्तमानामतिप्रौढो विवेकेनैव शाम्यति ॥

पराश्रयस्तूतमानामात्मनो व्यसनप्रदः ।

बीभत्सः स्याज्जुगुप्सात्मा क्षोभोद्वेगविभागभाक्^७ ॥

क्षोभात्मा रुधिरान्त्रादिदर्शनस्पर्शनादिजः ।

उद्वेगात्मा कृमिच्छर्दिपूतिविष्टादिजो भवेत् ॥

१५ द्वेषो ग्लानिर्भयं मोहः क्रोधो निद्रा भ्रमो मतिः ।

वक्ष्यन्ते ह्यनुभावाश्च नासाप्रच्छादनादयः ॥

पुरैव कथिता ह्यस्य सम्भाव्या व्यभिचारिणः ।

भयानको भयस्थायी स्वभावकृतकात्मकः^८ ॥

विकृतैश्च रवैः सत्त्वैर्विकृताकारदर्शनैः ।

२० ^{१०}शून्यारण्यादिगमनैस्सङ्गमादिप्रवेशनैः ॥

गुरुराजापराधैश्च विभावैरेवमादिभिः ।

अनुभावास्तु वक्ष्य^{११}न्ते वाङ्मनःकायभेदतः ॥

1 A तः । 2 C सो । 3 A यत । 4 A दयः । 5 B भाव्य । 6 A केपो । 7 A वाक् ।
8 A क् । 9 A सर्वैः । 10 C Omits this line । 11 B कथ्य ।

उक्तानुक्तानभिज्ञत्वदिबोहाया^१ यथार्थतः ।

एवं रसाः सानुभावविभावाः सम्यगीरिताः ॥

शृङ्गारो वाचिकः कश्चिन्नैपथ्यात्मा च कश्चन ।

क्रियात्मा कश्चिदित्येवं शृङ्गारस्त्रिविधः स्मृतः ॥

५ हास्योऽपि त्रिप्रकारः स्याद्वाङ्मनैपथ्याङ्गभेदतः ।

वीरो युद्धदयादानभेदेन त्रिविधो मतः ॥

अद्भुतं त्रिप्रकारं स्यान्मानसाङ्गिकवाचिकैः ।

अङ्गनैपथ्यवाग्भेदात्रिविधो रौद्र उच्यते ॥

करुणोऽपि त्रिधा भिन्नो मनोवाग्ङ्गकर्मभिः ।

१० रुधिरादिक्षोभजन्मा विष्ठाद्युद्वेगजोऽपरः ॥

इति द्वेधा समाख्यातो बीभत्सो रसकोविदैः ।

मानसो वाचिकश्चेति द्विधा भिन्नो भयानकः ॥

भयानकः सबीभत्सस्त्रिधा वाक्कायमानसैः ।

स्वाभाविको मानसः स्यादाङ्गिकः कृतको भवेत् ॥

१५ देशकालगुणद्रव्यक्रियाजात्यात्मकेषु तु ।

अनुभूतेषु भावेषु यथावत्स्थितरूपतः ॥

येन येन च भावेन तादृशो जायते रसः ।

तत्तद्भावारव्यया सद्भिर्बोध्यते तादृशो रसः ॥

भावगर्भं रहः^२ संवित् मधुरं नर्मपेशलम् ।

२० सुवृत्तं^३ श्रवणानन्दि शृङ्गारो वाचिको मतः ॥

वासोऽङ्गरागभूषाभि^४र्माल्यैर्युक्तं प्रसाधितम् ।

प्राप्तयौवनमङ्गं यच्छृङ्गारः स्यात्स आङ्गिकः ॥

दन्तच्छेद्यं मखच्छेद्यं मणितं च ससीत्कृतम् ।
बुम्बनं चूषणं भावो हेलालिः केलयोऽपि च ॥

शयनाशुपचारश्च तथा संज्ञीतकक्रिया ।
इत्यादिभावैः कथितः शृङ्गारः स्यात्क्रियात्मकः ॥

५ यद्यत्प्रहसनं वाक्यं स हास्यो वाचिकः स्मृतः^१ ।
विपर्ययेण निक्षेपो माल्याभरणवाससाम् ॥

यः स नैपथ्यजो हास्य इति निर्णीयते बुधैः ।
विकटाभिनयत्वं यदङ्गानामवलोक्यते ॥

स्वभावाद्वाऽथ^३ कपटात्स हास्यस्त्वाङ्गिको भवेत्^४ ।

१० निरायुधस्याप्येकस्य हीन^५स्यापि परिच्छदैः ॥

अभीतिर्बहुभिर्योङ्गं व्यवसायो रणे मदः ।

हर्षः शस्त्रास्त्रघातेषु समरादपलायनम् ॥

भीताभयप्रदानं च प्रपन्नस्यार्तिभञ्जनम् ।

एवं युद्धात्मको वीरः तज्ज्ञैः कविभिरीरितः ॥

१५ अर्थिनामीप्सितादर्थोत्प्रा^६दायैभ्योऽधिकं बहु ।

अर्थिनः पुनरायातान् स्वजनानितरानपि ॥

यन्मानयति दानेन वाक्येन मधुरेण च ।

एतद्दानात्मको वीरः कथ्यते दानशीलिभिः ॥

व्याधिदारिद्र्यशस्त्रास्त्रधुत्पिपासादिपीडिताद् ।

२० अनुगृह्णाति यः प्रीत्या^७ स वीरः स्यादयात्मकः ॥

ध्यानं न^८यनविस्तारः प्रसादो वदने दृशि ।

आनन्दाश्च सरोमाश्चमनिमेषावलोकनम् ॥

१ BC तदा । २ C स्वे वाचकः स्मृतम् । ३ C द्वाव । ४ A क्तः । ५ B भिन्न ।
६ B तान्त्रात्र । ७ A यः पाति । ८ A यत्न ।

अनिश्चलत्वं मनसो यस्मात्तन्मानसोऽद्भुतः ।
चेलाङ्गुलीनां भ्रमणमुत्थायोत्थाय बलगन्म ॥

दानप्रबन्धो नटनमाश्लेषश्च परस्परम् ।
परस्परस्य भुजयोः परस्परतलाहतिः ॥

५ एवमादिविकारो यः स भवेदाङ्गिकोऽद्भुतः ।
हाहाकारः साधुवादः कपोलास्फालनध्वनिः ॥

उच्चैर्हासो हर्षघोषौ गीतमुच्चावचं वचः ।
एवमादिर्विकारो यः स भवेद्वाचिकोऽद्भुतः ॥

शिरोभिर्बहुभिः स्थूलैः केशैरुद्धूतपिङ्गलैः ।
१० बाहुभिर्ह्रस्वदीर्घैश्च बहुशस्त्रास्त्रधारिभिः ॥

उद्धृतरक्तनयनैर्महाकायैः सितेतैः ।
एवंप्रकारो रौद्रोऽयमाङ्गिकः कथ्यते बुधैः ॥

कृष्णरक्तानि वासांसि कृष्णरक्तानुलेपनम् ।
कृष्णरक्तानि माल्यानि कृष्णं रक्तञ्च मूषणम् ॥

१५ एवं नैपथ्यजो रौद्र इति विद्वद्भिरुच्यते ।
छिन्धि भिन्धि बधानैनं खाद मारय ताडय ॥

पिबामि रुधिरं तेऽद्य पिनष्टीत्यादि यद्वचः ।
एतत्तु वाचिको रौद्र इति नाट्यविदीरितः ॥

वाक्यार्थाननुसन्धानं निश्वासोच्छ्वासदीर्घता ।
२० उपेक्षा केशवासोऽङ्गसंस्कारादिषु दीमत्ता ॥

अनुभूतानभिज्ञत्वमनवस्थितचित्तता ।
विरक्तिः सर्वविषया^{१०} स्निग्धेष्वनभिष^{११}ङ्गता ॥

1 A B यत्तस्यात्मा रसो । 2 C वन्द । 3 A B प्रका । 4 B दाङ्गिको । 5 A रुद्धूत ।
6 A बहु । 7 A B यो । 8 C धी । 9 B देश । 10 B ये C येः । 11 A B स ।

आकाशवीक्षणञ्चेति मानसः करुणः स्मृतः ।
हाकारो रोदनं क्रोशः प्रलापो दीर्घभाषणम् ॥

दूराह्वानमथा^१क्रन्दो वाचिकः करुणः स्मृतः ।
^२रुधिरादिषु दृष्टेषु मनः क्षुभ्यति चञ्चलम् ॥

५ अतो हि मानसः सद्भिर्बीभत्सः क्षोभनः स्मृतः ।
बिभेति म्लायति द्रेष्टि^३मुहुर्मुह्यति बुद्ध्यति ॥

क्रन्द^४त्यपक्रामति च विषीदति च नि^५न्दति ।
दयते^६ भ्राम्यति त्रस्यत्यास्ते तूष्णीं च गूहते ॥

यत्ततो मानसः क्षोभजन्मा बीभत्स उच्यते ।
१० उद्वेगजो यो बीभत्सः स त्वाङ्गिक उदाहृतः ॥

वस्त्रावकुण्ठनं^७ नासाच्छादनं नेत्रकूण^८नम् ।
अस्पष्ट^९पादपतनमपवर्तितवक्रता ॥

दुतपादाग्रगमनं स्त्रीवनं च मुहुर्मुहुः ।
एवमाङ्गिक उद्वेग^{१०}जन्मा बीभत्स उच्यते ॥

१५ दिङ्मोहः कान्दिशीकत्वं सहायान्वेषणं मुहुः ।
पार्श्वयोर्वीक्षणं पाणि^{११}पादयोरपि कम्पनम् ॥

दंशोऽङ्गुलीनामभययाचनं दन्तदर्शनम् ।
एतैर्भयानकस्तज्ज्ञैः कथित^{१२}स्त्वाङ्गिकात्मना ॥

ऊरुस्तम्भश्च हृत्कम्पः स्वेदो दृक्चलतारका ।

२० शुष्कोष्ठताऽऽस्यशोषश्च गद्गदत्वं विवर्णता ॥

विषयस्यापरिच्छित्तिरुक्तानुक्तानभिज्ञता ।

एतैर्भयानकः स्वाभाविको मानस उच्यते ॥

1 A व । 2 A मदो । 3 C omits two lines । 4 B द्वि । 5 A. दृष्टिः ।
6 A कृप्य । 7 B न । 8 यदतो । 9 C वकर्षण । 10 A कृष्ट । 11 A भय । B भय ।
12 A वीक्षण । 13 A भयः । 14 C वा ।

एवं रसविकल्पाश्च कथिताः स्वस्वरूपतः ।
अधिदैवतमेतेषां भरतादिभिरुच्यते ॥

शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ।
महेन्द्रदैवतो वीरस्त्वहुतो ब्रह्मदैवतः ॥

५ रुद्राधिदैवतो रौद्रः करुणो यमदैवतः ।
बीभत्सः कथ्यते भङ्गि^१महाकालाधिदैवतः ॥

^३भयानकोऽपि कथितः कालदेवाधिदैवतः ।
आभिरूप्यमधिष्ठानं शृङ्गारस्य यतो भवेत् ॥

अभिरूपोत्तमो विष्णुस्तस्मादस्याधिदैवतम्^४ ।

१० ^५विकटाभिनयत्वं यद्वास्याधिष्ठानमुच्यते ॥

तदस्ति प्रमथे यस्मात्सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
वीरस्य यदधिष्ठानं तद्वैर्यमिति गण्यते ॥

धीरो महेन्द्रो यस्मात्तु सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
अद्भुत्स्याप्यधिष्ठानं नानाशिल्पात्मिकैव धीः ॥

१५ ब्रह्मणः सेयमस्तीति सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
रौद्रस्य यदधिष्ठानं कर्म रोग^६रुजात्मकम् ॥

रुद्रस्य च त^७दस्तीति सोऽयमस्याधिदैवतम् ।
करुणस्याप्यधिष्ठानं दयेति परिभाष्यते ॥

पापं त^८या यमयति यमः सोऽस्याधिदैवतम् ।

२० ^९बीभत्सस्याप्यधिष्ठानं महाकालोऽसृगात्मकः ॥

प्रलयेऽस्य तदस्तीति सोऽयमस्याधिदेवता ।

भयानकस्याधिष्ठानं विकृताकाररूपता ॥

1 C Omits this line. 2 C स्ताभिः. 3 C Omits this line.

4 A देवता. 5 A Omits two lines. 6 A रोग. 7 A B यद्. 8 B पापान्.

9 A B Omits four lines.

कालदेवस्य संहारकालेऽस्तीति स देवता ।
श्यामः श्वेतश्च गौरश्च पीतो रक्तश्च पञ्चमः ॥

कपोतश्चैव नीलश्च कृष्णश्चेति यथाक्रमम् ।
यथाऽधिदेवतं वर्णः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥

५ शृङ्गारादिरसानां तु स्वरूपं जन्मनामनी ।
तद्विकल्पाश्च तद्रूपं तद्वैवं वर्णकल्पना ॥

भावानामपि कृत्यश्च तत्स्वरूपश्च नाम च ।
संहितोक्तेन मार्गेण तथा वासुकिवर्त्मना ॥

व्यासोक्तेनाध्वना चैव नारदाभिहितेन च ।
१० निर्णीतानि^१ यथाशास्त्रं दर्शितानि यथार्थतः ॥

रसानां ये विभावाद्यास्ते गुणाः स्युः कदाचन ।
अनुभावा अपि कापि सात्त्विकाश्च कदाचन ॥

नायिकानायकादीनां व्यापाराद्यनुरूपतः ।
गुणा भवन्ति कुत्रापि स्थायिनोऽपि कदाचन ॥

१५ विशेषास्तेषु येऽनुक्तास्तेषां रूपं प्रदर्श्यते ।
लघुविक्रमकारित्वं शौर्यमित्यभिधीयते ॥

बुद्धेर्विरूपावसायो व्यवसाय इति स्मृतः ।
सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदीरितम् ॥

शस्त्रास्त्रादिहतस्यापि परमाक्रमितुं मनः ।
२० प्रवर्तते फलप्राप्तेः स पराक्रम ईरितः ॥

प्रतपन्ति यतो द्रेण्याः स प्रताप इहोच्यते ।
प्रौढिः प्रवृत्तिः सोत्साहा प्रारब्धस्याफलो^२दयात् ॥

१ A दि । 2 A इ । 3 C तच्च । 4 A यावत्कृतम् । 5 BC फलो ।

कृतिर्या रमयत्येव विश्वं^१ सा कीर्तिरुच्यते ।
कुलक्रमागता सा चेत्कीर्तिनाम्ना प्रकाशते ॥

स्वापदानप्रसूता चे^२द्यश इत्यभिधीयते ।
यतो^३ विश्वस्य शमिति तस्माद्यश इतीरितम् ॥

५ विनय्ये लोकमर्यादाशास्त्रार्थो^४नतिलङ्घनम् ।
दण्डनीतेरनुष्ठानं नय इत्यभिधीयते ॥
अनि^५युक्ता अपि स्वे स्वे कृत्ये यत्सन्निधौ^६ प्रजाः ।
प्रभुत्वं तदिति प्रोक्तमाज्ञा^७ सैव भयात्मिका ॥

वीर्यं विचित्रमव्यग्रा प्रवृत्तिर्युद्धकर्मणि ।
१० शुण्डारवद्वलं यस्य दोष्णोः शौण्डस्^८ कथ्यते ॥

शौण्डान्य^९तः प्रेरयति तच्छौण्डीर्यमुदाहृतम् ।
प्रकर्षभावना जन्तोः प्रभावो^{१०}ऽभीष्टदानतः ॥

भावाः परोपकारार्था लक्ष्यन्ते यत्र^{११} सर्वथा ।
स चानुभाव इत्युक्तो येभ्यः स्पृहयते जनः ॥

१५ सत्त्वं जवबलप्राणकायबुद्धिषु वर्तते ।
स महासत्त्व इत्युक्तो धीरपर्यायनामकः ॥

इत्याकृत्या नियमिताः स्थैर्यं सर्वैरभेद्यता ।
एते गुणाश्च^{१२} वीरस्य विभावा एत एव हि ॥

रौद्रस्य करुणस्यापि ये विभावादयोऽभवन् ।
२० तदालम्बनभूतानां कथ्यन्ते ते गुणात्मकाः ॥

यस्मिन्नर्थे च यद्वाक्यमर्थोसंस्पर्शि तत्त्वतः ।
अनृतत्वं तदथवा तदर्थस्य विपर्ययः ॥

1 A विषा । 2 A नात्प्रसादात् । 3 A यशे । 4 A य । 5 A अपि । 6 A धेः । 7 C त्वा ।
8 A शुण्डारवस्य दोष्णोः स शौण्ड इति । 9 A शौण्डाय । 10 A प्रयानो । 11 B C एव ।
12 B हि ।

अवज्ञा सा प्रकृष्टस्य यत्तथाऽज्ञायमानता ।
अवज्ञा मानसी ज्येष्ठे न्यक्कारो वाक्चित्तरस्कृतिः ॥
वाचिकी गुणनिन्दा स्यात् शारीरी ताडनादिका ।
प्रकृष्टयोर्द्वयोरेकमानेनैवावमानिता ॥

५ मृषैव दोषमारोप्य क्रोश आक्रोश उच्यते ।
असूयादिभिरन्योन्यं क्षेप आक्षेप उच्यते ॥
क्रोधस्त्रिधा भवेत्क्रोधकोपरोषविभागतः ।
शत्रुमित्रप्रियाभृत्यपूज्यादिष्वेव पञ्चधा ॥

कुटिलां भ्रुकुटिं घत्ते जिह्वा लेढि मृक्किणी^१ ।
१० मुहुर्मुहुर्दशत्योष्ठं दन्तान्कटकटापयन् ॥

शस्त्राण्युद्गीक्षते रुक्षं दृसश्चोद्गीक्षते भुजौ ।
न तिष्ठति न चैवास्ते विघत्ते कण्ठगर्जितम् ॥
एवं हि वर्तते प्रायो जातक्रोधस्तु शत्रुषु ।
ब्रीडाऽवनम्रवदनः स्खलद्वाष्पः श्वसन्मुहुः ॥

१५ तूष्णीं ध्यायति निश्चेष्टः शैत मित्रक्रुधा^५ रहः ।
रोषरज्यत्कटाक्षश्च^६ स्फुरिताघरपल्लवः ॥

स्फुरद्भ्रुकुटिरल्पाङ्गविकृतिः स्यात्प्रियाकुधि ।
शिरःकम्पाक्षिविक्षेपभर्त्सनाङ्गुलितर्जनैः ॥

क्रोधोऽभिनेयो भृत्येषु वीक्षणैश्च मुहुर्मुहुः ।
२० विनम्रवदनः स्वेदस्नपितो गद्गदस्वनः^७ ॥

अनुत्तरोऽवदन्किञ्चित् पूज्ये क्रुद्धो^८ विभाव्यते ।
अष्टाववस्थाः क्रुद्धानां कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः ॥

१ A व्यक्त । २ A वा ति । ३ B काम् । ४ C च । ५ A तौ यथा । ६ A क्षव ।
७ A नम् । ८ A ज्यक्रुद्धो । B ज्ये क्रोधो ।

प्रथमा निन्दति गुणान्द्वितीया परुषं वदेत् ।
तन्नाशोपायचिन्तैव तृतीयायामुदाहृता ॥

चतुर्थ्या^३ हननेच्छा स्यात्पञ्चम्यामायुधग्रहः ।
षष्ठ्यां निहन्ति वेगेन विघ्नैरपि च वारितः ॥

५ सप्तम्यां निहतस्यामृक्पानमान्तापकर्षणम् ।
यावत्फलावधिः क्रोधः कैश्चिद्विघ्नैरसाधितः ॥

क्रुद्धः क्रोधस्य कौटिल्यात्प्राणांस उजति कामतः ।
क्रोधो रौद्रेषु भूयिष्ठः^५ कोपो धीरेषु शस्यते ॥

स्त्रीपुंसयोर्मिथो रोषः प्रणयादिर्हि कथ्यते ।
१० क्रोधस्तिष्ठति सर्वत्र क्रुद्धानामाफलोदयात् ॥

कोपोऽनुनाथितः सद्यो निवर्तेत फलोदयात् ।
उद्दीप्तश्चेत्प्रवर्धेत तत्तदुद्दीपनैर्मुहुः ॥

रोषः प्रायेण सर्वत्र शाम्यत्येवानुनाथितः ।
विलापः स्याद्गुणाख्यानमिलितं रोदनं भवेत् ॥

१५ परिदेवितमेतत्स्याद्बुद्धितं यत्सगद्गदम् ।
उच्चैः रोदनमाक्रन्दः शोकोत्कर्षे स^७ कथ्यते ॥

निकृष्टे च विलापः स्यान्मध्यमे परिदेवितम् ।
रुदितं त्रिविधं विद्यादीर्घ्यानन्दार्तिभेदतः ॥

स्फुरदोष्ठा^{१०} सनिश्वासा सशिरःकम्पवेप्रथुः ।
२० भुक्कुटीकुटिलालोका^{११} भवेदीर्घ्योत्थरोदने^{१२} ॥

फुल्लत्कपोला शिशिरबाष्परोमाञ्चनिर्भरा ।
सगद्गदस्वना येन तत्स्यादानन्दरोदनम् ॥

I A निते वा । 2 A B स्तु । 3 A वै । 4 A B द्वयै । 5 A वेरौरे व भूयिष्ठः ।
6 A शीरे । 7 A बु क । 8 C त्पे प्र । 9 C ण । 10 B दोषा । 11 B लारौषो । C लारो ।
12 C र्वापिस्थने ।

प्रलापो भूमिपतनं बाष्पधाराविवेष्टनम् ।
हाहेति भाषणं मन्दमार्तिजे रुदिते भवेत् ॥

प्रायेण रुदितं स्त्रीणां नीचादौ कापि वा भवेत् ।
रसालम्बनभूतानां पदार्थानां ततस्ततः ॥

५ साधारणाः स्युर्ये भावास्ते कथ्यन्ते^२ यथार्थतः ।
आवेध्या^३रोप्यनिक्षेप्यबन्धनीयैरभूषितम्^४ ॥

यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ।
यद्भूषणं^५ रत्नमयं केवलं हैममेव वा ॥

कर्ण^६स्य कर्ण^७पाशस्य तदावेध्यमुदाहृतम् ।
१० इन्द्रच्छन्दादयो हारा हेमसूत्रादयोऽपिच ॥

एते भूषणमारोप्यमिति विद्वद्भिरीरितम् ।
मुक्तामयाः स्वर्णमयाः श्रोणीसूत्राङ्गदादयः ॥

ग्रैवेयकाश्च कविभिर्बन्धनीयमुदाहृतम् ।
निक्षेप्यं नूपुरं हस्ताभरणादि निगद्य^८ते ॥

१५ लवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिवारिणि ।
लावण्यमिति तत्प्राहुः पुलकं प्रतिमादिषु ॥

यद्रूपं स्वगुणोत्कर्षैः पदार्थमभितः स्थितम् ।
स्वात्मवत्कुरुते यत्तदाभि^९रूप्यमुदाहृतम् ॥

अन्यूनानतिरिक्तं य^{१०}दङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
२० सुश्लिष्टसन्धिवन्धं यत् तत्सौन्दर्यमिति स्मृतम् ॥

अङ्गं शिरः कटी वक्षः कुक्षिःपादावितीरितम्^{११} ।
जङ्घोरुबाहुग्रीवादिः प्रत्यङ्गमिति कथ्यते ॥

1 A वि । 2 B वाः कथयन्ति । 3 A ध्या । B वा । 4 B तः । 5 A B पितम् ।
6 A वर्ण । B सत । 7 B कण्ठ । 8 B दीति कथ्य । 9 A वि । 10 A B न्यूनातिरिक्तं वाक्पि ।
11 A तः ।

उपाङ्गं नासिकानेत्र^१भ्रूकपोलाघरादिकम् ।
सौकुमार्यं त्रिधा भिन्नं ज्येष्ठम^२याधमक्रमात् ॥

प्रसूनपल्लवस्पर्शासहं यत्स्यात्तदुत्तमम् ।
पाणिस्पर्शाद्यसहनं सौकुमार्यं तु मध्यमम् ॥

५ शीतातपा^३द्यसहनं सौकुमार्याधमं^३ भवेत् ।
मुखस्पर्शत्वमेवाहुः मृदुत्वमिति तद्विदः ॥

अन्ये तु स्पृष्टमपि यदस्पृष्टमिव भाव्यते ।
तदेव मार्दवमिति कथयन्ति मनीषिणः ॥

त्रिधा प्रसादो वदने दृशोश्चित्ते च कथ्यते ।
१० लावण्यरसनिष्यन्दि^४ स्मयमानमिवासकृत् ॥

पुलकोल्लासिगण्डं यत्प्रसन्नं वदनं भवेत् ।
सभ्रुविलासललितं सकाटाक्षनिरीक्षणम् ॥

स्मेरतारं स्वतःस्निग्धं प्रसन्नं नयनं भवेत् ।
कृतज्ञतोपकर्तृत्वं भूयो दोषानभिज्ञता ॥

१५ एतत्प्रसन्नचित्तानां लक्षणं समुदाहृतम् ।
श्यामो रक्तः प्रसन्नश्च मुखरागोऽपि च त्रिधा ॥

शुष्यत्कान्ति परिस्लानमसृणाधरपल्लवम् ।
मन्दनिश्वासमामी^५लद्रूक्ष^६तारावलोकितम् ॥

येन स्याद्वदनं श्यामो^७मुखरागोऽयमीरितः ।
२० प्रस्फुरत्स्वेदकणिकं रोषारुणविलोचनम् ॥

रज्यत्कपोलयुगलं स्फूर्जन्नि^८श्वसितोष्मलम्^{१०} ।
मुखं यत्तत्र रक्ताख्यो मुखरागः प्रकीर्तितः ॥

1 B भ्रूत्र । 2 B तस्यशां । 3 A येऽधमे । 4B मपि निष्यन्द । 5 A B मानी ।
6 A दृष । 7 C omits this line । A एतत्स्या । 8B मम् । 9 A जैनि । 10A तोषकम् ।

आविस्मितं स्फुरत्कान्ति भाषमाणमिवासकृत् ।
प्ररुढरागं नयनं स्निग्धतारावलोकितम् ॥

यत्र तत्र प्रसन्नार्यो मुखराग उदाहृतः ।
भयानके सवीभत्से करुणे श्याम इष्यते ॥

५ रक्तो रौद्रे कचिद्वीरे विवादे कैश्चिदिष्यते ।
भवेत्प्रसन्नः शृङ्गारे स्वतः सम्भोगनामनि ॥
अद्भुते दानवीरे च प्रणयानुनयान्तरे ।
द्रव्यैः स्वस्योपभोगार्हैः सत्क्रिया मानना मता ॥

सानुरागं सहर्षं च सस्मितं चैव सादरम् ।
१० उच्यते वचनं यत्तद्भाषामाधुर्यमुच्यते ॥
देयस्य चापरिच्छित्तिर्देयस्यैवानभिज्ञता ।
ददतो हर्षवृद्धिर्यत्स त्याग इति कीर्तितः ॥
क्षिणोति दुःखं येनैव स क्षणः परिकीर्तितः ।
उडुनोतीति यदुःखमुडवः परिकीर्तितः ॥

१५ उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः ।
दम्नोति खेदयत्यन्यान् स दम्भः परिपठ्यते ॥

सुखप्रयोगचातुर्यं कृत्येष्वद्भुतं कौशलम् ।
द्रव्यक्रियागुणादीनां हानोपादानकर्मसु ॥

सूक्ष्मार्थावासिनिरतो धीव्यापारस्तु नैपुणम् ।
२० अर्थः प्रयोजनं यस्य व्यापारोऽर्थाविनाकृतः ॥

स समर्थोऽस्य ताच्छील्यात्सामर्थ्यं तस्य कथ्यते ।
विलोभनमसद्रूपे सद्रूपोत्कर्षणं विदुः ॥

1 B सैः स्वोपयो । 2 B देय । 3 A निय । 4 C यस्माद् । 5 C यस्य ।

उत्काऽशनि नृपव्याघ्रादिभिर्यश्चित्तविप्लवः ।
अतः स भवेत्सोऽपि प्रायः करुणतामियात् ॥

एकस्यैव पदार्थस्य नानारूपप्रकल्पनम् ।
वाङ्मनःकर्मभिर्यत्तच्छिल्पमित्यभिधीयते ॥

५ लौकिके वैदिके चार्थे तथा सामयिकेऽपि च ।
सम्यक्परिचयप्रौढिवैदग्ध्यमिति गीयते ॥

दुस्तरस्य स्वभावेन येन केनापि कर्मणा ।
मिथ्यातर^३णयोग्यार्थकथनं स्यात्प्रतारणम् ॥
एवं प्रकाराः कविभिरूहा भावा यथारसम् ॥

इति अशिशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने रसभेदतत्प्रकार-
स्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थोऽधिकारः ।

रसालम्बनभावा^१नामुक्ताः साधारणा गुणाः ।
सुखे^२प्सवस्ते^३ सर्वे^४ऽपि^५भोग^६स्तत्सुखसाधनम्^७ ॥

भोगः स एष शृङ्गारविशेष इति गीयते ।
भोगोपभोगसम्भोगशब्दाः पर्यायवाचकाः ॥

५ सम्भोगे चापि^६ सर्वत्र जन्तूनां मामसी र^७तिः ।
वर्तते मुख्यया वृत्त्या यूनोरेव सरागयोः ॥

तथाप्यर्थविशेषोऽयमेतेषां कथ्यते पृथक् ।
भोग्यद्रव्योपभोगो यः स भोग इति गण्यते ॥

उपभोगः स एव स्यात् देशकालसमेधितः ।
१० कामोपचारः सम्भोगः कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् ॥

सुखमानन्दसम्भेदः परस्परविमर्दजः ।
उपचारस्तदानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥

सुखाश्रयाः स्युः प्रमदास्तासामामोदकारकः ।
यतः शृङ्गार एवैकस्तस्मादेष सुविस्तरम् ॥

१५ कथ्यते शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना चा^१नुभूतितः ।
स्थायी रत्याह्वयो भावः स्वविभावादिवर्धितः ॥

१ B भूता । 2 B C ल्वन्ते । 3 A पु । 4 B ग । 5 B नाः । 6 A गत्वा ।
7 A त्वि । 8 A ग ।

शृङ्गाररसनामा स्यात्तत्तदालम्बनाश्रयी^१ ।
 नायकप्रमदाभेदाः सम्भोगस्य भिदा अपि ॥
 वक्ष्यन्ते तत्स्वरूपञ्च तच्चेष्टा अपि तत्त्वतः ।
 रतेः स्वरूपमाचार्यैरुक्तमत्राभिधीयते ॥

५ परस्परस्वसंवेद्यसुखसंवेदनात्मिका ।
 याऽनुभूतिर्मिथः सैव रतिर्यूनोः सरागयोः ॥
 सम्पन्नैश्वर्यसुख^२योरशेषगुणयुक्तयोः ।
 नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्रेष्ठरूपयोः ॥

नारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभाविका ।
 १० स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥

रतिरिच्छा भवेद्यूनोरुभयप्रार्थनात्मिका ।
 यूनोः परस्पराह्लादरहोविस्मम्भकारिता ॥

सुखात्मिका मनोवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ।
 आलापलीलोपचारचेष्टादृष्टिविलोकनैः ॥

१५ अन्योन्यभोग्यधीरेव रहः स्त्रीपुंसयो रतिः ।
 इयमङ्कुरिता प्रेम्णा मानात्पल्लविता पुनः^३ ॥
 सकोरका^४ प्रणयतः स्नेहात्कुसुमिता भवेत् ।
 रागात् फलवती चेय^५मनुरागेण भुज्यते ॥

इ-शब्दवाच्यो मदनो माति यत्र प्रकर्षतः ।
 २० तत्प्रेम तदधिष्ठानं रतिर्यूनोः परस्परम् ॥

परस्पराश्रयघनं निरुद्धं भावबन्धनम् ।
 यदेकापायतोऽपायि तत्प्रेमेति निगद्यते ॥

१ B चैः । २ C गुण । ३ B माका । ४ A मनाक्य । ५ A भवेत् । ६ A प्ररोद्ध ।
 ७ B चैः । ८ A रते । ९ A कापयतो न स्यात्तत् ।

इदं तदिति सङ्कल्पो ययोर्न कापि दृश्यते ।
तद्भावबन्धनमिति कथयन्ति मनीषिणः ॥

एतत्प्रेम रतिं पुष्येत्तैर्विभावादिभिः पुनः ।
यदक्लिष्टं^१ विगाहेत कौटिल्यं प्रीतिकारकम् ॥

५ तदेव प्रेमकौटिल्यं यत्स्वातन्त्र्यं मिथः प्रियम् ।
स्वातन्त्र्यं तद्यदन्यस्य मनोरथ^२निरोधनम् ॥

स एव मान इत्युक्तो मनोरथनिरोधनम् ।
मा नेति वीप्सया रोधो मान इत्युच्यते बुधैः ॥

ईर्ष्याप्रणयरोधेन मानः स्त्रीपुंसयोर्द्विधा ।
१० सपत्नी^३दर्शनस्पर्शश्रवणासहता स्थिरा ॥

ईर्ष्या स्त्रीणां तथा रोध ईर्ष्यामान उदाहृतः ।
मान्यते प्रेयसा येन यत्प्रियत्वेन मन्यते ॥

मनुते यो मिमीते यस्स हि मानः प्रकीर्तितः ।
उपचारैर्मिथो युनोर्यद्वाह्याभ्यन्तराभिधैः^५ ॥

१५ मानप्रकर्षप्रभवरोषास्वादकषायितम् ।
प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः ॥

येनेर्ष्यासु प्रसादः स्यात्स्वाभीष्टार्थानुकूलतः ।
प्रियेण स^४विधीयेत समानप्रणयात्मके ॥

अयं प्रणयमानस्तु वर्णनीयो द्वयोरपि ।
२० ईर्ष्यामानस्तु कविभिर्योषितामेव वर्ण्यते ॥

स पुंसां यदि वर्ण्येत^६ वैरस्यायैव कल्पते ।
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानाम्बधे सति ॥

1 A B उद D उदतिष्ठन् । 2 A स्यामनुरोध । 3 A भेदे । 4 B संपत्तिः । 5 A बधेः ।
6 न । 7 B मन्ये ।

मनसो यद्वद्वा^१द्र्वत्वं विषयेषु ममत्वता ।
भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते ॥

द्विधा^२ द्रवः स्यान्मनसो दर्शनात्स्पर्शनादपि ।
जतुवद्व^३हिसंस्पर्शादर्शनाच्चन्द्रकान्तवत् ॥

५ आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वावस्थासु मानसम् ।
द्विधा भवेत्स च स्नेहः कृत्रिमाकृत्रिमात्मकः^४ ॥

सोपाधिः कृत्रिमः स्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः ।
उपाधौ विनिवृत्ते तु तज्जन्यो विनिवर्तते ॥

स्नेहः स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति ।
१० शङ्का स्यात्कृतके तत्तद्विक्रियान्वेषणात्मिका ॥

स्वाभाविके भयं तत्तद्विषयादेः प्रमादतः ।
एकाग्रयः स च क्वापि क्वापि स्यादुभयाग्रयः ॥

एकाग्रयस्तिर्यगादौ मर्त्यादावुभयाग्रयः ।
आग्रयाद्वासनातश्च जायन्ते तत्र तत्र तु ॥

१५ एकाग्रयो वासनातो द्रयाग्रयो हेतुभिर्भवेत् ।
स तु स्नेहस्त्रिधा प्रौढमध्यमन्दविभागतः ॥

विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतियोगिनि^५ ।
धर्मिणः क्लेशकारी यः स प्रौढः स्नेह उच्यते ॥

तत्तद्वियोगजं दुःखं तादृशं प्रतियोगिना^६ ।
२० अनुभूयातिवृत्त^७श्चेत्स्नेहो मध्यः प्रकीर्तितः ॥

तदात्वव्यसनापत्तिमात्रको मन्द उच्यते ।
स्थिरश्च गत्वरश्चेति नश्वरश्चेति स त्रिधा ॥

१ B मानसो यदुपा । २ A विधा । ३ A भवद्व । ४ B मत्वतः । ५ A स्वेतराग्रये ।
६ A नः । ७ ति ।

उत्तमे मध्यमे नीचे तत्तत्कार्यवशाद्भवेत् ।
उत्तमे वृद्धिमभ्येति नोपकारानपेक्षते ॥

उपकारं न जानाति स स्नेहः स्थिर उच्यते ।
बहुपकारप्रभव उपकारानपेक्षते ॥

५ मध्यमे वर्धितः किञ्चित्स स्नेहो गत्वरो भवेत् ।
दोषश्रवणमात्रेण सौमनस्यं विहाय यः ॥

प्रातिकूल्ये प्रवर्तेत स स्नेहो नश्वरो भवेत् ।
नीचादावस्थिरः प्रायः स्नेहो ज्यायसि तु स्थिरः ॥

एवं पुत्रकलत्रादौ पित्रा^१दावपि दृश्यताम्^३ ।

१० स एव चेद्गुणद्रव्यदेशकालादिभिर्हृदि^४ ॥

रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते ।
सुखदुःखात्मकं भोग्यं सुखत्वेनाभिमन्यते ॥

येन रागः स इत्युक्तो रज्जनाद्विषयात्मनोः ।
नीलीकुसुम्भमज्जिष्ठारागौपम्वेन स त्रिधा ॥

१५ क्षालितो यस्तु नापैति यश्च नातीव शोभते ।
नीलीरागः स एवेति कथितो रागवेदिभिः ॥

योऽपैति क्षालितः क्षिप्रमध्यक्षं योऽपि शोभते ।
कुसुम्भराग एवैष इति विद्वद्भिरीरितः ॥

अतीव शोभते यस्तु नापैति क्षालितोऽपि सन्न ।

२० स एव कविभिः सर्वैर्मज्जिष्ठाराग उच्यते ॥

ज्येष्ठो मज्जिष्ठारागः स्यात्नीलीरागस्तु मध्यमः ।
कुसुम्भरागः कविभिरधमः परिकीर्तितः ॥

१ A तिर । २ A चित्रा । ३ B श्रुत्यता । ४ B भित्तिभिः । ५ B नयात्मके ।

रागोऽनुवृत्तोऽविच्छिन्नमनुराग उदाहृतः ।
अनुरूपोऽथवा राग इति वा निर्णयो भवेत् ॥

स तु प्रायः स्वसंवेद्यो यूनोरन्योन्यरक्तिमा ।
अन्यत्रैष प्रयुज्येत गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ॥

५ एते प्रेमादयो भावाः शृङ्गारालम्बनाश्रयाः ।
भट्टाभिनवगुप्तार्यपादैरेव प्रकाशिताः ॥

अथाऽयं वर्त्मना तेषां शृङ्गारोऽपि प्रदर्श्यते ।
रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ॥

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।
१० प्रकृष्यमाणः शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥

बेलारामसरिच्छैलपुरराष्ट्राम्बुराशयः ।
कान्ताराश्रमहर्म्यादिर्देशाः कविभिरीरिताः ॥
कला सङ्गीतविद्यादिः परस्तात्सापि वक्ष्यते ।
कालोप्युतुदिवारात्रिचन्द्रार्कास्तमयादयः ॥

१५ वेषोऽलङ्कारयुक्तिः स्याद्द्वयोर्जातिकुलाश्रया ।
उद्यानयात्रामदिरावारि^३केलिरतोत्सवाः ॥

विप्रलम्भो विवाहश्च^४ चेष्टा वाह्याः प्रकीर्तिताः ।
आभ्यन्तराश्च वक्ष्यन्ते रक्तारक्तासमुत्थिताः ॥

सरितः पुलिनं वेला कान्तारारामभूधराः ।
२० लतागृहाणि चित्राणि शय्याः किसलयाचिताः ॥

बिवा विहारदेशाः स्युर्हर्म्यप्रासाद^५भूमयः ।
मण्डपो भवनं^६ गर्भगृहं वासगृहाणि च ॥

1 A omits this line । 2 A वाया । 3 C पान । 4 B स्मा विवाहाश्च । 5 A-प्रासाद ।
6 A मलिका B मालिका ।

सङ्गीतशाला वारान्तःपुरिका भवनानि च ।
निशाविहारदेशाः स्युः सम्भोगग्राम^१माश्रिताः ॥

उद्यानयात्रा सलिलक्रीडा पुष्पापचायिका ।
यूतादयो दिवाचेष्टा निशासु मदिरादयः ॥

५ चेष्टाः स्युर्नायकादीनामभिसाराः पृथक्पृथक् ।
यदा विशेष्यते देशः कालतत्तद्गुणादिभिः ॥

रसोऽभिधीयते तत्र तन्नाम्ना रसकोविदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाभेदात्सविशेषस्त्रिधा भवेत् ॥

चन्द्रिका कोकिलालायो हंससारसनिस्वनः ।
१० भ्रमद्भ्रमरिकागीतं गन्धाः सर्वसुखावहाः ॥
केकारावादयः कालगुणाः कविभिरीरिताः ।
चन्दनानि सुमन्धीनि मृदुला च शिलातली ॥

चम्पकाशोकपुन्नागचूताः कुरवकादयः ।
प्रवालपुष्पभरिता लतिका मल्लिकादयः ॥

१५ भवनादीनि रम्याणि शयनानि मृदूनि च ।
हेमरत्नमयी भूषा पुष्पाणि सुरभीणि च ॥
मृदूनि च दुकूलानि स्वादूनि सलिलानि च ।
इत्यादयो विभाव्यन्ते द्रव्याणीति मनीषिभिः ॥

उद्यानयात्रा शक्रार्चा^२ मदिरापानकेलयः ।
२० रतोत्सवोपहाराश्च व्यापाराश्चाप्यलङ्कृतौ ॥
चेष्टितान्येवमादीनि क्रियेति परिभाष्यते ।
गन्धाः सुरभयो वातास्तरवः कुसुमाचिताः^३ ॥

1 A सङ्केतग्राम । 2 C चक्रार्च । 3 A माषदाः । B माषिताः ।

अमराः कोकिला हर्म्यं मृद्वी शय्या सुरासकः ।
इत्यादयो विभावाः स्युर्वसन्ते रागदीपनाः ॥

उद्यानसलिलक्रीडा च्छायाः किसलयास्तराः ।
एलालवङ्गकपूर्वरहिमाम्भश्चन्दनादयः ॥

५ लतागृहाणि चित्राणि पुराणाश्चैव शीथवः ।
वारागृहं हिमगृहं मृणालमणिकुट्टिमे ॥

फुल्लकेसरकल्हारपाटलेन्दीवरादयः ।
मुक्तागुणवती भूषा वासो गैरिकरूपितम् ॥

इत्यादयः स्युः संसृष्टा ग्रीष्मे रागप्रदीपनाः ।

१० कदम्बकेतकीलोभ्रकदलीकुटजादयः ॥

शिखिनः शाद्वलं शक्रगोपाश्च गिरिनिर्झराः ।
तदाकानि च पूर्णानि वहन्त्यः सरितस्तथा ॥

वारिदा वारिधाराश्च तटितो मेघगर्जितम् ।
माद्यन्मतङ्गजक्रीडा नदद्गोवृषभध्वनिः ॥

१५ 'पोप्लूयमानहरिणाः श्यामलानि वनानि च ।
शाल्मलीतूलशयनं धूपाः कालागरुत्थिताः ॥

प्रच्छदाच्छादनपटो मञ्जिष्ठारागरूपितः^२ ।
पद्मरागमयी भूषा कचिच्च विरलैव सा ॥

इत्यादयः प्रावृषि स्युर्विभावा रागदीपनाः ।

२० चन्द्रिका मृदुला वाताः^३ पद्मिन्यः समरालिकाः^४ ॥

प्रसन्नं वारि पुलिनं नलिनीतलिमानि च ।
वेला सरित्तटारामा भुवश्चाभ्यानकर्दमाः ॥

१ A omits this line । २ C ताः । ३ A लवर्ताः । ४ B C सङ्गालिकाः ।

स्फूर्जन्मृगमदामोदो हंससारसनिस्वनः ।
पुण्ड्रेक्षवः क्षरन्मुक्तामणयः पाकपाण्डराः ॥
निष्पन्नानि च सस्यानि पन्थानश्च विकर्दमाः ।
ललिता नातिशीतोष्णा शय्या केलिवसुन्धरा ॥

- ५ भूषा मरकताश्लिष्ट^१ वैडूर्यमणिमालिनी ।
विमलानि दुकूलानि गन्धा मृगमदादयः ॥
विभावाः शरदि प्रायः संसृष्टा रागदीपनाः ।
गन्धपुष्पाणि वासांसि भूषणं शयानानि च ॥
सङ्कीर्णान्यनुभूयन्ते हेमन्ते शिशिरेऽपि च^२ ।
१० रसोत्कर्षो विभावस्य प्राधान्यद्वारतो भवेत् ॥
एकस्य वा द्वयोर्वापि बहूनां वा स दृश्यते ।
सदृशैश्च^३ विभावाद्यै रसोत्कर्षः कदाचन ॥
इतरेषाञ्च भावानामेवं भावी रसोदयः ।
वियोगायोगसंभोगैः शृङ्गारो भिद्यते त्रिधा ॥
१५ परस्परं विभावाद्यैर्यूनोरुद्धतरागयोः ।
असङ्गतिरयोगोऽस्मिन्दशावस्था द्वयोरपि ॥
साक्षात्प्रति^४कृतिस्वप्नच्छायामायागुणादिभिः ।
नायिकाया नायकस्य दर्शनं स्यात्परस्परम् ॥
दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायोवृत्त्या तु दर्शितम्^५ ।
२० महाकविप्रबन्धेषु दृश्यन्ते तास्त्वनेकधा^६ ॥
वियोगो विप्रकर्षः स्याद्यूनोः सम्भोगमग्नयोः ।
वियोगोऽपि द्विधा मानप्रवासकृतभेदतः ॥

१ B छ । २ C शिशिरेपि च तादृशैः । ३ C सदृशैश्च । ४ B C साच प्रति ।
५ B C निर्दिष्टम् । ६ C दृश्यन्ते ।

तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपोपहतयोर्द्वयोः ।
स्त्रीणामीर्याकृतो मानः कार्योऽन्यासङ्गिनि प्रिये ॥

सोऽपि त्रिधाऽनुमाध्यक्षश्रवणादवगम्यते ।
गोत्रस्खलनभोगाङ्गोत्स्वप्नाश्लितविभावितः ॥

५ त्रिधाऽनुमानिकोऽध्यक्षः साक्षादिन्द्रियगोचरः ।
दासीसख्यादिमुखतः श्रुतिः श्रवणमुच्यते ॥

यथोत्तरो गुरुः^१ षड्विधायास्तदुपाचरेत् ।
साम्ना दानेन भेदेन^२ नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥

तत्र प्रियवचः साम भेदः स्यात्सख्युपग्रहः^३ ।
१० दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षाऽवधीरणम् ।
रभसत्रासहर्षाद्यैः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥

प्रवासो भिन्नदेशत्वं तच्छापाद्बुद्धिपूर्वतः ।
सम्भ्रमादपि तत्रैष बुद्धिपूर्वस्त्रिधा मतः ॥

१५ भावी भवन् भूत इति कालत्रितयसङ्गतेः ।
स्वरूपाद्यन्यथाभावकरणं शाप ईरितः ॥

सम्भ्रमः सहसोत्पन्नो दिव्यमानुषविप्लवः ।
वियोगभेदो मरणमिति केचिन्न तद्भवेत् ॥

मृते त्वन्यत्र यत्रान्यः^४ प्रलपेच्छोक एव सः ।
२० साधारणोऽयमुभयोः प्रवासः शापसम्भवः ॥

सम्भ्रमे बुद्धिपूर्वे च^५ कार्यश्वासाश्रुनिर्गमाः ।
लम्बालकादिकाः स्त्रीणां वर्ण्यन्ते कविपुङ्गवैः ॥

१ A B गुणः । २ A B मानेन । ३ C ह्युपार्जनम् । ४ B तत्रान्यः । ५ C मेण
प्रवासे इ ।

साधारण्याद्विभावादेरत्रायोगवियोगयोः ।
करुणस्यानुरूप्येऽपि रतिस्थाय्यनुवृत्तितः ॥

एतौ शृङ्गारभेदौ स्त इति सत्कविनिर्णयः ।
अतः शृङ्गारसंज्ञाऽत्र^१ ग्रामान्ते ग्रामशब्दवत् ॥

५ मरणं यदि सापेक्षं प्रत्युज्जीवनकाङ्क्षया ।
तद्वर्ण्यते वियोगोत्थदुःखसाधारणात्मकम् ॥

कामः स एष सम्भोगः सचतुर्धा विभज्यते ।
यूनोः परस्परस्पर्शविशेषविषयीकृतः^३ ॥

सौख्याभिमानसङ्कल्पफलवान्काम इष्यते ।
१० स मितः सङ्करश्चेति सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ॥

परस्परस्योपचारयूनोर्यत् साध्वसादिभिः ।
मितं^४ प्रयुज्यते भोगे प्रथमे स मितो भवेत् ॥

प्रसादेऽपि व्यलीकादिस्मृतेः^५ कोपानुवर्तनात् ।
सङ्कीर्यते यः सम्भो^६गस्तस्मात्सङ्कर ईरितः ॥

१५ सम्पन्नकामैरायातैः प्रोषितैरुपभुज्यते ।
सम्पन्नमेव यत्तस्मात्सम्पन्न इति कथ्यते ॥
प्रत्युज्जीवनहर्षादेः प्रवृद्धो मृतजीवतोः ।
दीपनातिशयैर्दीप्तः सम्भोगः स्यात्समृद्धिमान् ॥

चेष्टाविशेषाः सम्भोगे सुखबालिङ्गनादयः ।
२० विकाराः स्तम्भरोमाश्चस्वेदाः स्युः साध्वसादयः ॥
वियोगे शिशिराचारचिन्तानिश्चसितादयः ।
विकाराः^७ स्तम्भवैस्वर्थकम्पाश्रुप्रलयादयः ॥

१ A B वङ्गल्ये । २ A B संज्ञौ तौ । ३ A ष्ये कृतम् । ४ A निभः । ५ A दिः
स्थितः । ६ A त्संभो । ७ BC विभावाः ।

तैस्तैरुपक्रमैर्यूनो रक्तयोश्चेदसङ्गमे ।

दशधा मन्मथावस्था भवेद्द्वादशधाऽथ वा^२ ॥

इच्छोत्कण्ठाभिलाषाश्च चिन्ता स्मृतिगुणस्तुती ।

उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ॥

५ जाड्यं मरणमित्यादि द्वे कैश्चिद्वर्जिते बुधैः ।

यदक्षं यत्र संसृष्टं^३ तत्रत्यगुणसंपदा ॥

मनसः स्पन्दनैकाग्र्यमिच्छेति परिभाष्यते ।

सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते^४ ॥

तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ।

१० अन्तस्सम्भोगसङ्कल्पः तत्कथाशाविलो^५कनम् ॥

अङ्गलानिर्मनोरक्तिर्मनोरथविचिन्तनम् ।

अधिजालकरालम्बिकपोलतलमाननम् ॥

प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ।

उत्कण्ठालुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥

१५ सङ्कल्पेच्छासमुद्भूतव्यवसायपुरस्सरः^६ ।

यस्तत्समागमोपायः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः ॥

मुहुरन्तः प्रविशति निर्गच्छति मुहुःपथि ।

करोति मान्मथीं चेष्टां तदृष्टिपथवर्तिनी ॥

अलङ्करोति चात्मानमास्ते चैकाकिनी क्वचित् ।

२० अभिलाषभवा भावाः कथ्यन्ते मान्मथा बुधैः ॥

केनोपायेन तत्प्राप्तिर्भवेत्तस्य भवेत्कथम् ।

किं स वक्ष्यति किं वक्ष्ये^७ दूतादि प्रेषयामि किम् ॥

१ C रतिभावेत्स । २ C घापिवा । ३ AB सप्रेष्ठ । ४ B तिम्नः क्रिया ।
५ A तत्पथस्यावलो । ६ C मुखा । ७ B स्सरम् । ८ A यत्तत्स । ९ A मर्म वै । १० A वक्ष्येत् ।

किं तेनेति वितर्कोऽयं हृदि चिन्तेति कथ्यते ।
बध्नाति मेखलादीनि परामृशति पाणिना ॥

स्पृशत्यूरुञ्च नाभिञ्च नीवीं विस्रस्य नह्यति ।
अन्तर्बाष्पोद्गमं चक्षुराकेकरकनोनिकम् ॥

५ अन्तर्बहिः पुरः पश्चादनालम्बनवीक्षणम् ।
चिन्तासमुत्थिता ह्येते भावाः स्युर्मन्मथाश्रयाः ॥

सुखदुःखादिभावानां देशकालानुषङ्गिणाम् ।
अनुभूयातिवृत्तानां विमर्शो मनसा स्मृतिः ॥

ध्यायति श्वसिति द्वेष्टि कार्यमन्यच्च निन्दति ।
१० न भुङ्क्ते नापि निद्राति न प्रीतिं लभते क्वचित् ॥

एते ह्यनुस्मृतिभवा भावा मन्मथकल्पिताः ।
रूपौदार्यगुणैर्लीलाचेष्टाहसितविभ्रमैः^१ ॥

सौन्दर्यालापमाधुर्यैर्नास्त्यन्यस्तत्समः पुमान् ।
इति यत्रेदृशी वाणी भवेत्सैव गुणस्तुतिः ॥

१५ गुणान् गणयति स्वैरं वीक्षते भावमन्थरम् ।
रोमाञ्चो गद्गदपदा वाक्स्वेदश्च कपोलयोः ॥

विस्रम्भकथनं दूत्या तत्समागमचिन्तनम् ।
एवङ्गुणस्तुतिभवा भावा मदनसूचनाः ॥

उद्वेगो मनसः कम्पः क्रोधशोकभयादिजः ।
२० निश्वासोन्निद्रताचिन्ताः स्तम्भो वैवर्ण्यमश्रु च ॥

न शय्यासनयोः प्रीतिर्हृल्लेखो^२ दीनतापि च ।
एवमुद्वेगजा भावाः कन्दर्पपरिकल्पिताः^३ ॥

१ A B C वीक्षितैः । 2 A ह्येपो । 3 A B दर्पात्कन्दर्पकल्पि ।

इह दृष्टमिहाश्लिष्टमिहागतमिह स्थितम् ।
इह निर्वृत्तमत्रैव शयितं चाप्यलङ्कृतम् ॥

एवमादीनि वाक्यानि प्रलाप इति कथ्यते ।
अन्तर्बहिः पुरः पश्चाद्दूरादारात् समीपतः ॥

५ कचित्पश्यति यात्येव कचित्काप्यवतिष्ठते ।
आस्ते क्वचित्क्वचिच्छेते क्वचिन्निन्दति नन्दति ॥

इतश्चेतश्च रथ्यायां रौति भ्राम्यति धावति ।
एवं विलापजा भावा मनोभववशानुगाः ॥

उन्मादो विरहोत्थो यः सोऽतस्मिंस्तद्ग्राह्यः ।
१० सर्वावस्थासु सर्वत्र सर्वथा सर्वदा मनः ॥

तद्गतं तत्कथाह्लादि प्रवेष्टीष्टानपीतरान् ।
दीर्घं मुहुर्निश्चसिति तिष्ठत्यनिमिषेक्षणम् ॥

विहारकाले रुदति क्रन्दति ध्यायति क्षणम् ।
गायति स्वदते तस्मिन् हसति स्तौति^३ मुह्यति ॥

१५ इत्थमुन्मादजा भावाः कथिता नाट्यकोविदैः ।
कामैर्विलोभनं-द्रव्यैः सामदानो^५पबृंहितैः ॥

प्रेषितैरपि केनापि हेतुना च निराकृतैः ।
अभीष्टसङ्गमाभावाद्वायाधिः समुपजायते ॥

मोहोऽङ्गदाहः सन्तापः शिरश्शल्लश्च वेदना ।
२० मुमूर्षा^६जीवितोपेक्षा पतनं यत्र कुत्रचित् ॥

स्रस्ताक्षता^७ निश्चसितं स्तम्भश्च परिदेवितम् ॥
एते व्याधिभवा भावाः प्रायः शृङ्गारयोनिजाः ॥

१ B C स तस्मिं । २ A क्षणा । ३ A स्ताति । ४ A काम्यै । ५ A भनैः सामदानमानो ।
६ A मुर्ष । ७ A क्षिता ।

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा ।
इष्टानिष्टान्न जानाति सुखदुःखे न वेत्ति च ॥

प्रश्ने न किञ्चित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति ।
हाहेति भाषणाकाण्डदुङ्कारः शिथिलाङ्गता ॥

५ काश्यपैववर्ण्यनिश्वासाः स्तम्भः स्पर्शानभिज्ञता ।
एते जाड्यभवा भावा मीनकेतनमाश्रिताः^१ ॥

आस्ववस्थासु विहितैः प्रतीकारैः समागमः ।
न भवेद्यदि कामाग्निदग्ध^२योर्मरणं भवेत् ॥

अमङ्गलं स्यान्मरणमिति यूनोर्न कल्प्यते ।
१० समग्रवर्णनाधारः शृङ्गारो वृद्धिमश्नुते ॥

उत्कर्षः पुष्टिसम्पत्त्येतेषां क्वापि सम्भवः ।
पात्रादीनां गुणैः^३ पूर्णैरसवृद्धिर्विभाव्यते ॥

रसोत्कर्षो भवेद्द्वैतैर्गुणैः सर्वत्र पुष्कलैः ।
परिपूर्णगुणात्कालाद्रससम्पद्धिर्भाव्यते ॥

१५ देशकालानुकूलाभिश्चेष्टाभिः पुष्टिमश्नुते ।
देशकालगुणाश्चोक्ताश्चेष्टाः काश्चिच्च दर्शिताः ॥

पात्राणि तद्गुणान् सर्वान्कथयामि यथार्थतः ।
नायको नायिका सख्यो विदादि^४सचिवा अपि ॥

दूत्यश्च दूताश्चेत्येतत्पात्रं नाट्यस्य कथ्यते ।
२० ज्येष्ठो मध्यः कनिष्ठश्च त्रिधा नायक उच्यते ॥

उक्तसर्वगुणोपेतो ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।
द्वित्रैर्वा पञ्चषैर्वापि गुणैर्हीनोऽथ मध्यमः ॥

१ A B मोहिताः । 2 B C नादिदम् । 3 A गुणैः । 4 B कादृग्यात्स । 5 B विधाति ।

हीनो गुणैश्च बहुभिरधमः परिकीर्तितः ।
चतुर्धा धीरललितशान्तोदात्तोद्धताः^१ क्रमात् ॥

चतुर्धाभेदभिन्नस्य तस्य साधारणा गुणाः ।
सर्वोऽपि वस्तुललितस्तस्यैते ह्याभिगामिकाः ॥

५ साङ्गामिका गुणाः सर्वे तस्यैतेभ्योऽभिगामिकाः ।
साङ्गामिकाः स्युरुभयोरुद्धतोदात्तयोः स्वतः ॥

शान्तस्य ललितस्यापि द्वयोस्ते ह्याभिगामिकाः ।
इति केचिद्वदन्त्यन्ये सर्वे साधारणा इति ॥

गुणान् साङ्गामिकान्वक्ष्ये परस्तादाभिगामिकान् ।
१० राजभोगेष्वनिश्चिन्तो यौवनाभोगभूषितः ॥

विलासी भोगरसिको ललितः स्याद्र^२तिप्रियः ।
कलासक्तः क्षमा^३युक्तो गम्भीरश्च^४ क्वचित्क्वचित् ॥

धीरशान्तो भवेत्क्वापि ललितादिगुणैर्युतः ।
महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ॥

१५ स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।
विकत्थनश्चलश्चण्डो मायाच्छद्मपरायणः ॥

समत्सरश्चाहङ्कारी धीरोद्धत इतीरितः ।
विशेषलक्षणेष्वेषु ये सामान्यगुणाः स्मृताः^५ ॥

ते तन्नायकभेदेषु कल्पनीयाः क्वचित्क्वचित् ।
२० समानानां गुणानां ये मायाच्छद्मादयो गुणाः ॥

विरोधिनस्तेऽसामान्या गुणाः स्युर्नायकेषु तु ।
सङ्गीतान्तःपुरासक्तो युद्धादिष्वतिनाहतः ॥

1 A तः शान्तः षष्ठ इति । 2 A omits this line । 3 C omits this line ।
4 A B नक् अवलोक । 5 B C तद् । 6 B क्रिया । 7 C रोपि । 8 B C D. read
after this अमोक्षमयसिद्धिः स्वाच्छद्वारी अवलोक्यते ।

अमात्यायत्तसिद्धिः स्थात् शृङ्गारी ललितः स्मृतः ।

शमप्रधानः क्लेशादिसहिष्णुश्च विवेचकः ॥

धीरशान्तो भवेदेषां धैर्यं साधारणो गुणः ।

उदात्तो विजिगीषुः स्यादुभ्यायत्तसिद्धिकः ॥

५ अकृत्य^१कारी स्वायत्तसिद्धिर्धीरोद्धतो भवेत् ।

शृङ्गारापेक्षया तेषां नायिकासु च^२ वृत्तिभिः ॥

अनुकूलादिभेदेन चातुर्विध्यं प्रसिद्ध्यति ।

अनुकूलो दक्षिणश्च शठो धृष्ट उदीर्यते ॥

एवं षोडशधा भिन्ना ज्येष्ठादित्रयसंयुताः ।

१० एतेऽष्टचत्वारिंशत्^३ स्युर्नायकाः कविकल्पिताः ॥

स्वरूपमनुकूलादेः परस्तादभिधास्यते ।

पताकानायकस्तेषामुपनायक उच्यते ॥

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिन्न्यूनश्च तद्गुणैः ।

शृङ्गारापेक्षया तेऽपि^४ कथ्यन्ते बहुधा पुनः^५ ॥

१५ यत्रैव विनियुज्यन्ते वक्ष्यन्ते तत्र तत्र ते ।

एतेषां नर्म^६सचिवा ऋत्विजः सपुरोहिताः ॥

तपस्विनो वेदविदो ब्राह्मणा व्रतिनोऽपि च ।

अन्ये चाश्रमिणः सर्वे धर्मस्य सचिवाः स्मृताः ॥

मन्त्रिणः सैन्यपालाश्च कुमाराः सुहृदोऽपि च ।

२० अर्थस्य सचिवाः प्रोक्तास्तत्तदर्थानुषङ्गिणः ॥

एते स्युः कामसचिवाः पीठमर्दो विदस्तथा ।

विदूषकश्च सख्यादिपरिवारेण संयुतः ॥

१ A अकृति । २ A स्वत्व । ३ A शाः । ४ A केऽपि । B तेषाम् । ५ A परैः ।
६ A धर्म ।

शृङ्गारापेक्षया तेषां स्वरूपं कथ्यतेऽधुना ।
एकविद्यो विदस्तस्य^१ कामतन्त्रेषु कौशलम् ॥

विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकृतस्याद्विदूषकः ।
पीठमध्या^३स्य पुरतः प्रयोक्ता नायकादिषु ॥

५ स पीठमर्दो विश्वास्यः^४ कुपितस्त्रीप्रसादकः ।
कथिनी लिङ्गिनी दासी कुमारी कारुशिल्पिनी ॥

पाषण्डिनी प्रातिवेश्या सखी रङ्गोपजीविनी ।
घात्रेयिका प्रेक्षणिका दूत्यः स्त्रीपुंसयोर्मिथः ॥

न दीनं नार्थवन्तं च न चार्तिचतुरं जडम् ।
१० दूतं वापि हि दूतीं वा कदाचन च सन्दिशेत् ॥

देशकालज्ञता भाषामधुरत्वं विदग्धता ।
प्रोत्साहनेषु प्रौढत्वं तथा संवृतमन्त्रता ॥

यथोक्तकथनं ज्ञेति गुणा दौत्यं प्रपस्यताम् ।
नवानुरागे मानादिविरहे वा समागमः ॥

१५ नानोपायैर्विधेयः स्याद्दूतीभिः पुरुषाश्रयः^५ ।
उत्सवे रात्रिसञ्चार उद्याने ज्ञातिवेशमनि ॥

घात्रीगृहे च सरूपाश्च तथा चैव निमन्त्रणे ।
व्याध्यादिव्यपदेशेन शून्यागारनिवेशने ॥

नवानुरागे कर्तव्यो^६ नृणां प्रथमसङ्गमः ।
२० स्वाऽन्या साधारणा चेति त्रिविधा नायिका मता ॥

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति त्रेधा स्वीया विभज्यते ।
मध्या त्वधीरा धीरा च धीराधीरेति भिद्यते ॥

१ A त्वम् । २ A यो । ३ B मर्दो । ४ A शस्य । ५ C दीनं नचा । ६ A ज्ञा ।
७ C omits five lines । ८ B नयः । ९ A ज्ञे ।

भिन्ने ज्येष्ठाकनिष्ठेति प्रगल्भा मध्यमापि च ।
तयोरुदात्तललितशान्तिभेदैस्त्रिधा भिदा ॥

ऊढा च कन्यका चेति द्विधैवा^१न्याङ्गना भवेत् ।
साधारणस्त्री गणिका साप्ये^२कैव न भिद्यते ॥

५ त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधान्याङ्गना मता ।
एका वेद्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतोऽपिताः ॥

पुनश्च ताः त्रिधा^३ सर्वा उत्तमाधममध्यमाः ।
इत्थं शतत्रयं तासामशीतिश्चतुरुत्तरा ॥

सङ्ख्येयं रुद्रटाचार्यै^४रूपभोगाय दर्शिता ।

१० अन्या व्यवस्थैवेत्येके कथयन्ति मनीषिणः ॥

प्रथमायामवस्थायामन्या स्याद्विरहोन्मनाः ।
ततोऽभिसारिका भूत्वा सङ्केते पश्यति प्रियम् ॥

सङ्केताच्चेत्परिभ्रष्टा विप्रलब्धा भवेत्पुनः ।
पराधीनतया तस्या नान्याऽवस्था विलोक्यते ॥

१५ स्वीयं सुवृत्तमु^५ल्लङ्घ्य यद्येकेन^६ चिरं वसेत् ।
साऽन्या स्याद्गणिकाऽप्येवं भवेत्साऽन्या भविष्यति ॥

साधारणस्त्री गणिका सा वित्तं परमिच्छति ।
निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥

शृङ्गाराभास एव स्यान्न^७ शृङ्गारः कदाचन ।

२० इति द्विषन्त^८मुद्दिश्य प्राह श्रीरुद्रटः कविः ॥

रागशृङ्गारनिर्मुक्ता यदि^९स्युर्गणिकाः स्वतः ।

योषित्सामान्यतो जातः स्मरः किं भक्षितः श्वभिः^९ ॥

१ A विधैवाङ्ग । २ A सख्ये । ३ A स्त्रियः । ४ B यां स्ववृत्तमु । ५ A तेन । ६ A ज्ञा-
भावात्स एवास्या न । ७ B विध । ८ A B इति । ९ A श्व हि ।

किन्तु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।
विस्मारिता^१ परस्त्रीकं सुरतं^२ जायते नृणाम् ॥

कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।
उज्जीवितः पुनः कामो मन्ये वृद्ध्याविलोकितैः ॥

५ कलाविलासवैदग्ध्यवसतिर्गणिकाजनः ।
पुंसां सौभाग्यवैदग्ध्यनिकषः^३ केन निर्मितः ॥

ईर्ष्या कुलस्त्रीषु न नायकस्य
निदशङ्ककेलिर्न पराङ्गनासु ।

वेद्यासु चैतद्वितयं प्ररूढं
१० सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥

समानकुलशीलेन येनोदा वह्निसाक्षिकम् ।
सा स्वीया तस्य सैवान्या भवेद्भर्तृव्यतिक्रमे ॥

व्यतिक्रमे तु कन्यायाः साप्यन्या न^४ कुलाङ्गना ।
भोगेप्सवः स्युः स्वीयाश्चेदन्या भोगधनेप्सवः ॥

१५ अर्थेप्सवः स्युर्गणिकास्तास्तथा वर्णयेत्कविः ।
न मुञ्चति प्रियं स्वीया सम्पत्स्वपि विपत्स्वपि ॥

शीलसत्यार्जवोपेता रहःसम्भोगलालसा ।
मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः कुचि ॥

यतते रतिचेष्टासु पत्युर्व्रीलामनोहरम् ।
२० अपराधे^५ रुदत्येव न वदत्यप्रियं^६ प्रिये ॥

प्रियं प्रार्थयते मध्या रतिव्यायामकेलिषु ।
स्वयं पुनः प्रवर्तेत सहते सुरतश्रमम् ॥

१ B तम् । २ B ते । ३ ति ग । ४ कः । ५ A त्कर्तुः । B भाव । ६ A नाम ।
B व्यापु । ७ B रा । ८ C दे । ९ A देव प्रिया ।

सोपालम्भं वचो^१ वक्ति सापराधे प्रिये रुषा^२ ।
प्रगल्भाऽऽरभते^३ स्वैरं बाह्ये चाभ्यन्तरे रते ॥

अपराधे प्रियं^४ रोषात् भाषते परुषं^५ मुहुः ।
धीरा रतिपरिश्रान्ता मूर्च्छिताऽपि पुनःपुनः ॥

५ प्रोत्साहयति वा स्वैरं^६ यतते पुरुषायिते ।
उपचारैः सविनयैरथवाऽक्रमभाषितैः^७ ॥

खेदयत्येव नेक्षेत^८ सापराधं प्रियं रुषा^९ ।
अधीरा दयिताश्लिष्टा रतिचेष्टा न बुद्ध्यति ॥

मोदते मुह्यति मुहुः स्वेदरोमाश्चमन्थरम् ।
१० अपराधे सति मुहुर्हुं हुमित्येव भाषते^{१०} ॥

सखीसमक्षं कुरुते केशकर्षणताडनम् ।
धीराधीरा तदुभये व्यनक्ति रतिचेष्टितम् ॥

उदात्तादिभिदाः केचित्सर्वासामिति जानते^{११} ।
तेऽपि प्रायेण दृश्यन्ते सर्वासामपि कार्यतः ॥

१५ कन्योढाचेष्टितं मुग्धाचेष्टितेषु प्रवक्ष्यते^{१२} ।
वेश्याऽन्यदीयाचेष्टाश्च रक्तारक्तादिलक्षणे ॥

वक्ष्यामस्तत्र तत्रैव विद्वद्भिरवलोक्यताम् ।
अल्पान्तरत्वादन्यासामवस्थानां स्वभावतः ॥

अल्पवैषम्यतोऽवस्थाभिदा न पृथगीरिताः ।
२० उदात्ता केशवासोऽङ्गमाल्यभूषासु सादरा ॥

शय्याभरण^{१३} संस्कारपरिवर्हसमेधिनी ।

स्थिरस्नेहा कृतज्ञा च ददात्याश्रितवत्सला ॥

1 A B मभवचो । 2 A B मिथः । 3 B रमते । 4 A B प्रिया । 5 B वच ।
6 A प्रियं प्रोत्साहयति च । 7 C रक्षापात्रावलोकनैः । 8 C वक्तृसोल्लुण्ठनं वक्ति । 9 A रुषा ।
10 B वच । 11 B यते । 12 B ति । 13 A B वन ।

मानयन्ती च मानार्हाभित्योत्सवरताऽपि च ।

बन्धुसम्बाधमुदिता कृतज्ञा प्रियवादिनी ॥

एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते ।

सौन्दर्यैश्वर्यसौभाग्यविद्याभोगैरहङ्कृता ॥

५ विद्याभिजनसम्पन्ना^१ न्वेन्धूनप्यवमन्यते ।

गर्वाभिमानभरिता मायाच्छद्मपरायणा ॥

आत्मकुक्षिम्भरा घोरा सोद्धता परिकीर्तिता^२ ।

सुखिनी नित्यसन्तुष्टा सत्सं^३मानावमानयोः^४ ॥

^५अनसूयुरहंमानहीना विगतमत्सरा ।

१० उपकारपरा नित्यमपकारपरेष्वपि ॥

उपाचरति बन्धून् या^६ सा शान्तेति च कथ्यते ।

^७रूपयौवनसम्पन्ना सखीकेलिकृतोद्यमा ॥

वासोऽङ्गरागमाल्यर्तुवेलाशैलसरित्प्रिया ।

^८संभोगरसिका हेलामावहावसमेधिता ॥

१५ कलाशिल्पविशालाढ्या^९ ललिता परिकीर्तिता ।

खण्डिता विप्रलब्धा च तथा वासकसज्जिका ॥

स्वाधीनभर्तृका चैव कलहान्तरितापि च ।

विरहोत्कण्ठिता चैव तथा प्रोषितभर्तृका ॥

तथाऽभिसारिकेत्यष्टावस्था नायिकाश्रिताः ।

२० अतीत्य समयं यस्या व्यासङ्गादन्यतः पतिः ॥

भोगाङ्गलक्षितः प्रातरेति चेत्सा हि^{१०} खण्डिता ।

बिभेति चिन्तयति च तूष्णीं ध्यायति ताम्यति ॥

1 A B नाव । 2 A B read four lines here ददाति याचमानेभ्यः कृतज्ञा-
श्रितवत्सला । मानयन्ती च मानार्हान् नित्योत्सवरतापि च । बन्धुसम्बन्धमुदिता कृतज्ञा प्रियवादिनी ।
एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते । 3 A सा सा । 4 C परोपकृतितत्परा । 5 C omits two
lines । 6 A B गम्यानुपवरत्येव । 7 C omits two lines । 8 A B omit this
line । 9 A कामभोगैरसिका । 10 C तस्यैव ।

खिद्यति भ्राम्यति मुहुर्दीर्घं श्वसिति रोदिति ।
मुहुर्विलपतीत्येते विकाराः खण्डितागताः ॥

प्रागुक्ता एव भावाः स्युस्सा^१पराधप्रियागमे ।
समयं चापि^२ सङ्केतं दत्त्वा प्रेष्य च^३ दूतिकाम् ॥

५ अनागतश्चेद्व्यासङ्गाद्विप्रलब्धा तु सा स्मृता ।
चिन्तानिश्वासखेदाश्च हृत्तापो मूर्च्छनं मुहुः ॥

प्रलापो जागरः काश्यं विप्रलब्धासु विक्रियाः ।
भोगोपकरणैः सर्वैः सज्जिते वासवेदमनि ॥

आस्तीर्य भोगशयनं शयनं केलिनिद्रयोः ।
१० प्रतीक्षते या पर्यङ्के प्रियागममलङ्कृता ॥

सेयं वासकसज्जेति कथिता कविपुङ्गवैः ।
सखीविनोदः सम्भोगमनोरथविचिन्तनम् ॥

हृल्लेखः श्वसितं दूतीप्रत्यागमनचिन्तनम् ।
इति वासकसज्जाया विक्रियाः कथिता बुधैः ॥

१५ यस्या रतिरसा^४स्वादमुदितो दयितः सदा ।
सदैवास्ते तथा साकमेषा स्वाधीनभर्तृका ॥

उद्यानसलिलक्रीडाकुसुमापचयक्रिया ।
आपानकेलिः शक्रार्चा वसन्तमदनोत्सवाः ॥

स्वाधीनभर्तृकायाः स्युर्विलासाश्चैवमादयः ।

२० कृतापरार्धं प्रेयांसं प्रसाधनपरं मुहुः ॥

सखीसमक्षं प्रणतमीर्ष्याक्रोधादपास्य या ।
पश्चात्तापेन तपति कलहान्तरिता तु सा ॥

1 C स्त्वा । 2 B याति । 3 B क्ष्य च । 4 C केलि । 5 B omits this line.
6 O बुधा । 7 A कर्षितो ।

हृद्वाहः सम्भ्रमो मोहः संज्ञा निश्वसितं ज्वरः ।
मुहुर्मुहुर्विलापोऽपि^१ द्वेषः सर्वत्र वस्तुषु ॥

कलहान्तरितायाः स्युरेवमाद्याश्च विक्रियाः ।
उचिते वा स्वयं दत्ते समये प्रोषितः पतिः ॥

५ नैति व्यासङ्गतो यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका ।
मालिन्यं जागरः काश्यं निमित्तादिपरीक्षणम् ॥

अङ्गसादश्च चिन्ता च^२ जाड्यं शय्यारतिस्सदा ।
एवं प्रोषितनाथाया विक्रियाः कथिता बुधैः ॥

उचितेऽहनि सम्प्राप्ते^३ नैति केनापि हेतुना ।

१० यस्याः पतिः सा विदग्धैर्विरहोत्कण्ठिता स्मृता ॥

विषयस्यापरिच्छित्तिरङ्गसाद^४श्च वेपथुः ।

अनुभूतस्मृतिद्वेषो हृत्तापो बाष्पनिर्गमः ॥

दूतीसरूपादिविस्मम्भः स्वीयावस्थाप्रदर्शनम् ।

विरहोत्कण्ठितायाः स्युरेवं भावा विकारजाः ॥

१५ रूपयौवनसम्पन्ना कुलभोगधनाधिका^५ ।

वासोऽङ्गरागमाल्यर्तु वन्दनेन्दुदयादिभिः ॥

उद्दीप्यमानपञ्चेषुपञ्चबाणव्रणार्दिता^६ ।

याऽभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥

विलीना स्वेषु गात्रेषु निःशब्दपदसञ्चरा ।

२० पञ्चान्निर्वर्तितपदा शङ्कमाना पदे पदे ॥

प्रभूतवेपथुमती स्वेदोदस्नपिताङ्गका ।

शार्दूलदर्शनत्रस्त^७हरिणीशाबवीक्षणा ॥

१ B मुहुः प्रलापो । C मुहुर्विलापो जागरणम् । २ B C मोहश्च । ३ B तो विप्रवासीयो ।
४ C द्वाद् । ५ B समन्विता । ६ C प्रणोदिता । ७ A B राङ्गि । ८ B स्नेह ।

ज्योत्स्नीतमस्विनीयानयोग्यवेषविभूषिता ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागैः पटोत्तरीयकैः ॥

अवकुण्ठितसर्वाङ्गी शनैर्याति पराङ्गना ।
आविस्मरस्मितमुखी मदारुणविलोचना ॥

५ स्नातानुलससर्वाङ्गी नानाभरणभूषिता ।
हर्षोदञ्चितरोमाञ्चव्याजाङ्कुरितमन्मथा ॥

वृता परिजनैः स्फीतभोगोपकरणोज्ज्वलैः ।
नितम्बालम्बिरशनास्वनोद्धूतमनोभवा ॥

चरणाम्भोरुहरणन्मणिमञ्जीरमन्थरा ।

१० एवं प्रीताऽभिसरति वेश्या वैशिकनायकम् ॥

विस्त्रस्तबाहुविक्षेपस्त्रंसद्ध^३म्मिल्लमालिका ।
व्याविद्धगतिसञ्चारश्लथमानांशुकाञ्चला ॥

प्रस्फुरद्भूविलासश्रीः^४विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
अविरामादराभ्या^५समदस्वलितजल्पिता ॥

१५ प्रेक्ष्याभियाति^६चेटीभिः प्रियमत्यन्तगर्विता ।
सुप्ते पराङ्गना तस्मिन् पार्श्वे तिष्ठति निश्चला ॥

अलङ्करोति निभृतं शीतैर्माल्यानुलेपनैः ।
प्रबोधयति भावज्ञा^७ भावांस्तस्य प्रतीक्षते ॥

वेश्याऽतिमृदुभिः स्पर्शैः तत्केशोल्लेखनादिभिः ।
२० प्रबोधयति तद्बोधे प्रणयात्कुप्यति क्षणम् ॥

प्रेक्ष्याक्षुन्मीलनैर्वस्त्रव्यजनैः पादमर्दनैः ।
प्रबोध्य निर्भर्त्सयति नासाभङ्गपुरस्सरम् ॥

1 B अविस्मे । 2 A नाशनम् । 3 C छस्त । 4 A B साऽपि । 5 A विरभ्या । B मद्वि-
रभ्या । 6 B भिर्या । 7 A मल्ल पादवेष्टि । 8 C omits four lines । 9 B नानासु ।

‘चेष्टितान्येवमादीनि भवन्त्यासां पृथक्पृथक् ।
स्नेहोत्सिक्तैः कुलीनैश्च गुणिभिः काम्यते च या ॥

गृह्णाति कारणाद्रोषमनुनीता प्रसीदति ।
कुर्वतोऽप्यप्रियं भर्तुः प्रियमेव करोति च ॥

५ ईर्ष्यावत्यपराधेऽपि तूष्णीं वा^३ सोत्तमा भवेत् ।
स्वयं काम्यते पुंसः पुरुषैर्या च काम्यते ॥

अपराद्धाऽपराधे स्यादन्वृतेऽन्वृतभाषिणी ।
स्निह्यन्ती स्निह्यति परमुपकर्त्र्युपकर्तरि ॥

एवमादिगुणैर्युक्ता मध्यमा सा स्मृता बुधैः ।
१० कुप्यत्यकारणे कोपं न नियच्छति याचिता ॥

अरूपं रूपवन्तं वा गुणिनं निर्गुणं च वा ।
जीर्णं वापि युवानं वा या वा काम्यते मुहुः ॥

रोषेर्ष्याकलहाक्रान्ता साधमा कथ्यते बुधैः ।
सर्वासामेव नारीणामेते साधारणा गुणाः ॥

१५ स्वीयासु निभृतास्ते स्युरन्यदीयासु मध्यमाः ।
साधारणासु प्रथिता बुधैरूह्या यथारसम् ॥

इति श्रीशारदातनयाधरचिते भावप्रकाशने

शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूप-

निर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमोऽधिकारः ।

उक्ताश्च नायकाः सर्वे नायिकाश्च पृथक्पृथक् ।
अवस्था नायिकादीनां सहायाश्च ततस्ततः ॥
इदानीं कथ्यतेऽस्माभिः सर्वासामेव योषिताम् ।
यौवनं तस्य भेदाश्च तदवस्था विचेष्टितम् ॥

- ५ नायकावान्तरभिदाः शृङ्गारैकरसाश्रयाः ।
नायिकावान्तरभिदास्तत्तत्सत्त्वगुणैर्युताः ॥
तासां विरक्तिं रक्तिश्च गम्यागम्येषु भावतः ।
अन्येऽपि ये प्रवक्ष्यन्ते तत्तत्कार्योपयोगिनः ॥
तत्र तत्रैव विज्ञेयास्तत्तदर्थानुषङ्गिनः ।
१० स्त्रीणां प्रायेण सर्वासां यौवनं च चतुर्विधम् ॥
प्रतियौवनमेतासां भवेद्भिन्नं विचेष्टितम् ।
आरूढरागं नयनमसमग्रारुणोऽधरः ॥
स्मरस्मेरं च वदनं गण्डयोर्गर्वजं रजः ।
अङ्गमुद्भिन्नलावण्यमाविर्वदनसौरभम् ॥
१५ उद्भेदः स्तनयोः किञ्चिदविभक्ताङ्गसन्विता ।
आभिरूप्यमकाठिन्यमङ्गानामतिमार्दवम् ॥

एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत् ।
रतिक्लेशं न सहते मृदुस्पर्शाभिलाषिणी ॥

कृतादराङ्गसंस्कारे सखीकेलिषु लालसा ।
न हर्षश्च न शोकश्च सपत्नीदर्शनादिषु ॥

५ सङ्गमे बल्लभस्यापि न विरज्यति रज्यति ।
यौवने प्रथमे स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥

पीनौ पयोधरौ गात्रं पूर्णावयवमन्थरम् ।
आयतं जघनं मध्यं कृशं श्रोणी समुन्नता ॥

रोमराजिः स्फुटा निम्ना नाभिर्व्यक्तं बलित्रयम् ।

१० ऊरू करिकराकारौ रक्तिमा पाणिपादयोः ॥

स्निग्धत्वमङ्गकेशेषु नयने दन्तपङ्क्तिषु ।
एवमादिगुणावस्था द्वितीये यौवने भवेत् ॥

अपरार्धं न सहते नानुनीता प्रसीदति ।
ईर्ष्यति प्रणयकुट्टा प्रतिपक्षाभ्यसूयिनी ॥

१५ साभिप्रायाः सखीः स्निह्यत्यासान् कुध्यति बान्धवान्
गृह्णाति मानं सुदृढमिच्छत्यनुनयानपि ॥

रतिकेलिष्वनिभृता गर्विता चेष्टते रहः ।
द्वितीये यौवने प्रायः स्त्रीणामेतद्विचेष्टितम् ॥

अधरे रागमासृण्यमस्निग्धत्वं च वक्षुषि^४ ।
२० छायावैगुण्यमङ्गानां खरस्पर्शित्वमेव च ॥

^६भ्रूयावयवता चापि कान्तिम्लानिः कपोलयोः ।
एवमादिगुणावस्था तृतीये यौवने भवेत् ॥

कामतन्त्रेषु^१ वैदग्ध्यं कान्ता^२भीष्टानुकूलता ।
अनादरोऽपराधेषु प्रतिपक्षेष्वमत्सरः ॥

कान्तस्य चापरित्यागस्तदाकर्षणकौशलम् ।
तृतीये यौवने स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥

५ श्रोणयोश्च स्तनयोरूर्वोः जघनेऽधरगण्डयोः ।
निर्मासता जर्जरता विलम्बितकपोलता ॥
एवमादिगुणावस्था चतुर्थे यौवने भवेत् ।
अशक्तता चानुत्साहो रतिव्यायामकेलिषु ॥

प्रतिपक्षानुकूल्यश्च कान्तैरपि सहा^३सनम् ।
१० चतुर्थे यौवने स्त्रीणामेवमादिविचेष्टितम् ॥

आरभ्य षोडशाद्वर्षाद्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
यौवनं पुरुषाणां तु तथा यौवनचेष्टितम् ॥

साधारण्येन सर्वेषामेकरूपमिति स्मृतम् ।
तदेव सम्पत्प्रकृतिगुणादिपरिवर्धितम् ॥

१५ तत्तद्विशेषतस्तेषु विशिष्टमिव दृश्यते ।
महोदयो^५ महाभागः कृतज्ञो रूपवान्युवा ॥

मानी सुशीलः सुभगो विदग्धो वंशवानभीः^६ ।
अल्पनिद्रो मधुरवागभिगम्यो भवेत्स्त्रिया^८ ॥

विज्ञानरूपसम्पन्ना रूपयौवनशालिनी ।

२० देशकालविभागज्ञा कला^७शिल्पविचक्षणा ॥

कार्याकार्यविशेषज्ञा भावज्ञा विनयान्विता ।
व्रीडावती क्षमायुक्ता लोकयात्रानुवर्तिनी ॥

१ A B ष्व । २ B C मा । ३ A रविह । ४ B स्त्री । ५ A दारो । ६ A संभवः ।
B वानपि । ७ A अहर्नि । C अविनि । ८ A स्त्रिया । ९ A काह ।

एवमादिगुणैर्युक्ता पुंसां गम्यैव नाधिका ।
शास्त्रविच्छीलसम्पन्नो रूपवान्प्रियदर्शनः ॥

विक्रान्तो धृतिमांश्चैव वयोवेषकुलान्वितः ।
सुरभिर्मधुरस्त्यागी सहिष्णुरविकल्पनः ॥

५ अशङ्कितः प्रियाभाषी चतुरः सुभगश्शुचिः ।
कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ॥

अदीनवाक्यः प्रियवाग्वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
अलुब्धः सुखभोगी^३ च श्रद्धधानो दृढव्रतः ॥

गम्यासु चाप्यविस्रम्भी मानी चेति हि वैशिकः ।

१० विशेषयेत्कलाः सर्वाः यस्मात्तस्मात्तु वैशिकः ॥

वेद्योपचारतो वापि वैशिकः परिकीर्तितः ।
उत्तमो मध्यमश्चेति कनिष्ठश्चेति स त्रिधा ॥

अवशोऽपि हि कामस्य वशं यातीव दृश्यते ।
असङ्गोऽपि स्वभावेन सक्तवचेष्टते मुहुः ॥

१५ त्यागी स्वभावमधुरः समदुःखसुखः शुचिः ।
कामतन्त्रेषु निपुणः कुद्धानुनयकोविदः ॥

स्फुरितेऽनादरे^१ किञ्चिद्दयिताया विरज्यति ।
उपचारपरोऽप्येष उत्तमः कथ्यते बुधैः ॥

व्यलीकमात्रे दृष्टेऽस्या न कुप्यति न रज्यति ।

२० ददाति काले काले च वसनादीनि^५ भावतः ॥

सर्वार्थैरपि मध्यस्थतयै^६वोपचरन्पुनः ।

दृष्टे दोषे विरज्येत स भवेन्मध्यमः पुमान् ॥

१ A रूपवेषक । २ A स्मित । ३ A संविभागी । ४ B धरे । ५ A भावे गृह्णाति ।
६ A स्तमे ।

कामतन्त्रेषु निर्लेजः कर्कशो रतिकेलिषु ।
अविज्ञातभयामर्षः कृत्याकृत्यविमूढधीः ॥
मूर्खः प्रसक्तभावश्च विरक्तायामपि स्त्रियाम् ।
मित्रैर्निवार्यमाणोऽपि पारुष्यं प्रापितोऽपि च ॥

५ अन्यस्नेहपरावृत्तां संयुक्तरमणामपि ।
स्त्रियं कामयते यस्तु सोऽधमः परिकीर्तितः ॥

प्रणयी दयितः कान्तो नाथः स्वामी प्रियः सुहृत् ।
नन्दनो जीवितेशश्च सुभगो रुचिरस्तथा ॥

इत्थं नायकसंज्ञाः स्युः स्त्रीभिः प्रीतिप्रयोजिताः ।

१० प्रसादयन्सखीमध्ये शैलोद्यानवनादिषु ॥

मिथ्यारुषा कलुषितां प्रणयी स निगद्यते ।
वासोऽङ्गरागमाल्याद्यैः हृद्यैर्यः^२ प्रेयसीं रहः ॥
प्रसादयन्प्रीणयति दयितः सोऽभिधीयते ।
कथाभिः कमनीयाभिः काम्यैर्भोगैः^३ सर्वदा ॥

१५ उपचारैश्च रमयन्त्यः स कान्त इतीरितः ।
सामदानार्थसम्भोगैः^४ लालयन्प्रीणयन् सदा ॥

भजते रहसि प्रीतः स नाथ इति कथ्यते ।
निवारयन्नकृत्येभ्यः कर्तव्येभ्यः प्ररोचयन् ॥

स्वभावे स्थापयति यः स स्वामीति निगद्यते ।

२० सत्यवागार्जवरतिरूपकुर्वन्प्रियं वदन् ॥

भजते यः स्वयं प्रीतः प्रियः स भवति स्त्रियाः ।
दुःखे विपदिः सम्मोहे कार्यकालात्ययेऽपि च ॥

१ A संक्रान्तमर । २ A कृत्यैर्यः B हृद्यैर्याम् । ३ C स्तैर्भोगैः । ४ A समभाषार्थसम्भोगे ।

५ A भवति ।

- हितान्वेषी च हितकृद्यस्सुहृत्सोऽभिधीयते ।
 श्लाघनीयः सखीमध्ये गुणैः सौजन्यजन्मभिः ॥
- श्लाघयन्नन्दयति यः प्रियां नन्दन ईरितः ।
 भजते यः प्रियामिष्टैः शयनासनभोजनैः ॥
- ५ अभीष्टाभिश्च लीलाभिर्जीवितेश इतीरितः ।
 सपत्नीनखदन्तादिचिह्नं यस्य न दृश्यते ॥
- विस्मर्यमाणमानेर्ष्यः सुभगः सोऽभिधीयते ।
 भोग्येषु यत्राभिरुचिः तद्दानैरभिरोचयन् ॥
- रुच्या प्रियां रमयति रुचिरः सोऽभिधीयते ।
 १० वामो विरूपो दुःशीलो निर्लज्जो निष्ठुरः शठः ॥
- धृष्टो दुराचार इति व्याहाराः कोपसम्भवाः ।
 वार्यते यत्र विषये यत्र चैव नियुज्यते ॥
- तत्र तत्र विपर्येति स वामः^५ परिकीर्तितः ॥
 नखदन्तव्रणैरङ्गैः सरसैः शिथिलीकृतः ।
- १५ विपरीतकथोऽर्मा^६नी विरूप इति संज्ञितः ।
 असहिष्णुतया क्रुद्धो वाच्यावाच्यं न वेत्ति यः ॥
- न वेत्ति देशकालौ च स दुःशील इति स्मृतः ।
 परुषैरवमानैश्च वार्यमाणो मुहुर्मुहुः ॥
- सापराधोऽपि यो गच्छेत्स निर्लज्ज इतीरितः ।
 २० कृतापराधोऽपि मुहुः प्रसादनपराङ्मुखः ॥
- रिरंसति बलात्कारैः स निष्ठुर इतीरितः ।
 पुरः प्रियं वदन् सम्यगपरत्रापि वदन् ॥

1 A सभा । 2 C omits four lines । 3 A चार । 4 B दु । 5 B सोऽयम् ।
 6 B र्मा ।

अर्थान्विनाशयन् गूढं स शठः परिपठ्यते ।
दृष्टेऽपराधे शपथैः नास्तीति बहुशो वदन् ॥
सचिह्नः सन्निधत्ते यः स घृष्ट इति कथ्यते ।
दोषेत्स्वविद्यमानेऽपि योऽविमृश्य समाचरन् ॥

- ५ ताडनं बन्धनं वापि दुराचार इतीरितः ।
इत्थं नायकभेदास्तु भरतेन प्रदर्शिताः ॥
नायिकानां च सर्वासां सत्त्वमत्राभिधीयते ।
धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ॥
सुखस्य^१ मूलं प्रमदास्तासु सम्भोग इष्यते ।
१० नानाशीलाश्च ताः सर्वाः स्वं स्वं^३ सत्त्वं समाश्रिताः ॥

उपमृप्ता यथाशीलं तृप्ता विदधते रतिम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षःपतत्रिणाम् ॥

पिशाचनागव्यालानां नरवानरहस्तिनाम् ।
मृगमीनोष्ट्रमकरखरसृकरवाजिनाम् ॥

- १५ महिषाजगवादीनां तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृताः ।
प्रत्यङ्गोपाङ्गयोरङ्गे स्नेग्ध्य^४मारोग्यमार्जवम् ॥
चिरान्निमेषो^५ दानेच्छा सङ्गीताभिरतिर्मुहुः ॥
स्वेदाल्पत्वं रतेस्साम्यं भावज्ञानं कृतज्ञता ।

यस्याः स्थिराणि सा योषिदेवशीलेति कथ्यते ॥

- २० स्थिरक्रोधा शठाऽधर्मरता निष्ठुरभाषिणी ।

मद्यमांसप्रिया लुब्धा चपला^६ कलहप्रिया ।
ईर्ष्यावती चलस्नेहा दैत्यशीलेति कथ्यते ॥

१ A B कले । २ A काम । ३ A नामा । ४ B स्नेह । ५ A र निमेषो । ६ C क्रोधा ।

स्निग्धत्वच्छेदनयना नखदन्तक्षतिप्रिया ।
आरामभोग्या मृद्वी च स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥

तन्वी सङ्गीतसंस्पृष्टा मन्दापत्या रतिप्रिया ।
गन्धर्वशीला विज्ञेया पुष्पशय्याभिलाषिणी ॥

५ स्वल्पविस्वेदकणिका मद्यगन्धामिषप्रिया ।
चिरविस्मृतदृष्टेषु कृतज्ञत्वात्प्रियंवदा ॥

अदीर्घशायिनी मेधाविनी यक्षाङ्गना स्मृता ।
बृहदायतसर्वाङ्गी रुक्षविस्तीर्णलोचना ॥

खररोमा दिवास्वप्ननियताऽप्युच्चभाषिणी ।
१० नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया ॥

निशाविहारशीला च या सा राक्षसशीलिनी ।
व्यावृत्तास्या शीघ्रगतिः क्षीरोद्यानफलप्रिया ॥

नैकत्र नियता तीक्ष्णा^३ चपला बहुभाषिणी ।
पतत्रिशीला^४ विज्ञेया प्रतिपत्तिपराङ्मुखी ॥

१५ न्यूनाधिकाक्षिदन्तोष्ठकर्णस्तननखाङ्गुलिः ।
रोमशाङ्गी महारावा सुरते कुत्सितक्रिया ॥

बालोद्वेगकरी रात्रिचारिण्यनृतभाषिणी ।
पिशाचशीला विज्ञेया मद्यमांसबलि^५प्रिया ॥

मानावमानरहिता रुक्षत्वक्कटुक^६स्वना ।
२० विशालाक्षी शठा घृष्टा व्यालशीलेति कथ्यते ॥

निद्रालुः कोपना तिर्यग्गतिस्ताम्रविलोचना ।
गन्धामिलाषिणी तीक्ष्णनासोग्रदशना चला ॥

1 A रक्त । 2 A व । 3 A चारा । 4 A त्रतशीला च । 5 A हृ । 6 C त्वा-
लीक्या । 7 B पत्ति । 8 C रति । 9 A ह्व ।

नागशीलेति विज्ञेया सदा श्वसनशालिनी ।
 ऋज्वी सुहृत्प्रिया देवगुरुभक्ता क्षमान्विता ॥
 उपचार'परा नित्यमहङ्कारविवर्जिता ।
 सुशीला मर्त्यशीला स्याद्गन्धमाल्यरतिप्रिया ॥

५ अल्पगात्रा फलारामप्रिया पिङ्गलरोमदृक् ।
 प्रसह्य फलशीला च तीक्ष्णा च चपला तथा ॥
 शीघ्रकोपप्रसादा च कपिशीलेति कथ्यते ।
 मन्दायतगतिर्मन्दचेष्टाऽत्यशनलालसा ॥

दीर्घरोषप्रसादा च हस्तिशीलेति कथ्यते ।
 १० शीघ्रगा चपला भीरुगीतवाद्यरतिप्रिया ॥
 चलविस्तीर्णनयना कोपना विरहासहा ।
 मृगशीलेति विज्ञेया वनशय्यासन'प्रिया ॥
 बहुभृत्यवती दूरगामिनी सलिलप्रिया ।
 दीर्घगात्री दुराचारा मर्त्यशी'लाऽनिमेषिणी ॥

१५ दीर्घोन्नततरंगीवा लम्बोष्ठी निष्ठुरस्वना' ।
 'कट्व'म्ललवणप्रीता भवेदुष्टी वनप्रिया ॥
 स्थूलशीर्षाश्रितप्रीवा दारितास्या महास्वना ।
 ज्ञेया मकरसत्त्वेति सर्वैर्मत्स्यगुणैर्युता ॥
 स्थूलजिह्वोष्ठदशना रुक्षत्वक्कटुभाषिणी ।

२० रतिप्रिया सदा दृष्टा स्वरशीलेति कथ्यते ॥
 सपत्नीद्वेषिणी रुष्टा बहुपत्या दरी'रता ।
 दीर्घा'स्या पिङ्गदग्रोमा सौकरं शीलमाश्रिता ॥

1 A कर । 2 A B omit three lines । 3 B चर्याबहु । 4 B यक्षी । C तस्यली ।
 5 B प्रियाः । 6 AB omit two lines । 7 B दवी । 8 A रुक्षा ।

- विभक्तपाश्वोरुक्टीस्तनश्रोणिशिरोधरा ।
 दानशीला ऋजुस्थूलकेशा मधुरभाषिणी ॥
- कोपना रतिलोला च हयशीलेति कथ्यते ।
 स्थूलदन्ता पृथुश्रोणिः खररोमारुणेक्षणा ॥
- ९ अभीरुन्नतास्या च लोकद्विष्टा रतिप्रिया ।
 सलिलारण्यरसिका माहिषं शीलमाश्रिता ॥
- कृशा तरलदृक्सूक्ष्मरोमा तनुभुजान्तरा ।
 शीतभीरुर्जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ॥
- ऊष्मलाङ्गी सञ्चरिष्णुरजशीलेति कथ्यते ।
 १० पृथुपीनोन्नतश्रोणिस्तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ॥
- पितृदेवार्चनरता दृढारम्भा प्रजाहिता ।
 स्थिरा परिक्लेशसहा गवां सत्त्वं समाश्रिता ॥
- एवं प्रदर्शितं शीलं स्त्रीणां भरतवर्त्मना ।
 विज्ञाय च यथासत्त्वमुपसर्पेत्ततो बुधः ॥
- १५ उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणां मल्पोऽपि हर्षदः ।
 महानप्यतथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥
- वासोऽङ्गरागाभरणमालाशय्यासनादिषु ।
 यत्र यत्र स्पृहा तत्तद्देशकालानुकूलतः ॥
- अत्यादरेण सत्कार उपचार इतीरितः ।
 २० अतो रतिविवृद्धर्थं स्त्रीषु शीलानुकूलतः ॥
- यथानुकूलं पुरुषैरुपचारो विधीयताम् ।
 उपचारस्त्रिधा वेद्याकुलजाऽन्याविभागतः ॥

नानाबीजोद्भवः कामो यूनोः सर्वत्र दृश्यते ।
तत्तदालम्बनगुणैरुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥

वासोङ्गरागाभरणमालाशय्यासनादयः ।
साधारणाः कुलीनानां वेश्यादीनाञ्च योषिताम् ॥

५ कुलाङ्गनोपचारस्तु सत्यार्जवपुरस्सरः ।
अवस्थादेशकालादिप्रधानोऽन्यास्तु दृश्यते ॥

अर्थितानपराधादिप्रधानो गणिकाश्रयः ।
यत्र कामसमुत्पत्तिस्तत्र रक्तिं विरक्तताम् ॥

लक्ष्येल्लक्षणैस्तैस्तैरन्योन्यं स्त्री पुमानपि ।
१० रक्ता चेत्प्रथमं योषिदनुरक्तो भवेत्पुमान् ॥

एष स्वभावसुभगः सम्भोगः स्यात्स उत्तमः ।
अथ चेदेककालीना यूनोरन्योन्यरक्तिमा ॥

एष सम्भोगलीला स्यात्स कामो मध्यमः स्मृतः ।
एकत्रैवानुरक्तिश्चेद्यूनोर्हास्यः स चाधमः ॥

१५ रागापरागचिह्नानि योषितां लक्षयेदतः ।
स्त्रियो जातानुरागाया नायके लक्षणान्विते ॥

कुलीनायाः प्रथमतो दूरे रोमोद्गमो भवेत् ।
स्निग्धश्च मसृणं^४ चक्षुरधरः स्पन्दते स्फुटम् ॥

स्मितोत्तरञ्च वचनं स्वेदोदश्च कपोलयोः ।
२० ऊर्वोः सम्पीडनं चाङ्गे बाहुस्वस्तिकबन्धनम् ॥

आलिङ्गनं मुहुः सख्यास्तदङ्गेऽङ्गसमर्पणम् ।
नीर्षी विस्रस्य नहनं वेपथुस्तत्पथस्थितिः ॥

१ C प्राधान्यो २ B धीयः । ३ A B पर । ४ B धुरं ।

वचने वचनं तूष्णीं वीक्षणेऽप्यनवेक्षणम् ।

इत्यादिभावैर्भावज्ञो रक्तां विद्यात्कुलाङ्गनाम् ॥

कर्णकण्डूयनं नाभेरूर्ध्वोः किञ्चित्प्रकाशनम् ।

विमर्दनञ्च स्तनयोर्नीवीविसंसनं मुहुः ॥

५ अन्यापदेशकथनमन्यैः सस्मितभाषणम् ।

विलोकनञ्च सत्रीलमङ्गुष्ठाग्रविलेखनम् ॥

नखनिस्तोदनं केलिः सखीनिर्भर्त्सनं मृषा ।

पदान्तरे स्थितिर्व्याजादञ्जलिर्देवताच्छलात् ॥

भावैरित्यादिभिर्वैभ्यामनुरक्तां विभावयेत्^१ ।

१० दृष्टे दृशोर्विकासश्च माधुर्यं भाषणेऽन्यतः^२ ॥

प्रसादो वदने हर्षः सम्भ्रमस्तस्य दर्शने ।

अदर्शने च मूर्च्छा च तत्सत्कारेषु कौतुकम् ॥

स्वभर्तुः प्रमुखे तस्य स्मरणं सुरतादिषु ।

प्रेषणं भोग्यवस्तूनां समाजे तस्य गर्हणम् ॥

१५ सर्वत्र तस्य वाक्यस्य प्रीतिपूर्वं परिग्रहः ।

मदम्ब नाथ मन्नाथेत्येवं बालोपलालनम् ॥

भावैरेवंविधैरन्यां लक्षयेन्मदनातुराम् ।

ये भावा रागचिह्नानि^३ स्त्रीणामुक्ताः पृथक्पृथक् ॥

साधारणास्ते सर्वासां स्त्रीणामित्याह मारुतिः ।

२० एवं भावा^४ न्परीक्ष्यैव रक्ताश्चेदनुरञ्जयेत् ॥

नायकेष्वनुरक्तेषु रतिं पुष्यन्ति योषितः ।

आभ्यन्तरोपचारस्तु रक्तायाः कथ्यतेऽधुना ॥

१ C विनिर्दिष्टे । २ C reads दृष्टेर्विकासो माधुर्यं भाषणेन तदन्यतः । ३ C नाम् ।
४ C मुहुः ।

रक्ता विविक्तवसतिं प्रियेण सह वाञ्छति ।
गुणान् सखीनामाख्याति स्वधनं प्रददाति च ॥

सम्पूजयति मित्राणि द्वेष्टि शत्रुजनं तथा ।
समागमं प्रार्थयते दृष्ट्वा हृष्यति चाधिकम् ॥

९ तुल्यत्यस्य वचोभङ्ग्या सखेहञ्च निरीक्षते ।
सुप्ते च पश्चात्स्वपिति चुम्बत्यनभिचुम्बिता ॥

प्रियेणालिङ्ग्यत्यङ्गं गाढमालिङ्गति प्रियम् ।
स्वयमारभते स्वैरं स्नानादिषु^१ च कर्मसु ॥

प्रथमं चेष्टते स्वैरं बाह्ये चाभ्यन्तरे रते ।

१० न विश्लेषयते गात्रमाश्लिष्टा च कदाचन ॥

तेनैव भोग्यवस्तूनि भुङ्क्तेऽन्यत्राहृतान्यपि ।
रतिकेलिष्वनिभृता स्वदते स्विद्यति क्षणम् ॥

न दृष्टिमन्यतो घत्ते न शृणोति बहिः कचित् ।
न चिन्तयत्यात्मनीनं किञ्चिदन्यत्प्रियं विना ॥

१५ रोमाञ्चति प्रियं^२स्पर्शं मुह्यति स्विद्यति श्वसेत् ।
एवं रक्तासमुत्थाः स्युरूपचाराः प्रियं प्रति ॥

विरक्तानां तु लिङ्गानि कथ्य^३न्ते यानि कानिचित् ।
निष्ठीवनं दृष्टमात्रे सद्यो वक्त्रावकुण्ठनम् ॥

गूढावस्थानमन्यार्थपारवश्यमनादरः ।

२० अदे^४शकालगमनमाह्वाने कालयापनम् ॥

प्रे^५षितस्याप्यनादानं गन्धमाल्यादिवस्तुनः ।
आर्तस्यानादरः क्षेपो भूमौ वा दानमन्यतः ॥

१ C झज्जानादिषु । २ A वः प्रियसं । ३ A कथ्य । ४ A आदे । ५ A प्रो ।

अङ्गसादप्रकथनं दूतादीनामनुत्तरम् ।
एवमादीनि चिह्नानि दूरस्थानां तु योषिताम् ॥

आसन्ना दूरमध्यास्ते कथामन्यां ब्रवीति च ।
पृष्टा यथायथं ब्रूते चुम्बिताऽऽस्यं प्रमार्जति ॥

५ अनिष्टाश्च कथां ब्रूते प्रियमुक्ताऽपि कुप्यति ।
न च चक्षुर्ददात्यस्य न चैनमभिनन्दति ॥

श्रोते पुरः^३ शाययति पुनर्निद्राति तत्क्षणम् ।
प्रबोधिता यापयति कालं रन्तुं न वाञ्छति ॥

स्पृष्टा सङ्कोचयत्यङ्गं निमीलयति लोचने ।
१० न लाति नालङ्कुरुते न भोगे कुरुते स्पृहाम् ॥

विमर्दयति हस्ताभ्यां नेत्रे व्याजृम्भते मुहुः ।
विजृम्भते परावृत्य निष्ठीवति मुहुस्सदा ॥

प्रवेष्टि तस्य मित्राणि ब्रवीति कृतशासना^५ ।
रुष्टा परिवदत्येनं स्वात्मन्यङ्गानि^६ गृह्णते ॥

१५ कथाप्रसङ्गेनान्येन सुरते भावविस्मृतिः ।
गृहकृत्यापदेशेन कुरुते च गतागतम् ॥

नीवीस्पर्शे सहल्लेखमपक्षिपति तत्करम् ।
पराङ्मुखी वा शयिता^८ व्याध्यादिव्यपदेशतः ॥

एवं विरक्ताचिह्नानि दृष्ट्वा तां तत्क्षणात् त्यजेत् ।
२० विरक्तिचिह्नेनैकेन विरज्येतोत्तमः पुमान् ॥

रागापरागचिह्नानां सङ्करे तामुपाचरेत् ।
चिह्नानि गन्तुकामानां कथ्यन्ते ह्यनुषङ्गिकम् ॥

१ A भावा । २ B ह्या । ३ A नः । ४ C ते म्नापयति लयम् । ५ A नाशनम् ।
६ ABC स्वान्यङ्गानि । ७ BC दोषेणमम् । ८ C पक्षेत्तल । ९ B तमु । १० AB इत्या ।

अनासनञ्च प्रथमं चालनं चासनस्य च ।
अर्घासनेनावस्थानं पार्श्वात्पार्श्वेऽङ्गचालनम् ॥

विजृम्भणञ्च बहुशो मुहुर्द्वारनिरीक्षणम् ।
प्रसार्याकुञ्चनं पादबाह्वोरुत्कटिकासनम् ॥

५ गात्रभङ्गोऽङ्गुलिस्फोटो बहिर्वार्तावर्कणनम् ।
एतानि गन्तुकामानां चिह्नानीत्युपलक्षयेत् ॥

विरक्तिहेतवो यूनोर्बहवः स्युः परस्परम् ।
कार्थ्यं व्याधिश्च शोकश्च पारुष्यं रूपसंक्षयः ॥

दोषापवादश्रवणान्मृत्तिलोपो व्यतिक्रमः ।
१० अदेशकालागमनमपकारो बहिर्मुहुः ॥

इत्यादिभिर्विरक्तानां न कदाचन सङ्गतिः ।
मानादिजा विरक्तिर्या हृद्यानुनयसंश्रया ॥

अन्योन्यरक्ततां भूयः पुष्यत्येव रतिं शुभाम् ।
उक्तानां रागचिह्नानां कथ्यन्तेऽत्र विभावनाः ॥

१५ कर्णकण्डूयनव्याजाद्रुणद्वयस्य शुभाङ्गिरम् ।
केशसंयमनाद्भर्तुः शिरोलालनसूचनम् ॥

नाभिप्रदर्शनादात्मसौभाग्यप्रकटीक्रिया ।
स्तनसंमर्दनेनैव गाढालिङ्गनसूचनम् ॥

अधरस्पर्शनेनैव चुम्बनाद्यभिलाषितम् ।
२० कटाक्षैर्हासगर्भैश्च सम्भोगौत्सुक्यभावनम् ॥

नूपुरध्वननैः स्वस्य पुरुषायितसूचनम् ।
विजृम्भितेन सर्वाङ्गे स्वसर्वाङ्गसमर्पणम् ॥

1 A बाह्वोर्वा । 2 A व्यावर्त । 3 A दुःखसंश्र । 4 A दोषोऽपराधश्रवणम् । 5 A मुहुः ।
6 B बहवः । 7 C गण । 8 A B मकुटार्हः । 9 C तस्याङ्गे ।

अन्यापदेशकथनैस्तस्य भावपरीक्षणम् ।
अन्यैः स^१स्मितजल्पेन तद्भाषामेलनादरः ॥

स^२त्रीलं लोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशनम् ।
अनुत्तरप्रदानेन स्वस्वातन्त्र्यप्रकाशनम् ॥

५ सखीनिर्भर्त्सनेनैव शीघ्रसङ्गमनादरः ।
ऊरुसम्पीडनादेव हृद्याङ्गस्पन्दसूचनम् ॥

पदान्तरे स्थितेर्व्याजान्मनोविनिमयार्थिता ।
साचीकृतेनेक्षणेन सङ्केतगमनार्थिता ॥

तद्वाढालिङ्गनाशैव बाहुस्वस्तिकबन्धनात् ।
१० विस्रस्य नीवीनहनाद्वास^३श्लथनसूचनम् ॥

एवमाद्यासु चेष्टासु भावा ग्राह्या मनीषिभिः ।
दृशोर्विकारा बहवः शृङ्गारस्योपयोगिनः ॥

भावाश्रयाः कदाचित्स्युः कदाचिद्रससंश्रयाः ।
विकूणि^४तं विहसितं कुञ्चितं न्यञ्जिताञ्जिते ॥

१५ स्निग्धं मुग्धञ्च निष्पन्दं विस्तारि च विकासि च ।
स्तिमितं मसृणं वक्रं^५ मधुरं चाशिलाषि च ॥

स्थिरं प्रसन्नमलसं चलितं मदमन्थरम् ।
स्मेरमानन्दि साकूतं विदग्धं विह्वलं तथा ॥

निहञ्चितञ्च निभृतमुत्कण्ठितमुदञ्चितम् ।
२० सोत्सुकं सोत्कमुत्कम्पमुल्लासि च समन्मथम् ॥

महि व्याक्षेपि विक्षेपि त्रिभङ्गि त्र्यश्रमेव च ।
विकृष्टं विनतं स्फीतं व्यासङ्गि च विसंस्थु^६लम् ॥

1 B न्नेन । 2 A omits three lines । 3 B दासः । C नं दासा । 4 A कुण्डि ।
5 A वक्रम् । 6 A B स्फु ।

विस्फारितं विलुलितं ललितञ्च तरङ्गितम् ।
कठोरं कलुषं रुक्षं कातरं चकितं चलम् ॥

कोमलं तरलं तानि प्रणयि प्रेमगर्भि च ।
सोत्प्रासं सस्पृहं हादि प्रेङ्खोलं लोलमेव च ॥

५ एवमुक्ताश्चतुष्षष्टिर्विकारा दृष्टिसंश्रयाः ।
उद्धर्तितमथोद्धृत्तं विवृत्तं च विवर्तितम् ॥

स्तब्धमुत्फुल्लमुल्लोलमुधुरं विधुरं तथा ।
विश्लिष्टं निष्ठुरं शुष्कं कुटिलं चटुलं तथा ॥

एते प्रायेण कथिता रौद्रस्यैवोपयोगिनः ।

१० ससम्भ्रमं जडञ्चैव सव्यग्रं सव्यथं तथा ॥

तान्तमार्तं परिस्लानं तप्तं मलिनमेव च ।
एते प्रायेण शोकस्य विकारा दृष्टिसंश्रयाः ॥

मन्थरं बन्धुरं धीरमविक्रियमकृत्रिमम् ।
अनुल्बणमसम्भ्रान्तमव्याजमनुपस्कृति ॥

१५ सहर्षञ्च सगर्वञ्च वीरस्यैते प्रकीर्तिताः ।
अरोचकमनुत्सेकमाविद्धं विद्धमेव च ॥

विकृष्टञ्च विनिष्क्रान्तं विनिगीर्णं विलोहितम् ।
एते प्रायेण कथिता बीभत्से च भयानके ॥

केचित्साधारणास्तेषु भवन्त्यद्भुतहास्ययोः ।

२० एते शतं समाख्याताश्चत्वारश्च ततोऽधिकम् ॥

भागत्रयस्य सङ्कोचो विकासश्चरमस्य च ।
यस्या दृष्टेर्विलक्षणे तद्विकृणितमुच्यते ॥

- अनिमेषस्फुरत्तारं समं विहसितं विदुः ।
 पुरस्त्रिभागसङ्कोचे प्रेम्णा तत्कुञ्चितं भवेत् ॥
- पर्यायेण चलत्तारं मन्दं मन्दमथाञ्चितम् ।
 स्निग्धं तद्यस्य विषयस्तत्प्रभामिलितो भवेत् ॥
- ५ स्वभावालोकितं मुग्धं भावगर्भमपि च्छलात् ।
 निष्पन्दं तद्यदन्यत्र दृष्टिर्न स्पन्दते क्वचित् ॥
- अश्लिष्टो येन विषयस्तद्विस्तारीति कथ्यते ।
 विक्रासि तद्यद्विषयविशेषमवगाहते ॥
- स्वगोचरान्नचात्येति^१ यत्तत्स्तिमितमुच्यते ।
 १० मसृणं तदिति ख्यातमनुरागकषायितम् ॥
- ऊर्ध्वाधोऽपाङ्गसञ्चारो यत्र तद्वक्रमुच्यते ।
 शीतलीक्रियते येन तापस्तन्मधुरं स्मृतः ॥
- अभिलाषि तदेव स्याद्याचमानमिवेक्षते ।
 तत्स्थिरं यत्तु विषये दूरेऽप्यन्तर्हिते स्थिरम्^३ ॥
- १५ तत्प्रसन्नं भवेत्सभ्रविलासं सस्मितञ्च यत् ।
 अलसं^४ तदभीष्टार्थादीलादेर्यन्निवर्तनम् ॥
- वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्व्यश्रावलोकनम् ।
 व्याघूर्णमानमरुणं मुहुरामीलदन्तरा^६ ॥
- अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीरितम् ।
 २० स्फुरद्भूपक्ष्मतारं यत्तस्मेर^७मिति कथ्यते ॥
- तदानन्दि सुखोन्मीलदामीलत्तारमुच्यते ।
 ८ साकूतं तद्यत्र भावः कोऽप्यभीष्टो विभाव्यते ॥

1 AB छान्त । 2 B ल्येत । C चलति । 3 C सति । 4 A आलस्यम् । 5 A स्यमा
 6 C स्म । 7 A सस्मेर । 8 B अकृ ।

विदग्धं तद्यदालोके विवशाः सर्वजन्तवः ।

अनवस्थिततारं यत्तद्विह्वलमुदाहृतम् ॥

नासापुटस्फुरत्तारं निहश्चितमुदाहृतम् ।

निभृतं तद्यदाश्लिष्यत्पुटमन्तरधोमुखम् ॥

५ रागारुणं स्फुरद्वाष्पापाङ्गमुत्कण्ठितं विदुः ।

अपाङ्गयोरुर्ध्वभावादालोकनमुदञ्चितम् ॥

सोत्सुकं तद्यदालोक्य भूयो भूयोऽवलोकयेत् ।

दूरं धावति यत्प्रेम्णा तत्सोत्कमिति कथ्यते ॥

उत्कम्पं तद्यदुल्लोलं ताराभ्रूपक्ष्म सर्वतः ।

१० यत्रोल्लसत्यभिप्रायस्तदुल्लासीति कथ्यते ॥

यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुभ्यते तत्समन्मथम् ।

यद्दर्शनान्महो जन्तोः सर्वस्य महि^२ तद्भवेत् ॥

पश्चा^३दाश्लिष्यते दूरं यदपाङ्गस्य सञ्चरः ।

तद्वयाक्षेपि स पार्श्वे स्याद्विक्षेपीति विभाव्यते ॥

१५ मूलमध्याग्रभागेषु भङ्गया^४ यद्विषयग्रहः ।

तन्निभङ्गीति कथितं ऽयश्रं तिर्यगुदञ्चितम् ॥

विकृष्टं तदधो वक्रापाङ्गभागापसर्पणम् ।

विनतं^५ तदिति ख्यातमृज्वायतमधोगतम् ॥

उल्ल^६सत्पक्ष्मताराभ्रु स्फीतमित्यभिधीयते ।

२० अन्यत्र सोत्कमन्यत्र स्थितं व्यासङ्गि कथ्यते ॥

विक्षेपणं यद्भूतारापक्ष्मणां तद्विसंस्थुलम् ।

आयतं विस्फुरत्तारं विस्फारितमुदाहृतम् ॥

1 A B क्य यः । 2 A B तम् । 3 B क्षा । 4 A B C संज्ञा । 5 शदम् ।
6 C च्छ ।

- परिक्लिष्टपुटं स्लायत्तारं विलुलितं भवेत् ।
 प्रेमाद्रं मन्दविकसत्तारं ललितमीरितम् ॥
 कल्लोल इव यत्कान्तिविच्छेदस्तत्तरङ्गितम् ।
 कठोरं तद्यदुद्वाप्यमपि निर्बाप्य'वदृढम् ॥
- ५ वर्णाविभागो निद्रादेर्यस्य तत्कलुषं विदुः ।
 तत्तद्वर्णप्रभाहीनं यत्तद्रक्षमिति स्मृतम् ॥
 सहायान्वेषणपरं यत्तत्कातरमुच्यते ।
 मीलनोन्मीलना वृत्तिर्यत्र तच्चकितं भवेत् ॥
 वीक्षितं सर्वतोदिक्कं द्रुतं यत्तच्चलं भवेत् ।
 १० कोमलन्तु यदव्याजस्निग्धमुग्धावलोकितम् ॥
 तरलं तदिति प्राहुर्लोलत्ताराकनीनिकम् ।
 यद्विशेषानभिज्ञत्वं दृष्टे वस्तुनि तानि'तत् ॥
 यत्प्रीणयति दृष्टस्य मनस्तत्प्रणयि स्मृतम् ।
 द्रवीभूतं मनो यस्य दर्शने प्रेमगर्भि तत् ॥
- १५ परौत्सुक्यं विभाव्येत यत्र सोत्प्रासमेव तत् ।
 भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टे तत्सस्पृहं भवेत् ॥
 लहादि तद्दृष्टमात्रे यत् शोकादिव्यपनोदनम् ।
 गतप्रत्यागतं यत्र प्रेङ्खोलं तत्प्रचक्षते ॥
 धारावाहिकसञ्चारो यस्य तल्लोलमुच्यते ।
 २० एते विकाराः शृङ्गाररसस्यैवोपयोगिनः ॥
 एतेषु केचिद्भ्रमन्ते प्रायेणाद्धृतहास्ययोः ।
 उद्धर्तितं तद्विज्ञेयं भ्रुवोरूर्ध्वं प्रकल्पनम्^३ ॥

१ B C यद्वा । D निष्पिष्ट । २ C मानि । ३ B ध्वप्रकम्पनम् ।

विवृतोर्ध्वपुटान्तस्थतारमुद्धृतमुच्यते ।

उद्धृतान्तःपुटाक्षिप्ततारं यत्तद्विवर्तितम् ॥

निष्पन्दमानपक्षमाग्रताराशु स्तब्धमुच्यते ।

स्फुरद्विश्लिष्टपक्षमाग्रतारमुत्फुल्लमुच्यते ॥

५ ऊर्ध्वीकृतोल्लसत्तारमुल्लोलमिति कथ्यते ।

उद्धुरं विषयग्रासबद्धस्पृहमुदाहृतम् ॥

विश्लिष्टं शून्यविषयप्रवृत्तं क्रोधवेगतः ।

निष्ठुरं पुटयोरन्तस्तारयोर्लुठनं मुहुः ॥

अन्तःप्रौढाग्निसंशुष्यत्प्रभं शुष्कमुदाहृतम् ।

१० प्रकटभ्रुकुटीदृष्टिर्यत्र तत्कुटिलं भवेत् ॥

चटुलं तद्यदन्यत्र दुष्प्रेक्षं रक्षभावतः ।

अनवस्थितिरेकत्र यत्र तत्स्यात् ससम्भ्रमम् ॥

सञ्चारशून्यं दौर्बल्याद्यत्तज्जडमितीरितम् ।

विषयालोकनव्यग्रं सव्यग्रमिति कीर्तितम् ॥

१५ व्यथते विषयं द्रष्टुं यत्तत्सव्यग्रमुच्यते ।

शुष्यद्भूपुटपक्षमाग्रं यत्तान्तं तत्समीरितम् ॥

शून्यालोकनमार्तं स्यान्मलानं म्लायत्कनीनिकम् ।

निपतद्भूपुटं शुष्यत्प्रभं तप्तमुदाहृतम् ॥

यदश्रुलुलितालोकं मलिनं तदुदाहृतम् ।

२० मन्थरं तत्समाख्यातं यावच्छ्रुति विकस्वरम् ॥

तदेव बन्धुरं ख्यातं किञ्चिदुत्फुल्लतारकम् ।

स्फुरत्प्रभावं गम्भीरं धीरमित्युच्यते बुधैः ॥

1 A B तन । 2 B स्कन्ध । 3 A झवं । 4 A B न्यं तदुत्प्रेक्षम् । 5 A दानमय ।
B म्मातम्लायि ।

अनिश्चलं यच्छस्त्रास्तघातेऽपि तद्विक्रियम् ।

स्वभावालोकितं यत्र तदकृत्रिममुच्यते ॥

अविकारि विकारस्य हेतौ यत्तदनुत्पणम् ।

गृह्यते येन सूक्ष्मार्थस्तदसम्भ्रान्तमुच्यते ॥

५ अव्याजं तदिति प्राहुर्यदच्छलविलोकनम् ।

प्रौढरागावपाङ्गं यत्स्यात्तदनुपस्कृति ॥

भाषमाणमिवाभाति यत्सहर्षं तदुच्यते ।

सगर्वं तद्यदुत्फुल्लितारं स्थिरकनीनिकम् ॥

अपाङ्गकूणनं यत्र तदरोचकमुच्यते ।

१० यद्विन्नम्रपुटापाङ्गं तदनुत्सेकमुच्यते ॥

ऊर्ध्वाधःक्षिप्तसञ्चारो व्याविद्धमिति कथ्यते ।

अपाङ्गयोरधस्ताराविक्षेपो विद्धमुच्यते ॥

विकृष्टं तच्छून्यमेव यदाकाशावलोकनम् ।

अन्तर्बाष्पस्फुरत्तारं विनिगीर्णमुदाहृतम् ॥

१५ बहिस्ताराविनिष्क्रान्तैर्विनिष्क्रान्तमुदाहृतम् ।

अतस्मिस्तद्ग्रहो यस्य लोहितं तद्विलोभितम् ॥

एते दृष्टिविकारास्तु सम्यगलक्षणलक्षिताः ।

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यन्ते तद्विलोक्यताम् ॥

भावजा रसजाश्चापि तथा सञ्चारिभावजाः ।

२० षट्त्रिंशद्भूतेनोक्तास्ताः कथ्यन्तेऽत्र दृष्टयः ॥

स्निग्धा हृष्टा च दृष्टा च विस्मिता क्रोधिताऽपि च ।

दीना जुगुप्सिता चैव सभया भावदृष्टयः ॥

१ C पा । २ B गत । ३ D स । ४ A च्छम् । ५ B दि । ६ C प्र । ७ A वाह ।
८ A स्ते । ९ B वृष्ट । C वृष्टा ।

कान्ता सहास्या वीरा च साऽद्भुता रौद्रिका पुनः ।
करुणासहिता दृष्टिर्वीभत्सा सभयानका ॥

दृष्टयो रसजा होताः कथिता भरतादिभिः ।
दीना^१ च मलिना चैव भ्रान्ता लज्जा^२न्विता तथा ॥

५ ग्लाना च शङ्किता च व विषण्णा मुकुला तथा ।
कुञ्चिता चाभित^३सा च जिह्वा च ललिताऽपि च ॥

वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता^४ विप्लुताऽपि च ।
आकेकरा विशोका च त्रस्ता च मदिरा तथा ॥

इति विंशतिरुद्दिष्टा दशः सञ्चारिभावजाः ।
१० हर्षप्रसादललिता कान्ता मन्मथशालिनी ॥

विलसद्भ्रुकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरुच्यते ।
आकुञ्चितपुटापाङ्गा विभ्रान्तस्वल्पतारका ॥

अव्यक्तसञ्चारवती दृष्टिर्हास्ये प्रकीर्तिता ।
तसा^५ विकसिता क्षुब्धा^६ गम्भीरा समतारका ॥

१५ उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु^७ धीरा वीररसाश्रया ।
रोषरक्तान्तनयना स्फुरत्तारा विकस्वरा ॥

अक्षुब्धा स्यादचकि^८ता वीरा युद्धप्रहर्षणी ।
कुञ्चिताञ्चितपक्ष्माग्रा किञ्चिदुद्धृत्ततारका ॥

सद्यो विकस्वरान्ता च साऽद्भुता दृष्टिरुच्यते ।

२० क्रूरा रूक्षारुणोद्धृत्ता निष्टसपुटतारका ॥

भ्रुकुटीकुटिला दृष्टी रौद्रा रौद्ररसे स्मृता ।
पतितोर्ध्वपुटा सास्त्रा मन्युमन्थरतारका ॥

1 A क्षुब्धा । 2 B त्या । 3 A वृ । 4 B भ्रान्ता । 5 B C वर । 6 A स्वस्या ।
7 B णा । 8 C वा दृष्टिः । 9 C स्यादभिष्ट ।

नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ।

निकुञ्चितपुटापाङ्गा घृणोपप्लुततारका ॥

संश्लिष्टस्थिर^१पक्ष्मा च बीभत्सा दृष्टिरुच्यते ।

प्रोद्धत्तनिष्ठब्धपुटा स्फुरदुद्धत्ततारका ॥

५ दृष्टिर्भयानकाऽत्यन्तभी^२ता ज्ञेया भयानके ।

विशेषणाश्रया व्याख्या^३दृष्टीनां कथ्यते पुरः ॥

हर्षे निश्चलतारत्वं प्रसादे स्निग्धतारका ।

व्यक्तप्रसक्तिः कान्ता^४स्याल्ललिता सा च मन्थरा ॥

सन्न^५तापाङ्गसञ्चारवती दृष्टिः समन्मथा ।

१० अपाङ्गे तारविक्षेपः कटाक्ष इति कथ्यते ॥

अव्यक्तविकृतिर्दृष्टिर्गम्भीरेति प्रकीर्तिता ।

पक्ष्मणोरन्यसंश्लेषः^६कुञ्चितं विनते^७ऽञ्चितम् ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्ततारं यत्सौम्यं समविलोकने^८ ।

दुरा^९लोका भवेत्कूरा रुक्षा स्नेहविवर्जिता ॥

१५ निश्चलायत^{१०}निष्ठब्धा कुटिला सो^{११}प्रतारका ।

मन्थरा मन्दसञ्चारा कुञ्चिता त्र्यश्र^{१२}वीक्षणा ॥

बलात्कारेण विषयान् गृह्णती^{१३}स्यादुपप्लुता ।

व्याकोशमध्या^{१४}मधुरा स्थिरताराभिलाषिणी ॥

सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रसभावजा ।

२० चला हसितगर्भा च विशत्ताराऽनिमेषिणी ॥

किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ।

अपाङ्गे शौक्यभूयिष्ठा हासगर्भेति कथ्यते ॥

१ B संश्लिष्टस्थित । २ A B र्भीहि । ३ B यो यासाम् । ४ B C त्तिः । ५ A स्नि ।
६ B रस्यसङ्कोचः । ७ A B ता । ८ C क्ति । ९ B दूरा । १० A B पद । ११ A लोषी ।
१२ B त्र्यश्रु । १३ A ण्वाति । १४ B मया । C आत्मभ्य ।

सस्मिते तारके यस्याः स्मिता^१ विकसिता^२न्तरा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृसा दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥

अवज्ञागर्भिणी दृष्टिर्दृसेति परिभाष्यते ।
अनभिव्यक्तविकृतिः विषये सत्त्वभूयसी ॥

५ यन्नापह्रियते दृष्टिर्विषयैरपहारिभिः ।
तदेव स्थैर्यमित्युक्तं दृष्टेः सर्वत्र कोविदैः ॥
विस्मयोत्फुल्लतारा च हृष्टोभयपुटाश्रिता ।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥

रुक्षा^३ स्थिरोद्धृतपुटा विष्टब्धोद्धृततारका ।
१० कुटिला भ्रुकुटोदृष्टिः क्रुद्धा क्रोधेऽभिधीयते ॥
उत्तब्धपक्ष्मरुद्धा या स्रस्तारा च जलाविला ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥

रुच्येऽपि विषये दृष्टेरौदासीन्यं ह्यदीनता ।
सङ्कोचि^४तपुटा श्यामा दृष्टिर्मीलिततारका ॥

१५ पक्ष्मेन्मेषात्समुद्भिन्ना^५ जुगुप्सयां जुगुप्सिता ।
विस्तारः स्थात्ततो हासः^६ सङ्कोच इति कथ्यते ॥
छायावैगुण्यमेव स्याद्दृष्टेः दयामत्वमुच्यते ।
तारापुटभ्रुवां^७ कम्पादुद्भिन्नेति विभाव्यते ॥

जुगुप्सिता च विज्ञेया विषयादपरागिणी ।
२० विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ॥
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ।
इति स्वरूपतः प्रोक्ता दृष्टयो रसभावजाः ॥

1 A स्य स्कीता । B तस्यात् स्थिरा । 2 A सद । 3 C कूरा । 4 A एकाक्षि ।
5 A द्विभा । 6 B हास । 7 B भ्रुवां ।

तारा समपुटा स्निग्धा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
बाह्यार्थाग्राहिणी इयामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥

प्रस्पन्दमानपक्षमाग्रा नात्यन्तमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिः पिहिततारका ॥

५ मलिना कथ्यते दृष्टिः क्षरदुष्णाश्रुदूषिता ।
'अमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ॥

सन्ना पतिततारा च दृष्टिः श्रान्तेति कथ्यते^१ ।
प्रम्लापनं भवेच्छोषः क्षामत्वमविकासिता ॥

निश्चेष्टता तारकाश्रुपुटानां साद उच्यते ।
१० किञ्चिदञ्चितपक्षमा या पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया ॥

त्रपाऽधोगततारा च दृष्टिर्लज्जावती भवेत् ।
म्लानश्रुपुटपक्षमा च शिथिला मन्दचारिणी ॥

क्लमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिरुदाहृता ।
अस्पष्टतारासञ्चारो दृष्टेः शैथिल्यमुच्यते ॥

१५ किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता ।
गूढा चकिततारा च शङ्किता^३ दृष्टिरुच्यते ॥

विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ताऽनिमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्ठब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥

स्फुरिताश्लिष्टपक्षमाग्रा मुकुलोर्ध्वपुटान्विता ।
२० सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥

अनिकुञ्चितपक्षमाग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
सन्ना पतिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥

1 C omits two lines । 2 A दृष्टिः श्रान्ता प्रकीर्तिता । 3 A मुकुला ।

मन्दायमानतारा या पुटैः प्रशिथिलैस्तथा ।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥
लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्मिरीक्षिणी ।
गूढोद्धर्तिततारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥

५ मधुरा कुञ्चितान्ता च सस्मिताऽन्तर्विकासिनी ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता भवेत् ॥

वितर्कोद्धर्तितपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
अधोगतविकारा च दृष्टिरिष्टा वितर्किता ॥

अर्धव्याकोगतारा च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
१० स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥

अनवस्थिततारा च विस्तीर्णोत्फुल्लमध्यमा ।
विभ्रान्ततारका दृष्टिर्विभ्रान्तेति हि कथ्यते ॥

पुटौ प्रस्फुरितौ यस्या निष्ठब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्धृततारा च दृष्टिरिष्टा तु विप्लुता ॥

१५ आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरिष्यते ॥

त्रासादुद्धर्तितपुटा मुहुः कम्पिततारका ।
२० त्रासादुत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥

भयचिन्ताश्रुशून्या स्याद्वैवर्ण्यं मलिना भवेत् ।
निर्वेदे च श्रमे श्रान्ता स्वेदे लज्जासु लज्जिता ॥

ग्लाना दृष्टिरपस्मारव्याधि^१ग्लानिषु वर्तते ।
शङ्काविषादयोर्ज्ञेया शङ्किता च विषादिनी ॥

दृष्टिर्मुकुलिता स्वप्नसुखनिद्रासु वर्तते ।
कुञ्चिता सूचितानिष्टा दुष्प्रेक्षाऽक्षिव्यथासु च ॥

५ अभितसा च निर्वेदे त्वभिघाताभितापयोः ।
जिह्वा दृष्टिरमूयायां जडतालस्ययोर्भवेत् ॥

ललिता हर्षधृत्योः स्यात्स्मृता तर्के वितर्किता ।
आह्लादेष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ॥

विभ्रान्तदृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमेऽपि च ।
१० विह्वता^२ चापलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ॥

आकेकरा दुरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च ।
विबोधामर्षगर्वौघ्यमतिषु स्याद्विकासिता^३ ॥

त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्म^४देषु मदिरा भवेत् ।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥

१५ त^५था भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ।
स्वरूपं विनियोगश्च दृष्टीनां प्रतिपादितः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
नाथकनायिकाभेदतत्तदवस्थातदाश्रय-
रसभावदृष्टिविकारादिवर्णनं
नाम पञ्चमोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठोऽधिकारः ।

अनुभूतिप्रकाराश्च रसानां गतयोऽपि च ।
आभासाश्च रसानाश्च तेषामन्योन्यमेलनम् ॥

तद्विकल्पादयोऽन्येऽपि भावा वाक्यार्थताऽपि च ।
अत्राभिधीयतेऽस्माभिः कल्पवल्लयानुसारतः ॥

५ उत्पन्ना रतिरेकत्र प्रथमं दर्शनादिभिः ।
दीप्यमाना विभावैः स्वैस्तत्सान्निध्यादिकल्पितैः ॥

कटाक्षवीक्षणोद्यानगमनार्थानुबन्धिनी ।
तद्दर्शनोपजनितैः स्मृतिहर्षमदादिभिः ॥

वागारम्भानुभावेन दीप्यमानाऽनुवर्धते^१ ।
१० तद्दर्शनाद्दीप्यमानकम्परोमोद्गमादिभिः ॥

हृदारम्भानुभावेन शृङ्गारं विशिनष्टि सा ।
त्रिधाऽनुभावानुबन्धा रसोत्कर्षं यथारति ॥

पुण्यन्त्यन्यत्र विद्वद्भिरेवमेव विलोक्यताम् ।
अष्टधा गतिरेतेषां रसानां कथ्यते बुधैः ॥

१५ आश्लेषलीनविच्छेद^२ सूक्ष्मव्यतिकरस्थिराः ।
होभनश्च समश्चे^३ति सर्वत्राभिनयाश्रयाः ॥

१ B गोऽनुवर्धते । २ B दा । ३ B ने ।

रसस्य वर्तमानस्य स्वसामग्रीसमेन च ।
अन्येन सङ्गतिः स्याच्चेदयमाश्लेष उच्यते ॥

रसोऽनुभूयमानश्चेद्रसान्तरतिरस्कृतः ।
अन्यरागाग्नितृप्तो वा स लीन' इति संज्ञितः ॥

५ विच्छिन्नमध्यः प्रबलैर्विरुद्धैर्हेतुभिः क्वचित् ।
पुनश्चेन्नानुवृत्तः^२ स्यात्स विच्छेद इतीरितः ॥

आलम्बनगुणस्थैर्यात्संस्कारस्यानुवर्तनात् ।
योऽनुयाति विलीनो यः स सूक्ष्म इति कथ्यते ॥

समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा ।
१० रसश्चेद्व्यतिकीर्येत^३ स तु व्यतिकरः स्मृतः ॥

आविर्भूय तिरोभूय रसमध्ये क्वचिद्रसाः^४ ।
आपादयन्ति प्रथमे स्थैर्यं चेत्स स्थिरः स्मृतः^५ ॥

समकालसमुत्पत्तेः समकालानुभूतिभिः^६ ।
स्थायिनोः सात्त्विकादीनां साम्याच्च सम ईरितः ॥

१५ विरोधिभिन्नशत्रूणां रसानां सङ्करेऽपि च ।
महिम्ना शोभते स्वेन यः स शोभन ईरितः ॥

हास्याभिभूतः शृङ्गारस्तदाभासो भविष्यति ।
हास्यो बीभत्समिलितो हास्याभास उदाहृतः ॥

वीरो भयानकाविष्टो वीराभास इतीरितः ।
२० बीभत्सकरुणाश्लेषाद्द्रुताभास उच्यते ॥

रौद्रः शोकमयाविष्टो रौद्राभास इतीरितः ।
हास्यशृङ्गाररसचितः करुणाभास उच्यते ॥

1 A B जील । 2 A रक्तः । 3 B त्वेत । 4 B सम । 5 A चेति स्थिरः
वृत्ता । 6 B वः ।

बीभत्सोऽद्भुतशृङ्गारी बीभत्साभास उच्यते ।

रौद्र^१ बीरानुषक्तश्चेदाभासः स्याद्भयानके^२ ॥

रक्ता^३ परक्तयोश्चेष्टा यतो^४ हासकरी वृणाम् ।

दृष्टा श्रुता सूचिताऽपि शृङ्गाराभासकारि^५का ॥

५ पूयशोणितमांसादिविष्टालेपादयोऽपि च ।

हास्यं भिन्दन्ति यत्रैते स हास्याभास ईरितः ॥

सभासु योषितां मध्ये शूरमानस्य कस्यचित् ।

भयात्पलायनं युद्धाद्वीराभास उदीरितः ॥

दिव्यादिदर्शनेऽस्त्रा^६ दिलेपोरस्ताडनादयः^८ ।

१० अद्भुतं घ्नन्ति यत्तस्मादद्भुताभास इष्यते ॥

अवज्ञाक्षेपवाक्या^९ दिरौद्रकर्मकृतोद्यमः ।

बिभेति शोचति यदि स रौद्राभास उच्यते ॥

शोचतो हास्यशृङ्गारभूयिष्ठं चेष्टितं यदि ।

स एव करुणाभासस्तद्भावश्चेत्स्वभावजः ॥

१५ यत्तु बीभत्सरूपस्य सम्भोगो वनिताजनैः ।

रूपयौवनसम्पन्नैर्बीभत्साभास उच्यते ॥

बिभ्यतो^{१०} यत्र दृश्येत वीररौद्रादिभाषितम्^{११} ।

भयानकाभास इति कविभिः प्रविचिच्यते ॥

भागद्वयं प्रविष्टस्य प्रधानस्थैकभागता^{१२} ।

२० रसानां दृश्यते यत्र तत्स्यादाभासलक्षणम् ॥

प्रथमं दृश्यते यत्तु श्रूयते सूच्यतेऽपि वा ।

तत्प्रधानमिति प्राह्व रसप्राधान्यवेदिनः ॥

१ B C क्षौ । २ A B कः । ३ A रक्ता । ४ B स्तौ । ५ B C घृ । ६ B तारि ।
७ C त्रा । ८ C दि वत् । ९ A हास्या । १० A विभुतो । ११ B वितः । १२ A वः ।

सममन्तरितो भावैरपि बाध्यन्तर्गैर्यदि ।
एकरूपप्रवृत्तो यः स प्रधानो भविष्यति ॥

आद्यन्तयोर्द्विगुणितः स्वेतरैः स्वयमादिभिः ।
मध्यगो वा भवेत्सम्यक्स रसाभासतामियात् ॥

५ पौर्वापर्येण भावाः स्युः समा यदि मिथो द्वयोः ।
तदेव रसविद्वद्भीरसमेलनमुच्यते ॥

शृङ्गारवीरयोः सम्यग्भवेदन्योन्यमेलनम् ।
रौद्रबीभत्सयोस्तद्वत्तथैवाद्भुतहास्ययोः ॥

भयानकस्य करुणस्य स्यादन्योन्यमेलनम् ।
१० रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम् ॥

प्रथमं यो रसः ख्यातः स प्रधानो भविष्यति ।
द्वयोः प्रवेशे संसर्गो भावो यदि समो भवेत् ॥

द्वित्राणामपि संसर्गसाम्ये सङ्कर उच्यते ।
तेषामेकत्र बाहुल्यं प्रधाने यत्र दृश्यते ॥

१५ आद्यन्तयोः प्रगुणितः स प्रधानो भविष्यति ।
इत्थं स्वतन्त्रैराभासैर्मिलितैः सङ्करै रसैः ॥

तारतम्यं विजानीयात्सम्यग्रागापरागयोः ।
एवं विभाव्य कविभिः काव्यबन्धो विरच्यताम् ॥

विलोकिताः काव्यबन्धा रसभावविवेचकैः ।

२० कवेः प्रयत्नसाफल्यं कीर्तिं पुष्पन्ति शाश्वतीम् ॥

एवंरूपं प्रकारञ्च देशं कालमृतुं वयः ।

प्रकृतिं भावलिङ्गे च ज्ञात्वा विद्याद्रसस्थितिम् ॥

1 A न्तर । C रति बाध्यन्त । 2 B नः । 3 C omits three lines । 4 B स्य । 5 B ने । 6 B च । C नि । 7 A B क्यताम् । 8 C न्य । 9 C कृता ।

एवंप्रकारानालोक्य समाकर्ण्यानुभूय च ।
परेभ्यो दर्शयन्नेवं श्रावयन्ननुभावयन् ॥

सर्वप्रकारैः सम्पूर्णकामः सन्तुष्टमानसः ।
प्राप्नोति मुक्तिं चरमे शान्तेनैव रसेन सः ॥

५ शान्तो विषयहेयत्वदर्शनश्रवणादिभिः ।
धर्माख्यानपुराणैश्च पुण्यतीर्थावगाहनैः ॥
पुण्याश्रमनिवासैश्च योगिभिर्नित्यसङ्गमैः ।
जडान्धबधिरादीनां तारतम्यावलोकनैः ॥

व्याधिदारिद्र्यमरणैर्नारकयायातनाश्रुतैः ।
१० पुण्यक्षयप्रपतनकुयो^१निश्रयणादिभिः^२ ॥

क्लेशप्रयत्नवैफल्यादुःखत्रितयघा^३तनैः ।
इत्यादिभिर्विभावैः स्याच्छमात्मा कस्यचिद्रसः ॥

यथाशक्ति परित्राणं दुःखिनामविशेषतः ।
विना रागेण सर्वत्र सुखिनामनुमोदनम् ॥

१५ शाकमूलफलैरन्यैः शरीरस्थितिसाधनम् ।
व्रतोपवासनियमो वल्कलाजिनधारणम् ॥

अहिंसा सर्वभूतानामविशेषादनुग्रहः ।
अङ्गेषु कार्म्यं कार्कश्यं स्नानं त्रिषवणोचितम् ॥

ऋज्वायतासनं ध्यानं नासाग्राहित^४लोचनम् ।
२० विषयेभ्यो नियमनमिन्द्रियाणां निवृत्तये ॥

इत्यादयो विशेषाः स्युः प्रायः शान्ते^५षु योगिषु ।
मानापमानयोः शोकहर्षयोः सुखदुःखयोः ॥

समवृत्तितया प्रायो नानुभावा भवन्ति हि ।

आनन्दवाष्परोमाञ्चस्वेदस्तम्भाः स्युरेकदा ॥

शान्तानुभावो रोमाञ्च एक एवेति केचन ।

नो^१पकुर्वन्ति शान्तस्य भावाः सञ्चारिणो यतः ॥

५ तस्मान्छान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते ।

निवृत्ते विषयासङ्गे स्वान्ते शान्तिमुपेयुषि ॥

निर्वेदादेरनुदयादनुभावो न दृश्यते ।

अतो हर्षाद्यनुभवराहित्याद्विकलाङ्गता ॥

अस्तीति सत्तामात्रेण प्रायः शान्तो विभाव्यते ।

१० यतो न भावोऽभिनयो न शक्यो नाट्यकर्मणि ॥

शमे स्थायिनि तत्र स्युर्भावा हर्षादयः कथम् ।

अतोऽयं विकलप्रायस्तथापि श्रेष्ठ उच्यते^३ ॥

प्रकृष्टस्योपयोगित्वात्पुरुषार्थस्य^४ देहिनाम् ।

यथाविभव^५माख्याता रसा भावास्तदुद्भवाः ॥

१५ अथैषां देशकालादिदर्शनश्रवणादिभिः ।

अनुभावाः स्वसंवेद्यास्तान्स^६म्यगभिजानते ॥

देशादयो विभावास्तु हर्षादीन्व्यभिचारिणः ।

आलम्बनविभावेषु जनयन्ति यथाबलम्^७ ॥

जनयन्ति हि ते तत्तच्चेष्टां तेषु परस्परम् ।

२० चेष्टाभिरनुमीयन्ते ह्यनुभावा विशारदैः ॥

भावा विनैव चेष्टाभिर्न दृश्यन्ते कदाचन ।

तस्माच्चेष्टाविशेषज्ञो भावुको रसिको भवेत् ॥

१ A ना । २ B त्वं वि । ३ B शमो विद्वद्भिरीरितः । ४ B यस्य च । ५ B हित ।
६ A स्तास्व । B स्तत्स । ७ B विषम् ।

कृत्रिमोऽकृत्रिमश्चेति द्विधा देशो विभाव्यते ।

कृत्रिमा नगरग्रामपल्लीजनपदादयः ॥

अकृत्रिमाः सरिच्छैलवेलाऽरण्यादयस्तथा ।

^१अकृत्रिमास्तु शिल्पज्ञः क्रियन्ते कृत्रिमाः क्वचित् ॥

५ कृत्रिमा अपि तद्वत्तैर्विरच्यन्तेऽप्यकृत्रिमाः ।

कालो बसन्तवर्षादिर्बहुभेदः प्रकल्प्यते ॥

लवा^२दिभेदादेतेषु विनोदाः स्युर्महोदयाः ।

विनोदा बहवः सन्ति शृङ्गारे हास्यवीरयोः ॥

रौद्रेऽपि क्रमशोऽन्यूना भवन्ति सुखिनां नृणाम् ।

१० बीभत्से नायकाभासविनोदः शस्यते क्वचित् ॥

भयानके च शान्ते^३ च विनोदो नैव दृश्यते ।

एतौ विनोदनीयौ स्तः सुहृदादिभिरेकदा ॥

अष्टमीचन्द्रशक्रार्चा^४ वसन्तमदनोत्सवाः ।

बकुलाशोकविहृतिः^५ शालमलीमूलखेलनम् ॥

१५ एते वासन्तिकाः प्रायो विनोदा रसिकोचिताः ।

उद्यानयात्रा सलिलक्रीडा पुष्पापचायिका ॥

नवान्नखादिका^६ चूतमाधवीनवसङ्गमः ।

एते प्रायो विनोदाः स्युर्निदाधे सुखभोगिनाम् ॥

क्रीडाशिखण्डिलास्यश्च कादम्बकलहो मिथः ।

२० नवाम्बुदाभ्युद्गमनं नवोदा^७भ्युद्गमोत्सवः ॥

कालागरुदुमोल्लासिनवपल्लवभञ्जनम् ।

एते विनोदाः कथिताः प्रावृषि प्रीतिमेयुषाम् ॥

१ Comits two lines । २ A देवा । B C देशा । ३ A शोके च । ४ B वक्राच ।
B वृद्धती । ५ B वातिका । C विरा । ७ A B C बोढा ।

चतुर्थीकन्दुकक्रीडा चन्द्रिकालालनोद्यमः^१ ।

मृणालवारिकङ्कलि^२ हंसलीलावलोकनम् ॥

यक्षरात्रिबलिक्रीडासरित्पुलिनकेलयः ।

एते विनोदाः कविभिः प्रायः शरदि कल्पिताः ॥

५ प्राबोधिका देवतानां दोलालीलावलोकनम् ।

मातुलुङ्गफलैस्तत्तत्पानकासवकौशलम् ॥

क्रीडाशकुन्त^३ सङ्घातबालातपविनोदनम् ।

एते विनोदाः कथिता हेमन्ते काव्यवेदिभिः ॥

आलापाभ्यसनक्रीडा शुकशारिकयोर्मिथः ।

१० बालकुक्कुटमेषादियुद्धनैपुणदर्शनम् ॥

पुराणशीथुपानादिनवान्नोत्सवकल्पना^४ ।

इत्यादयो विनोदाः स्युः शिशिरे रागदीपनाः ॥

स्थिरानुरागधोर्यूनोर्विनोदैरेवमादिभिः ।

परस्परोपचारैश्च सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ॥

१५ स सम्भोगश्चतुर्धा स्याद्भुजिधात्वर्थयोगतः ।

भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु ॥

नवरागानन्तरजः पाल्योऽभीष्टोपचारतः ।

मानानन्तरसम्भोगः कौटिल्यं न^५ त्यजेत्कचित् ॥

हृद्यः प्रवासानन्तर्यो हृद्यान्नाभ्यवहारवत् ।

२० करुणानन्तरभवः सविस्^६म्भानुभूतिकृत् ॥

स मितः सङ्करश्चैव सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ।

इत्याद्याः कवयः प्रायः^८ चतुर्णां च प्रयुज्यते ॥

१ A लल्लोद्दमः । २ A खादिका केचित् । C वेदिका केलि । ३ B नि । ४ AB कव ।
५ A म्पत्ता । ६ C त्यागि । ७ A वार । ८ A काव्ये ।

नवानुरागे युवभिरुपचारः ससाध्वसैः ।
मितं प्रयुज्यते यस्मात्तत्तस्स मितं उच्यते ॥

मानानन्तरसम्भोगो व्यलीकादिस्मृतेः पुनः ।
सङ्कीर्यते यतस्तस्मात्स सङ्कर इतीरितः ॥

५ सम्पन्नकामैरायातैः प्रोषितैरुपभुज्यते ।
सम्पन्न एव यत्तस्मात्सम्पन्न इति कथ्यते ॥
प्रत्युज्जीवनहर्षादेः प्रवृद्धो मृतजीवतोः ।
दीपनातिशयैर्दीप्तः सम्भोगः स्यात्समृद्धिमान् ॥

स्नेहो यत्र भयन्तत्र यत्रेष्ट्या मदनस्ततः ।
१० वैमनस्यं व्यलीकश्च स्नेहतो भयतो भवेत् ॥

ईष्ट्या^१या मदनाच्चापि विप्रियं मन्युरुद्धवेत् ।
यन्म्लायति मनस्तापादातपम्लानसस्यवत् ॥

तद्वैमनस्यं स्नेहेऽपि स्नेहालम्बनदोषतः ।
सरसव्रण^२सम्भिन्नं रात्रिजागरणालसम् ॥

१५ प्रियं प्रभाते पश्यन्त्या वैमनस्यं प्रजायते ।
रोषः स्वेदश्च कम्पश्च मुखे वैवर्ण्यमेव च ॥
मा स्प्राक्षीः शोभनं साधु गच्छेति वचनं भवेत् ।
अभीप्सितार्थानुत्पत्तिर्व्यलीकमिति कथ्यते ॥

निवार्यमाणोऽपि पुनः^३ पुनरायाति यो बलात् ।
२० सङ्घर्षान्मत्सरात्तस्या व्यलीकमुपजायते ॥

निधाय वामं हृदये करमन्यं विधून्वती ।
त्वमिहास्व वयं याम इति रोषाद्भवीति च ॥

प्रतिश्रुतार्थनिर्वहणं यत्तद्विप्रियमुच्यते ।
यावज्जीवमहं दासस्त्वमेव च मम प्रिया ॥

इत्युक्त्वा योऽन्यथा कुर्याद्विप्रियं तत्र जायते ।
रुदितं क्रोधहसितं तादिप्रेषणं मुहुः ॥

५ सबाष्पं सशिरःकम्पं कृतं साध्विति वक्ति च ।
मान्यावमानिता मन्युरवबोधनिरोधकृत् ॥

सपत्नीरतिसम्भोगे सौभाग्यं बहुशो वदन् ।
दृश्यते च पतियस्यास्तत्र मन्युः प्रजायते ॥

शङ्कते बाष्पपूर्णाक्षी रशनादि क्षिपत्यधः ।
१० वलयादि मुहुर्बाहोः परिवर्तयति द्रुतम् ॥

अभाषमाणा शयने तूष्णीं शेतेऽवकुण्ठिता ।
एवं प्रवृद्धमन्यूनां स्त्रीणां भवति विक्रिया ॥

सापराधे प्रिये दृष्टे सलज्जे च सशङ्किते ।
सोपालम्भैर्वचोभिस्तमीर्ष्यार्थैः खेदयेन्मृदु ॥

१५ न निष्ठुरं वचो ब्रूयान्नातिक्रुध्येत्कदाचन ।
न चातिपरिहासः स्यात्सखीभिस्तेन वा कचित् ॥

बाष्पोन्मिश्रैर्वचोभिस्तमात्मनिक्षेपमन्थरैः ।
प्रतिब्रूयादुरस्थेन पाणिना स्निग्धवीक्षितैः ॥

निश्वासैः सशिरःकम्पैः कटीहस्ततयाऽपि च ।
२० अपराधैर्महीलेखागणितैस्तर्जनैरपि ॥

एभिरेव रतिर्यूनोर्भूयः स्याद्भूयसी मिथः ।
एवं प्रणयरोषैश्च भूयोभूयः समागमैः ॥

प्रभृद्धो दीपनैर्दीप्तः शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते ।
वैमनेस्यादयो भावाः शृङ्गारस्योपशोगिनः ॥

प्रयुञ्जते चेदन्यत्र गौण्या लक्षणयाऽथ वा ।
यदैकत्रानुभूयन्ते युगपत्तत्तदिन्द्रियैः ॥

९ विषयाः सुखरूपेण पुष्यन्ति हि तदा रतिम् ।
शिरः पार्श्वोन्नतं दृष्टिः किञ्चित्साचीकृता भवेत् ॥

तर्जनी कर्णदेशस्था शब्दस्य श्रवणे नृणाम् ।
हस्तो गण्डाश्रितो नेत्रे किञ्चिदाकुञ्चिताश्रिते ॥

उत्क्षेपश्च भ्रुवोः कम्पः स्पर्शो रोमाश्चविक्रिया ।
१० त्रिपताकः करो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिदानने ॥

आकेकरा भवेद्दृष्टी रूपालोकनकर्मणि ।
उत्फुल्ला नासिका किञ्चित् नेत्रे किमपि कुञ्चिते ॥

एकोच्छ्वासश्च भवति रसगन्धसमागमे ।
इन्द्रियार्थश्च मनसा भाव्यते त्वनुभावितः ॥

१५ मनसस्त्रिविधो भावः कथ्यते सर्वसूरिभिः ।
इष्टोऽनिष्टश्च मध्यश्चेत्येवं त्रेधा विभिन्यते ॥

इष्टे तु विषये गात्राह्लादनैः पुलकोद्गमैः ।
मनोहराभिश्चेष्टाभिरिष्टं भावं विनिर्दिशेत् ॥

अनिष्टे विषये तत्र नासाग्राश्रितकूणनम् ।

२० शिरसश्च परावृत्तिरप्रदानश्च चक्षुषः^३ ॥

गात्रस्तम्भो जुगुप्सा च भावेऽनिष्टे भवन्ति हि ।
न सौमुख्यं न वैमुख्यं^४ नातिहर्षो न कुत्सनम् ॥

१ A B भगवत्पादोन्नता । २ A प्रस्थित । ३ A वा । ४ A न सौमुख्यं न च वैमुख्यम् ।

माध्यस्थ्यं मनसो ह्येवं मध्यस्थे विषये भवेत् ।
कथिता ये त्वभिनया विषयानुभवात्मकाः ॥

तेऽपि^१ दूरसमीपस्थसूक्ष्मव्यवहितात्मना ।
पृथक्स्थितास्त्वेकदा^२ स्युः कदाचित्स्युः समुच्चिताः ॥

५ प्रियापराधे याः^३ काश्चिदवस्थाः कथिता अपि ।
विशेषः कथ्यते तासां कल्पवल्गुनुसारतः ॥

यूनोस्तु रक्तयोर्मनविरहे गोत्रवैकृते ।
विवेष्टनं प्रियस्पर्शं निर्भर्त्सनमभाषणम् ॥

शय्यान्ते च पराक्शय्या स्वेदो गद्गद^४भाषणम् ।
१० एते प्रायेण भावाः स्युर्भोगाङ्गे श्रेष्ठ^५योषिताम् ॥

अवाङ्मुखमवस्थानं निश्वासा बाष्पमोचनम् ।
विलोकनञ्च सख्यादेः^६ साधु साध्विति भाषणम् ॥

एते भावाः स्युरुत्स्वप्नापराधे गोत्रवैकृते ।
उत्थानं शयनाद्दूरशयनञ्च विवेष्टनम् ॥

१५ अपाङ्गविगलद्वाष्पमन्तस्तम्भितरोदनम् ।
एते विशेषतः स्वप्नापराधे स्युर्मनोहराः ॥

एवं मानवियोगे स्युः प्रवासविरहे पुनः ।
आकस्मिके तु हृत्कम्पो मूर्च्छा संज्ञा भ्रमः स्मृतिः ॥

तदन्वेषणचिन्ता च तत्पथाशाविलोकनम् ।
२० विरहे सम्भ्रमोत्थे तु विषयापरिनिश्चयः ॥

दैविके कार्श्यसन्तापदेवतार्चनजागराः ।
वैवर्ण्यमङ्गदाहश्च प्रलापो^७ऽश्रुविनिर्गमः ॥

१ B वि । २ C स्तुतकाः । ३ B धजाः । ४ A ह्रम । ५ A चेष्ट । ६ A सख्यसौ ।
७ B ने । ८ A तापो ।

आकस्मिकवियोगे स्युर्विकाराश्चैवमादयः ।

विरहे बुद्धिपूर्वे तु जाड्यनिर्वेददीनताः ॥

वैवर्ण्यकाश्यमालिन्यसन्तापज्वरमूर्च्छनाः ।

व्याध्युन्मादविषादाश्च शापेऽप्येते च कीर्तिताः ॥

५ मध्यमानान्तु नारीणामीर्ष्यारोषोत्तरं वचः ।

सोपालम्भश्च परुषं मानादिषु विभाव्यते ॥

अधमानां तु नारीणां केशाकर्षणताडनम् ।

बन्धनं परुषं वाक्यं प्रायः सर्वत्र दृश्यते ॥

आस्व^१वस्थासु कथिता ये ये भावाः पृथक्पृथक् ।

१० अयोगविरहस्यैते कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥

एवं विभाव्य बध्नन्तु^२ प्रबन्धान्कविपुङ्गवाः ।

अन्यथा यदि वैरस्यं जनयन्ति मनीषिणाम्^३ ॥

एवमुक्तस्वरूपाणां रसानामर्थतत्त्वतः ।

वाक्यार्थता व्यङ्ग्यता च^४ कथ्यते शास्त्रवर्त्मना ॥

१५ रसवन्ति हि काव्यानि सालङ्काराणि कानिचित् ।

एकेनैव प्रयोगेण निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥

यथा गङ्गादिसलिलं नानारूपरसात्मकम् ।

आत्मभावं नयेदन्तः प्रविष्टं लवणाकरः ॥

भावो भावान्तराण्यात्मभावं स्थायी तथा नयेत् ।

२० वेधकैः स्वेतरेषाञ्च भावैः स्वैरतिरस्कृतः^५ ॥

यावत्प्रबन्धानुवृत्तः स्थायी रत्यादिरुच्यते ।

एकस्मिन्नसयोर्वाक्ये मुक्तके कुलकादिषु ॥

१ C कोमा । २ B त्ति । ३ A B णः । ४ A दिः । ५ B तम् ।

द्वयोरुपनिपातेऽन्यः प्रधानमितरो गुणः ।
द्वयोस्तुल्यवदुत्पत्तौ संसर्गालङ्घतिस्तु सा ॥

काका विशेषणेनाथ विभावादिवलेव वा ।
प्राबल्यं यस्य दृश्येत तस्य प्राधान्यमिष्यते ॥

५ यत्र काकुविशेषोऽपि न स्यात्तद्दुष्टमेव हि ।
तुल्यवद्भावयुगलप्रतीतिर्यत्र दृश्यते ॥

श्लेषरूपेण तद्वाक्ये वाक्यद्वित्वस्य दर्शनात् ।
रसभेदप्रतीतिस्तु यदि स्याद्गुण एव सः ॥

निर्वेदादेरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम्^१ ।
१० वैरस्यायैव तत्पोषः तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥

प्रकाशानन्दचिद्रूपां रसतां प्रतिपद्यते ।
प्रकृष्यमाणो यो भावः स स्थायीति निगद्यते ॥

काव्योपात्तैर्विभावादिभावैः समुपबृंहितः ।
स्थायी रसात्मतां यातस्तत्र वाक्यार्थतामियात् ॥

१५ वाच्या^३ प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा क्रि^४या यथा ।
वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरे^५ ॥

शब्दोपात्तक्रिया ज्ञाताऽथवा प्रकरणादिभिः ।
कारकादिविशिष्टैव यथा वाक्यार्थतामियात् ॥

तथा विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिः ।
२० स्थायी विशिष्टः काव्यादिवाक्यार्थो भवति स्फुटम् ॥

तेन रस्यादिशब्दानामप्रयोगेऽपि^५ कुत्रचित् ।
रसभावप्रतीतिस्तु तत्तद्वाक्येषु सेत्स्यति ॥

१ B छी । २ D तथा । ३ AB वा । ४ A क्रि । ५ B नो प्रयोगेऽपि च ।

सम्बन्धो रसकाव्यादेस्तद्वाक्यार्थतया भवेत् ।
काव्यं सामाजिकोद्देशप्रवृत्तमिति यत्ततः ॥

तत्रत्यरसमेवास्य वाक्यार्थमिव मन्यते ।
काव्यादिबन्धबद्धस्य रसस्य स्थायिनोऽपि च ॥

५ वाक्यार्थत्वञ्च शब्दार्थसम्बन्धादवगम्यते ।
सम्बन्धो द्वादशविधः स्मृतः शब्दार्थयोर्बुधैः ॥

द्वादशधा सम्बन्धः शब्दस्यार्थस्य यः स साहित्यम् ।
त्रिस्कन्धः स चतुर्भिस्तनुभिः स्याच्चतुश्चतुर्भिश्च ॥

वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यप्रविभागाविहोदितौ ।
१० ततो व्यपेक्षासामर्थ्यान्वयाश्चैकार्थभावना ॥

दोषहानं गुणादानं तथाऽलङ्कारयोगिता ।
रसावियोग इत्येते सम्बन्धाः कथिता बुधैः ॥

वृत्तिस्त्रिधा पदार्थेषु पदानामुच्यते बुधैः ।
अभिधा लक्षणा गौणीत्येतासां रूपमुच्यते ॥

१५ शब्दशक्तिपरामर्शात्तद्व्यापारात्मिका बुधैः ।
अभिधेये प्रवृत्तिर्या सा वृत्तिरभिधोच्यते ॥

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
सैषा विदग्धवक्रोक्तिजीवितं वृत्तिरिष्यते ॥

क्रोशन्ति मन्त्रा इत्यादौ सा वृत्तिरवगम्यते ।
२० लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

सा^१ सिंहो देवदत्तोऽयमित्यादाववगम्यते ।
रुद्धा यत्ना^२सदर्थोऽपि लोके शब्दो निवेशितः ॥

1 A reads त्रिस्कन्धः स चतुर्भिः स्याच्चतुर्भिश्च । 2 B स । 3 B त्र ।

स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद्गौणोऽन्यत्र स्खलङ्गतिः ।
आसां स्वरूपं वक्ष्यामः परस्ताच्च सविस्तरम् ॥

शब्दार्थयोः समन्यूनाधिकताभेदतस्त्रिधा^१ ।
विवक्षा सा तु सन्दर्भे कविभिस्तु नियम्यते ॥

५ कचिदर्थस्य विस्तारः कचिच्छब्दस्य विस्तरः ।
तुलाधृतमिवैकत्र साम्यं शब्दार्थयोः कचित् ॥

कचित्स्वल्पेऽप्यर्थे^३ प्रचुरवचनैरेव रचना
कचिद्वस्तु स्फारं कतिपयपदैरर्पितरसम् ।

यथावाच्यं शब्दाः कचिदपि तुलायामिव धृताः
१० त्रिभिः कल्पैरेवं कविवृषभसन्दर्भनियमः ॥

असावुन्नीयते सद्भिः त्रिप्रकारैश्च हेतुभिः ।
एकः स्यात्काकु^४विच्छेदादिना प्रक^५रणादिना ॥

कश्चि^६त्तथैवाभिनयादिना कोऽपि यथाक्रमम् ।
भिन्नकण्ठो ध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥

१५ प्रश्नगर्भाभ्युपगमोपहासाक्षेपकादिकाः^७ ।
बहुधा काकवः प्रोक्तास्तत्तदथोनुसारतः ॥

गतः स काल इत्यादौ प्रश्नगर्भोऽभिधीयते ।
युष्मच्छासनलङ्घादौ ज्ञेयाभ्युपगमात्मिका ॥

मथ्नामि कौरवेत्यादावुपहासात्मिका भवेत् ।
२० लाक्षागृहानले^८त्यादौ विवादाक्षेपकात्मिका ॥

वितर्कगर्भा काकुः स्याद्यथोन्मत्तपुरूरवाः^९ ।
वाक्यान्यथात्वादेकः स्यादेको वाक्यासमासिकः^{१०} ॥

१ A ने । २ A धिकारता भवेत् । ३ A तै व्य । ४ A तासु । ५ C दाना प्रक ।
६ BC कचि । ७ A reads प्राणगर्भाभ्युपगमोपहासाक्षेपकादिकाः । ८ C न्दहे । ९ C पुरं नरम् ।
१० A वता ।

वाक्यसम्भेदरूपोऽन्यो वाक्यानुच्चारणादपि ।
इत्यादिभेदा बहुधा विच्छेदस्येरिता बुधैः ॥

सहभृत्यगणेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यान्वयात्मकः ।
वत्से त्वं जीवितेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यासमासिकः^२ ॥

५ दिङ्मातङ्गघटेत्यादौ वाक्यसंभेदरूपकः ।
अत्र वदन्त^३ एवेत्यादिवाक्यसम्भेदो रोमाञ्चन वक्तुर्गुणविशेष-
ज्ञानं प्रकाशयति ।

प्रत्यग्राहकृतेत्यादौ वाक्यानुच्चारणात्मकः ॥
तत्र हा वत्सेति वाक्यानुच्चारणं कृतप्रक्रियस्यानुचितं परिदे-
१० वितमिति सूचयति ॥

विवक्षा सा बहुविधा व्यङ्ग्या प्रकरणादिना ।
तथा बहुप्रकारैव व्यङ्ग्यात्वभिनयादिना ॥
हठाच्चुम्बति मानिन्या यन्निषेधपरं वचः ।
तदेव मानश्लथनाच्चुम्बनादिविधायकम् ॥

१५ एवं विलोक्यतां व्यङ्ग्यो^६ बुधैः प्रकरणादिना ।
एवं मद्देहमेते^७ति वाक्यादावभिधी[नी]यते ॥
वाक्यार्थं प्रति शेषत्वं यत्स्यादुच्चारणस्य तु ।
तत्तात्पर्यं त्रिधा तत्स्याद्वाक्यार्थत्रिविधत्वतः^८ ॥

स चाभिधेयः प्रत्याख्यो ध्वनिरूप इति त्रिधा ।
२० कारकादिविशिष्टो यः सोऽभिधेयः क्रियादिकः ॥

यथाऽभिधीयमानार्थादन्यथाऽनुपपत्तितः ।
प्रतीयमानो वाक्यार्थो यः स प्रत्याख्य ईरितः ॥

1 C लिखे त्वं । 2 A तः । C का । 3 All Mss read वदन्त । 4 A क्यसु ।
5 A B मत्त । 6 A यद्वा । 7 A हि मे... । 8 A र्थं त्रिविधं यतः ।

त्रिषं मुहुध्वेति वाक्यादावेष तादृक्प्रतीयते ।
ध्वनिर्द्विधा स चैकः स्यादर्थतः शब्दतोऽपरः ॥

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

५ शब्दे द्विविधो ध्वनिरयमनुनादरूप एकः स्यात् ।
प्रतिशब्दरूप एकस्तयोर्विशेषो विविच्यतेऽस्माभिः ॥

तत्र कोणाहतिस्फूर्ज^२त्कांस्यक्रेङ्कारनादवत्^३ ।
अर्थान्तरं प्रतीतानुस्यूत^४मेव व्यनक्ति यत् ॥

सोऽनुनादध्वनिरिति कथ्यते ध्वनिकोविदैः ।
१० प्रतीतार्थं त्यजन्यत्र गुहादिप्रतिशब्दवत् ॥

पृथगेवोपलभते स एव स्यात्प्रतिध्वनिः ।
प्रत्याययस्तत्तदर्थं तत्र तत्र ध्वनिं^५ ध्वनिः ॥

शान्त्यै वोऽस्तु कपालेति वाक्यादावादिमो^६ ध्वनिः ।
कपाल^७दामलिखितां स्रक्ष्यत्यादिपदात्मिकाम् ॥

१५ लिपिं गणाः^८ पठन्तीति वाक्यार्थो योऽभिधीयते ।
तेन सृष्ट्यादिकर्तृणां देवानां दाश्म गम्यते ॥

प्रतीतेन प्रतीता स्याच्छब्दोर्देवादिसंसृतिः^{१०} ।
तयाऽस्य^{११} नित्यतैकत्वस्वातन्त्र्यादिः प्रतीयते ॥

तत्तत्रानुस्यूतमेव ध्वनन्यत्रावसीयते ।
२० सोऽनुनादध्वनिर्नाम तस्योदाहृतिरीदृशी^{१२} ॥

भम धम्मिअ वीसत्थो इत्यादिर्वाऽनुनादभाक् ।
अमेति विधिरूपो यो वाक्यार्थोऽभि^{१३}हितः पुरः ॥

1 A कवि । 2 C तेः शिञ् । 3 A क्रेङ्कारणा भवेत् । C कोणनिनादवत् । 4 A व्यूह ।
5 A ध्वनिर्भेदः । 6 A वन्तिमो । 7 A का । 8 A गणं । 9 A धा । 10 A दं सति ।
11 A B त्या । 12 A B इत्यमीदृशम् । 13 A प ।

न गन्तव्या च गोदे'ति निषेधोऽनेन गम्यते ।
तेन सङ्केतभूमिस्त'दनुस्यूतं प्रतीयते ॥

लावण्यसिन्धुरित्यादि प्रतिशब्दनिदर्शनम् ।
यतः सिन्धूत्पलाद्यर्थाननुस्यूतः स्वनन्नपि ॥

५ तत्तत्समानावयवान्तरूपातिशयबोधकान् ।
पृथगेवोपलभते स एव स्यात्प्रतिध्वनिः ॥

भक्तिप्रह'यदेत्यादावनुनादः प्रतीयते ।
विशेषणानां तुल्यत्वात्सामर्थ्यात्कर[त्कुरु]शब्दजात् ॥

क्रियासुरिति वाक्यार्थो हस्तानुस्यूतमेव यत् ।
१० अनुनादं प्रजनयनृपैः [नेते]पुरुषरूपताम् ॥

तेजस्विताश्च ध्वनयत्यनुनादोऽत्र^४ दृश्यते ।
दत्तानन्देतिवाक्यादौ प्रतिनादध्वनिर्यथा ॥

विशेषणानां तुल्यत्वात्सामर्थ्यादपि यो गिरः^५ ।
प्रतिशब्दं प्रजनयन्वेनुषु स्वविशेषणैः ॥

१५ माहात्म्यं ध्वनयत्यासां प्रतिनादो भवेत्ततः ।
शब्दध्वनिर्द्विधाभूतः शब्दादेवावगम्यते ॥

ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित्पृथक्त्वं कथ्यते बुधैः ।
“अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम्^६ ॥

वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परताऽस्य सा ।
२० यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ॥

तत्प्रसर्पति तत्तस्मात्सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ।^७
ध्वनितात्पर्ययोर्भदं केचिन्नेच्छन्ति तन्मते ॥

१ कुङ्कुमे । २ C स्तत । ३ A होत्यदा । B ह्य दात्वा । ४ A दः प्र । ५ A गोरः ।
B गोरिः । D गोरिः । ६ B भद । ७ A क्यञ्जितय ।

समानलक्षणत्वाच्च तयोर्न च पृथक्स्थितिः ।
उक्तञ्च टीकाकारैश्च तयोरैक्यं प्रति क्वचित् ॥

“एतावतैव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यै[न]तुल्या[ला]भृतम्॥” इति॥

५ ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो ब्राह्मणब्रह्मचारिवत् ।
तदवान्तरभेदो हि प्रायेण पृथगुच्यते ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसम्पदि बल्लभस्य ।

लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः

१० शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥

अतो ध्वन्याख्यतात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः ।
काव्ये रसालङ्कारादिर्वाक्यार्थो भवति ध्रुवम् ॥

एवं त्रिरूपं तात्पर्यं तत्तत्तात्पर्यवेदिभिः ।
वक्तृद्वारा वाक्यधर्म एवेति परिकीर्त्यते ॥

१५ अर्थस्यैतावतः शब्द एतावानलमित्ययम् ।
प्रविभागोऽर्थभागेषु शब्दभागविभागता ॥

महावाक्यार्थदेहस्य य एवावयवाः स्मृताः ।
ते चावान्तरवाक्यार्थास्तत्र तत्र यथाक्रमम् ॥

महावाक्यस्यावयवभूतावान्तरवाक्यभाक् ।
२० विभागः प्रविभागः स्यात्पदानामप्यवान्तरे ॥

वाक्ये पदार्थेषु पदे प्रकृतिः प्रत्ययस्ततः ।
तदर्थेषु विभागो यः प्रविभाग इतीरितः ॥

1 A छान्दस्य । 2 C इ । 3 B गोत्र । C गोत्र । 4 ये । 5 B कार्यार्थ । 6 B कार्येषु च ।

अपि यद्व्यतिरेकेण निष्कृष्टं^१ प्रविभागतः ।
प्रत्यायनं पदार्थानां पदे न प्रथमं ततः ॥

विवक्षा चैव तात्पर्यं प्रविभाग इति क्रमात् ।
एवं शब्दे चानुरूप्यं वक्तृद्वारा निरूप्यते ॥

६ सा व्यपेक्षा पदार्थानामाकाङ्क्षा या परस्परम् ।
या च क्रियाकारकादिभावेनान्वययोग्यता ॥

वाक्ये पदपदार्थानां तत्सामर्थ्यमिती^२रितम् ।
परस्परस्य ग्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः ॥

स नीरक्षीरवत्कापि तिलतण्डुलवत्कचित् ।
१० पांसूदकवदन्यत्र दृश्यते बहुधाऽन्वयः ॥

अविभागेन^३ भवनमेकार्थीभाव इष्यते^४ ।
अनेनैव प्रकारेण व्याख्याता मुक्तकादयः ॥

द्वाभ्यां चतुष्पदीभ्यान्तु युगलं तिसृभिः पुनः ।
सन्दानितं चतसृभिः कथितञ्च कलापकम् ॥

१५ एकप्रघटकेनैव निबद्धो^५ वाक्यविस्तरः ।
स सङ्घातो भवेत्कोशो नानावाक्योपसङ्ग्रहः ॥

नानाप्रघटकैर्बन्धः कोश इत्युच्यते बुधैः ।
स एवोद्यानसलिलक्रीडादिभिरनेकधा ॥

प्रबन्धमध्ये नद्धश्चेदेतत्प्रकरणं भवेत् ।
२० तत्समूहः प्रबन्धः स्यात्तत्र^६ रामादिवद्भवेत् ॥

न रावणवदित्प्रत्र विधितश्च निषेधतः ।
सिद्धो महावाक्यार्थो यः स चतुर्वर्गसाधनः ॥

1 A अतोव्यतिरेको निष्कर्षः । 2 A स्मात्सामान्यमी । 3 B C एकीभावेन ।
4 A कीभाव इति स्मृतः । 5 B बन्धो । 6 A य ।

अतः स्कन्धो^१ व्यपेक्षादिः वाक्यवाक्यार्थयोरपि ।
स्मृतोऽन्तरङ्गभूतश्चेत्येवं निर्णीयते बुधैः ॥

एवंविधस्य वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतोच्यते^२ ।
निर्गुणत्वं सदोषत्वं रसालङ्कारशून्यता ॥

५ एतानि घ्नन्ति वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतां ध्रुवम् ।
प्रयोगयोग्यतां कुर्युः ये चत्वारो गुणादयः ॥

उक्तञ्च—

“सगुणं सरसं काव्यं सालङ्कारञ्च यद्भवेत् ।
तस्मिर्दोषं सदोषन्तु तद्विपर्ययतो भवेत् ॥”

१० दोषास्त्रिधा पदे वाक्ये वाक्यार्थे च यथाक्रमम् ।
तत्र तत्रैव भिन्नाः स्युस्तेऽपि षोडशधा पुनः ॥

भोजादिभिरलङ्कारा गुणा दोषाश्च दर्शिताः ।
अतो विरम्यते तेषां रूपं कथयितुं मया ॥

रसस्य वाक्यतात्पर्यगोचरत्वाद्यथार्थतः ।
अतोऽनेन प्रकारेण वाक्यार्थत्वञ्च सिध्यति ॥

१५ रसाश्रये विगायन्ति केचित्तेषां निराक्रिया ।
भरतादिमतेनैव क्रियते सोपपत्तिका ॥

प्रोक्तः सदाशिवेनास्य स्वरूपाश्रयनिर्णयः ।
“रसः स एव स्वाद्यत्वाद्वसिकस्यैव वर्तनात् ॥

ना^३नुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः ।

२० ब्रह्मः प्रमोदब्रीडेर्ध्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ॥

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ।^४
रत्यादिरेव स्थाव्याख्यः तत्तदालम्बनाश्रयः ॥

स्वविभावादिसंसृष्टरूपेणैव रसो भवेत् ।
व्यापारेण च काव्यस्य तदीयाभिनयेन च ॥

रसात्मकत्वनियमात्स्थायी स्वाद्यत्वमेष्यति ।
सामाजिकादिरेवास्य रसस्याश्रय उच्यते ॥

५ रसस्य वर्तमानत्वान्नानुकार्यस्य सम्भवः ।
अनुकार्यस्य रामादेः कालातिक्रमदर्शनात् ॥
नातिक्रान्तानुकार्यस्य रसभाव'नया कविः ।
करोति काव्यं^३ रसिकान्नञ्जयेयमितीच्छया ॥

बध्नाति काव्यं यत्तस्माद्रसः सामाजिकाश्रयः ।
१० अतः सामाजिकोद्देशप्रवृत्तत्वाद्यथार्थतः ॥

काव्यस्या'तत्परत्वेन तात्पर्यं तद्रसे भवेत् ।
अतो रसस्य तात्पर्यगम्यत्वं सम्यगीरितम् ॥
अतोऽस्तु जन्यजनकसम्बन्धो रसकाव्ययोः ।
अतः सामाजिकस्यैव रसस्याश्रयता स्थिता ॥

१५ ननु स्वदयितासक्तं^५ पश्यतो न रसोदयः ।
तर्हि रामादिरसिकान् शृण्वतो जायते कथम्^६ ॥

रामादिरर्थो न भवेद्विभावोऽस्य रसस्य तु ।
अविद्यमानत्वादेव रामादेर्न रसोद्भवः ॥

अत्राऽविवक्षित'स्वार्थविशेषोऽ'तत्परत्वतः ।
२० धीरोदात्ताद्यवस्थानां^९ प्रतिपादनवर्त्मना ॥

रामादिशब्दो रत्यादेः विभावो भवति स्फुटम् ।
इममेवार्थमुद्दिश्य कथितं भरतादिभिः ॥

१ A त्सा । २ A र्यःस्याद्रसोद्भाव B सेत्पाद । ३ B C व्य । ४ B स्य । ५ B कः ।
६ A कः ७ B पि भाष्यतः । ८ A वे । ९ B शु or दि ।

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्ष इव रामादीन्कारणत्वेन मन्यते ॥

रामादिगतभोगादिप्रतिपादनवर्त्मना ।
सुदृढाहितसंस्कारातिशयास्ते सभासदः ॥

५ शश्वद्विधूतस्वपर^१विवेकाश्च विशेषतः ।
सम्भोगाद्यनुसन्धानप्रवणाहङ्कृतित्वतः ॥

निर्विकल्पं निरूपमं स्वादं ततो^२पभुञ्जते ।
एवमुक्तं भवति—स्वतोऽविद्यमानैरपि रामादिभिः कविसन्दर्भ-
कौशलेन प्रत्यक्षवच्छब्दोपनीतैः तद्व्यापारानुसन्धानैकचित्स-
१० तथा श्रोतृभिः स्वपरविवेकविधूननेन प्रतिपन्नो रसो जायते ॥
काव्यानुसन्धानवशाच्छ्रोतृसामाजिकौ रसे ॥

रसिकौ तद्वदेव स्यान्नटोऽपि च^३ रसाश्रयः ।
इति प्रष्टुः^४ प्रतिवचः पुरस्तादेव दर्शितम् ॥

अतः सामाजिकस्यापि काव्यस्य च रसस्य च ।
१५ भाव्यभावकरूपोऽपि सम्बन्धोऽस्तीति दर्शितः

प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धः पूर्वमेवोक्तः ।
तत्रैव जन्यजनकसम्बन्धोऽपि प्रकाशितप्रायः ॥

नटाभिनयचातुर्यात्प्रबन्धे कविकल्पिते ।
प्रयोगानुभवो ज्ञेयः श्रोतुः सामाजिकस्य च ॥

२० तत्तच्छब्दार्थसम्बन्धनिर्णीतिद्वारपूर्वकः ।
स्वस्वशब्दार्थसम्बन्धवित्ति^५निर्णीतिरुच्यते ॥

१ B पर । २ A मं स्वातन्त्र्येणो । ३ B दोषैश्च । ४ B पृष्ठं । ५ A रक्ति D शक्ति ।

सर्वस्यैव हि शब्दस्य स्वार्थ^१वृत्तिविभागतः ।
षोढा विभागो भवति तत्तदर्थवशादपि ॥

स वाचको लाक्षणिको व्यञ्जको गमकोऽपि च ।
प्रत्यायकद्योतकाल्याविति षोढा विभिन्यते ॥

५ तत्तच्छब्दोपाधितया षोढा सोऽर्थो विभज्यते ।
अर्थज्ञापक^२सामर्थ्यसम्बन्धः सोऽपि षड्विधः ॥

एतेभ्यो भिन्न एतेभ्यस्तात्पर्यार्थोऽपि दृश्यते^३ ।
अर्थे^४ गृहीतसम्बन्धः शब्दो वाचकसंज्ञकः ॥

यद्गुणायविशेषेण वस्तुमात्रं प्रतीयते ।

१० तद्वस्तु वाच्यसंज्ञो^५र्थ इति विद्वद्भिरीरितः ॥

सा शब्दस्याभिधा वृत्तिः वस्त्वेकज्ञापकक्रिया ।
स्वार्थे स्ववृत्त्ययोगेन तत्सम्बन्धिनि वस्तुनि ॥

तद्रूपेण तु बोद्धव्यः शब्दो लाक्षणिको भवेत् ।
तादृगर्थो भवेल्लक्ष्यो लक्षणावृत्तिसंश्रयः ॥

१५ स्वाभिधेयाविनाभूतप्रतीते वस्तुनि क्वचित् ।
शब्दव्यापारविश्रान्तिहेतुता^७ लक्षणोच्यते ॥

सम्बन्धमत्यजन्वाच्यलक्ष्यतद्धर्मतद्गुणैः ।
तत्तद्विशिष्टातिशयं व्यञ्जयन्व्यञ्जको भवेत् ॥

रसालङ्कारवशातो गुणधर्मवशात्तु वा ।

२० वाच्यादतिशयो वाऽपि लक्ष्यादतिशयोऽपि वा ॥

दृश्यते यत्र तद्रूपमर्थं व्यङ्ग्यं विवृण्वते ॥
स्वपदार्थधर्मगुणगतरसादिसहकारिकर्मसामर्थ्यात् ।
अतिशयवदर्थकल्पितविश्रान्तिर्व्यक्तिरित्युक्ता ॥

१ AB र्थः । २ C ज्ञापकत्वादि । ३ C विभिन्यते । ४ B र्थः । ५ A सिद्धे ।
६ A सान्ध । ७ A ते ।

विशिष्टे वाच्यलक्ष्यार्थे त^१द्विशेष्यैकदेशतः ।
विवक्षितार्थं क्रमशो गमयन् गमको भवेत् ॥

विशिष्टवाच्यलक्ष्यार्थविशेषणसमाश्रितम् ।
गुणभावरसादीनां [गमनं] ग^३म्य ईरितः ॥

५. विशिष्टे वाच्यलक्ष्येऽर्थे विशेषणविशेष्ययोः ।
यावदर्थं विवृण्वन्ती या^४ वृत्तिर्गतिरीरिता ॥

गम्ये गमकशब्दस्य वृत्तिर्गतिरिति स्मृता ।
स्ववृत्तिद्वार^६तः स्वार्थविशेषणगुणादितः ॥

अर्थान्तरमनुस्यूतं द्योतयन्द्योतको भवेत् ।
१० गुणधर्मरसादिभ्यः प्रतीतेभ्यः पृथक्पृथक् ॥

तत्तद्विशेषसामर्थ्यकल्प्योऽर्थो द्योत्य ईरितः ।
वाक्यार्थावयवीभूतपदार्थान् जिघ्रती क्रमात् ॥

विवक्षिते द्योतमाना या वृत्तिर्द्युतिरुच्यते ।
द्योत्ये द्योतकशब्दस्य व्यापृतिर्द्युतिरीरिता ॥

१५ प्रतीतो^{१०}ऽतिशयो यत्र वाच्यलक्ष्यादिवस्तुषु ।
प्रत्याययंस्तमेवार्थं शब्दः प्रत्यायको भवेत् ॥

गुणे रसे वाऽलङ्कारे पदवाक्यार्थसंश्रये ।
प्रतीयमानोऽतिशयः प्रत्याय्यो^{११}लक्ष्यवाच्ययोः ॥

अविश्रमेण व्यापारो रसाद्यतिशयावधिः ।
२० प्रत्यायकस्य प्रत्याय्ये प्रतीतिरिति कथ्यते ॥

देशकालक्रियाजाति^{१२}रूपवाच्यादिवस्तुषु ।
षट्पदार्थविचाराय गुणा^{१३}धर्माश्च कल्पिताः ॥

1 A द्वाप्यलक्ष्यार्थे त्व । 2 A तथा । 3 A गौरवे ग B गौरवं र । C गौरव्यो D गौरवो ।
4 A चिन्वन्ती व्या । 5 C omits this line । 6 A स्ववृद्ध्यादिग । 7 A मर्थो द्योत्य इती ।
B कल्प्यो द्योत्य । 8 B रा । 9 B वृत्तिर्द्युति । 10 BC त्य । 11 BC त्ययो । 12 B धीतम् ।
13 BC न ।

कविभिः स्वीक्रियन्ते ते तज्ज्ञैः काव्यादिसम्पदे ।

अत्रैवा^१ऽप्यभिधीयन्ते वाच्या^२द्यर्थोपलब्धये ॥

देशे निम्नोन्नतत्वादिराकारो धर्म ईरितः ।

तस्मिन्मृदुत्वकाठिन्यकाष्ण्यशौक्ल्या^३द्यो गुणाः ॥

५ नक्तंदिवविभागेन द्विधा कालः प्रकीर्तितः ।

तमस्तेजश्च तद्धर्मौ गुणास्तत्रार्तवादयः ॥

यः संयोगविभागादिः क्रियाधर्मः स कथ्यते ।

तत्र वैफल्यसाफल्यसुसाधुत्वादयो गुणाः ॥

निवृत्तिश्च प्रवृत्तिश्च जातिधर्मावितीरितौ ।

१० धैर्यादयो गुणास्तत्र सहजाहार्यरूपतः ॥

ते भवेयुस्त्रिधा तत्र बाह्यः कायरूपतः ।

शोभनाशोभनत्वेन ते भवेयुर्द्विधा पुनः ॥

धैर्यादयोऽत्र सहजा आहार्योऽभ्याससम्भृतः ।

माधुर्यनिष्ठुरत्वादिगुणो वाचि प्रकल्पितः ॥

१५ कूरत्वशान्तिमत्त्वादिगुणाः स्युर्मानसा गुणाः ।

लावण्यसौकुमार्यादिः शारीरः कल्पितो गुणः ॥

गुणत्रयोपाधिभिन्ना त्रिधा प्रकृतिरुच्यते ।

‘अर्भकत्वाद्यवस्थैव तासु धर्मितयोच्यते ॥

जात्याश्रया गुणा एव तासु प्रकृतिषु स्वतः ।

२० आकारवत्त्वादिरेव द्रव्यधर्म इतीर्यते^४ ॥

गुणः शोभाऽऽभिरूप्यादिः द्रव्ये कविभिरुच्यते ।

व्यक्तताऽव्यक्ततादिस्तु गुणे धर्म इतीर्यते ॥

१ A न्व ते । २ A काव्या । ३ B शुक्लत्वौष्ण्या । C शौक्ल्य कृष्णा । ४ A omits three lines । ५ C reads after this आकारत्वादिके धर्मे द्रव्यधर्म इतीर्यते ।

वस्तुशोभाकरत्वं^१ यत्स गुणः कल्पितो गुणे ।
धर्मो गुणो यः क्रियायास्स स एवेह कर्मणि ॥

धर्मः स एव कविभिः सामान्ये परिकल्पितः ।
यदवान्तरसामान्यभेदाश्रयसहिष्णुता ॥

५ व्यक्तिषु व्याप्यवृत्तित्वं सामान्ये कल्पितो गुणः ।
स्वाश्रयाभिन्नरूपत्वं धर्मः स्यात्समवायभाक् ॥

गुणद्रव्यैकघटनासामर्थ्यं गुण ईरितः ।
मुग्धत्वादिविशिष्टत्वं यत्स धर्मो विशेषभाक् ॥

विनियोगार्हता तेषां गुण एवेति कल्प्यते ।
१० ये धर्मो ये गुणाः क्लृप्ता वाच्यलक्ष्यादिवस्तुषु ॥
तैस्तैस्तदर्थो^३तिशयो ग्राह्यः काव्यादिसम्पदे ।
वर्णेन च पदेनापि पदाभ्याञ्च पदैरपि ॥

वाक्येन वाक्यार्थेनैते ह्यर्थाः षोढा वि^४कल्पिताः ।
विवक्षितार्थसम्पत्तिहेतवः स्युर्यथोचितम् ॥

१५ कारकेण कदाचित्स्यादभिधायाः कदाचन^५ ।
तद्धितेन समासेन सर्वनाम्ना कदाचन ॥

प्रकृत्या प्रत्ययेनापि धातुकाकूपसर्गतः ।
वक्तु^६र्विवक्षाऽलङ्काररसादिभ्यः कदाचन ॥

वाच्यो लक्ष्यत्वमायाति लक्ष्यो वाच्यत्वमेति च ।
२० एवं विनिमयश्चापि व्यत्ययश्च परस्परम् ॥

वाच्यादयोऽर्था यास्यन्ति स्वोचितातिशयासये ।
एतद्रूपेण^७ बोद्धव्यं तत्तद^८र्थविवेकृभिः ॥

1 A त्वावत् । 2 A ष् । 3 B र्यस्या । 4 BC ष् । 5 A B क्रियायाऽपि कदापि च ।
6 C वक्ति । 7 A B तद्गुणे हि । 8 A स्तत्पदार्थः ।

विवक्षितमभिप्रायः फलं भावः प्रयोजनम् ।
तात्पर्यमिति पर्यायशब्दा वाक्यार्थगोचराः ॥

प्रयुज्यमानोऽभीष्टार्थः कारकादिसमन्वितः ।
नीयते यत्प्रबोधाय तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

५ योऽर्थो बुद्धिस्थितोऽभीष्टो वक्तृवाक्येन गम्यते ।
तद्विवक्षितमित्युक्तं दर्पणादौ मुखादिवत् ॥

यदर्थस्याभिमुख्येन पदार्था ह्युपकुर्वते ।
सोऽभिप्रायस्तदुत्कर्षः प्रायश्शब्देन कथ्यते ॥

प्रधानमुपकार्योऽर्थः पदार्था ह्युपकारकाः ।
१० तत्परत्वं पदार्थानां तात्पर्यं तदितोरितम् ॥

अभीष्टार्थपरीपाको नेत्रादेरथवा कवेः ।
द्रुमादिफलवद्यत्र स्वाद्यते तत्फलं भवेत् ॥

व्यापारो यत्र नेत्रादेः शृङ्गारादिविभाव्यते ।
अर्थसन्दर्भचातुर्यात्स भाव इति कथ्यते ॥

१५ भाट्टैः प्राभाकरैरेव वाक्यार्थः कथ्यते द्विधा ।
पदार्थान्योन्यसंसर्गो वाक्यार्थ इति भट्टवाक् ॥

पदार्थ एव^१ वाक्यार्थ इति प्राभाकारा विदुः ।
कवेर्विवक्षया यस्य प्राधान्यं परिकल्प्यते ॥

भवेत्स एव वाक्यार्थ इति निर्णीयते बुधैः ।
२० अर्थाः पदैरभिहिताः स्वातन्त्र्येण पृथक्पृथक् ॥

अन्योन्ययोग्यसंसर्गमाकाङ्क्षन्ते परस्परम् ।
संसर्गयोग्यैः कथितैः^५ संसृष्टास्ते विमृश्य च ॥

१ A वै स्वा । २ A B तात्पर्य । ३ B धर्मो । D इति । ४ A B र्थवादे । ५ B सहितैः ।

कस्योपकुर्म इति च प्रधानस्योपकुर्वते ।

प्रधानं यत्परं तेऽपि पदार्थास्तत्परा यतः ॥

भवन्ति तस्मात्तात्पर्यमित्यर्थान्त^१रमुच्यते ।

^२वक्तृद्वारा वाक्यधर्मस्यैव वाक्यार्थकल्पनम् ॥

५ विशेषणानि सर्वत्र विशिषन्त्यपि सर्वतः ।

विशेष्यस्य प्रधानत्वं स्वाश्रयत्वं विवृण्वते ॥

अतो रसालङ्कारादेः प्राधान्यं यत्र दृश्यते ।

तत्तदन्यतमस्तत्र वाक्यार्थत्वं प्रयास्यति ॥

इति शब्दार्थयो रूपं सिद्धं शब्दार्थनिर्णये^३ ।

१० भट्टाभिनवगुप्तार्यपादैरेवं प्रदर्शितम् ॥

एवं विभाव्य कविभिस्तत्तदर्थो निबध्यताम् ।

अपरैः कैश्चिदाचार्यैः प्रकारान्तरकल्पितम् ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपन्तु तद्विविच्याभिधीयते ।

शब्दस्त्रिधा वाचकश्च तथा लाक्षणिकोऽपि च ॥

१५ व्यञ्जकश्च तदर्थश्च त्रिधा वाच्यादिभेदतः ।

तात्पर्यार्थः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थोऽस्तीति केचन ॥

वाच्यादिरर्थो वाक्यार्थ इति प्राभाकारादयः ।

यस्य यत्राव्यवहितसङ्केतो गृह्यते स्फुटम् ॥

स तस्य वाचकः शब्द इति शब्दानुशासनम् ।

२० जातिक्रियागुणद्रव्यभेदात्सङ्केतितः पुनः ॥

चतुर्धा भिद्यते तेषु जातिरेकेति केचन ।

गौरित्येव हि शब्दस्य प्रवृत्तिर्जातिगा स्मृता ॥

1 A धर्मा । 2 A reads वक्तृद्वारा । वाक्यसामिहितस्यैव तात्पर्यपरिकल्पना । 3 A B वैः ।

गच्छतीत्यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात्क्रियागता ।
शुक्ल इत्यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्गुणगामिनी ॥

डित्था^१दिसंज्ञाशब्दस्य प्रवृत्तिर्द्रव्यगामिनी ।
प्रवृत्तेश्च निवृत्तेश्च व्यक्ति^२योग्या स्वभावतः ॥

५ अर्थक्रियाकारितया वृत्तिस्तस्यामवस्यति ।
आनन्त्याद्वयभिचाराच्च व्यक्तीनां तत्र तत्र तु ॥

सङ्केतकरणाशक्तेः सङ्केतस्त्वादुपाधितः ।
गौः शुक्लश्चलतीत्यादिशब्दानां नैव संभवेत् ॥

क्वचित्कदाऽपि विषयविभाग इति यत्ततः ।
१० उपाधावेव सङ्केतः स्वतः शब्दस्य गृह्यते ॥

उपाधिर्वस्तुधर्मस्स^३ सिद्धः साध्य इति द्विधा ।
सिद्धोऽपि स्यात्पदार्थस्य प्राणदो वा विशेषकृत् ॥

उपाधिः सिद्धरूपो यः सा जातिरिति कथ्यते ।
उक्तो वाक्यपदीयेऽपि जात्युपाधिः स तद्यथा ॥

१५ स्वरूपतो गौर्न गौः^४ स्यान्नागौरपि च तत्त्वतः ।
तत्र गोत्वाभिसंबन्धाद्गौरित्येवाभिधीयते ॥

यतः शुक्लादिना वस्तु लब्धसत्त्वं विशि^५ष्यते ।
स सिद्धो वस्तुधर्मोऽत्र गुणोपाधिरितीरितः ॥

साध्यः पूर्वापरीभूतावयवादिक्रियात्मकः ।
२० गच्छतीत्यत्र विद्वद्भिः क्रियोपाधितयोच्यते ॥

यत्संहतक्रमं वक्त्रा संज्ञारूपो यदृच्छया ।
उपाधित्वेन डित्थादिष्वर्थे^६षूपनिवेशितः ॥

१ B तीर्था । २ B वृत्ति । ३ C स्तुत तदर्थः । ४ A रपि । ५ A के । ६ B क्वचि ।

स शब्दः सिद्धसाध्याभ्यां^१ द्रव्योपाधिरिति स्मृतः ।
शुक्लश्चलति गौर्दित्थ इत्यादौ तु चतुष्टयी ॥

प्रवृत्तिरिति शब्दानां महाभाष्यकृदभ्यधात् ।
गुणत्वं यदणुत्वादेः^२ पाठाच्च गुणमध्यतः ॥

५ पारिभाषिकमेवेति कृणादमतिकल्पितम् ।
गुणक्रियायदृच्छादेरैकरूप्येऽपि तत्त्वतः ॥

तत्तदाश्रयभेदेन भेदः प्रायेण लक्ष्यते ।
एकं सुखं^३ यथाऽऽदर्शाद्यालम्बनविभेदतः ॥

भिन्नं भिन्नमिवाभाति तथैव स्युर्गुणादयः ।
१० भिन्ने हिमपयश्शङ्खाद्याश्रये परमार्थतः ॥

अभिन्न इव शुक्लादौ यद्वशादुपजायते ।
शुक्लः शुक्लोऽयमित्यादिरभिन्नप्रत्ययक्रमः ॥

तद्धि शुक्लत्वसामान्यं^४ तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम् ।
यथा दित्थादिशब्देषु बालवृद्धशुकादिभिः ॥

१५ उदीरितेषु प्रत्येकं भिद्यमानेषु तत्त्वतः ।
दित्थादित्वं तत्तदर्थं दित्थादावनुवर्तते ॥

अतश्च सर्वशब्दानां जातिरेकैव तत्त्वतः ।
स्वप्रवृत्तिनिमित्तं तन्न व्यक्तिरिति निश्चिता ॥

तद्वानपोहः शब्दार्थ इति कैश्चन कथ्यते ।
२० प्रकृतानुपयोगित्वादत्रास्माभिर्न कथ्यते ॥

अतः सर्वस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जातिरेव सा ।
व्यापारस्तत्र शब्दस्य मुख्यो यः साऽभिधा भवेत्^५ ॥

1 A ध्याह्यो । B ध्याह्ये । 2 B वृत्पादे । 3 A B भेदमुख्ये । 4 B न्यात् ।
5 B शब्दादिधा नयेत् ।

शब्दस्य मुख्यार्थे वृत्तिस्तत्तद्व्यक्तिष्ववस्यति ।
लक्षणेऽप्यत्र शब्दस्य व्यापारान्तरमुच्यते ॥

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽर्थः प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥

५ कुशलः कर्मणीत्यत्र कुशलावाद्ययोगतः ।
रूढितो लक्ष्यत्येव शब्दः कर्मणि कौशलम् ॥

घोषाधिकरणत्वस्य गङ्गादीनामसम्भवात् ।
मुख्यार्थबाधे तत्तीरे रूढितः सुप्रसिद्धितः ॥

यतो घोषस्य वसतिर्लक्ष्यते सापि लक्षणा ।
१० गङ्गातटे घोष इति शब्दो मुख्यार्थभागपि ॥

पावनत्वं लक्षयति धर्मस्या[न्ना]तिप्रयोजनात् ।
प्रयोजनादमुख्योऽर्थो मुख्येनार्थेन लक्ष्यते ॥

यस्मिन्नारोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थभाक् ।
शुद्धेयं लक्षणा सैव भवेदर्थवशाद्विधा ॥

१५ उपादानाभिधा काचिदन्या लक्षणलक्षणा ।
आरोपिता क्रिया यत्र सोपादानार्थलक्षणा ॥

कुन्तः प्रविशतीत्युक्ते स्वसंयोगिनमेव सः ।
स्वस्य प्रवेशसिद्ध्यर्थं यदाक्षिपति पूरुषम् ॥

कुन्तप्रवेशो मुख्यार्थः कुन्तस्य तदसम्भवात् ।
२० स्वक्रियाऽऽरोपिताऽन्यस्मिन् युक्ते सारोपिता क्रिया ॥

सान्तरार्थोऽत्र शब्दस्य व्यापारोऽर्थान्तराश्रयः ।
गौरवबन्ध इत्यत्र स्वानुबन्धनसिद्धये ॥

व्यक्तिराक्षिप्यते जात्या न शब्देनाभिधीयते
'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥'

इतिन्यायादुपादानलक्षणा नात्र शङ्क्यताम् ।
रूढि^१प्रयोजनाभावाज्जातिव्यक्त्योरभेदतः ॥

५ क्रियादीनामभावाच्च नैवोपादानलक्षणा ।
अकारि कारय कुरु क्रियतामिति यद्वचः ॥

भावः कारयिता कर्म कर्ता चाक्षिप्यते यतः ।
इत्यादावप्युपादानलक्षणा नैव शङ्क्यताम् ॥

तत्तदर्थस्वरूपाक्षेपन्यथानुपपत्तितः ।

१० अर्थापत्तिप्रमादीना^२ क्रियाकर्त्रादिकल्पना ॥

यत्र स्यादर्थसामर्थ्यं तत्रार्थापत्तिरुच्यते ।
श्रुत^३सामर्थ्ययोगेन श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

देवदत्तादिपुरुषपीनत्वानुपपत्तितः ।
भोजनस्य निषिद्धस्य दिवा रात्रौ प्रकल्प्यते ॥

१५ अर्थापत्तिर्भवेद्यद्वा श्रुतार्थापत्तिरेव वा^४ ।
गौरनूबन्ध्य इत्यत्र श्रुतार्थापत्तिरेव सा ॥

घोषाधिकरणत्वस्य सिद्धये स्वतदोपरि ।
स्वार्थं समर्पयत्येव गङ्गाशब्दो यतस्ततः ॥

इत्यादिलक्षणेनैव शुद्धेयमुभयात्मिका ।
२० आरोप्यारोपविषयौ सिद्धभेदौ परस्परम् ॥

सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते यदि क्वचित् ।
सारोपाऽन्या विषयिणाऽऽरोप्यमाणेन कुत्रचित् ॥

१ A रुढि । २ A दीना । ३ B ति । ४ A B एवम् । ५ A वि ।

अन्तःकृते निगीर्णेऽस्मिन्नारोपविषये सति ।
एषा साध्यवसानात्वा लक्षणेति विभाव्यते ॥
इमौ भेदौ च सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतोऽपि च ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणाभेदवेदिभिः^१ ॥

५ सादृश्यहेतू भेदौ स्तः सारोपाध्यवसानिकौ ।
गौर्वाहिको गौरयं चेत्युक्तोदाहृतिरेतयोः ॥

लक्ष्यमाणा अपि स्वार्थ^२सहचारिगुणा यतः^३ ।
गोशब्दस्य परार्थाभिधाने यान्ति निमित्तताम् ॥

गवि स्वार्थे सहचरा गुणा जाड्या^४द्यश्च ये ।
१० गुणास्तेषामभेदेन लक्ष्यन्तेऽत्र परार्थगाः ॥

न परार्थोऽभिधीयेतेत्येवं केच^५न जानते ।
लक्ष्यमाणा अपि स्वार्थे जाड्यमान्यादयो गवि ॥

वाहिकाख्यापरार्थाभिधाने वृत्तिनिमित्तताम् ।
गोशब्दस्य प्रयान्तीति केचिदूचुर्विचक्षणाः^६ ॥

१५ द्वयोः साधारणीभूतगुणादेराश्रयत्वतः ।
परार्थो वाहिको लक्ष्यः स्वार्थेनेत्यपरे विदुः ॥

अपि चेदविनाभावे सति क्रोशतिमञ्चयोः ।
आक्षेपेणैव मर्त्या^७दिसिद्धेर्नैवात्र^८ लक्षणा ॥

यदा^९गुर्धृतमित्यादौ सादृश्यादन्यदेव हि ।
२० कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरमुच्यते ॥

भेदे सत्यपि तादृश्यप्रतीतिगौणभेदयोः ।
तद्धे[अभे]दावगतिः क्वापि प्रयोजनवती भवेत् ॥

1 A हे । 2 B स्वतः । 3 A B त्या । 4 B वा न । 5 All Mss read these three lines. 6 C क्वा । 7 C स्ति । 8 C वा ।

शुद्धयोर्भेदयोरन्यवैलक्षण्येन यद्भवेत् ।
अर्थक्रियाकारितादि तत्प्रयोजनवद्भवेत् ॥

तादर्थ्यादुपचाराख्या लक्षणा कापि दृश्यते ।
'इन्द्रार्थे' स्थूण इन्द्रोऽयमित्यादौ सा विलोक्यते ॥

५ 'क्वचित्स्वस्वामिभावेन लक्षणाऽपि भवेद्यथा ।
राजकीयः स पुरुषः इत्यादौ दृश्यते स्फुटम् ॥

हस्त इत्यपि यथैव कराग्रं लक्षयत्यथ न वक्ति करं तम् ।
अवयवावयविभावनिवन्धा लक्षणाऽपि च तथैव सुधीभिः ॥

स[अ]तक्षाऽतक्षदित्यत्र तात्कर्म्यात्कापि लक्षणा ।
१० एवं षोढा समुद्दिष्टा लक्षणा लक्ष्यवेदिभिः ॥

लक्षणायां गौणवृत्तिर्नान्तर्भवति कर्हिंचित् ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगादृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

अग्निर्माणवकेत्यादौ गुणवृत्तिं प्रचक्षते ।
अग्निशब्दः स्वमुख्यार्थबाधान्माणवके स्वतः ॥

१५ तद्गुणे पिङ्गलत्वादौ यां वृत्तिं प्रतिपद्यते ।
तां गौणीवृत्तिरित्याहुः शब्दवृत्तिविचक्षणाः ॥

भेदः साध्यवसानात्मा सारोपात्मा च योऽभवेत् ।
तयोरन्यतरैवेयं वृत्तिर्गौणीति केचन ॥

तत्तादृगलक्षणोपेतलक्षणाविषये क्वचित् ।
२० प्रयोजने सति व्यङ्ग्यं भवेद्रूढौ न संभवेत् ॥

यत्र रूढिः प्रसिद्धा स्यात्तत्र व्यङ्ग्यं न सेत्स्यति ।
यत्र प्रयोजनं नास्ति तत्र व्यङ्ग्यं न दृश्यते ॥

1 A B omit this line. 2 A omits two lines. 3 B गङ्गा ।

ध्वनिव्यापारहेतुर्यस्तद्व्यङ्ग्यञ्च प्रयोजनम् ।
प्रयोजनं विना कापि न व्यङ्ग्यं व्यज्यते स्फुटम् ॥

अभिधालक्षणामूलं व्यङ्ग्यं सिध्येत्प्रयोजनात् ।
अगूढं गूढमित्येतद्व्यङ्ग्यं द्वेधा विभियते ॥

५ अगूढं तत्स्फुटं यस्य प्रतीतिरभिधेयवत् ।
अनुस्यूता यदव्यक्ता प्रतीतिर्गूढमुच्यते ॥

गूढागूढात्मकं व्यङ्ग्यमेकमस्तीति केचन ।
व्यक्ताव्यक्तप्रतीतिर्यत्तद्गूढागूढमुच्यते ॥

भाविकात्मनि (?) पद्ये तु^१ तत्तद्व्यङ्ग्यं विलोक्यते ।
१० व्यङ्ग्ये लाक्षणिकस्यात्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

लक्षणा तादृशी गूढव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यार्थयोगतः ।
पश्चाद्गूढव्यङ्ग्येति त्रेधा व्यङ्ग्यप्रतीतितः ॥

तद्गूढलाक्षणिकः शब्दस्तद्व्यापारोऽ^३ञ्जनात्मकः ।
यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥

१५ फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥
यत्र प्रत्याययितुं प्रयोजनं लक्षणाशब्दः ।
वाक्ये प्रयुज्यतेऽ^४स्मान्नान्यो हेतुः प्रयोजनावासे ॥

तस्मादेव च शब्दात्तद्व्यापारस्तथाञ्जनात्मैव^५ ।
तेन व्यापारेण व्यङ्ग्यं तत्र प्रयोजनं भवति ॥

२० गङ्गायां घोष इत्यादिवाक्ये तत्तीस्सङ्गतः ।
पावनत्वादिधर्मो यः प्रतीतो व्यङ्ग्यमेव तत् ॥

पीवनत्वादिधर्मस्य गङ्गाशब्दस्य च क्वचित् ।
गृह्यते नच सङ्केतस्तस्मान्नात्राभिधा भवेत् ॥

1 AB च्छेदः । 2 A दा । B द्वत् । 3 A व्दव्यापारोव्य । 4 A त ।
5 C स्तयोर्व्यञ्जनावर्त्मा । 6 A म्मु ।

मुख्यार्थबाधादिहेतोरभावान्नैव लक्षणा ।
 अतस्तल्लक्षणाशब्दव्यापाराद्वयञ्जनात्मकात् ॥
 ऋते^१न पावनत्वादिधर्मः क्वापि प्रतीयते ॥
 उक्तञ्च^२—

५ “ नाभिधा समयाभावाद्धेतुभावान्न लक्षणा ।
 लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो^३योगः फलेन नो ॥
 न^४प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्व^५लङ्घतिः । ”
 गङ्गाशब्दो यथा स्रोतोबाधात्तत्तीरलक्षकः ॥

तद्वत्तटे सबाधश्चेत्तत्प्रयोजनम् ।
 १० मुख्यो^६र्थो न तदं तत्र स्वार्थबाधो न दृश्यते ॥
 गङ्गाशब्दार्थतीरस्य पावनत्वादिभिः कचित् ।
 लक्षणीयैर्न^७संबन्धो^८ नापि लक्ष्यं^९प्रयोजनम् ॥
 तस्मिन्प्रयोजने लक्ष्ये तेन लक्ष्यं प्रयोजनम् ।
 इत्येवमनवस्था स्यात्सा मूलक्षतिकारिणी ॥

१५ पावनत्वादिभिस्तीरं युक्तमेव हि लक्ष्यते ।
 गङ्गाशब्देनाधिकार्थप्रतिपत्तिः प्रयोजनम् ॥
 विशिष्टलक्षणैषा स्याद्वयज्यते नात्र किञ्चन ।
 इति वादिनमुद्दिश्य प्रत्युत्तरमुदीर्यते ॥

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ।
 २० ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”
 प्रत्यक्षादेहि^{१०} नीलादिविषयो हि स्वभावतः ।
 प्राकट्यं वा^{११} संवि^{१२}त्तिः फलत्वे^{१३}नोपयुज्यते ॥
 अतो विशिष्टे कस्मिंश्चिल्लक्षणा नोपयुज्यते ।
 अतो गङ्गादिशब्देन तत्तटे लक्षिते पुनः ॥

1 A G जले । 2 C omits this line । 3 A B बा । 4 A शास्त्रात्स्व । 5 C येन ।
 6 B न्यात् । 7 A ह्य । 8 A विच । 9 B य । 10 लं ते ।

पावनत्वादयो धर्मविशेषास्तत्र संभवाः ।
प्रतीयन्तेऽभिधाद्यन्य'व्यापाराद्व्यञ्जनात्मकात् ॥

अभिधालक्षणारूपात्तथा तात्पर्यरूपतः ।
एभ्यो भिन्नो भवेदत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

५ ध्वननव्यञ्जनेत्यादिशब्दवाच्यो भवत्यसौ^१ ।
एवं हि लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥

अभिधामूलमप्यत्र व्यञ्जकत्वं प्रचक्षते^३ ।
बहुधा चाभिधामूलं व्यञ्जकं कथ्यते बुधैः ॥

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
१० संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम्^५ ॥”

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’

१५ हरिशब्दोऽपि सिंहादेरनेकार्थस्य वाचकः ।
शङ्खचक्रादिसंयोगाद्विष्णुमेव व्यनक्ति च ॥

रामं विहार्यार्जुनं च रामार्जुनपदं यथा ।
विरोधं कार्तवीर्यस्य भार्गवस्य व्यनक्ति च^६ ॥

शङ्खाद्ययोगः शक्रादौ हरिशब्देन गम्यते ।
२० रामलक्ष्मणशब्देन साहचर्याभिधायिना ॥

शुमन्तरे गौरवादि विनयादि व्यनक्ति च ।
भवच्छिदं भज^७ स्थाणुमित्यर्थाद्व्यज्यते शिवः ॥

१ BC दि भ्यो । २ AB न्ति ते । ३ A क्षहे । ४ A ना । ५ A B ना । ६ A तम् ।
७ A व ।

सर्वं जानाति देवोऽयं युष्मदर्थं इतीरिते^१ ।
भृत्येष्टकारिता भर्तुर्व्यङ्ग्या प्रकरणादिह^२ ॥

मकरध्वज इत्युक्ते तल्लिङ्गाद्यञ्ज्यते स्मरः ।
देवः पुरजिदित्युक्ते देवशब्दस्य सन्निधेः ॥

५ पुरजित्वं शिवस्येति व्यज्यते शिव एव हि ।
मधुमत्तः पिक इति वसन्तो व्यज्यते स्फुटम् ॥

भात्यत्र देव इत्युक्ते राजधानी प्रतीयते ।
मित्रं भातीति सुहृदि मित्रो भातीति भास्करे ॥

स्वाहेन्द्रशत्रुरित्यत्र स्वरेणार्थान्तरध्वनिः ।
१० एवमादिप्रयोगेषु तत्तदर्थो विलोक्यताम् ॥

संयोगादिभिरेतैस्तु वाचकत्वे निवा^३रिते
अनेकार्थस्य शब्दस्य यद^४र्थान्तरदर्शनम् ॥

अभिधा नात्र वर्तेत तस्याः^५ स्वार्थे नियामनात् ।
मुख्यार्थबाधा^६द्यभावाल्लक्षणा नात्र वर्तते ॥

१५ अतोऽत्र शब्दव्यापारः पारिशेष्यात्तदञ्जनम्^७ ।
तद्व्यञ्जनयुतः शब्दो यः सोऽर्थान्तरयुक्तथा ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तद्वत्सहकारितया मतः ।
वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभूता येऽर्थाः पूर्वमुदाहृताः ॥

तेषां तद्व्याचकादीनामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।
२० वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ॥

प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥

१ A क्ते । २ A ना । ३ A B C निवा । ४ B था । ५ A B व । ६ A भावा ।
७ A B दात्मनाम् ।

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः स्यात्काकुः स्याद्विकृतिर्ध्वनेः ।

प्रस्तावः स्यात्प्रकरणमर्था वाच्यादयस्तथा ॥

इङ्गिताकारचेष्टादि^१रादिशब्देन चोदितः ।

क्रमाद्व्याच्यस्य लक्ष्यस्य व्यङ्ग्यस्योदाहृतिः कृता ॥

५ अइपिहुलं जलकुंभं धेत्तूण समागदस्मि सहि तुरिअम् ।

समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥

अत्र चौर्यरतस्यैव गोपनं गम्यते स्फुटम् ।

खेदो मयि न योग्यः स्यात्कर्तुं योग्यः कुरुष्विति ॥

तथाभूतादिवाक्यादा स्वरकाकुः प्रकाशयते ।

१० वाच्यसिद्धयङ्गमलोक्तः स्वरः काकुर्भवेदिति ॥

नैवं शङ्क्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं काकुवेदिभिः ।

प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेरत्र दर्शनात् ॥

^४तइआ मह गंडत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।

एण्हि सचेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥

१५ अत्र प्रच्छन्नकामित्वं कान्तया व्यज्यते प्रिये ।

मलयानिलसम्फुल्लकुसुमामोदमेदुरम् ॥

आरामं पश्य सुमुखि मनोभवनिकेतनम् ।

कामिनि प्रविशात्रेति व्यज्यते सुरतार्थिता ॥

^५णोल्लेइ अणहमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।

२० खणमेत्तं जइ संज्झाए होइ ण व होइ वीसामो ॥

सङ्केतकालः सन्ध्येति व्यज्यतेऽत्र कयाचन ।

^६सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ कित्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जं ॥

1 A स्तयः । 2 B भि । 3 अतिपृथुलं जलकुंभं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वारितम् ।
भ्रमस्वेदसलिलनिस्त्रासनिस्सहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥ 4 तदा मम गण्डस्थलनिमग्नं दृष्टिं न नयस्यन्त्यहं ।
इदानीं सेवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥ 5 नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूमीं गृहभरे सकले । क्षणमात्रं यदि
संभ्रम्यामीं भवति नवा भवति विश्रामः ॥ 6 ध्रूयते समागमिष्याति तव प्रियोऽयं प्रहरमात्रेण । एवमेव
भिनिति तिष्ठति तस्मात् सज्जय करणीयम् ॥

कस्याश्चिज्ज्ञारसम्भोगे निषेधोऽत्र प्रतीयते ॥

निमील्य लोचने काचित्प्रिये गुरुजनावृता ।
पश्यति स्वस्तिकाकारकरेणालिङ्गति स्तनौ ॥

निमीलनादीङ्गितेन^१ यामिनीति प्रतीयते ।

५ चेष्टया स्वस्तिकाकृत्या गाढाश्लेषः प्रतीयते ॥

द्वित्रादिभेदे वक्त्रादिमिथोयोगे सति क्वचित् ।
क्रमाद्व्यङ्ग्यस्य लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वं निदर्शयताम् ॥

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥

१० शब्देनैव निवेद्योऽयं न प्रमाणान्तरेण च ।
एवंप्रकारैर्बहुभिः कृते शब्दार्थनिर्णये ॥

स्वरूपं दोषगुणयो रसालङ्कारयोरपि ।
अवश्यमभिधातव्यमपि तत्रापि धर्मिणि ॥

प्रदर्शिते तद्धर्माणां हेयोपादेयतास्थितिः ।

१५ ज्ञायते यत्ततः काव्यभेदान्प्रागभिदध्महे ॥

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्धनौ ।
अर्थान्तरे सङ्गमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥

प्रधाने लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्ये सति क्वचित् ।
यत्राविवक्षितं वाच्यं तत्र ध्वनिरिति ध्वनौ^२ ॥

२० तदेवानुपयुक्त्या^३ देवाच्यमर्थान्तरे यदि ।

नमितं तद्वेदर्थान्तरसङ्गमिताख्यया ॥

यथा त्वां वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

उपदेशादिरूपेण गम्यते वचनादि यत् ।
तदेवानुपपत्त्यादेः क्वाप्य^१त्यन्ततिरस्कृतम् ॥

मयि चोपकृतं सुभु सौजन्यं प्रथितं त्वया ।
कुर्वीदृशं परमपि सुखमास्व शरच्छतम् ॥

५ अत्रापकारिणीं चेटीं विपरीतलक्षणया कथयति ॥

विवक्षितं व्यङ्ग्यनिष्ठं वाच्यं यत्र^२ प्रकाशते ।
तत्रालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥

रसस्तु न विभावादितैरेवासाविति क्रमः ।
स चेन्न लक्ष्यः सोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य उदाहृतः ॥

१० रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥

आभास^३भावशान्त्यादेः क्रमो नैवात्र लक्ष्यते ।
तेषां व्यङ्ग्यक्रमे^४ लक्ष्ये लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो भवेत् ॥

भावोदयादिः प्राधान्यादलङ्कार्यतया स्थितः ।
१५ रसादिर्यत्र तत्रैव व्यङ्ग्य एव भविष्यति ॥

प्राधान्याद्यत्र वाक्यार्थस्याङ्गभूतो रसादिकः ।
काव्यभेदो गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यभिधीयते ॥

भावशान्त्यादयोऽङ्गित्वं रसे मुख्ये प्रयान्ति च ।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥

२० इति द्वयं गुणीभूतव्यङ्ग्येऽङ्गाङ्गित्वमेष्यतः ।
यत्रातिशायी व्यङ्ग्यो^५र्थो वाच्यात्काव्यं ध्वनिर्भवेत् ॥

१ A B काव्य । २ A B यत्र । ३ B अभाव । ४ B नो । ५ B दिगोमित्वं । ६ C यिनि व्याप्तये ।

प्रधानभूतस्फोटाख्यव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्तु यः ।
शब्दस्तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः कृतो बुधैः ॥

यव्यग्भा^१वितवाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनक्षमम् ।
शब्दार्थयुगलं तच्च ध्वनिरित्यभिधीयते ॥

५ ध्वनिः स्यादुत्तमं काव्यं स प्रबन्धः सुदुर्लभः^२ ।
वाच्यादनतिशायी च व्यङ्ग्योऽर्थो यत्र दृश्यते ।

तत्काव्यं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं भवेत् ।
यत्र शब्दस्य वैचित्र्यं यत्रार्थस्य विचित्रता ॥

यत्र व्यङ्ग्यं न^३ प्रतीतं तत्काव्यमधमं^४ स्मृतम् ।
१० अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थ^५स्त्रिधा स कथितो बुधैः ।
यः शब्दशक्तिमूलानुरणनात्मा स च ध्वनिः ॥

तथार्थशक्तिमूलानुरणनात्मापि च ध्वनिः ।
शब्दार्थशक्तिमूलानुरणनात्मापि च ध्वनिः^७ ॥

१५ अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
परस्परस्य प्राधान्यात्प्रधानेतरकल्पना ॥

व्यङ्ग्ये रसालङ्कारादौ ध्वनिकाव्यं तदुत्तमम् ।
स चेच्छ्रुत्यो भवेन्मध्यस्तस्मिन्वाच्ये तथाऽधमः ॥

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।
२० सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्काक्षिसमसुन्दरम् ॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।
उदाहरणमेतेषां काव्यबन्धेषु दृश्यते ॥

1 ABC लाङ्का । 2 A समुद्भवः । 3 B तत् । 4 A वरं । 5 A B कस्यर्थः ।
6 तदा । 7 B C omit this line.

एवं ध्वनिकृदाचार्यैर्व्यङ्ग्यभेदाः समीरिताः ।
स्वरूपमुक्तं वाच्यादेस्तत्तद्भेदाश्च दर्शिताः ॥

एतेभ्योऽन्यत्तु तापर्यं वाक्यार्थोऽस्तीति जानते^१ ।
एतेभ्योऽन्यस्तु कथितस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥

५ समन्वये पदार्थानां पदार्थोऽपि च तत्त्वतः ।
विशेषरूपो वाक्यार्थस्तात्पर्यमिति मन्वते ॥

पदार्था ये पदानां स्युरन्वितानां परस्परम् ।
त एव वाक्यार्थात्मानो नान्योऽर्थोऽस्तीति केचन ॥

सर्वस्यैव च शब्दस्य स्वार्थवृत्तिविभागतः ।
१० तात्पर्यार्थो भवेच्छ्रोतुः विवेक्तुः प्रीतिकारकः ॥

श्रोतृत्वं तदिति प्राहुः शब्दतात्पर्यवेदिनः ।
शब्दशक्तिमहिम्ना यद्व्यङ्ग्याद्यर्थविवेचनम् ॥

तदेव च^२विवेक^३तृत्वमाहुरर्थविवेचकाः ।
व्यङ्ग्यतात्पर्यतद्भेद^४शब्दशक्तिनिरूपणम् ॥

१५ कवेर्विवक्षितार्थो यः तत्तात्पर्यमुदाहृतम् ।
तात्पर्यस्य स्वरूपं यत्तद्विशेषश्च तद्विदा ॥

यथाऽवगतमस्माभिः परस्तात्कथयिष्यते ।
इत्थं कल्पलतायां^५ तु वाच्याद्यर्थचतुष्टयम् ॥

निर्णीतं वाचकादेश्च शब्दस्यापि चतुष्टयम् ।
२० तच्च काव्यप्रकाशेन मयाऽप्यत्र प्रदर्शितम् ॥

दोषा गुणाश्चालङ्काराः शब्दार्थोभयरूपतः ।
कचिद्रसाश्च तद्योग्या^६ योग्यताऽत्र विचार्यते ॥

1 All mss read these two lines । 2 A हि । 3 A दे । 4 A BC प्रकल्पनायां ।
5 C या ।

आक्षेपतः समाधानादर्थेष्वतिशयो भवेत् ।
आक्षेपश्च च समाधानमतोऽर्थस्याभिधीयते ॥

स्वतः शुद्धस्य वर्णस्य को दोषः को गुणो भवेत् ।
रसादेराश्रयत्वं तदमूर्तस्य कथं भवेत् ॥

५ विभुत्वात्तस्य वर्णस्य क्वाचित्कत्वं कथं भवेत् ।
अलङ्कारोऽपि नैव स्यादलङ्कार्या^१ विनिश्चयात् ॥

दोषादेराश्रयो वर्णः पदं वा^२ किमुच्यते ।
वाक्यं वा किमलङ्कारो नैव वर्णस्य युज्यते ॥

पदे चेत्तत्पदं कीदृक्तत्त्वं^३ रूपं निरूप्यताम् ।
१० वर्णः पदं किं वर्णो वा वर्णा वा पदमुच्यते ॥

अव्याप्तेरप्यतिव्याप्तेः पदं दृश्यति लक्षणे ।
सुसिङ्गन्तं पदमिति यदि स्यात्पदलक्षणम् ॥

सुबन्तं पदमस्तीति तिङन्तमपि चापरम् ।
समुच्चयेन न^४ पदं सुसिङ्गन्तात्मकं भवेत् ॥

१५ लक्षणं व्यभिचारि स्यादतिव्याप्त्यादिदोषतः ।
पदे वाक्ये च वाक्यार्थे दोषः कीदृक्स्वरूपवान् ॥

स्थाने^५ पदादौ स^६ गुणः कीदृगात्मा च वर्तते ।
वाक्यस्य लक्षणं कीदृक्तस्य दोषादयो यदि ॥

समूहो यः पदानान्तु तद्वाक्यमिति लक्षणम् ।
२० वाक्यं द्वाभ्यां त्रिचतुरैः पञ्च षट्सप्तभिश्च वा ॥

अष्टभिर्वा भवेत्तस्माल्लक्षणं व्यभिचारि तत् ।
एक^७ प्रयोजनाभावादन्यथा वाक्यलक्षणम् ॥

१ B रा । २ AB वि । ३ AB किञ्चित्त्व । ४ D हि । ५ A स्थिते । ६ -1 स्व ।
७ B तत् ।

दोषो गुणो वाऽलङ्कारो रसो वाऽथ कदाचन ।
पदे वाक्ये च वाक्यार्थे नहि शब्दात्मको भवेत् ॥
आश्रयाश्रयिसम्बन्धो न भवेच्छब्दयोः क्वचिरा ।
अथ तद्व्यतिरेकश्चेदोषादिरिह कथ्यते ॥

५ भिन्नाधिकरणत्वेन सम्बन्धो न घटिष्यते ।
अतो दोषादयः शब्दे व्यर्थाः स्युः कल्पिता अपि ॥
इति ब्रुवन्तमुद्दिश्य तत्सम्बन्धोऽभिधीयते ।
वक्तृसम्बन्धवशातः शब्दे दोषादिकल्पना ॥

दोषादिर्वक्तृत्वर्मः स्याद्वक्त्रधीनतयाऽस्य हि ।
१० स्वार्थे स्ववृत्त्ययोग्यत्वं येन शब्दस्य दृश्यते ॥

स दोषः कथ्यते वक्तृप्रयोगाधीन एव सः ।
स्वार्थे स्ववृत्तियोग्यत्वद्वारा शब्दस्य यद्भवेत् ॥

प्रत्यायकत्वसामर्थ्यसौलभ्यं स गुणो भवेत् ।
वाच्याद्यतिशयो येन दृश्यते शब्दहेतुकः ॥

१५ स एवार्थगुणो ज्ञेयः तत्तदर्थेषु दृश्यते ।
येऽर्था इवादिशब्दानान्तेऽलङ्कारा इति स्मृताः ॥

प्रयुज्यते तान्कवयः शब्दार्थोभयरूपतः ।
कविप्रयोगचातुर्यात्स नीरक्षीरवद्रसः ॥

शब्दार्थेषूपयुज्येत प्रायो व्यङ्ग्यः स सर्वदा ।
वर्णे गुणो न दोषो वा तौ स्यातां पदवाक्ययोः ॥

२० रसादयोऽपि वाक्यादिप्रबन्धेषूपयोगिनः ।
कविसन्दर्भवशातो दृश्यन्ते यत्ततस्ततः ॥

1 A न्हे । 2 B न्दर्म । 3 A B क्त्रहीनस्त । 4 B स्य वृत्तियोग । 5 B त्ययोगात्त ।
6 A भ्या । 7 C दि ।

तस्मादमी वक्तृधर्मा नैते स्युः शब्दगोचराः ।
वक्तुर्विवक्षाधीनं यच्छब्दे दोषाधिरोपणम् ॥

तस्माद्दोषादयो वक्तृपराधीना न शब्दगाः ।
तस्मादलङ्कृतिगुणरसवत्काव्यनिर्मितिः ॥

५ ध्वनिरूपैव कर्तव्या निर्दोषा कीर्तिसम्पदे ।
ध्वनिर्निरूप्यतेऽत्रैव व्यञ्जकत्वेन चोदितः ॥

क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेष्वर्थस्य^१ वाचकः ।
आदिमः किं द्वितीयः किं तृतीयः किं तथाऽन्तिमः ॥

प्रत्यायकत्वशक्तिस्तु कस्मिन्नेतेषु दृश्यते ।
१० क्रमेण श्रूयमाणत्वाद्दर्शानां नश्वरत्वतः ॥

समुच्चयेन वर्णानां वाचकत्वं न युज्यते ।
सापेक्षत्वादादिमस्य स्वार्थे वृत्तिर्न जायते ॥

मध्यमानामपि स्वार्थप्रतीतौ स्यादनिश्चयः ।
अन्तिमश्चेदथैकस्य सम्बन्धोऽनर्थको भवेत् ॥

१५ अर्थासंस्पर्शितैवास्माद्धेतोः^४ शब्दस्य निश्चिता ।
मैवं मन्यस्व शब्दस्य स्वार्थस्पर्शित्वमुच्यते ॥

अर्थप्रतीतिः श्रोतॄणां शब्दोच्चारादनन्तरम् ।
जायते तस्य हेतुर्यः सोऽर्थापत्तिप्रमाणकः ॥

स वर्णव्यतिरेकात्मा कोऽपि स्यात्सोऽपि च ध्वनिः ।
२० ध्वनिः^५ सामान्यरूपस्या^६ दर्शानां स्तद्व्यक्तयः स्मृताः ॥

स वर्णव्यञ्जनद्वारा तमर्थं व्यञ्जयेत्स्फुटम् ।
स ध्वनिः स्फोट इत्यत्र शाब्दिकैः परिभाष्यते ॥

१ A ने । २ A शेष । ३ B सङ्क्षेप । ४ B दातोः । ५ A ने । ६ A त्वा ।

इत्थं शब्दार्थसम्बन्धो ध्वनिकृद्भिर्निरूपितः ।
तदुक्तेन प्रकारेण संक्षेपादत्र दर्शितः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
शब्दार्थसम्बन्धतद्भेदप्रकारनिर्णयो
नाम षष्ठोऽधिकारः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तमोऽधिकारः ।

ॐ नमः शिवाय ॥

उक्ता रसा रसव्यक्तिर्नाट्येनैवेत्युदीरिता ।
अवस्थानुकृतिर्नाट्यमिति सामान्यलक्षणम् ॥

रामादितादात्म्यापत्तिर्नटे या नाट्यमुच्यते ।
रूपकं तद्भवेद्रूपं दृश्यत्वात्प्रेक्षकैरिदम् ॥

५ रूपकत्वं तदारोपात्कमलारोपवन्मुखे ।
दशधैवेति मुनिना तद्भेदनियमः कृतः ॥

रसाश्रयत्वमप्युक्तं रसादेराश्रयत्वतः ।
तदेवं दशधा भिन्नं वाक्यार्थाभिनयात्मकम् ॥

रसाश्रया यद्यपि स्युर्नाटिकातोडकादयः ।
१० नाटकादिष्वथैतेषामन्तर्भावान्न ते पृथक् ॥

नाटके च^१ प्रकरणे नाटिकायाः^२ पुरातनैः ।
अन्तर्भावः कृतस्तस्यां तोड^३कस्यापि दर्शितः ॥

नाटिकाया नाटकस्या^४भेदः प्रकरणस्य वा ।
सट्ट^५कस्तोडकस्यैव भेद इत्यभिधीयते ॥

१५ तोडकस्योच्यते सद्भिरन्तर्भावोऽपि नाटके ।
नाटकादेरयं भेदो नाटिका रूपकं भवेत् ॥

---

१ B थ । २ B केयं । ३ B स्याः सट्ट । ४ A B स्य । ५ A नाट ।

नाटिकाप्रतिमत्वाच्च सङ्को'पि तथाविधः ।
नाटके तोटकस्यान्तर्भावाद्वूपकमेव सः ॥

दिव्यमानुषसंयोगस्तोटकं नाटकानुगम् ।
नवाष्टसप्तपञ्चाङ्गं^२ दिव्यमानुषसङ्गमम् ॥

५ तोटकं नाम तत्प्राहुर्भेदो नाटकसम्भवः ।
नृत्यभेदा भवेयुस्ते ङोम्बीश्रीगदितादयः^३ ॥

यद्यद्रसात्मकं तत्तद्वाक्यार्थाभिनयात्मकम् ।
यद्यद्भावाश्रयं तत्तत्पदार्थाभिनयात्मकम् ॥

नृत्यं भावाश्रयं नृत्तं रसाश्रयमुदाहृतम् ।
१० नृत्यनृत्तविभागश्च बहुभिर्बहुधोदितः ॥

तद्वयं नाटकादीनां भूयसा ह्युपकारकम् ।
नृत्यनृत्तविभागस्तु परस्तात्कथयिष्यते ॥

पूर्वरङ्गे नाटकादावुपयोगोऽत्र दृश्यते ।
नाटकाद्युपयोगोऽत्र गाथकानां प्रदर्श्यते^६ ॥

१५ नृत्तं गीतञ्च वाद्यञ्च नाटकाद्युपकारकम् ।
गेयं प्राणाः प्रयोगस्य सर्वं वा गेयमुच्यते ॥

गेयसाध्यं हि धर्मार्थकाममोक्षचतुष्टयम् ।
तस्माद्गेयसमुत्पत्तिः संक्षेपेणात्र कथ्यते ॥

इह^८ तत्त्वानि षट्त्रिंशच्छिवः शक्तिः सदाशिवः ।
२० ईश्वरः शुद्धविद्येति शुद्धान्येतानि पञ्च च ॥

माया कालोऽथ नियेतिः कला विद्या ततः परम् ।
रागः पुण्य एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त वै ॥

१ B नाटके । २ A B ङं । ३ B ध ये । ४ A गानसाप्यु । ५ A B ना । ६ A वेद्यतः ।
७ B ज्ञे । ८ A विष ।

- ततः प्रकृतिरेतस्याः प्रकृतेस्तु गुणत्रयम् ।
 गुणत्रयेऽपि भिद्यन्ते^१ रूपनामक्रियाः सदा ॥
- ईदृग्विलक्षणां शक्तिं यदा सङ्क्रमते पुमान् ।
 प्राज्ञतैजसविश्वत्वभेदत्रय^२मथान्वगात् ॥
- ५ प्रधानमनयोर्व्यासं प्राज्ञ ए^३कोऽन्यवस्तुनि^४ ।
 शिष्टस्त्व^५स्मिंस्त्वसंपूर्ण इत्यमेषां प्रवर्तनम् ॥
- तैजसः सप्तधा भिन्नो बुद्धिगर्वस्व^६वायुभिः ।
 बह्व्यम्भःक्षितिभिश्चैते कार्यकारणमूर्तयः ॥
- एतेषां समवायात्तु विश्व आसीच्च तन्मयः ।
 १० सोऽपि त्रैविध्यमन्विच्छन्विराट्पुरुष ईश्वरः ॥
- बीजत्रयेण भिन्नः स्यात्सोमसूर्याग्निरूपिणा ।
 स रुद्रोपेन्द्रपद्मोत्थगुणत्रयविभेदिना ॥
- विश्वारूये पार्थिवे चाण्डे प्राणिनो भूतमूर्तयः ।
 चतुष्पकारसम्भिन्ना नश्वरास्तु प्रजङ्गिरे ॥
- १५ जीवत्वमेषामपरं प्रतिभेदमियात्प्र^७भुः ।
 कालप्रेरितयोर्वायुर्दम्पत्योः सङ्गमान्मिथः ॥
- पौरुषीं प्राकृतीं शक्तिं शुक्लशोणितरूपिणीम् ।
 वायुद्वयेन सहितं गर्भाशयमुपा^८नयेत् ॥
- अनाद^९यश्च क्षेत्रज्ञा बहवः कर्मभाविताः ।
 २० सन्ति कालार्थिनः शेषाः कश्चित्कालेन चोदितः ॥
- गर्भाशयं स्वयं पित्रोर्मला^{१०}भ्यां सह संविशेत् ।
 तत्र नित्यो भवेद्वायुः प्राणापानात्मकः स्वयम् ॥

1 A B C भाङ् । 2 A याद्विभिद्येते । 3 A तोऽय । 4 B तत्रै । 5 B हि । 6 B स्त्व ।
 7 A गणन । 8 A दुर्षि । 9 C मया । 10 B C नाद । 11 A र्गज । B र्गर्भ ।

गुणमूलात्मके^१ बीजे कारणार्थसमन्विते ।
सर्वव्याप्ता पराशक्तिरस्मिन् क्षेत्रज्ञतामियात् ॥

द्वाभ्यां त्रयाणां व्यक्तिः स्यान्निभ्यो भवति पञ्चकम् ।
पञ्चभ्यः पञ्चकानान्तु चतुष्कं प्रतिपद्यते ॥

५ शुक्लार्तवौ द्वयं तत्^२ त्रितयन्तु गुणत्रयम् ।
भूतानि श्रवणादीनि शब्दवागादिपञ्चकम् ॥

भाषणादीनि वाक्यादिचतुष्टयमुदाहृतम् ।
तत्संशयप्रमातृत्वनिश्चयानुभवार्थ^३कृत् ॥

ईदृग्विलक्षणो जन्तुः जरायुग्रस्तदेहवान् ।
१० कालपाकेन पूर्णाङ्गो जायतेऽयमवा^४ह्मुखः ॥

षण्णवत्यङ्गुलायामं सर्वेषाञ्च शरीरिणाम् ।
शरीरं तस्य मध्यः स्यादाधारः कन्दसंज्ञितः ॥

बलयत्रितयाकारः सोमसूर्याग्निमण्डलैः ।
बह्वैः शिखा तस्य मध्ये नीपा^५न्तःकेसराकृतिः ॥

१५ परा प्रकृतिरेषा स्यादम्बिकेत्यपरे विदुः ।
बहिस्तिर्यक्चरन्वायुः^६ शरीरान्तः शिवाज्ञया ॥

प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा शरीरं व्याप्य तिष्ठति ।
येन प्राणिति सर्वश्च स प्राणो मूर्धनि स्थितः ॥

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
२० धीवनक्षवधूतारनिश्वासान्तः^७प्रवेशकृत् ॥

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलां^८श्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नो^९र्जाबलवर्णस्मृतिप्रदः ॥

१ C को । २ A B द्वि । ३ A दि । ४ A B यः परा । ५ D बिता । ६ A म्यन्याः ।
७ A य । ८ A गुदा । ९ C जो । B त्यो ।

व्यानो^१ बहिः स्थितः^२ कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।
गत्यवक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकृत् ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वदा ॥

५ अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति सुञ्चति ।
अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेदोरुगोचरः ॥

शुक्लार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रामणक्रियः ।
दश जीवनधामानि शिरोरसनबन्धनम् ॥

कण्ठोष्ठ^३ हृदयं नाभिः बस्तिः शुक्लो गुदौजसी ।
१० दश स्थूल^४ शिरा हृत्स्थास्ताः सर्वाः सर्वतो वपुः ॥

रसात्मकं वहन्त्यो^५ जस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ।
भिद्यन्ते तास्ततः सप्त शतान्यासां भवन्ति तु ॥

सिराजालधरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रयाः ।
इडा च पिङ्गला चेति सुषुम्ना चेति नामतः ॥

१५ सुषुम्ना मध्यमा नाडी शिखा^६ बहेः समाश्रिता ।
शिखा प्राणेन संसृष्टा नादाख्यां लभते स्फुटम् ॥

सुषुम्नावर्त्मनैवोर्ध्वं याति व्योमाम्बुजावधि ।
योगिनां नाद^७रूपेण स्वानुभूतिविधायिनी ॥

इतरेषां कलारूपान् वर्णान्विसृजति क्रमात् ।
२० नादः श्रु^८तिसमुत्पत्तिः श्रुतिभ्यः स्वरसम्भवः ॥

नाडीभ्यः श्रुतिसम्भूतिर्नाडीनां स्थानमुच्यते ।
स्थानानि सर्ववर्णानां सप्त व्यक्तिकराणि तु ॥

१ B प्राणो । २ A हृदिस्थः । ३ A ज्ञे । ४ A मूल । ५ C भवत्यो । ६ B खा ।
७ A न । ८ B दाञ्चु ।

कण्ठताल्वोष्ठमूर्धानो दन्ताश्चेति पृथक्पृथक् ।
एकं स्यात्कण्ठतालुभ्यां कण्ठोष्ठाभ्यामथापरम् ॥

दन्तोष्ठजिह्वास्थानानां सम्भवाः^१ स्युः पृथक्पृथक् ।
चतस्रो जघ्रुबन्धि^२न्यो नाड्यः कण्ठमुपाश्रिताः ॥

५ तालुमूलस्य बन्धिन्यस्तिस्त्रस्तैव च स्थिताः ।
ओष्ठयोऽभयोर्नाड्यौ बन्धिन्यौ द्वे व्यवस्थिते ॥

चतस्रो मूर्धबन्धिन्यो नाड्यो ब्रह्मपदा^३श्रयाः ।
नाड्यश्चतस्रस्तिष्ठन्ति दन्तानांबन्ध सर्वतः ॥

कण्ठताल्वोरन्तरा स्युर्नाड्यस्तिस्त्रः सुसङ्गताः ।
१० कण्ठोष्ठयोर्द्वे बन्धिन्यौ नाड्यौ तत्रैव तिष्ठतः ॥

एवं द्वाविंशतिर्नाड्यो मध्यनाड्यां हृदि स्थिताः ।
युगपन्मरुदाहत्या नादस्तासु प्रवेक्ष्यति ॥

श्रुति^४कालमिताः स्युस्तु श्रुतयः श्रुतिगोचराः ।
यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः ॥

१५ प्राणाश्चरन्ति तत्रैता व्यज्यन्ते श्रुतयः पृथक् ।
व्यक्तिस्थानेषु वर्णा^५नां स्वरसंज्ञा भवन्ति ताः ॥

कण्ठे सज्जति यो नादः स षड्भुः स्याच्चतुश्श्रुतिः ।
ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तालुमूले तस्य त्रि^६सम्भवात् ॥

शब्दो गौस्तां विभ्रदोष्ठे गान्धारो द्विश्रुतिर्भवेत् ।

२० मूर्ध^७मध्यस्थितो नादो मध्यमः स्याच्चतुश्श्रुतिः ॥

पञ्चभिर्जायते दन्ततालुकण्ठोष्ठमूर्धभिः ।
चतुश्श्रुतिः पञ्चमः स्यादन्तपङ्क्तिसमाश्रयः ॥

1 A B कदाः । 2 C न्व । 3 B बन्धपथा । 4 A तोट । 5 A धर्मा । 6 A श्रुति ।
C त्रि ।

कण्ठतालुघृतो नादो धैवतस्त्रिश्रुतिर्भवेत् ।
नादो निषण्णः कण्ठोष्ठे निषादो द्विश्रुतिर्भवेत् ॥

स्वर्यमाणतया तत्तत्स्थानेषु मरुदाहतेः ।
स्वरसंज्ञां लभन्ते ते तत्तन्नामपुरस्कृताः ॥

५ अन्ये धातुभ्य उत्पन्नाः स्वरा इत्येव जानते ।
धातवः सप्त भूतानामन्तः सप्ताग्नयः स्थिताः ॥

केचिदग्नय इत्येवं केचिदूष्मेति मन्वते ।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ॥

धमन्यः स्युश्चतुर्विंशदर^१वन्नाभिमाश्रिताः ।
१० शरीरमनुगृह्णन्ति ताः सर्वा ह्यत्र सर्वतः ॥

तासूर्ध्वमेका मूर्धानमेकाऽधःकोष्ठमाश्रिता ।
ओजांसि सप्तधातूनां वर्धयन्त्यन्तरा स्थिता ॥

उरस्यो^२धातुरन्योऽपीत्येके प्राहुर्हृदाश्रयः ।
आयुर्वेदे तत्स्वरूपं त्रिप्रकारमुदाहृतम् ॥

१५ चतस्रः शुक्लवर्धन्यस्तास्तु कन्दसमाश्रयाः ।
तिस्रो धमन्यो वर्धन्यो मज्जाया नाभिमाश्रिताः ॥

अस्थीनि वर्धयन्त्यौ द्वे धमन्यौ हृदयं श्रिते ।
कण्ठे चतस्रो वर्धन्यो धमन्यो मेदसं श्रिताः ॥

चतस्रो मांसवर्धन्यो धमन्यस्तालुमूलगाः ।
२० मूर्ध्नि तिस्रोऽसुवर्धन्यो धमन्योऽधोमुखाश्रिताः ॥

भ्रुवोर्मध्ये धमन्यौ द्वे त्वग्वर्धन्यौ व्यवस्थिते ।
द्वाराकाशमध्यस्थ^३सहस्रदलशोभिते ॥

1 B इत् । 2 A, अन्योना । D अस्त्योनो । 3 A स्थे ।

विस्फुरत्केसराश्लिष्टकर्णिके पङ्कजोदरे ।
निवातदीपवत्स्थायी सोमसूर्याग्निमण्डले ॥
आत्मा निस्सङ्ग एवैकः साक्षी सर्वस्य कर्मणः ।
तस्य स्वामीति सङ्कल्पो^१मन आख्यां लभेत सः ॥

५ विषयेभ्यः प्रयत्नेन मन आत्माऽधितिष्ठति ।
मनोऽधितिष्ठति प्राणपूर्वान्पञ्चसमीरणान् ॥

ते धातून्व्या^२प्य धमनीमुखेभ्यस्तत्र सम्भवान् ।
अग्नीन्प्रज्वलयन्त्येव तेभ्यो नादः प्रवर्तते ॥

धमनीनामनेकत्वाद्भुनयः स्युरनेकधा ।

१० ध्वनयः श्रुतिसंज्ञन्तु लभन्ते तत्र तत्र च ॥

श्रुतिसङ्ख्याऽपि तत्रत्यधमनीसङ्ख्याया भवेत् ।
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचयाविति ॥

आख्यां लभन्ते श्रुतयस्तत्तत्स्थानाश्रयाः क्रमात् ।
शुक्रधात्वग्निजो नादः स्वरः षड्भुजः श्रुतिः ॥

१५ मज्जाधात्वग्निजो नादो ऋषभस्त्रिश्रुतिस्वरः ।
अस्थिधात्वग्निजो नादो गान्धारो द्विश्रुतिस्वरः ॥

मेदोधात्वग्निजो नादो मध्यमः स्याच्चतुदश्रुतिः ।
मांसधात्वग्निजो नादः पञ्चमः स्याच्चतुदश्रुतिः ॥

रक्तधात्वग्निजो नादः त्रिश्रुतिर्धैवतस्वरः ।

२० त्वग्धातुवह्निजो नादो निषादो^३ द्विश्रुतिस्वरः ॥

आधारगः शुक्रधातुर्मज्जाधातुस्तु नाभिगः ।
हृदाश्रयोऽस्थिधातुः स्यान्मेदोधातुस्तु कण्ठगः ॥

1 A ले । 2 BC तेषाङ्गान् । 3 A पय । 4 A omits this line । 5 B ऋषभो ।

मांसघातुस्तालुमूले रक्तघातुस्तु मूर्धगः ।
 भ्रूमध्यगः स्यात्त्वग्घातुः क्रमादेवं स्थिताः स्वराः ॥

शुक्लस्यावरणं मज्जा तदावरणमस्थि च^१ ।
 अस्थनामावरणं मेदो मांसं तस्यावृत्तिर्भवेत् ॥

५ मांसावरणमस्त्रं स्यात्त्वक्चास्त्रावरणं भवेत् ।
 तस्मात्त्वज्जः स्वरस्तारो मन्दः स्याच्छुक्लजः स्वरः ॥

एवमुच्चैष्ट्वनीचैष्ट्वभावस्तेषां विलोक्यताम् ।
 श्रुतीनां च स्वराणां च स्थितिरेषां स्वभावतः ॥

स्वर्ग्यमाणतया तत्तत्स्थानेषु मरुदाहतेः ।
 १० स्वरसंज्ञां लभन्ते ते तत्तत्पञ्चादिनामभिः ॥

ध्वनेर्विवक्षावशतो ग्रामभेदप्रकल्पना ।
 विवक्षयैव रागाणां मूर्च्छना तानकल्पना ॥

मध्यमस्वरतो नादो यो निर्धर्तितुमीहितः ।
 स एव^२ मध्यमग्रामः षड्ग्रामो यथास्थितः ॥

१५ त्रिचतुश्श्रुतिकौ मध्यग्रामे पञ्चमधैवतौ ।
 अन्त्यादिक्रमयोगेन व्यत्ययात्सप्त मूर्च्छनाः ॥

ग्रामयोरुभयोस्तानत्रये ताः सप्त सप्त च ।
 तानत्रये द्वादशभिः स्वरैर्द्वादश मूर्च्छनाः ॥

गतागतीर्वितन्वन्ति तेन तास्तिर्यगायताः ।
 २० श्रुतयो गानकालेऽत्र संयोगैक्यं भजन्ति ताः ॥

स्मृतिव्यवसितारम्भस्पर्शभिन्नलयक्रमात् ।
 षड्विरङ्गैः सुसम्पन्नाः श्रुतयः परिकीर्तिताः ॥

1 B का च । 2 A तत् । 3 A अपन्ना । 4 A भवत्वे । 5 B स्य । 6 D क ।
 7 C एव । 8 A षड्विरङ्गैः ।

स्मृतिर्ध्वनेस्तारतम्यविमर्श इति कथ्यते ।
नाडीमुखेभ्यो नादस्य व्यक्तिर्व्यवसितं भवेत् ॥

श्रुत्यैक्यभावनौत्सुक्यमारम्भ इति कीर्तितः ।
स्पर्शस्तत्तङ्गुनिस्पर्शो व्यक्तिस्थानेषु सप्तसु ॥

५ भिन्नो ध्वनेः प्रभेदः स्याच्चतुस्त्रिद्विप्रकारतः ।
श्रुतीनां लीयमानत्वं लयो नीचोच्चभावतः ॥
तास्त्रिधा स्युः पुनर्भिन्नन्यूनाधिकविभागतः ।
भिन्ना द्विश्रुतिकास्तत्र न्यूनास्त्रिश्रुतिसंज्ञिताः ॥

चतुःश्रुतीका अधिकाः स्वरांशा श्रुतयस्त्रिमाः^३ ।
१० स्वरितेनानुदात्तेन भिन्नसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

उदात्ताच्चानुदात्ताच्च स्वरितान्यूनसंज्ञिताः ।
उदात्तानुदात्त (?) स्वरितप्रचयेनाधिकाः स्मृताः ॥

यथाश्रुतिभवाः शुद्धरागा इति समीरिताः ।
भिन्नाधिकाः क्रमभवा गौडरागाः प्रकीर्तिताः ॥

१५ अधिकन्यूनसंसृष्टिमया वेसरसंज्ञिताः ।
भिन्नन्यूनोपगमनाद्भिन्नरागा इति स्मृताः ॥

साधारणास्युर्व्यत्यस्तभिन्नन्यूनाधिकात्मकाः ।
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचयावपि ॥

निहतं कम्पितश्चैव तथाऽकम्पितमेव च ।

२० तानि स्वराणामङ्गानि सन्ति संज्ञान्तराण्यपि ॥

आद्यन्तान्वयभेदेन न्यूनभिन्नाधिकेन च ।

मन्द्रमध्यमतारेण छायासङ्ख्याक्रमेण च ॥

1 C म्यं । 2 A गीयमानत्वं द्वयोर्नी । B श्रूयमाण । 3 C स्मृताः । 4 C भिन्नाधिकक्रमा
भागा बोद्धव्याः च । 5 B समये स्व । 6 A दिन । 7 A B कल्पतश्चैव । 8 B यासां द्यत ।

उदात्तेनानुदात्तेन स्वरितप्रचयेन च ।
कम्पिताकम्पितेनैव स्वरेभ्यो रागसम्भवः ॥

आद्यन्तान्वयभेदस्तु मूर्च्छनैवेति कीर्त्यते ।
न्यूनभिन्नाधिकत्वन्तु पुरस्तादेव दर्शितम् ॥

५ मन्द्रमध्यमतारं तत्स्थानत्रयमितीरितम् ।
रागव्यक्तिकृतालापश्छायेति परिभाष्यते ॥

षाडबौडवसम्पूर्णभेदः सङ्ख्येति कीर्त्यते ।
अत्रोदात्तादयः सप्त प्रसिद्धा इति नेरिताः ॥

ग्रहांशस्तारमन्द्रौ च षाडबौडविते^३ अपि ।
१० अल्पत्वञ्च बहुत्वञ्च न्यासोपन्यास एव च ॥

एतद्रागविभागार्थं दशकं जातिलक्षणम् ।
एतैः सप्तशतं रागाः सङ्ख्याता गीतकोविदैः ॥

रागाः सम्पूर्णनामानः स्वरसप्तकसंयुताः ।
तानान्येकोनपञ्चाशत्कथ्यन्ते पूर्णनामसु ॥

१५ द्विचत्वारिंशता तानैः भाषाः षड्भिः स्वरैर्भवेत् ।
पञ्चत्रिंशन्मितैस्तानैर्विभाषाः पञ्चभिः स्वरैः ॥

अष्टाविंशतिभिस्तानैरनुभाषा चतुस्वरैः ।
द्वादशारसमुत्पन्ना द्वादशस्वरपूरिताः ॥

तानाः^५ चतुरशीतिस्तु तेऽपि^६ स्युर्मध्यमादयः ।
२० पदं यतिर्गतिः स्थानं लयः कालस्तथा त्रिधा ॥

सप्तविंशदलङ्कारा गमकाः सप्त चैव^७ हि ।
द्वाविंशन्मार्गगमका द्वाविंशच्छ्रुतिगामिनः ॥

1 B मय । 2 A ह्य । 3 B के । 4 A वि । 5 A सा । 6 C पद । 7 A सप्त ।

एतेषामेकतायोगो यथा गीतेऽवगम्यते ।
तथैव ते प्रयोक्तव्या गायकैर्गीतकोविदैः ॥

तद्वत् तत्समं देशीत्येतत्स्यात्पद^१लक्षणम् ।
पदं स्वराधिकरणमर्थप्रत्ययकारि यत् ॥

५ तिस्रः स्युर्यतयो नाम्ना द्वन्द्वभिन्नसमा इति ।
तासां मार्गा^२स्त्रयोऽपि स्युः चित्रवार्तिकदक्षिणाः ॥

आद्यन्तयोश्च मध्ये च लयपाणिपदैः^३ समा ।
वाद्यप्राधान्यभूयिष्ठा चित्रे ज्ञेया समा यतिः ॥

कचिच्चैवावतिष्ठेत कचिच्चैव प्रधावति ।

१० वाद्यगेयात्मिका वृत्तौ भिन्ना स्रोतोवहा यतिः ॥

अव्यक्तवर्णा द्वन्द्वाख्या गुरुभिर्लघुभिर्युता ।
लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ॥

सिंहो मृगस्तथा भृङ्गो रथश्शकट एव च ।
एतेषां गतयः पञ्च गीते गीतिविदीरिताः ॥

१५ स्थानमुक्तं लयस्त्रेधा द्रुतं मध्यं विलम्बितम् ।
कालस्त्रिधा द्वि^४मात्रश्च चतुर्मात्रोऽष्टमात्रिकः ॥

चित्रे च वार्तिके मार्गे दक्षिणे च नियम्यते ।
प्रसन्नं मधुरं रक्तं^५ गम्भीरं विशदं लघु ॥

स्पष्टमुल्लासि ललितं गुर्वोजस्वि समं मृदु ।

२० प्रौढं प्ररुढमात्तं च विदग्धं शुद्धमुद्धतम् ॥

विदर्भितं पल्लवितं नवं कोरकितं कल^६म् ।

निरपेक्षं निराकाङ्क्षं निरालम्बनमेव च ॥

१ A द्वा । २ B C मिदा । ३ ABC परैः । ४ A लि । D द्वि । ५ D गुप्तं ।
६ A B नवं कोरकितं कु ।

सप्तविंशदलङ्कारा ह्येत एव गुणाः स्मृताः ।
द्वाभ्यां त्रिभिः चतुर्भिः स्यादलङ्कारोऽथ पञ्चभिः ॥

समुच्चितैस्त एव स्युर्गुणा गीतेः पृथक्पृथक् ।
अलङ्काराः प्रयुज्यन्ते छायालापेषु धातुषु ॥

५ षट्तिंशत्स्युरलङ्कारा वर्णेषु भरतोदिताः ।
वर्णाश्रयानलङ्कारान्वदन्त्यन्ये त्रयोदश ॥

कम्पितः स्फुरितो लीनः त्रिभिन्नस्त्रिरिपुस्तथा ।
आन्दोलितश्चाहतश्च गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥

स्वरूपं कथ्यते नैषां व्याख्यातत्वादनेकशः ।
१० निस्वानितं च स्फुरितं विततं^२ विधुतं तथा ॥

आमितं दीर्घललितमुरस्तारं^३ शिरोगुरु ।
उल्लोलिताक्षिसके च^४ लीलोत्सारितकुञ्चिते ॥

प्रतिश्रुतमुरःक्षिसं कण्ठाक्षिसकमेव च ।
समाक्षिसं कोमलञ्च मूर्धाक्षिसं विकृष्टकम् ॥

१५ उद्धर्तितं परावृत्तमपवर्तितमेव च ।
एतानि मार्गगमका इति विद्वद्भिरीरिताः ॥

मूर्च्छनाक्रमतस्तत्तत्स्वरश्रुतिसमाश्रयाः ।
मानपञ्चकसंयुक्तं रीतिपञ्चकसंयुतम् ॥

चतुरायामसम्भिन्नं छन्दोभिश्चाष्टभिर्युतम् ।
२० ध्वनिशारीरसम्मिश्रं विचित्रस्वरवर्तनम् ॥

तत्तच्छायापरिष्कारललितं गीतमुच्यते ।
समानमुच्छ्रितं लम्बं भिन्नं^७ चैवापकृष्टकम् ॥

१ AR सम्प्र । २ A B वं । ३ AB य । ४ A B लोलिताक्षिसके चैव । ५ A B तु ।
६ B आ । ७ A भिन्नसं । D भिन्नं चरं ।

मानपञ्चकमेतत्तु कथितं गीतकोविदैः ।
समानं तद्भवेत्स्थानं ध्वनिशारीरं^१ साम्यकृत् ॥

तेषां कस्यचिदुत्सृष्टिरुच्छ्रितं परिकीर्तितम् ।
स्थाने स्थाने लम्बते चेङ्गुनिस्तल्लम्बमीरितम् ॥

५ ध्वनिशारीरसंश्लेषो यस्तद्भिन्नमितीर्यते ।
यत्रापकृष्यते गीते ध्वनिस्तदपकृष्टकम् ॥
रीतयो गौडपाञ्चाललाटवैदर्भमिश्रजाः^३ ।
आगतिश्च गतिश्चापि व्यावृत्तिर्व्याकुलीनता ॥

एतद्गीतप्रयोगेषु चतुरायामसंज्ञिता^४ ।
१० अतलं तरलं चैवमुल्लोलमलगं तथा ॥

उग्राणं लिप्सितं चैव घट्टितञ्च विघट्टितम् ।
एतानि रागगीतेषु छन्दांसीति च मन्वते ॥
छन्दोगतिविशेषोऽत्र न मात्रावर्णकल्पितः ।
धातुमातृषु यो रागः तालमानविनाकृतः ॥

१५ तत्संसृष्टवदाभाति गीते तदतलं विदुः ।
तरलीक्रियते यत्र तालादिस्तारतम्यतः ॥
तरलं तत्तदुल्लोलमुल्लोलो यत्तज्जो ध्वनिः ।
रागस्थानेष्वलग्नो यो लयतालवशानुगः ॥
तदाश्रया गतिर्गीतेरलगं^६ कथ्यते बुधैः ।
२० उग्राणं तद्यदुग्रेण रागतालप्रकल्पनम् ॥

रागान्तरं लिप्सते यद्वागस्तल्लिप्सितं विदुः ।
रागान्तरेण व्याविद्धं^७ गीतं घट्टितमुच्यते ॥

1 A B स्थायिशरीरञ्चलि । 2 B D गीत । 3 C मिश्रिताः । 4 C संज्ञिता गीतवेदिभिः ।
5 C न । 6 B प्लतलं । C प्लकलं । 7 C लीढं

विघट्टितं विरुद्धेन तालेन स्याद्विघट्टितम् ।
भिन्नमुच्चं तथावर्तं कीलं चाकुलमेव च ॥

मुदितञ्च द्रुतं चैव दोषाः सप्तैव गीतिजाः ।
ईदृक्स्वरूपं भोजार्थैः स्वप्रबन्धेषु नोदितम् ॥

५ भट्टाभिनवगुप्तार्यपादैरेतत्प्रकाशितम् ।
इतः परं विशेषास्तु भोजसोमेश्वरादिभिः ॥

व्याख्याता भरतादीनां मतेनेति विरम्यते ।
मयापि शारदीयाख्ये प्रबन्धे सुष्ठु दर्शितम् ॥

सङ्गीतं तस्य भेदाश्च तत्रैवालोच्यतां बुधैः ।
१० आयामभेदगत्यादेः स्वरूपं कथयिष्यते ॥

नटो गीतेन वाद्येन नृत्तेनाभिनयेन च ।
रङ्गे रामाद्यवस्थाभिरनुकार्याभिरञ्जसा ॥

रामादितादात्म्यापत्तेः प्रेक्षकात्रसयिष्यति ।
सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि ॥

१५ नटो नटाश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ।
अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्प्यते^३ ॥

तस्मादयं पूर्वैरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ।
कला पाताः पादभागाः परिवर्ताश्च सूरिभिः ॥

पूर्वं क्रियन्ते यद्रङ्गे पूर्वैरङ्गो भवेदतः ।
२० तस्य द्वाविंशदङ्गानि प्रत्याहारमुखानि तु ॥

प्रत्याहारोऽवतरणमारम्भास्त्रावणे अपि ।
वक्रपाणिस्ततस्तत्र भवेत्तु परिघटना ॥

1 A घट्टि । 2 A omits two lines । 3 B C त्संप्रकल्पते । 4 A कल्यः पाताः
पातरा । D कालपादापादभा । 5 C य सरम्भ । 6 C स । 7 B कलं ।

सङ्घट्ट^१ना ततो मार्गासारितश्च ततो भवेत् ।
शुष्कापकृष्टकं तत्रोत्थापनं परिवर्तनम् ॥

नान्दी प्ररोचना तत्र त्रिगतासारिते अपि ।
गीतं^२ ध्रुवा त्रिसाम स्या^३द्रङ्गद्वारमतः परम् ॥

५ सर्वर्षमानकं चारिर्महाचारिस्ततः परम् ।
एतान्यङ्गानि कथ्यन्ते पूर्वैरङ्गस्य सूरिभिः ॥

निमेषकालो मात्रा स्यान्मात्रे द्वे यत्क^४ला भवेत् ।
द्विमात्रा स्यात्कला चित्रे^५ चतुर्मात्रा तु वार्तिके ॥

अष्टमात्रा तु विद्वद्भिर्दक्षिणे समुदाहृता ।

१० निमेषाः पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ॥

तत्रावापोऽथ^६ निष्कामो विक्षेपश्च प्रवेशनम् ।
चतुर्विकल्प इत्येवं निश्शब्दः परिकीर्तितः ॥

शम्या तालो ध्रुवश्चैव^७ सन्निपातस्तथैव हि ।
सशब्दलक्षणा ह्येते विज्ञेयास्तु चतुर्विधाः ॥

१५ निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकलौ परिकीर्तितौ ।
एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

गुरुप्लुतानि मि^८त्वाऽथ द्विमात्रं परिकल्पयेत् ।
पादभागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रामपि च लक्षणैः^९ ॥

परिवर्तो भवेत्तालपरिवृत्तिः पुनः पुनः ।

२० कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार उदाहृतः ॥

कुतपो मुरजादीनां भा^{१०}ण्डादीनां चयः स्मृतः ।
यदा^{११}हियन्ते भाण्डाद्याः प्रत्याहारस्ततो भवेत् ॥

1 A B संघोट । 2 A रङ्ग । 3 A सामर्थ्या । 4 C न्मात्राकालः क । 5 A B C चद्वे ।
6 B त्रापवादो । C लक्षणेवो । 7 A B वा चैव । 8 BC हि । 9 B विचक्षणः । 10 D द ।
11 ABC वा ।

अत्रावतरणं तत्स्याद्वायकानां निवेशनम् ।

बहुकार्यसमारम्भ आरम्भ इति कथ्यते ॥

वायानां मुरजादीनां प्रस्तुतिः कार्यमुच्यते ।

आस्रावणं नाम भवेद्यस्मिन्नातोद्यरञ्जनम् ॥

५ तन्व्यादे^१र्दण्डहस्ताद्यैर्दीप्तिरातोद्यरञ्जनम् ।

विभागो वाद्यवृत्तीनां वक्त्रपाणिरिहोच्यते ॥

समोप^२परिपूर्वाश्च पाणयस्त्रिविधाः स्मृताः ।

तन्वयोजस्करणार्थं यत्सा प्रोक्ता परिघट्टना ॥

अत्र पाणिविभागो यो मतः सङ्घट्ट^३ना बुधैः ।

१० सङ्घट्टनाविधिर्वीणागत इत्येव केचन^४ ॥

योगोऽत्र तन्त्री^५भाण्डानां मार्गासारितमुच्यते ।

कलापातविभागोऽत्र भवेदासारितक्रिया ॥

अनर्थवर्णापाकृष्टिर्भवेच्छुष्कापकृष्टकम् ।

शुष्कापकृष्टकं ते न ते नेत्युच्चारणं भवेत् ॥

१५ यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ।

तस्मादुत्थापकं ज्ञेयं वागङ्गव्यक्तिकारकम्^६ ॥

यस्मात्तु लोकपालेभ्यः परिवृत्त्य^७ चतुर्दिशम् ।

नमस्कृवन्ति तस्मात्तु परिवर्तनमुच्यते ॥

नन्दी वृषो वृषाङ्कस्य जगदादौ जगत्पतेः^८ ।

२० वृत्त्यतः कल्पनायोगाज्जगाम किल रङ्गताम् ॥

तस्य तद्रूपसम्बन्धात्पूजा नान्दीति कथ्यते ।

देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठकैः ॥

१ A तन्व्या दो । C अतोचैर्द । २ A समाध । D समासः । ३ A ता संघोट । ४ AB बलम्
५ A B न योगस्तन् । ६ C णम् । ७ c त्या । ८ A प्रजापतेः ।

या क्रिया नन्यते नाट्यारम्भे नान्दीति सा स्मृता ।
या पूर्वरङ्गसम्बन्धाद्वाविंशत्यङ्गवर्तिनी ॥

सभ्यान्नन्दयतीत्येवं सापि नान्दीति कीर्त्यते ।
यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ॥

५ तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ।
नान्दीश्लोको विघातव्यश्चन्द्रनामाङ्क एव सः ॥

यथैव चन्द्रसम्बन्धो लक्ष्यते व्यज्यतेऽथवा ।
नान्दीश्लोके तथा यत्नः कर्तव्यः कविभिस्सदा ॥

चन्द्रायत्ततया नाट्ये प्रवृत्ते रससम्पदाम् ।
१० एतदुत्थापनायङ्गचतुष्कं नान्दिपाठकैः ॥

विधेयमस्मात्प्रीयन्ते ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः ॥

नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृताम् ।
तत्सङ्ख्यातैर्भवेन्नान्दी वाक्यैः कापि विवक्षया ॥

१५ समपादाऽथवा नान्दी भवेदिति च केचन ।
प्ररोचना सा यत्रैव प्रख्यातोदात्तवस्तुनः ॥

प्रशंसया प्रेक्षकाणामुन्मुखीकरणं तु यत् ।
सूत्रधारो नटश्चैव तथा वै पारिपाश्विकः ॥

कुर्वन्ति यत्र सल्लापं तदेतन्निर्गतं स्मृतम् ।
२० आसारितं बहिर्गीतविधिरित्युच्यते बुधैः ॥

अत्र गीतिविधिः पूर्वैर्बहुशो भरतादिभिः ।
व्याख्यातस्तत्र वैपुल्यान्नाहमाभिर्भिधीयते ॥

मन्द्रकादिषु गीतेषु सर्वेष्वेष^१ विधिः स्मृतः ।
अधिका^२ चापकृष्टा च प्रावेशिक्यावसानिकी^३ ॥

अन्तरा चेति पञ्चैता ध्रुवा नाटकसंश्रिताः ।
त्रिसाम स्यान्नृत्तं^४ च त्रिलयं च त्रिपाणि यत्^५ ॥

५ वागङ्गसत्त्वाभिनयैस्त्रिनृत्तमभिधीयते ।
यस्मादभिनयो यत्र प्रथमं त्ववतार्यते ॥

रंगद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ।
सुकुमारं विजानीयाच्छृङ्गाररससम्भवम् ॥

स्मराश्रये च दम्पत्योर्नृत्तं हर्षात्मकं भवेत् ।
१० पत्यौ सन्निहिते यस्मिन्नुत्तुकालादिदर्शनम् ॥

गीतकार्याभिसम्बन्धं नृत्तं तत्र प्रयोजयेत् ।
दूत्याश्रयं यदा च स्यादुत्तुकालादिदर्शनम् ॥

औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धात्तत्र नृत्तं प्र(न)योजयेत् ।
खण्डिता विप्रलब्धा च कलहान्तरितापि वा ॥

१५ यस्मिन्नङ्गे भवेन्नारी^६ तत्र नृत्तं न योजयेत् ।
सखीप्रवृत्ते सल्लापे दयिते प्रोषिते सति ॥

सद्भिर्नि(र्न)योज्यते नृत्तं प्रियेऽसन्निहितेऽपि च ।
देवस्तुत्याश्रयं गीतं यदङ्गं यत्र दृश्यते ॥

माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ।

२० यत्र शृङ्गारसम्बन्धं गानं स्त्री^७पुरुषाश्रयम् ॥

देव्या कृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत्प्रयोजयेत् ।

ततस्त्रिसाम्ना^८ देवस्य पुष्पाञ्जलिमुदीरयेत् ॥

1 A B सस्त्वेष । 2 C आस्थिता । 3 C प्रवेश्या च वसन्तिका । 4 A B त्रिवृत्तं ।
5 C द्वयं । 6 A न्दी । 7 B वन्ति । 8 B C ततः त्रिसाम् ।

तिरस्कृतरसोत्कर्षः किञ्चिदामोदसूचकः ।
पुष्पाञ्जलिभवः श्लोकः कार्य आशीःपुरस्सरः ॥

ततः पुष्पाञ्जलिं मुक्त्वा रङ्गपीठं परीत्य च ।
प्रणम्य देवताभ्यश्च कर्तव्योऽभिनयस्तदा ॥

५ यत्राभिनयेयं गेयं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत् ।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥

समं रक्तं विभक्तञ्च स्फुटं शुद्धं प्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि वाद्यज्ञैर्योज्यं वाद्यं तु ताण्डवे ॥

आसारितादि वा गीतं नृत्तं वाद्यमथापि वा ।
१० वर्धतेऽभिनयो वा स्यात्स भवेद्धर्धमानकः ॥

एकवाद्यप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते ।
मण्डलादिप्रचारो यः स महाचारिरिष्यते ॥

इति द्वाविंशदङ्गात्मा पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ।
एवं यः पूर्वरङ्गन्तु विधिना सम्प्रयोजयेत् ॥

१५ नाशुभं प्राप्नुयादत्र पश्चात्स्वर्गं च गच्छति ।
इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये ॥

गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजोवाक्यं सभासदाम् ।
नायकस्य च यन्नाम गर्भनिर्दिष्टलक्षणम् ॥

वाञ्छाकलापः प्रथमः कलाविधिरनन्तरः ।

२० वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कदाचन ॥

वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन तद्विधा परिपठ्यते ॥

1 A र्वा । 2 B भवेत् श्लोकः C ममुक्त्वैव । 3 A न । 4 C र । 5 B उद्धतो ।
6 C पाद । 7 A महाचारिरिष्यते । 8 A गा ।

स्वगतं^१ तु स्वगोत्रादि स्वस्य^२ कीर्तिप्रकाशनम् ।
अभिधेयगतं तत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥

तन्नाम नाटकाद्यन्तर्गर्भितार्थोपसूचकम् ।
यदा हि रामाभ्युदयं नाम नाटकमित्यतः ॥

५ वाच्यवाचकसम्बन्धो नाट्यविद्भिर्विभाव्यते ।
कीर्तिः फलं तथा स्वर्गस्थितिरत्र प्रयोजनम् ॥

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
'नान्यन्ते' शब्दबोधार्थमुक्तान्यङ्गानि लेशतः ॥

प्ररोचनार्थो^५ नान्यन्तः प्रत्याहारादि कथ्यते ।
१० अथ नान्यन्तशब्दोऽत्र षष्ठीतत्पुरुषोऽपि वा ॥

इत्थं रङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
तद्वन्नटः प्रविश्यान्यः सूत्रधारसमा^७कृतिः ॥

सूत्रयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ।
अत्र वस्तुस्वरूपन्तु प्रथमं सम्यगुच्यते ॥

१५ वस्तु तत्स्यात्प्रबन्धस्य शरीरं कविकल्पितम् ।
इतिवृत्तं तदेवाहुर्नाट्याभिनयकोविदाः ॥

चरितं नायकादीनामिति वृत्तमिति स्मृतम् ।
प्रयोजनवशात्तत्तु वर्तमानमपि क्वचित् ॥

वृत्तवत्कल्प्यमिति यदिति वृत्तं तदुच्यते ।
२० गोपुच्छवद्विधातव्यं काव्यादि^८ कविभिः सदा ॥

पञ्चाङ्गागे प्रबन्धस्य कर्तव्यास्ते रसादयः ।
इतिवृत्ताभिधं वस्तु यत्काव्ये तद्विधा भवेत् ॥

१ B भूत । २ B सोऽस्य । ३ A नास्त्येवात्र । D नास्त्येवान्ये । ४ A वेग । ५ AB दो ।
६ A कवि । ७ A B गुण । ८ A कर्मादि । C अङ्गादि ।

आधिकारिकमेकन्तु प्रासङ्गिकमथापरम् ।
तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥

वृत्तान्तो नायकादीनामत्र स्यादाधिकारिकः ।
उपनायकवृत्तान्तः प्रासङ्गिक उदाहृतः ॥

५ नायिकानायकादीनां वृत्तान्तो यस्त्रिवर्गभाक् ।
काव्यव्यापी स एवैष आधिकारिक उच्यते ॥

यश्चोपनायकादीनां वृत्तान्तो नायकार्थकृत् ।
स नान्तरीयकश्चार्थः प्रासङ्गिक उदाहृतः ॥

आजन्मनोऽभिषेकान्तं रामस्यैवाधिकारिकम् ।
१० प्रासङ्गिकन्तु सुग्रीवविभीषणविवेष्टितम् ॥

प्रासङ्गिकाभिधं वस्तु नाटके भवति त्रिधा ।
पताकाप्रकरीयुक्तपताकास्थानकक्रमात् ॥

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् ।
उपनायकवृत्तान्तो नायकस्य फलार्थिनः ॥

१५ साधको लभ्यते स्वार्थे सा पताकेति कथ्यते ।
नायकस्य कथामध्ये तत्समानस्य या कथा ॥

आफलोदयपर्यन्ता सा^३ पताकेति कथ्यते ।
पताका मद्राजस्य^४ शल्यस्य चरितं यथा ॥

फलं प्रकल्प्यते यस्याः परार्थायैव केवलम् ।
२० अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीमिति निर्दिशेत् ॥

येन केनाप्यनल्पेन हेतुना पूर्वमुद्गतम् ।
पश्चान्न दृश्यते यत्तु तद्वस्तु प्रकरी भवेत् ॥

1 B नाव्य । 2 A च प्रमेद । 3 A सम्बन्धात्सा । 4 A मकरन्दस्य ।

प्रकरी कुलपत्यङ्के जटायोश्चरितं यथा ।
यथा पताका कस्यापि शोभाकृच्चिह्नरूपतः ॥

स्वस्योपनायकादीनां वृत्तान्तस्तद्वदुच्यते ।
शोभायै वेदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः ॥

५ तथाऽत्र वर्णनादिस्तु प्रबन्धे प्रकारेभवेत् ।
आगन्तुकेन^१ भावेन यदभिव्यक्तिकारणम् ॥

वस्तुनो भाव्यवस्थस्य पताकास्थानकन्तु तत् ।
तत्पताकाप्रकर्यादेर्भाव्यवस्थस्य वस्तुनः ॥

सूचनोपायमेवाहुः पताकास्थानकं बुधाः ।
१० अतीतानागते कार्ये कथ्येते यत्र वस्तुना ॥

अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकन्तु तत् ।
यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिस्तद्व^३दन्यः प्रवर्तते ॥

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
तत्तुल्यसंविधानञ्च तथा तुल्यविशेषणम् ॥

१५ इति द्विधा यदन्योक्तिरूपं तत्प्रथमं भवेत् ।
यत्समासोक्तिरूपन्तु तत्स्यात्तुल्यविशेषणम् ॥

पताकास्थानकस्यान्ये चातुर्विध्यं प्रजानते ।

“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवृत्त्युपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

२० वचः‘सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

अर्थोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥

द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः कान्ययोजितः ।

उपन्याससुयुक्तं यत्^१ तच्चतुर्थमुदाहृतम् ॥ ”

आदितस्त्रितयं तुल्यसंविधानात्मकं भवेत् ॥

चतुर्थं तु भवेत्तुल्यविशेषणसमन्वितम् ।

५ उद्दामोत्कलिकेत्यादि लतारत्नावलीगतम् ॥

यदुच्यते द्वितीयेऽङ्के तत्स्यात्तुल्यविशेषणम् ।

यत्सिद्धिचिन्ता यत्काले तत्काले तस्य सिद्धये ॥

विधीयते यदन्योक्तिस्तत्तुल्यं संविधानकम् ।

‘अपि नाम स गृह्येत’ इति^२ कौटिल्यचिन्तया ॥

१० ‘गहीदो’^३ इति सिद्धार्थकोक्तिस्तुल्यविधानकम् ।

यदाधिकारिकं वस्तु द्विधैव परिकीर्तितम् ॥

प्रत्येकं तन्निकं त्रेधा भिद्यते कार्ययोगतः ।

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदान्निविधमुच्यते ॥

प्रख्यातमितिहासादिरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।

१५ मिश्रं च सङ्करादेवं नवधा वस्तु कल्पितम् ॥

तस्मादपीह वस्त्वन्यद्विन्यमन्योभयात्मकम् ।

अनन्तत्वादथैतेषामूह्या लक्ष्यानुसारतः ॥

अत्राधिकारिकस्यापि तथा प्रासङ्गिकात्मनः ।

वस्तुनो भरतः प्राह फलं तस्य भिदा अपि ॥

२० फलं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ।

त्रिभिर्द्वाभ्या^४ मथैकेन तेषामन्योन्यसङ्करात् ॥

1 A यदुपन्याससुयुक्तं । 2 A तेति तु । 3 B गहीत । 4 A तेषा । B येषा ।
5 A तस्याद । C त्याचेद । 6 A दुज । 7 A त्रिभिर्द्वाभ्या ।

एवं द्वादशधा वस्तुफलभेदाः प्रकल्पिताः ।
बीजमस्येतिवृत्तांशः त्रिवर्गस्येरितं बुधैः ॥

फलं यदितिवृत्तस्य स त्रिवर्ग इतीरितः ।
उपक्षिप्तन्तु यत्स्वल्पं विस्तारं यात्यनेकधा ॥

५ हेतुर्यस्यात्रिवर्गस्य तद्बीजमिति कथ्यते ।
विस्तारो बहुधा तस्य नायकादिविभेदतः ॥

स स्वामात्यो^१भयायत्तसंसिद्धेर्नायकस्य तु ।
तत्तदुत्साह^२रूपोऽयं विस्तार इति कथ्यते ॥

बीजमुसं यथा स्कन्धशाखापुष्पादिरूपतः ।
१० बहुधा विस्तृतिं गच्छेत्फलायान्तेऽवकल्पते ॥

तथा नायकमित्रा^३दिरूपोऽन्ते फलवान् भवेत् ।
बीजञ्च वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ॥

फले^४ प्रधाने विच्छिन्ने बीजस्यावान्तरैः फलैः ।
तस्याविच्छेदको हेतुः बिन्दुरित्याह कोहलः ॥

१५ बिन्दुर्मानविपत्तिभ्यां द्विरूपः कथ्यते बुधैः ।
क्रोधेन मानजो बिन्दुः शोकेन स्याद्विपत्तिजः ॥

लाक्षागृहानलेत्यादि बिन्दोः सामान्यलक्षणम् (?) ।
कृष्टा येनेति पाञ्चाली^५ व्याहृता गौरिति ऋधा^६ ॥

शोकेन द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणपातकिन् ।
२० इति बिन्दोर्द्विरूपत्वमन्यत्रोद्यमिदं यथा ॥

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च कथाभेद^७स्य हेतवः ॥

1 B C D स्वामान्यो । 2 B C यत्तदुत्साह । 3 आ । 4 B छ । 5 C केषु येनेति ।
6 A तद् या । 7 B तथा देह ।

एते कथाशरीरस्य हेतवः परिकीर्तिताः ।
साधनत्वाद्धि बीजस्य प्रथमं तदुपक्षिपेत् ॥

साध्यत्वादेव कार्यस्य सर्वा^१न्ते तत्प्रयोजयेत् ।
अविच्छेदाय रचयेद्विन्दुं मध्ये तयोरपि ॥

५ तत्र तत्र यथायोगं पताकाप्रकरीर्यसेत् ।
उक्ता ह्यर्थप्रकृतयस्तत्प्रवृत्तिश्च दर्शिता ॥

यथा हि विश्वामित्रस्य प्रोत्साहोपचितः स्वतः^२ ।
रामाद्युत्साहरूपोऽर्थो बीजमित्यभिधीयते ॥

यद्वितीये तृतीयेऽङ्के जात्याद्य^३च्छेदकारणम् ।
१० अनुयायी भवेद्विन्दुश्चतुर्थाङ्कावधि क्वचित् ॥

यथा हि वीरचिते चतुर्थेऽङ्के विलोक्यते ।
विष्कम्भे माल्यवद्राक्ये हा वत्सा इत्युदीरिते^४ ॥

सुग्रीवादेर्य उ^५त्साहो रामाद्युत्साहसाह्यकृत् ।
सा^६नुबन्धः फलप्राप्तेः सा पताकेति कथ्यते ॥

१५ यथा जटायोर्वृत्तान्तः सीतापहरणे कृतः ।
हनूमतो वा प्रकरी^७ यथा सागरलङ्घने ॥

ताताज्ञामधिमौलीति वाक्ये कार्यं विलोक्यते ।

ताताज्ञामधिमौलि मौक्तिमणिं कृत्वा महापो^८त्रिणो
दंष्ट्राविध्य[द्ध]^९विलासपत्रकवरी दृष्टा भृशं मेदिनी ॥

२० सेतुर्दक्षिणपश्चिमौ जलनिधी सीमन्तय^{१०}न्निर्मितः
कल्पान्तं च^{११} कृतं समस्तमदशग्रीवोपसर्गं जगत् ॥

अत्र धर्मार्थनिष्पत्तिः फलत्वेन प्रकल्पिता ॥

1 B कार्यः । 2 C तोऽपि सः । 3 B यु । 4 C ताः । 5 C र्यदु । 6 A योऽ । 7 B कृतिः ।
8 A होनि । 9 All Mss read विन्य or विध्य । 10 A सम्मर्द । 11 B स्तम्भ ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥

कार्यस्य नायकादीनां व्यापारापेक्षया पुनः ।
पञ्चावस्था भवन्तीति भरतादिभिरुच्यते ॥

५ औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यद्बीजस्य नियुज्यते ।
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥

अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
परं चौत्सुक्यगमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः ॥

ईषत्प्राप्तिश्च या काचिदर्थस्य परिकल्प्यते ।

१० सत्तामात्रेण तं प्राहुर्विधिवत्प्राप्तिसंभवम् ॥

नियुक्ता तु फलप्राप्त्यर्था ह्येवं प्रपश्यति ।
नियतां तु फलप्राप्तिं सगुणां तां विनिर्दिशेत् ॥

अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
दृश्यते यन्निवृत्तेति^१ फलयोगः स उच्यते ॥

१५ सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
यथानुक्रमशो ह्येताः पञ्चावस्था भवन्ति हि^३ ॥

शकुन्तलायाः क्षेत्रेण परिग्राह्यक्षमत्वतः ।
आरम्भोऽसंशयं क्षेत्रेत्यादिदुष्यन्तभाषिते ॥

प्रयत्नो माधवेनैव मालत्याः सङ्गमाशया ।

२० प्राणैस्तपोभिरित्यादि यत्तत्कामन्दकी^४वचः ॥

प्रीते विधातरीत्यादि प्राप्त्याशा माल्यवद्वचः ।
सन्देहनिर्णयो जातः साभिलाषं भवेति च ॥

दुष्यन्तभाषितं यत्र नियतासिरियं भवेत् ।
भीमस्य वेणीसंहारे फलयोगोऽत्र दर्शितः ॥

अवस्थापञ्चकं ह्येतदर्थप्रकृतिभिस्सह^१ ।
निबन्धनीयं कविभिर्नैवान्योन्यमन्वितम् ॥

५ तदन्वयवशादर्थप्रकृतीनां यथाक्रमम् ।
एकैकस्य भवेत्सन्धिरेकैक इति निर्णयः ॥

अथार्थप्रकृतीनां तदवस्थापञ्चकस्य च ।
अन्वयो ह्युपसंहारक्रमारम्भक्रमाश्रयः ॥

पञ्चावस्थासमेतार्थप्रकृतीनां यथाक्रमम् ।
१० यथासङ्ख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।
अन्वितानां कथांशानां परमे तु प्रयोजने ॥

संबन्धस्सन्धिरित्युक्तोऽवान्तरैकप्रयोजनः ।
एककार्यान्वितेष्वत्र कथांशेषु प्रयोगतः ॥

१५ अवान्तरैकार्थस्य सम्बन्धः सन्धिरिष्यते ।
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमशोपसंहृतिः ॥

विवक्षितोऽयमुद्देशक्रमोऽवस्थाक्रमो यथा ।
नानार्थरसहेतुस्तु बीजोत्पत्तिर्मुखं भवेत् ॥

अंहो अअं सो राओत्ति रत्नावल्यां मुखं स्मृतम् ।
२० बीजोत्पत्तिर्न हेतुः स्याद्रसानां मुखसन्धिभाक् ॥

तेषां त्रिवर्गसम्बन्धः प्रायो यस्मान्न दृश्यते ।
मैवं कामोपयोग्यत्र शृङ्गारो दृश्यते रसः ॥

अर्थोपयोगी वीरः स्याद्रौद्रोऽपि स्यात्कचित्कचित् ।
रक्षारूपेण धर्मार्थोपयोगी करुणो भवेत् ॥

अद्भुतोऽपि मनः प्रीतिप्रदत्वात्कामसाध्यकृत् ।
ते भयानकबीभत्सहास्याः काव्येषु योजिताः ॥

५ तत्तन्नेतृमनोवृत्तिवशात्प्रायस्त्रिवर्गगाः ।
अतो रसानां हेतुत्वं सुखसन्धेर्भवेदपि ॥

बीजारम्भोदाहृतिर्या सुखसन्धेश्च सा भवेत् ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
१० युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥

उद्भेदः करणं भेद इत्यङ्गानि सुखस्य तु ।
बीजन्यास उपक्षेपस्तद्वाहुल्यं परिक्रिया ॥

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो गुणाख्यानं^३ विलोभनम् ।
सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥

१५ बीजागमः समाधानं प्राप्तिः कोऽपि सुखागमः ।
परिभावोऽद्भुतावेशो^४ विधानं सुखदुःखकृत् ॥

करणं प्रकृतारम्भ उद्भेदो गूढभेदनम् ।
भेदः प्रोत्साहनाऽङ्गानि कथितानि यथार्थतः ॥

वस्तुनेतृसादीनामानुगुण्येन योजयेत् ।
२० विवक्षितोऽत्र नाङ्गानां क्रम इत्येव निर्णयः ॥

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।
इदयादृश्यतया बीजव्यक्तिः प्रतिमुखं भवेत् ॥

१ B नाक् । २ B प । ३ C तद्गुणाख्या । ४ A दो ।

प्रत्यङ्कोपनिबद्धानां तत्तत्कार्यानुसारतः ।
प्रयोजनानां निष्पत्तिर्दृश्यत्वमिह कथ्यते ॥

बहुनां तादृगर्थानामनिष्पत्तिरदृश्यता ।
यथा सागरिकायान्तु वत्सराजस्य दर्शनात् ॥

५ समागमेच्छा^१ बीजन्तु दृश्यादृश्यतया स्थितम् ।
बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणि ।
नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।
१० रतिचेष्टा विलासः स्याद्व्युत्पत्त्योर्नवसङ्गमे ॥

परिसर्पस्तु बीजस्य दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।
विधूतमरतिर्यूनोस्सुरता^२ प्राप्तिरसम्भवा ॥

यूनोरत्युपशमः शम इत्युच्यते बुधैः ।
परिहासवचो नर्म धृतिस्तज्जा^३ द्युतिर्भवेत् ॥

१५ युक्तोत्तरं^४ प्रगमनं निरोधः स्यान्नितोषनम् ।
अनुनीतिः पर्युपास्तिः पुष्पं साति^५ शयं वचः ॥

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रमुपन्यासः प्रसादनम् ।
वर्णसंहार इत्युक्तो नानाजातीयसङ्गमः ॥

एतेषाञ्च क्रमो न स्याद्व्युत्क्रमस्यापि दर्शनात् ।
२० पौर्वापर्यं^६ भवेन्नर्मद्युत्यन्ते विधुतादिके^७ ॥

विलासादेः प्रधानत्वं नेत्रादिवशतो भवेत् ।
गर्भः स्याद्व्युत्पत्त्यस्य बीजस्यान्वेषणं सुदुः^८ ॥

1 B समेत । 2 B तरी । 3 B र्ते । 4 AB त् । 5 B उ । 6 A शय ।
7 B C क् । 8 C नहिः ।

बीजस्यैवान्तरायादेरस्य प्रतिमुखान्तरे
दृश्यादृश्यतया दृष्टनष्टस्यान्वेषणं हि सः^१ ॥

व्यपा^२यशङ्काऽनुवृत्तेर्विच्छेदस्यानुवृत्तितः ।
पौनःपुन्यं मुहुरिति गर्भस्तादृश ईरितः ॥

५ स्यादत्रोत्सर्गतः प्राप्तिः पताकाया विकल्पतः ।
तथाप्यस्या निवेशः स्यात्प्राप्त्याशाया नियोगतः ॥

प्राप्त्याशायामवस्थायां गर्भसन्धाविहायवा ।
अपताके निवेशः स्याद्विन्दोर्बीजस्य वा कचित् ॥

समन्वयेऽर्थप्रकृतेः प्राप्त्याशाया इतीरितः ।

१० अभावस्तु पताकाया यथा मालविकादिषु ॥

सद्भावो दृश्यते तस्या मालतीमाधवा^३दिषु ।
तस्मात्पताका स्यान्नेति विकल्पं प्राह कोहलः ॥

गर्भसन्धेः प्रसिद्धत्वान्नोदाहरणमुच्यते ।
तृतीयाङ्के तु मालत्या(व्या) गर्भसन्धिर्विलोक्यते ॥

१५ शरीरं क्षाममित्यादि क्व सेत्यन्तं यदन्तरा ।
अङ्गानि द्वा^४दशैतस्य गर्भसन्धेर्यथाक्रमम् ॥

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
संग्रहश्चानुमानश्च तोटकाधिबले तथा ॥

उद्वेगसम्भ्रमाक्षेपा इत्यङ्गानि भवन्ति तु ।

२० अभूताहरणं छद्मं तदा तत्त्वस्य कथनम् ॥

अभूताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम् ।
तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गो रूपं सन्देहकृद्भवः ॥

1 B वा । 2 A वा । 3 A B यथा मालविका । 4. C न्येका ।

द्वि^१त्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमुच्यते ।
यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं भवेत् ॥

क्रमः सञ्चिन्तितार्थासिर्भावज्ञानमथापरे ।
सङ्ग्रहः सामदानोक्तिरभ्यूहो^२ लिङ्गतोऽनुमा ॥

५ चेष्टयाऽन्यातिसन्धानं वदन्त्यधिवलं बुधाः ।
संरम्भयुक्तं वचनं यत्तत्तोटकमुच्यते ॥

उद्वेगो^३ऽरिकृता भीतिः शङ्कात्रासौ च सम्भ्रमः ।
गर्भबीजसमुत्क्षेपादाक्षेप इति कीर्तितः ॥

गर्भसन्धेरिहाङ्गानां क्रमोऽपि न विवक्षितः ।
१० क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ॥

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः ।
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सम्बन्धो व्यसनादिजः ॥

विचारनिर्णयो यस्तु सोऽवमर्श इति स्मृतः ।
यथा हि वेणीसंहारे तीर्णे भीष्ममहार्णवे ॥

१५ इत्यादिनैव षष्ठेऽङ्के सोऽवमर्शो विलोक्यते ।
तत्रापवादसम्पेदौ विद्रवद्रवशक्तयः ॥

द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो निरोधनम् ।
प्ररोचना विचलनमादानञ्च त्रयोदश ॥

दोषप्रख्यापवादः^४ स्यात्सम्पेदो रोषभाषणम् ।
२० विद्रवो वधबन्धादिद्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥

विरोधशमनं शक्तिस्तर्जनोद्वेजने द्युतिः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं प्रसङ्ग इति कथ्यते ॥

व्यवसायः स्वशक्त्युत्तिष्ठलनं चावमाननम् ।
व्यवसायः परिज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥

संरब्धानाम'वज्ञा या तद्विरोधनमुच्यते ।
परस्परस्य सङ्ग्रामः संरम्भेण विरोधनम् ॥

५ आमन्त्रणं यत्साध्यस्य सिद्धवत्सा प्ररोचना ।
विकत्थना विचलनमादानं कार्यसङ्ग्रहः ॥

एषां क्रमप्रधानत्वे प्रक्रिया पूर्ववद्भवेत् ।
बीजवन्तो सुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणन्तु तत् ।
१० बीजयुक्ता' सुखाद्यर्थाः परमे च प्रयोजने ॥

लभन्ते यत्र सम्बन्धं तन्निर्वापणमुच्यते ।
यदा हि रामाभ्युदये सुग्रीवश्च विभीषणः ॥

कपयो राक्षसा रामाभिषेकाभ्युदयं ययुः ।
उपसंहृतिसन्धेश्च संज्ञा निर्वहणन्त्विति ॥

१५ सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ॥

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ।
सन्धिर्बीजोपगमनं विरोधः कार्यमार्गणम् ॥

ग्रथनं तदुपक्षेपस्तच्छब्दः कार्यवाचकः ।
२० निर्णयस्त्वनुभूताख्यः पुनः पुनरितीरितः ॥

परिवादकृतं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम् ।
परिभाषा मिथो जल्पः प्रसादः पर्युपासनम् ॥

आनन्दो वाञ्छितावासिस्समयो दुःखनिर्गमः ।
कृतिर्लेब्धार्थशमनं तत्स्थिरीकरणं तु वा ॥

मानाद्यर्थस्य सम्प्राप्तिर्भावेति परिभाष्यते ।
कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने ॥

५ वरप्रदानलाभादिः कार्यसंहार उच्यते ।
प्रशस्तिर्वीर्यविजयमङ्गलादिप्रशंसनम् ॥

नेत्रादिवशतोऽभीषां प्राधान्यञ्च क्रमोऽपि च ।
यथासम्भवमावेयो विकल्पश्च समुच्चयः ॥

तेषां लक्ष्येषु दृष्टत्वान्नान्यथा कल्पयेत्सुधीः ।
१० उक्ताऽङ्गानां चतुष्पष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥

एतान्युक्तानि शृङ्गारप्रकाशे भोजभूभृता ।
इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां चैव गोपनम् ।
आश्चर्यवद्भिज्ञानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ॥

१५ एवं प्रयोजनं षोढा सन्ध्यङ्गानामुदाहृतम् ।
यथाऽङ्गहीनः पुरुषो न च कार्यक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ।
काव्यं यदनुदात्तार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ॥

दीप्तत्वात्तत्प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ।
२० उदात्तमपि यत्काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ॥

हीनत्वात्तत्प्रयोगस्य न सतां रञ्जयेन्मनः ।
तस्मात्सन्धिप्रयोगेषु^१ यथायोगं यथारसम् ॥

१ ग्लोनालं च गूढनम् । २ A B त्वन्धिप्रयोगेण ।

काव्याङ्गानि प्रयुञ्जीत द्वित्रैर्हीनं न दुष्यति ।
यावन्त्यङ्गानि पठ्यन्ते तावतामेव कोविदैः ॥

निबन्धः कार्य इत्येव निर्णयो भोजभूभुजः ।
उपक्षेपादयोऽप्यत्र प्रबन्धेष्वधिकारिकाः^१ ॥

५ प्रासङ्गिकाश्च^२ कविभिः प्रयोक्तव्या रसानुगाः
तथा सन्ध्यन्तराङ्गानि प्रयुञ्ज्यात्तत्र तत्र तु ॥

साम चापि प्रदानश्च भेदो दण्डो वधस्तथा ।
प्रत्युत्पन्नमतित्वश्च गोत्रस्वलितमेव च ॥

मायौपधिर्भयं हासः क्रोधो भ्रान्तिस्तथैव च ।
१० ओजस्संवरणं चैव तथा हेत्ववधारणम् ॥

दूतो लेखस्तथा स्वप्नस्तथा चित्रं मदोऽपि च ।
सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्त्वेकविंशतिः ॥

सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रबन्धेष्वनुपूर्वशः ।
स्वसम्पदुणयुक्तानि तान्यङ्गानि प्रयोजयेत् ॥

१५ द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्दृश्यश्च^३ व्यमथापरम् ॥

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।
नीरसं लौकिकोपेतमशास्त्रीयश्च यद्भवेत् ॥

तद्वस्तु सूचनीयं स्यादित्याहुर्भरतादयः ।

२० दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाऽङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥

1 B ताः । 2 A B वा । 3 A य । 4 A यावधिर्भयं । 5 All MSS read दृश्यमप्य ।

सूच्यार्थसूचनोपायाः सूरिभिः पञ्च^१ कीर्तिताः ।
वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ॥

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।
तत्र संक्षेपशब्दो यः स प्रयोजनवाचकः ॥

५ वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयशेषार्थसूचकः ।
विष्कम्भोऽङ्कद्वयस्यान्तर्यथायोगं प्रवेशकः ॥

द्विधा भवेत्स विष्कम्भः शुद्धः सङ्कीर्ण इत्यपि ।
शुद्धोऽनेकैरथैकेन मध्यपात्रेण योजितः ॥

नीचमध्यमपात्रेण सङ्कीर्णस्तादृशेन च ।

१० कपालकुण्डलाशुद्धविष्कम्भः पितृकानने ॥

उन्मत्तभाववे सौदामिनीसङ्कीर्ण इत्यपि^३ (?) ।
विष्कम्भे नायकादीनां प्रवेशः कार्य एव च^४ (न) ॥

शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्वेधा विष्कम्भको ज्ञेयः ।
मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥

१५ कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः सम्बन्धो नोभयोरपि ।
विष्कम्भार्थः स विज्ञेयः कथांशस्यापि सूचकः ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयमध्ये निवेशनम् ।
विष्कम्भस्योक्तशेषार्थसूचनायोपपादितम् ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्कद्वयमध्ये प्रवेशनम् ।

२० विष्कम्भस्यानुदात्तोक्त्या यन्नीचै^६नार्थसूचनम् ॥

ततः प्रवेशकः प्रायः प्रथमाङ्के निषि^७ध्यते ।
निवेशः प्रथमाङ्केऽपि विष्कम्भस्यावधार्यते ॥

1 A एते पञ्च । C पञ्चतन्त्र । 2 B द्वयोः श्लेषार्थः । C ना द्वयोः शब्दार्थः । 3 A कल्पितः ।
4 B द्वि । 5 A स्तब्धगाढो । 6 A भिजे । 7 B व ।

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादिति भोजेन दर्शितम् ।

परिजनकथाऽनुबन्धः प्रवेशकस्तत्र विज्ञेयः ॥

अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।

तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥

५ नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।

प्राकृतभाषाचारप्रयोगमासाद्य कर्तव्यः ॥

विदमुनिदैवतपुरुषैः कञ्चुकिभिश्चार्थयुक्तिमासाद्य ।

संस्कृतवाग्भिरपीत्थं प्रवेशकः संविधातव्यः ॥

विदतापसवृद्धाद्यैर्मुनिकञ्चुकिभिस्तथा ।

१० प्रवेशकमपीच्छन्ति सन्तः संस्कृतभाषिभिः ॥

कालोत्थापननगरव्यत्यासारम्भकामविषयाणाम् ।

अर्थाभिधानभूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥

१५ बह्वाश्रयमप्यर्थं प्रवेशकैः संक्षिपेत्प्रबन्धेषु ।

अङ्केषु स प्रयुक्तो जनयति खेदं प्रयोगबन्धस्य ॥

यत्रार्थस्य समासिर्न भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।

वृत्तान्तः स्वल्पकथः प्रवेशकैस्संविधातव्यः ॥

बहुचूर्णपदो भेदो जनयति खेदं प्रयोगस्य ।

२० परिमितवागात्मकता प्रवेशकस्योच्यते सद्भिः ॥

युद्धं राज्यभ्रंशं मरणं नगरोपरोधनञ्चैव ।

अप्रत्यक्षकृतानि प्रवेशकैः संविधेयानि ॥

1 B तेनो । 2 C Omits युक्ति । 3 A त्वं वा । 4 A B धन्या । 5 A B वेत ।
6 C कर्तव्या ।

अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वाऽपि ।
विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः ॥

इत्थं प्रवेशविष्कम्भौ भरतेन प्रदर्शितौ ।
सदृशाभ्यां प्रयोज्यः स्यादङ्कसन्धौ प्रवेशकः ॥

५ प्रवेशकस्य पाठ्यं यत्तन्नातिप्रचुरं भवेत् ।
संक्षेपार्थस्तु बहुलं प्रेक्षकौत्सुक्यहेतवे ॥

संक्षिप्तसिन्धुराण्मत्स्यघटोत्कचवधो यथा ।
अवस्थां कालमालोच्य कार्यस्य गुरुलाघवे ॥

प्रवेशकादिकृत्यं यत्तदङ्केषु विधीयते ।
१० कार्यं प्रवेशकेनात्र वर्षादूर्ध्वं न किञ्चन ॥

प्रवेशकेन न वधो नायकस्य कदाचन ।
विधेयः कार्यमङ्के(न्ते)ऽत्र सन्धिर्वाऽप्यपसारणम् ॥

यथा विभीषणेनात्र सन्धिरुत्कामुखस्य च ।
दीर्घजिह्वस्य मारीचवञ्चिते नाटके कृतः ॥

१५ नायिका च वसागन्धा नायको रुधिरप्रियः ।
तयोरिहाश्वत्थामाङ्के दृष्टं तदपसारणम् ॥

अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका^१ ।
अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूतमागधवन्दिभिः ॥

अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका ।
२० एकैकानि शिरसंसीति पद्यादौ सा च दृश्यते ॥

पूर्वाङ्कान्तप्रविष्टैर्यदुत्तराङ्कार्थसूचनम् ।
पूर्वाङ्कार्थानुवृत्त्यर्थं तदङ्कास्यमुदीरितम् ॥

1 B सप्तम्या । 2 A च । 3 B जस्य । 4 C विद्युज्जि । 5 C चूलिकाऽर्थस्य सूचना । 6 A B क्षा ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्थं छिन्नाङ्कार्थस्य सूचनम् ।
यथा हि वीरचरिते द्वितीयेऽङ्केऽवसानके ॥

रामभार्गवयोर्मध्ये^१ सुमन्त्रेण प्रविश्य च ।
विश्वामित्रवसिष्ठौ च तदाह्वानेन सूचितौ ॥

५ रामयोस्तत्र कलहाविच्छेदेनैव तौ पुनः ।
तृतीयाङ्कप्रवेशेन सुमन्त्रेणैव सूचितौ ॥

सूत्रणं^३ सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कमुखं बुधैः ।
यथा 'सौदामिनी दाणिं धारेइ सिरिपव्वदे' ॥

अवलोकितया पृष्टकामन्दक्युत्तरेण च ।
१० समासतः श्मशानादिकृतं सर्वाङ्कसूत्रणम् ॥

अत्र^४ मुखं विश्लिष्टं यथोपरि श्लिष्यते त्रिधा^५ वाक्यैः ।
पुरुषस्य वै तदङ्गं मुखमिति सन्तो ह्युपदिशन्ति ॥

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।
पूर्वाङ्कस्यावसानोक्तकथाऽविच्छेदपूर्वकम् ॥

१५ प्रवेशो भाविनोऽङ्कस्य सोऽङ्कावतर इष्यते ॥
समाप्यमान एकस्मिन्नितराङ्कस्य सूचनम् ।

समासतो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतर इष्यते ।
यथा मालविकायाश्च प्रथमाङ्कावसानके ॥

विदूषकप्रवेशादिनिष्क्रामान्तं यदुच्यते ।
२० पात्रकृत्यं द्वितीयेऽङ्के तत्सङ्गीतकमात्रतः ॥

आरभ्य गणदासादेरविच्छेदेन कल्पितः ।
अङ्कावतारो विष्कम्भाद्यनन्तरित एव सः ॥

१ C तादृक्योर्युद्धे । २ C रामाय त । ३ BC त्रिणा । ४ B इ । ५ AC omit विधा ।

समाप्यमाने पूर्वाङ्के यथा गौरीगृहाभिधे ।
भाव्यङ्कनायकावस्थासूचनं तद्विलोक्यताम् ॥

एतेष्वङ्कबहिर्भावः स्याद्विष्कम्भप्रवेशयोः ।
चूलिकायाः कचिद्वाह्ये कचिन्मध्ये निवेशनम् ॥

५ 'एभिस्तु सूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।
मध्ये च वेणीसंहारे दृश्यते चूलिका तथा ॥

इयमङ्कादिबाह्याङ्कमुखगर्भाङ्कसाम्यतः ।
कथाऽविच्छेदहेतोस्तु चूलिका भोजकल्पिता ॥

गर्भाङ्काङ्कमुखाभ्यामवहिष्काभ्यां स्वभावतस्त्वङ्कात् ।
१० इतिवृत्ताविच्छेदे हेतुतया चूलिका कथिता ॥

अङ्कमुखं गर्भाङ्कः कार्योऽस्मिन् चूलिकाऽपि वा कुशलैः ।
माभूदिति वृत्तानां विच्छेदो विस्तरो वेति ॥

अङ्कादिबाह्यावेवाङ्कमुखाङ्कावतरौ स्वतः^१ ।
एभिस्तु सूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥

१५ एतद्वयं द्विधाभूतं^२ आव्यमआव्यमेव च ।
सर्वस्य नियतस्येति क्रमात्तद्वयमुच्यते ॥

सर्वे सदस्या नियतो^३ नट इत्यभिधीयते ।
सर्वआव्यं प्रकाशं स्यादआव्यं स्वगतं मतम् ॥

आव्यं तु नियतस्यैतन्नाट्यधर्ममवेक्ष्य च ।
२० द्विधा विभज्यते तत्र जनान्तमपवारितम् ॥

त्रिपताकाकरेणान्यान^४पवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्या^५मन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्तिकमुच्यते ॥

1 AC omit this line । 2 A B द्वा । 3 A दस्य च । 4 A अङ्कादपाद्य नैवा
इमुबाह्यापन्तशास्वतः । C त्रितरौःस्वतः । 5 A ता B य । 6 A B र्यता । 7 A न्यम ।
8 A B श्वेना ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ।

वस्तुनिर्वाहकत्वाच्च नाट्यधर्मप्रसङ्गतः ॥

आकाशभाषितं तत्किं ब्रवीषीति ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकः तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

५ इत्याद्यशेषमिह वस्तुविशेषं जातं

रामायणादि च वि^२भाव्य बृहत्कथाञ्च ।

आसूत्रयेत्तदनु नेतुरसानुगुण्यात्

चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चः^३ ॥

न केवलं रसो नैव^४ लक्ष्यं नैव च लक्षणम् ।

१० न नायकस्यैवोत्कर्षो वर्ण्यः^५ सुकविना कचित् ॥

कथाशरीरं सर्वेषामानुगुण्येन कल्पयेत् ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने नाट्येतिवृत्त-

शरीरलक्षणा^६भिधानं नाम सप्तमोऽधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमोऽधिकारः ।

कथाशरीरं काव्यस्य लक्षणञ्चोपपादितम् ।
भरतादिभिराचार्यैर्दर्शितेनैव वर्त्मना ॥

प्राथम्यान्नाटकस्यास्य तत्सम्यगभिधीयते ।
नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ॥

५ व्यायोगसमुवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ।
तोटकं नाटिका गोष्ठी सल्लापः शिल्पकन्तथा ॥

डोम्बी श्रीगदितं भाणी प्रस्थानं काव्यमेव च ।
प्रेक्षकं सट्टकं नाट्यरासकं लासकं तथा ॥

उल्लोप्यकञ्च हल्लीसमथ दुर्मल्लिकाऽपि च ।
१० मल्लिका कल्पवल्ली च पारिजातकमित्यपि ॥

रसात्मका दशैतेषु विंशद्भावात्मका मताः ।
तेषां रूपकसंज्ञाऽपि प्रायो दृश्यतया कचित् ॥

त्रिंशद्रूपकभेदाश्च प्रकाशयन्तेऽत्र लक्षणैः ।
प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ॥

१५ सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ।
स्वेतरेषां प्राकृतानां नाटकस्येत्तधर्मतः ॥

---

1 A च प्रहसनम् । 2 A च । 3 A मत् । 4 B स्वरूप । 5 A एते क ।

अतिदेशक्रमात्स्वाङ्गसमर्पकतयोच्यते ।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपात्मकतो^१दितैः ॥

चेतोविकारैरङ्गाङ्गिभूताष्टरसयोगतः ।
रसाश्रयत्वं सम्पूर्णलक्षणत्वञ्च कथ्यते ॥

५ अर्थप्रकृत्यवस्थात्मसन्धिसन्ध्यङ्गवृत्तिमत् ।
अर्थोपक्षेपकैर्युक्तं पताकास्थानकादिभिः ।
रसालङ्कारसहितं नाटकं पूर्णलक्षणम् ॥

पञ्च पञ्च चतुष्पष्टिश्चतुःपञ्चैकविंशतिः ।
षट्त्रिंशन्नवतिर्यत्र तदाहुर्नाटकं बुधाः ॥

१० अर्थप्रकृतयोऽवस्थाः पञ्च पञ्चेति कीर्तिताः ।
अङ्गानि वृत्तयस्तत्र सन्धिसन्ध्यन्तराणि च ॥

चतुष्पष्टिश्चतुः पञ्च सैकविंशतिभिः क्रमात् ।
सङ्गीताङ्गानि नवतिः षट्त्रिंशद्दूषणानि च ॥

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
१५ न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यन्न दृश्यते ॥

अपि सिध्येत विदुषां मुक्तिरभ्यासकौशलात् ।
नतु नाटकाविद्येयं सर्वलोकानुरञ्जनी ॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं विज्ञेयं नाटकं नाम ॥

२० रत्नावल्यादिषु प्रायश्चरितं रसभावयुक् ॥

सुखं मलयवत्याश्च दुःखं गरुडचञ्चुना^२ ।
जीमूतवाहनस्यैतन्नागानन्दे विभाव्यते ॥

1 A तयो । 2 B ताय । 3 C तका । 4 A वचनात् ।

नाटके च प्रकरणे पञ्चाद्या^१दश कीर्तिताः ।
 अङ्काः स्युस्तत्र पञ्चाङ्कमेतन्मारीचवञ्चितम् ॥
 षडङ्कं नाटकमिदं वेणीसंहारनामकम् ।
 शाकुन्तलादि सप्ताङ्कमष्टाङ्कं नलविक्रमम् ॥

५ देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् ।
 दशाङ्कं नाटकमिदं बालरामायणादिकम् ॥

कुन्दमाला^२त्र सुश्लिष्टा सन्धिपञ्चकसंयुता ।
 तथाच वेणीसंहारः षट्त्रिंशद्भूषणोज्ज्वलः ॥

देवीपरिणयः सर्ववृत्तिनिष्पन्न उच्यते ।
 १० प्रवेशकादिनिष्पत्तिर्नागानन्दे प्रदर्शिता ॥
 नयातिशयदाक्षिण्यसिद्धयभिप्रायगर्हणाः ।
 उपदिष्टश्च माला च सार्थापत्तिश्च सम्भ्रमः ॥
 पञ्चात्तापः प्रसिद्धिश्च हेतुदृष्टान्तसंशयाः ।
 गुणातिपात आक्रन्दो^३ विचारः प्राप्तिरेव च ॥

१५ विशेषणं निरुक्तिश्च कपटश्च मनोरथः ।
 याङ्ग्या निदर्शनं चाशीरभिमानः स्पृहा^४पि च ॥
 पृच्छा^५भिज्ञानमुद्दिष्टं शोभोदाहरणे तथा ।
 नीतिरक्षरसङ्घातः क्षोभश्चार्थविशेषणम् ॥

प्रोत्साहनं गुणारूढानं गुणोक्तिश्च निवेदनम् ।
 २० गुणानुवादोपपत्तिपरिवादोद्यमा अपि ॥

अनुक्तसिद्धिः कार्यं^४ च परिहारस्तथाश्रयः ।
 उ^५क्तिर्देशोऽनुवृत्तिश्च ग्रहर्षश्च क्षमेति च ॥

1 A अ वा । 2 B वि । 3 B कृष्टे । 4 B व्यं । 5 D यु ।

चतुष्पष्टि(?)रलङ्काराः कथिता नाटकाश्रयाः ।
यूनोः प्रियकरो^१योऽर्थः स नयः कथ्यते बुधैः ॥

विशेषकीर्तनं यत्स्यादर्थं सोऽतिशयः स्मृतः ।
चित्तानुवृत्तिर्दाक्षिण्यं सिद्धिरिष्टार्थसङ्गमः ॥

५ स्वाद्येष्वर्थेष्वहंमानः सोऽभिप्राय इतीरितः ।
कुत्सैव^३ गर्हणेत्युक्ता क्रोधान्मानाच्च मत्सरात् ॥

लोकवेदमताख्यानमुपदिष्टमुदाहृतम् ।
गुणाभिधानं माला स्यादर्थानामिष्ट^४सिद्धये ॥

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
१० वाक्यमाधुर्यसंयुक्ता सार्थापत्तिरिति स्मृता ॥

वचनव्यवहारेषु स्वलनं यस्स सम्भ्रमः ।
अनुतापो गतार्थस्य पश्चात्ताप इतीरितः ॥

प्रसिद्धिर्लोकविख्यातैर्वाक्यैरर्थप्रसादनम् ।
पक्षप्रसाधको हेतुः दृष्टान्तः साम्यकीर्तनम् ॥

१५ अनिश्चयेन वाक्यस्य समाप्तिः संशयः स्मृतः ।
गुणातिपातो व्यत्यस्तगुणाख्यानमुदाहृतम् ॥

आक्रन्दोऽभीष्टविषयः शोकालाप उदाहृतः ।
यथोचितमुपन्यासो विचारः परिकीर्तितः ॥

एकदेशादर्शेषस्य ज्ञानं प्राप्तिरुदाहृता ।
२० सिद्धार्थहेतूपन्यासविशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥

निरुक्तिर्निर्वच्योक्तिः पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
उक्तार्थस्यापलपो यः कपटं तदुदाहृतम् ॥

1 B य । 2 A इरो । 3 B तत्सर्वं । 4 C मर्थ । 5 C ति ।

मनोरथोऽन्यापदेशैः स्वाभिप्रायस्य सूचनम् ।
याञ्चेति कथ्यतेऽभीष्टसङ्गमप्रार्थनोभयोः ॥

निदर्शनं तत्समानवस्तुरूपस्य कीर्तनम् ।
आशीरभीष्टविषयस्वायुराद्यर्थवर्धनम् ॥

५ अङ्गीकारोऽभिमानः स्यादर्थे हर्षादिभिः कृतः ।
रमणीयार्थविषयो रागो यः सा स्पृहा मता ॥

अन्वेषणन्तु^१ पृच्छा स्यादभिज्ञानं तु सूचनम् ।
उद्दिष्टमर्थनिर्देशः पारोक्ष्याच्चापरोक्ष्यतः ॥

स्वप्रभाव^२प्रकटनं शोभेति परिकीर्त्यते ।

१० दृढ^३तुल्यार्थकृद्वाक्यमुदाहरणमुच्यते ॥

न्यायानुवर्तनं नीतिः लोकशास्त्रा^४विरोधतः ।
स एवाक्षरसङ्घातो वाक्यं श्लिष्टाक्षरञ्च यत् ॥

आत्मन्यभूतत^५द्भावभावनं क्षोभ ईरितः ।
विशि^६ष्टार्थप्रमाकृद्यद्वाक्यमर्थविशेषणम् ॥

१५ त्वरानिवेदनं यच्च तत्प्रोत्साहनमुच्यते ।
आख्यानं स्याद्गुणाख्यानं^७ गुणोक्तिर्गुणकीर्तनम् ॥

समावस्थानकथनं निवेदनमुदाहृतम् ।
गुणानुवादो यूनोर्थद्वयो भूयो गुणस्तुतिः ॥

उपपत्तिः स्वबुद्ध्यर्थे योग्यताधानमुच्यते ।

२० अपवादो मृषादोषस्तूत्साहस्तूद्यमो भवेत् ॥

अनुक्तसिद्धिरुक्तार्थस्यान्यथासिद्धिरुच्यते ।
प्रयोजनाभिधानं यत्कार्यमित्यभिधीयते ॥

१ A णा हि । २ A प्रभावत्य । C स्वप्रकार । ३ C ग्रन्थ । ४ B अवि । ५ B C हुतस ।
६ B C छि । ७ A णकथा । C कथाख्यानं ।

परिहारः प्रतीतस्य कस्याप्यर्थस्य मार्जनम् ।
भीताभयप्रदानं यत्स आश्रय इतीरितः ॥

उक्तिस्तत्त्वाभिधानं स्यात्स्तोतुन्निन्दितुमेव^१ च ।
देशः स्याल्लिङ्गिनो ज्ञाना^२भिधानमिति कथ्यते ॥

५ अभ्यर्थनानुवृत्तिर्या साऽनुवृत्तिरुदाहृता ।
सन्तोषोक्तिः प्रहर्षः स्यादनर्थाच्छादनं क्षमा ॥

ईदृग्लक्षणसंयुक्तं नाटकं सुप्रयोजितम्^३ ।
प्रेक्षकस्य नटस्यापि प्राश्निकस्य कवेरपि ॥

स्याद्धुक्तये मुक्तये च तेषां लक्षणमुच्यते ।
१० यशो^४धर्मरतः शान्तः श्रुताभिजनवृत्तवान् ॥

षडङ्गनाट्यकुशलः चतुरातोद्यविच्छुचिः ।
चतुरोऽभिनयज्ञश्च रसभावविवेचकः ॥

नैपथ्यदेशभाषाज्ञः कलाशिल्पविचक्षणः ।
शब्दच्छन्दोऽभिधानज्ञः सर्वसिद्धान्ततत्त्ववित् ॥

१५ त्यक्तमत्सरदोषश्च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ।
एभिर्गुणैरुपेतश्च प्रयोगे वीतसाध्व^५सः ॥

इङ्गिताकारचेष्टाज्ञो नानाप्रकृतिशीलवित्^६ ।
शिल्पविन्यायकादीनां तादात्म्यापत्तिभावकः ॥

चित्रविचि^७त्रवर्णज्ञः तत्सङ्करविभागवित् ।
२० ईदृगुणविशिष्टस्तु नटो नाट्ये प्रशस्यते ॥

नटप्रेक्षकयोरुक्तगुणैरेतैर्विभूषितः ।
यज्ञविघ्नर्तकश्चैव छन्दोविच्छब्द^८विनृपः ॥

1 A तुर्निन्दितुरे । 2 A ले । 3 A दिक्षितज्ञाता । 4 C सप्रयोजनम् । 5 A तो । 6 C ह ।
7 C वान् । 8 C विचित्रवि । 9 A चित्ति । Bc छन्द ।

इष्टार्थ^१श्चित्रकूटेश्या^२ गान्धर्वो राजसेवकः ।
समुत्पन्ने च सङ्घर्षे प्राशिकास्ते भवन्ति हि ॥

यज्ञविद्दे^३वतायोगे नर्तकोऽभिनयादिषु^४ ।
छन्दोविद्वृत्तबन्धेषु शब्दवित्पाठ्यविस्तरे ॥

५ विभूतिगुणसम्भोगवीर्या^६न्तःपुरचेष्टिते ।
नपः स्वचरितेषु स्यादिष्टार्थस्संस्तवे सदा^७ ॥

प्रमाणाकृतिचेष्टासु नानालङ्कारयोजने ।
नाट्यनैपथ्ययोगेषु चित्रकृत्तु प्रशस्यते ॥

कामोपचारे वेभ्या तु गान्धर्वः स्वरतालयोः ।
१० सेवको विनयाचारे त एते प्राशिका मताः ॥

नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम्^९ ।
यद्यत्स्व^{१०}शिल्पं नैपथ्यं कर्म वा चेष्टितं वचः ॥

तत्तन्नाट्येन साध्यं यत्स्वकर्मविषये स्थितम्^{११} ।
कामुकैश्च विदग्धैश्च श्रेष्ठिभिश्च विरागिभिः ॥

१५ शूरैर्ज्ञानवयोवृद्धै रसभावविवेचकैः ।
बालमूर्खाबलाभिश्च सेव्यं यन्नाट्यमुच्यते ॥

तत्तदर्थेषु तेषान्तु यस्मादेतत्प्रहर्षणम् ।
तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते ॥

अर्थेष्वर्थपरा^{१२}श्चैव मोक्षेत्वथ विरागिणः ।

२० शूरा बीभत्सरौद्रेषु नियुद्धेष्वहवेषु च ॥

धर्माख्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः ।
सत्त्वभावेषु सर्वेषु बुधा^{१३}स्तुष्यन्ति सर्वदा ॥

1 A B आस । 2 A द्वयो । 3 A ज्ञोपदे । B D ज्ञे च । 4 C यक्रमे । 5 C तु ।
6 A आना । 7 A B आसस्संस्तवे सदा । C ह्य सत्सौष्ठवे तदा । 8 A ग ।
9 A B कीर्तितम् । 10 B त्व । 11 A योत्थितम् । 12 A B D अर्थिनः श्रेष्ठिनः ।
13 B बुधा C वदा ।

बाला मूर्खास्त्रियश्चैव हास्यनैपथ्ययोः सदा ।
यस्तुष्टौ तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ॥

क्रुद्धः क्रोधे भये भीरुः स श्रेष्ठः प्रेक्षकः स्मृतः ।
तदीहङ्गादकारम्भप्रकारोऽत्र प्रदर्श्यते ॥

५ प्रयुज्य^१ रङ्गं निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः ।
स्थाप^२कः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादेर्वस्तु सूच्यते ।

१० बीजन्तु वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ॥

रत्नावल्यां मुखं द्वीपादन्यस्मादपि दर्शितम् ।
तवास्मि गीतरागेति पात्रं शाकुन्तले कृतम् ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥

१५ श्लोकश्च भारतीवृत्त्या सत्पक्षेत्यादिनोच्यते ।
भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ॥

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

साङ्गैः प्ररोचनायुक्तैः वीथीप्रहसनामुखैः ।

२० प्रेक्षकाद्यन्मुखीकारः प्रस्तुतार्थ^३प्रशंसया ॥

प्ररोचना सा श्रीहर्षो निपुणेत्यादिनोच्यते ।

प्रस्तुतिस्त्वीदृगर्थस्य या सा प्रस्तावना स्मृता ॥

१ C वृत्तादक । २ A किय । ३ B स्ताव । ४ B नरा । C रसा । ५ A कविप्रसन्न ।

मद्वर्ग्या रसपाठेति पद्ये प्रस्तावनोच्यते ।

सूत्रधारो नदीयुक्तो वस्तु प्रस्तावनावधि ॥

कुरुते यत्र सदृत्तैस्तदामुखमुदाहृतम् ।

सूत्रधारो नदी ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ॥

५ स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिचित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ।

नदी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ॥

सूत्रधारेण सहिताः सल्लापं यत्र कुर्वते ।

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यार्थैर्वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ॥

आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनाऽपि वा ।

१० प्रवृत्तकथोद्धातप्रयोगातिशयैस्तथा ॥

वीथ्यङ्गैः षोडशैतेषां योगः प्रस्तावनोच्यते ।

प्रवेशो यो वसन्तादिसाम्येन स्यात्प्रवृत्तकम् ॥

सत्पक्षेत्यादिना श्लोकेनायमर्थो यदीरितः ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥

१५ गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विधोच्यते ।

द्वीपादित्यादिवाक्येन यथा यौगन्धरायणः ॥

अर्थः क्रूरग्रहेत्यादि मुद्राराक्षसकल्पितः ।

आकर्ण्य चाणक्यपात्रप्रवेश उपलक्ष्यते ॥

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

२० पात्रप्रवेशो'यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥

एष राजेव^१ दुष्यन्तेत्यादिना स प्रतीयते ।

प्रवृत्तकथोद्धातप्रयोगातिशयत्रिके^३ ॥

तवास्मि गीतरागेणेत्यादौ तत्तु विलोक्यते ।
अत्राप्रस्तुतदुष्यन्तमृगयाव्याजतोऽन्यतः ॥

प्रवेक्ष्यमाणपात्रस्य सूचनं तन्निवेशनम् ।
प्रस्तुतार्थसमावेशादेकमन्यार्थसाधनम् ॥

५ अन्यदप्रस्तुतार्थस्य प्रवेशेनान्यसाधनम् ।
असङ्गतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥

प्रपञ्चस्य स्वरूपन्तु नागानन्दे विभाव्यते ।

“निचं जो पिबइ सुरं जणस्स पिअसंगमञ्च जो कुणइ ।
मण्णे दो अवि देवा बलदेवो कामदेवो अ ॥”

१० श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ॥

नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ।
एतत्प्रस्तावनात्मेति कथ्यते नाट्यवेदिभिः ॥

त्रिगतं त्विन्दुलेखायां वीथ्यां राज्ञाऽभिधीयते ।

“किन्तु कलहंसनादो मधुरो मधुपायिनां नु झङ्कारः ।

१५ हृदयगतवेदना^१यास्तस्या नु सनूपुरश्चरणः ॥”

प्रियैरिवाप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना छलम् ॥

छलं च वेणीसंहारे भीमार्जुनवचो यथा ।

“कर्ता शूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो
राजा दुश्शासनादेर्गुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

२० कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥”

विनिवृत्त्याऽस्य^४ वाक्केलिर्द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥

वाक्यापरिसमाप्तिर्वा स्याच्छलार्थाभिधायिनः ।
अनर्घराघवे सूत्रिपारिपार्श्विकयोर्यथा ॥

प्रत्युक्तिरूपा वाक्केलिः सर्वत्रैवं विलोक्यताम् ।
प्रक्रान्तवाक्यासमाप्तिमात्ररूपा कचिद्भवेत् ॥

५ सकुण्डलं सकवचमित्यादौ सा विलोक्यते ।
छलवाक्यासमाप्तिर्या सा भवेद्विनिवर्तने ॥

त्वं जीवितं चेत्यारभ्य रामं प्रति समीरितम् ।
वासन्तिकावचः शान्तमित्यप्रियनिवर्तनम् ॥

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाऽधिबलं^१ भवेत् ।

१० रामरावणयोरुक्तिः स्यादशग्रीवनिग्रहे ॥

गण्डं प्रस्तुतसम्बधि भिन्नार्थं सहसोदितम् ।
सहभृत्यगणेत्यादिवाक्ये तच्च विलोक्यते ॥

यथा स्वविजयोक्तिश्च पाण्डुपुत्रजयोक्तिकृत् ।
यथोक्तस्यान्यथान्याख्या यत्रावस्यन्दितं हि तत् ॥

१५ गृहीतचित्रफलकं राजानमवलोक्य च ।
सुसङ्गतासागरिकासल्लापे तद्विलोक्यते ॥

सोपहासनिगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ।
विलोक्यते नालिकेयं मुद्राराक्षसनाटके ॥

'हंहो बह्मण मा कुप्से'त्यारभ्य प्रश्नयुक्तिभिः ।
२० अपरक्तांश्चन्द्रगुप्ताज्जानामीत्यन्तमुच्यते ॥

असम्बद्धकथालापोऽसत्प्रलाप इतीरितः ।

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते बिभ्रान् ।
नच गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ ॥

यथा हि रामाम्युदये सीतापहरणोद्यतः ॥

मारीचेन सहायेन निषिद्धो रावणः क्रुधा ।
प्रालपद्विपरीतं यदसल्लापः स उच्यते ॥

मुक्ता मया हि गिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिबामि नभः ।
हरिहरहिरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

५ असम्बद्धकथालापोऽस्तप्रलापोऽत्र दृश्यते ।
अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ॥

मालव्यां गन्तुमिच्छन्त्यां गणदासविदूषकौ ।
यत्र सल्लपतस्तस्या हास्यलोभकरं वचः ॥

यावद्वीक्षेत राजानं व्यापारस्तत्र दृश्यते ।
१० दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥

यथा हि नायकानन्दे गुणा दोषाय कीर्तिताः ।
कस्मैचित्कपटायेति लक्ष्मीमुद्दिश्य केनचित् ॥

यथा शाकुन्तले दोषा गुणाय परिकीर्तिताः ।
मेदश्छेदकृशेत्यादिमृगयागुणकीर्तनैः ॥

१५ तेषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाऽऽक्षिप्य सूत्रभृत् ।
प्रस्तावनाज्जते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥

प्रख्यातन्तु विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ।
अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ॥

कीर्तिकामो महोत्साहः त्रय्यास्ताता महीपतिः ।
२० प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥

तत्प्रयत्नेन कर्तव्यमितिहासादिवृत्ततः ।
यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।
उपादेयञ्च हेयञ्च निश्चित्यात्यन्तमग्रतः ॥

प्रकाशयेदुपादेयं तिरस्कु^१र्यात्तथेतरेत् ।
कथाशरीरं विभजेद्वीजबिन्दादिपञ्चधा ॥

५ मुखादिपञ्चभिः सा^२ङ्गैर्नियतं तत्तदा^३ख्यया ।
पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धि^४भिः ॥

सन्ध्यन्तराणि साङ्गानि भवेयुरनुसन्धयः ।
सन्ध्यङ्गैरूनमेवात्र पताकावृत्तमावहेत् ॥

ततः सन्ध्यन्तराण्यत्र यथायोगं प्रयोजयेत् ।
१० असन्धिमेव प्रकीर्णं सर्वत्रापि प्रयोजयेत् ॥

एवं विभक्तेतिवृत्तस्यादौ विष्कम्भकं न्यसेत् ।
अङ्कं वा विन्यसेद्विद्वान्यथावत्कार्ययुक्तितः ॥

प्रस्तावनाया मध्यं यन्नाटकोपक्रमात्मकम् ।
तदेवात्रादिशब्देन विष्कम्भस्थानमीरितम् ॥

१५ नीरसं सूच्यते यत्र तत्र विष्कम्भकं न्यसेत् ।
यत्रादितो रसस्तत्र भवेदङ्गस्तु सामुखः ॥

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।
यदा सन्दर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।
२० आदावेव तदाऽङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥

पूर्ववृत्ताश्रयमपि किञ्चिदुत्पाद्यवस्तु च^५ ।
विधेयं नाटकमिति मातृगुप्तेन भाषितम् ॥

1 B निराकु । 2 B स्वा । 3 A कर्तना । 4 D बन्दि । 5 A मेव वा । B मेव च ।

प्रागेव सीताहरणाद्यद्विभीषणवर्णनम् ।
तद्वस्तूत्पाद्यमेतत्तु रामानन्दे प्रदृश्यते ॥

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दु^१व्यासिपुरस्कृतः ।
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥

५ निर्दिष्टनेतृचरितो नानारूपप्रयोजकः ।
अलङ्काररसाधारो यः सोऽङ्क इति कथ्यते ॥

नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
नैकरसान्तरसहितो ह्यङ्कः खलु वेदितव्यः सः ॥

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैः प्ररोहयत्यर्थान् ।
१० नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥

अङ्कः प्रबन्धचिह्नत्वाद्^३सस्याश्रयतोऽपि वा ॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिद्वलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यम् ॥

अङ्काश्रयस्य कर्तव्यो रसस्य स्थायिनोऽङ्गिनः ।
१५ पोषो विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभिः ॥

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।
गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः^४ परिपोषणम् ॥

अत्र वस्तुरसादीनामेकस्याभिनिवेशिनः^५ ।
इतरेणोपमर्दस्तु न कर्तव्यः कदाचन ॥

२० न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां नयेत् ।
रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥

नोपमादिरलङ्कारो न स्यादतिशयादिकः ॥

1 A बीज । 2 A B ह । 3 A प्रबन्धचिह्नत्वादङ्को । 4 B व्यं स्थायि । 5 B ज्ञानम् ।

क्षमागुणवदाक्रन्दशोभोदाहरणादयः ।
अलङ्काराः स्युरङ्कस्य ते स्युर्नाटककाव्ययोः ॥

वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानोऽङ्गी च नाटके ।
अङ्गमन्ये^१ऽद्भुतरसः सन्धौ निर्वहणे भवेत् ॥

५ एवं नानाविधरसभावाधिकरणे कविः ।
अङ्के निषिद्धं^२ विज्ञाय विधेयञ्च प्रयोजयेत् ॥

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ।
संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।
१० नाधिकारिवधः कापि कर्तव्यः कविभिस्तथा ॥

आवश्यकं तु यत्कार्यं न त्याज्यं तत्कदाचन ।
अधिकारिवधस्यापि क्वचित्स्यात्कल्पनं मतम् ॥

अर्वाकप्रहा^३रात्स पुनः प्रत्युज्जीविष्यते यदि ।
नायकस्य यदेकाहचरितप्रतिपादकः ॥

१५ एकप्रयोजनाश्लिष्टस्तत्रैवासन्ननायकः ।
विदूषकादिभिः पात्रैः प्रयोज्यञ्च चतुस्त्रिभिः ॥

समस्तपात्रनिष्क्रामावसानोऽङ्कोऽभिधीयते ।
पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुरन्ते च बीजवत् ॥

प्रयुज्यते यदि भवेत्तत्राङ्क इति कोहलः ।
२० एवमङ्काः प्रयोक्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ॥

प्रधानभूतावङ्केऽस्मिन्विष्कम्भश्च प्रवेशकः ।
नायकैकाहचरितरूप आसन्ननायकः ॥

रसादिनिबिडो बीजबिन्दुव्यासिपुरस्कृतः ।
पात्रैश्च नायकासन्नैः प्रयोज्यश्च चतुस्त्रिभिः ॥

पताकास्थानकस्फीतो विष्कम्भादिपुरस्कृतः ।
समस्तपात्रनिष्कामावसानोऽङ्क इतीरितः ॥

५ पञ्चाङ्कमेतेदप'रं दशाङ्कं नाटकं परम् ।
वीरशृङ्गारयोरेन्यतराङ्गि रसनिर्भरम् ॥

शोभितं चाप्यलङ्कारैरूपमारूपकादिभिः ।
रामायणेतिहासादिसुप्रसिद्धाधिकारिकम् ॥

दिव्यमर्त्यादिविख्यातधीरोदात्तादिनायकम् ।
१० अर्थोपक्षेपकैर्युक्तं षट्त्रिंशद्भूषणोज्ज्वलम् ॥

अर्थप्रकृत्यवस्थातत्सन्धिसन्ध्यन्तरान्वितम् ।
पताकास्थानकयुतं साङ्गवृत्तिप्रवृत्तिमत् ॥

अन्यूनदशपञ्चाङ्कं नान्दीप्रस्तावनायुतम् ।
यद्रूपकविशेषः स्यात्तन्नाटकमिति स्मृतम् ॥

१५ एकाहचरितैकाङ्कः कार्यश्चैत्रावली यथा ।
अङ्कः स्याद्वासराधेन^२ यथा गौरीगृहाभिधः ॥

यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं तत्पञ्चाङ्कं प्रकल्पितम् ।
षडङ्कं दृश्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम् ॥

शाकुन्तलादिसप्ताङ्कमष्टाङ्कं नलविक्रमम् ।
२० देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् ॥

बालरामायणं नाम दशाङ्कं नाटकं स्मृतम् ।
अतो हि नाटकस्यास्य प्राथम्यं परिकल्पितम् ॥

१ नाट्यवेदं विधायादावृषीनाह पितामहः ।
धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदनम् ॥

आसेवध्वं तदृषयस्तस्योत्थानं तु नाटकम् ।
दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्कैरविदूषकैः ॥

५ तदेव तोटकं भेदो नाटकस्येति हर्षवाक् ।
२ तदव्यापकमित्यन्ये नाद्रियन्ते विपश्चितः ॥

नवाष्टसप्तपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसङ्गमम् ।
तोटकं नाम तत्प्राहुर्भेदं नाटकसम्भवम् ॥

३ इत्येक आहुराचार्या अन्ये त्वेवं प्रचक्षते ।
१० दिव्यमानुषसंयोगस्तोटकं नाटकानुगम् ॥

नवाङ्कं तोटकं दृष्टं मेनकानटुषाह्वयम् ।
तोटकं मदलेखाऽऽख्यं यत्तत्स्तम्भितरम्भकम् ॥

क्रमादष्टाङ्कसप्ताङ्कौ दृश्येते ह्यविदूषकौ ।
यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं पञ्चाङ्कं तोटकं स्मृतम् ॥

१५ सुबन्धुर्नाटकस्यापि लक्षणं प्राह पञ्चषा ।
पूर्णं चैव प्रशान्तं च भास्वरं ललितं तथा ॥

समग्रमिति विज्ञेया नाटके पञ्च जातयः ।
पूर्णस्य नाटकस्यास्य मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥

उदाहरणमेतस्य कृत्या रावणमुच्यते ।
२० प्रशान्तरसभूयिष्ठं प्रशान्तं नाम नाटकम् ॥

न्यासो न्याससमुद्भेदो बीजोक्तिर्बीजदर्शनम् ।
ततोऽनुद्दिष्टसंहारः प्रशान्ते पञ्च सन्धयः ॥

1 CD Omit this line । 2 CD Omit this line । 3 QD Omit this line । 4 B C ना । 5 B ना । D सुबन्धु नाटकस्यास्य । 6 C ता ।

अष्टमोऽधिकारः ।

सात्वतीवृत्तिरत्र स्यादिति द्रौहिणिरब्रवीत् ।
स्वप्नवासवदत्ताख्यमुदाहरणमत्र तु ॥

आच्छिद्य भृपात्सव्यसना देवी मागधिकाकरे ।
न्यस्ता यतस्ततो न्यासो मुखसन्धिरयं भवेत् ॥

५ न्यासस्य च प्रतिमुखं समुद्भेद उदाहृतः ।
पद्मावत्या मुखं वक्ष्य विशेषकविभूषितम् ॥

जीवत्यंबन्तिकेत्येतज्ज्ञातं भूमिमुजा यथा ।
उत्कण्ठितेन सोद्रेगं बीजोक्तिर्नामकीर्तनम् ॥

एहि वासवदत्ते क्व क्व यासीत्यादि दृश्यते ।
१० सहावस्थितयोरेकप्राप्त्याऽन्यस्य गवेषणम् ॥
दर्शनस्पर्शनालापैरेतत्स्याऽद्बीजदर्शनम् ॥

“चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तान्तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥”

किन्ते भूयः प्रियं कुर्यामितिवाग्यत्र नोच्यते ।
१५ तमनुद्दिष्टसंहारमित्याहुर्भरतादयः ॥

माला नायकसिद्धयङ्गलानिस्तस्याः परिक्षयः^४ ।
मात्रावशिष्टसंहारे भास्वरे पञ्च सन्धयः ॥

एकस्मिन्नायके ख्याते तत्सामान्यप्रतापवान्^६ ।
यदि स्यात्प्रतिपक्षश्च सा मालेति प्रकीर्तिता ॥

२० यथा हि चन्द्रगुप्तस्य न(च)न्दनः प्रतिपूरुषः ॥

नायकं छलयित्वेष्टसिद्धिर्या परिपन्थिनः ।
एषा नायकसिद्धिः स्यान्मारीचेनेव रावणः ॥

---

1 A अस्मनाहे । B न्स्मयक्सादे । 2 A समाव । B स्वभाव । 3 BC D नैरेतत्तस्य स्या ।
4 B वाव । 5 B वि । 6 A न्यं हुतापहन् ।

गर्भस्याङ्गैर्विमर्दादिदर्शनं ग्लानिरिष्यते ।
 कपिभिर्वार्धिमुत्तीर्य लङ्कावेष्टनमेव तत् ॥
 परिक्षयोऽत्र मोहादिर्नायकस्य रिपोर्बलात् ।
 स नागपाशबन्धादी रामलक्ष्मणयोरिव ॥

५ मात्रावशिष्टसंहारसन्धिरेकं तु नाटके ।
 शत्रुबन्दीकृतस्त्रीणां तस्य शत्रोर्वधादथ ॥
 तत्परीक्षास्थितिर्मात्रावशिष्टमिति कथ्यते ।
 यथा सीतापरीक्षैव रावणानन्तरे कृता ॥

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं वीराद्भुतरसाश्रयम्^५ ।
 १० भास्वरं नाटकं बालरामायणमिदं^६ यथा ॥
 ललितं कैशिकीवृत्तिशृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
 ऊर्वशीविप्रलम्भोऽत्र तदुदाहरणं यथा ॥

विलासो विप्रलम्भश्च विप्रयोगो वि^७शोधनम् ।
^८उद्दिष्टार्थोपसंहारो ललिते पञ्च सन्धयः ॥

१५ विलासो नायकादीनां यथर्तु^९ रतिसेवनम् ।
 यथा श्रीवत्सराजस्य वसन्तोत्सववर्णनम् ॥
 ईर्ष्या छन्दतो यूनोः विप्रलम्भः पृथक्स्थितिः ।
 यथाहि वत्सराजस्य देव्या वासवदत्तया ॥

विप्रलम्भस्तु यासां(शापा)दिवत्सरान्तम^{१०} सङ्गतिः ।
 २० यथा शर्मिष्ठा देव्या यथातेर्वार्षपर्वणः^{११} (?) ॥
 परिवादभयाद्दोषशोधनं स्याद्विशोधनम् ।
 यथा रामेण वैदेह्या लङ्कावासविशोधनम् ॥

I A न्यै । 2 BC ना । 3 C यत् । 4 A रिक्षेपो । 5 B भास्वरं ललितं तथा । 6 B वीरा-
 दुतरसप्रायं बालरामायणं । 7 C ज्व । 8 C Omits two line । 9 B तु स्यात् । 10 A पापा-
 दिवत्सराजव । 11 A जेः ।

यथा हि विक्रमोर्वश्यामुद्दिष्टार्थोपसंहतिः ॥

ऊर्वशीयं चिरं गेहे सहघर्मचरी तव ।
भवत्वितीन्द्रसन्देशः तं पूरुरवसं प्रति ॥

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
५ समग्रं तत्प्रतिनिधिः महानाटकमुच्यते ॥

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
एतान्यङ्गानि कार्याणि सर्वनाटकजातिषु ॥

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावनम् ।
एतान्यवश्यकार्याणि प्रशान्ते नाटके बुधैः ॥

१० आज्ञापवादः सम्फेदः प्रसङ्गो विद्रवस्तथा ।
सङ्ग्रहश्चेति साङ्गानि सम्यग्योज्यानि भास्वरे ॥

विरोधं प्रणयञ्चैव पर्युपासनमेव च ।
पुष्पं वज्रञ्च वघ्नीयादवश्यं ललिते सुधीः ॥

सर्वेषां यत्र रूपाणि दृश्यन्ते विविधानि च ।
१५ नाटकं नृत्तचाराख्यं तत्समग्रमितीरितम् ॥

अथ प्रकरणलक्षणम् ॥

इतिवृत्तमथोत्पाद्यमत्र प्रकरणे मतम् ।
वणिक्सचिवविप्राणामेकः स्यात्तत्र नायकः ॥

धीरशान्तश्च सापायो घर्मकामार्थतत्परः ।
२० शेषं नाटकवत्सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥

माधवो धीरशान्तश्च द्विजातिः कामतत्परः ।
अपायोऽघोरघण्टादिव्यापारोऽत्र विभाव्यते ॥

नायिका द्विविधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कचिदेकैव कुलजा वेश्या कापि द्वयं कचित् ॥

कुलजाऽऽभ्यन्तरा वेश्या बाह्या नातिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा द्वाभ्यां सङ्कीर्णमुच्यते ॥

५ सङ्कीर्णं तत्प्रकरणं^१ यत्स्याद्भूतसमाकुलम् ।
वेश्याकुलस्त्रियोर्थो गो न स्यात्प्रकरणे स्वतः ॥

शिल्पादिव्यपदेशेन भवेद्वेश्यासमागमः ।
भाषेत प्राकृतं वेश्या संस्कृतं कुलनायिका ॥

यत्तु कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरञ्च नायकश्चैव ।
१० स्वयमुत्पाद्य विरचयेत्तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु ॥

मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षेपार्थः प्रवेशकवत्^२ ॥

१५ इति प्रकरणे शुद्धविष्कम्भो भोजनिर्मितः ॥

नोदात्तनृपोपेतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
बाह्यजनसम्प्रयुक्तं विज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

शकारः कुट्टिनी चेटी धर्मशास्त्रबहिष्कृताः ।
विटचेटादयो बाह्या नित्यं प्रकरणे मताः ॥

२० वेशोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरस्रो विटो मतः ॥

उज्ज्वलवेषाभरणः कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च ।
प्राकृतभाषाचारो भवति शकारो बहुगुणाढ्यः ॥

I A हसनं । 2 A प्रयोजनवत् । B D प्रकरणं पश्चात् । 3 B C गो ।

आगमलिङ्गविहीनं देशकुलन्यायलोकविपरीतम् ।
व्यर्थैकार्थमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥

मध्यमपुरुषैर्योज्यः शुद्धो विष्कम्भकस्तु तत्त्वज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः प्रयोजनार्थः प्रवेशकस्तद्वत् ॥

५ उत्पाद्यमिति वृत्तं तु धीरः शान्तश्च नायकः ।
अपायबहुलक्लेशघर्मकामार्थतत्परः ॥

समुच्चयविकल्पाभ्यां प्राप्तवेशकुलाङ्गनम् ।
शकारविटचेटादितत्तत्पात्रसमाकुलम् ॥

राजसम्भोगसङ्कीर्णं विष्कम्भादिविनाकृतम् ।

१० अन्यूनाधिकपञ्चाङ्गत्वादिलक्षणसंयुतम् ॥

ईदृशं रूपकं यत्तु तद्वै प्रकरणं भवेत् ।
पद्मावतीपरिणयो विप्रस्य चरितं भवेत् ॥

तथैव मृच्छकटिका वणिजां चरितं भवेत् ।
कुलस्त्रीनायिकं तत्तु मालतीमाधवाभिधम् ॥

१५ यथा तरङ्गदत्ताख्यं गणिकानायिकं कृतम् ।
तथैव मृच्छकटिका विहितोभयनायिका ॥

अथ नाटिकालक्षणम् ॥

नाटकस्य प्रकरणस्योभयोः सङ्करात्मिका ।
लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

२० नायको धीरललितो वृत्तमुत्पाद्यमेव च ॥

शृङ्गारोऽङ्गी रसोऽङ्गानि वीररौद्रादयो मताः ।
वृत्तिश्च कैशिकी स्वाङ्गैर्नर्मस्पृष्टा^१दिभिर्युता^२ ॥

देव्या प्रधानया नेतुस्तत्सदृश्या च मुग्धया ।
सङ्करोऽत्रानुरागोऽपि नवावस्थो भवेत्तयोः ॥

देवीभयेन साशङ्को नेता मुग्धासमागमे ।
चत्वारः सन्धयो लोपोऽवमर्शस्य भविष्यति ॥

५ न विटः पीठमर्दश्च सहायौ भवतः कश्चित् ।
नेतुः स्यान्नर्मसचिवो विरूपस्तु विदूषकः ॥

कैश्चिन्नाटकधर्मैस्तदविरोधिभिराश्रितम् ।
स्त्रीप्रायपात्रं देशर्तुवर्णनाकल्पशोभितम् ॥

रूपकं चतुरङ्गं यन्नाटिकेत्यभिधीयते ।
१० अत्रोत्पाद्येतिवृत्तत्वाच्छृङ्गारादिरसत्वतः ॥

प्रख्यातनृपनेतृत्वात्षट्त्रिंशद्भूषणत्वतः ।
तुल्यत्वं नाटकेनापि तथा प्रकरणेन च ॥

नाटिकायाः स्मृतं तत्र विशेषोऽयमुदाहृतः ।
तदुदाहरणं रत्नावली च प्रियदर्शिका ॥

१५ सैव प्रवेशकेनापि विष्कम्भेन विनाकृता ।
अङ्कस्थानीयविन्यस्तचतुर्यवनिकान्तरा ।
प्रकृष्टप्राकृतमयी सदृकं नामतो भवेत् ॥

अथ भाणलक्षणम् ॥

भाणस्तु घूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।
२० यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्गीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥

भूयसा भारतीवृत्तिरेकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥

कोहलादिभिराचार्यैरुक्तं भाणस्य लक्षणम् ।
लास्याङ्गदशकोपेतं सम्यगुत्पाद्यवस्तु च ॥

५ भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
परस्वात्मानुभूतार्थधूर्तचारित्रवर्णनम् ॥

तत्तद्विदोक्तिप्रत्युक्तिविहिताकाशभाषितम् ।
मुखनिर्वहणप्रायसन्धियुग्रूपकं च यत्^१ ॥

एकाङ्कश्च भवेद्भाण इति विद्वद्भिरुच्यते ।

१० भाणस्य लक्षणं चेदग्भोजेनापि प्रकाशितम् ॥

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकं त्रिमूढञ्च^२ सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् ॥

उत्तमोत्तमकं भाव्यमु^३क्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्यं दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥

१५ वीणादिवाद्ययोगेन सहितं यत्र भाव्यते ।
ललितं नायिकागीतं तद्वेद्यपदमुच्यते ॥

चञ्चत्पुटादिना वाक्याभिनयो नायिकाकृतः^४ ।
भूमिचारिप्रचारेण स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

अनेत्रपादचलनविलासाभिनयान्वितम् ।
२० योज्यमासीनया पाठ्यमासीनं तदुदाहृतम् ॥

नानाविधेन वाद्येन नानाताललयान्वितम् ।
लास्यं प्रयुज्यते यत्र सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका^७ ॥

१ C द्वयतदङ्गयूक् । २ गूढं च । ३ A चैतदु । ४ A येन विनाङ्कितम् । ५ B वा ।
६ C च । ७ C निष्ठा ।

अन्यासङ्गम'शङ्किन्या नायकस्यात्त'रोषया ।
प्रेमच्छेद'प्रकटनं लास्यं प्रच्छेदकं विदुः ॥

अनिष्टुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलङ्कितम् ।
नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूढक'मुदाहृतम् ॥

५ देशभाषाविशेषेण चलद्वलयशृङ्खलम् ।
लास्यं प्रयुज्यते यत्र तत्सैन्धवमुदाहृतम् ॥
चारीभिर्ल'लिताभिश्च चित्रार्थो'भिनयान्वितम् ।
स्पष्टभावरसोपेतं लास्यं यत्तद्विमूढकम् ॥

अपरिज्ञातपार्श्वस्थं गेयभावविभूषितम् ।
१० लास्यं सोत्कण्ठवाक्यं यदुत्तमोत्तमकं भवेत् ॥

कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।
वाक्यं तदुक्तप्रत्युक्तं द्वयोः'प्रश्नोत्तरात्मकम् ॥

स्वप्ने विलोक्य दयितं क्रियते यत्प्रबुद्धया ।
मनोभवार्तया भावस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥

१५ अपरैर्नृत्य'भेदास्तु गुल्मशृङ्खलितालताः ।
भेद्यकश्चेति चत्वारः कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः ॥

गुल्मः सम्भूय यन्नृत्तं शृङ्खलाज्जन्योन्यबन्धनी ।
परस्पराङ्गवेष्टेन यन्नृत्यं सा लता मता ॥

एकैकस्य बहिस्सङ्गान्नृत्तं यत्स च भेद्यकः ।
२० पिण्डीबन्धश्च गुल्मश्च पर्यायाविति केचन ॥

गुल्मबन्धो विलम्बे स्याच्छृङ्खला तु लयान्तरे ।
मध्यमे स्याल्लताबन्धो द्रुते स्याद्भेद्यकः स्मृतः ॥

भद्रासनेन यन्त्रेण तत्तच्छिक्षा विधीयते ।

1 C यमन । 2 B जु । 3 A भेद । 4 A लोरोपक । 5 A विभावौ च Bc वैशेषाणाम् ।
6 A गङ्गामिर्ले । 7 C विवित्रा । 8 C यत्र । 9 B गेय ।

अथ प्रहसनलक्षणम् ॥

भाणवत्स्यात्प्रहसनं तन्निघा परिभिद्यते ॥

शुद्धं काप्यथ सङ्कीर्णं कचिद्वैकृतमित्यपि ।
तत्र श्रोत्रियनिर्ग्रन्थशाक्यादीनां यथायथम् ॥

५ भाषाचेष्टिततद्रूपहास्यवाक्यसमन्वितम् ।
चेदचेदीविटव्याप्तं शुद्धं प्रहसनं भवेत् ॥

उद्धात्यकादिवीथ्यङ्गैर्मिश्रं सङ्कीर्णमुच्यते ।
विटकामुकचेटादिवचोवेषधरैस्तु यत् ॥

परिव्राणमुनिषण्डाद्यैः कृतं वैकृतमुच्यते ।
१० रसस्तु भूयसा कार्यः षट्प्रकारस्ततस्ततः ॥

मुखं निर्वहणञ्चैव सन्धी द्वावस्य कीर्तितौ ।
अङ्गोऽप्येको भवेद्यस्य तत्तु प्रहसनं भवेत् ॥

सैरन्ध्रिका^१ स्यात्सङ्कीर्णा शुद्धा सागरकौमुदी ।
कलि^२केलिप्रहसनं यत्तद्वैकृतमीरितम् ॥

१५ अथ डिमलक्षणम् ॥

उद्धतैर्देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगैः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्दिमः षोडशनायकः ॥

शृङ्गारहास्यविधुरै रसैर्दीप्तैर्निरन्तरः ।
कैशिकीवृत्तिरहितो भारत्यारभटीयुतः ॥

२० लुसावमर्शसन्धिश्च चतुस्सन्धिसमन्वितः ।
अङ्गिरौद्ररसोपेतो बीभत्सादिनिरन्तरः ॥

प्रख्यातवस्तुविषयो न्यायमार्गीणनायकः ।
चन्द्रसूर्योपरागोल्कानिर्घातादिभिरुद्धटः ॥

उत्पातैर्घोरसङ्ग्रामसंरम्भभरितान्तरः ।
सप्रवेशकविष्कम्भश्चतुरङ्को डिमः स्मृतः ॥

इदं त्रिपुरदाहाख्ये लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
उदाहरणमेतस्य वृत्रोद्धरणमुच्यते ॥

५ तारकोद्धरणं तद्वत्तत्र तत्र विलोक्यताम् ।

अथ व्यायोगलक्षणम् ॥

व्यायोगस्येतिवृत्तं यत्तत्प्रख्यातमितीरितम् ॥

धीरोदात्ताश्च विख्याता देवा राजर्षयोऽथवा ।
नायकास्त्रिचतुष्पञ्च भवेयुर्न दशाधिकाः ॥

१० दिव्ययोनिकथाल्पस्त्रीपरिवारस्त्रिसन्धिकः ।
गर्भावमर्शरहितो विष्कम्भादिसमन्वितः ॥

एकाहचरितैकाङ्को भारत्यारभटीयुतः ।
युद्धाघर्षणसम्पेदविद्रवादिनिरन्तरः ॥

काचित्कः स्वल्पशङ्कारः षड्दीप्तरसनिर्भरः ।
१५ अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो व्यायोगः कथितो बुधैः ॥

अथ समवकारलक्षणम् ॥

देवासुरेतिवृत्तं यत्प्रख्यातं लोकसम्मतम् ।
तत्स्यात्समवकारोऽस्य निर्विमर्शाश्च सन्धयः ॥

मृद्वी स्यात्कैशिकी वृत्तिरङ्गी वीररसो भवेत् ।
२० प्रख्यातोदात्तचरिता मिलिता देवदानवाः ॥

पृथक्प्रयोजनास्तत्र नायका द्वादश स्मृताः ।
अङ्गान्यन्ये रसास्तत्र सात्त्वत्याद्याश्च वृत्तयः ॥

अद्वैत्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ।
अष्टादश स्युरेतस्मिन्नाडिकाः समुदायतः ॥
ताभिस्त्रिधा विभिन्नाभिः त्र्यङ्गकालो नियम्यते^१ ।
मुखप्रतिमुखाभ्याञ्च प्रथमाङ्को द्विसन्धिकः^२ ॥

५ कालस्तु प्रथमाङ्कस्य भवेद्वादश नाडिकाः ।
द्वितीयाङ्कश्चतसृभिर्नाडिकाभिः स्थितो भवेत् ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सन्धयोऽस्य त्रयोऽपि च ।
तृतीयाङ्कस्य कालोऽपि नाडिकाभ्यां प्रकल्प्यते ॥

सन्धेया निर्विमर्शाश्च चत्वारः सन्धयोऽत्र तु ।
१० मुहूर्तस्य तुरीयांशो नाडिका घटिकाद्वयम् ॥

वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ।
कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहात्मकः स्मृतः ॥

वस्तुस्वभावकपटः क्रूरसत्त्वादिसंभवः ।
दैविकः कपटो वह्निवर्षवातादिसंभवः ॥

१५ शश्रुजः कपटस्तत्र सङ्गमादिसमुद्भवः ।
विद्रवः प्रायशस्तद्वत्तयोर्भेदोऽत्र कथ्यते ॥

जीवग्राहोऽथ मोहो वा कपटेन प्रकाश्यते ।
विद्रवस्तु फलं तत्तच्छेतोस्तस्मात्पलायनम् ।
शृङ्गारो धर्मकामार्थभेदेन त्रिविधो भवेत् ॥

२० व्रतनियमतपोयोगाद्यस्मिन्बहुधा निवेशितः कामः ।
पुत्रादिभोगसुखकृत्स ज्ञेयो भोग(धर्म)शृङ्गारः ॥

अर्थावासिर्यस्मिन्कामेन निवेशितेन संभवति ।
तदधीनविभवभोगास्वादसुखेनार्थशृङ्गारः ॥

1 A त्र्यङ्गकालानियुज्यते । 2 C द्वे द्विसन्धि तत् ।

परदारघूतसुरा^१मृगयाद्यास्वादकेलिविनिविष्टः ।
तत्तद्विषयास्वादनसुखललितः कामशृङ्गारः ॥

वीथ्यङ्गानि यथालाभमामुखं नाटकादिवत् ।
शृङ्गारत्रितयं यत्र नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥

५ इत्थं समवकारस्य लक्षणं दर्शितं बुधैः ।
उदाहरणमेतस्य भवेदमृतमन्थनम् ।
प्रथमेऽङ्केऽत्र शृङ्गारकपटाश्च सविद्रवाः ॥

युद्धजलसम्भ्रमो वा वाय्वग्निगजेन्द्रसम्भ्रमकृतो वा ।
नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥

१० उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि ।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥

वीथीप्रहसनाङ्गानि भवेयुर्वा नवा कचित्^२ ।
अन्यथा वर्णयन्त्यन्ये कपटं विद्रवं बुधाः ॥

वस्तुक्रमसमुद्गतो दैवसम्पादितस्तथा ।

१५ तथा शत्रुकृतश्चेति कपटाः स्युस्त्रयः क्रमात् ॥

तथा हि^३ चित्रशालाङ्के दण्डकाष्ठोपसङ्गमात् ।
ज्वरो विदूषकस्यैष कपटः प्रथमः स्मृतः ॥

दैवाद्वध्यशिलारोहो नागानन्दे^४ प्रकल्पितः ।
जीमूतवाहनस्यैष द्वितीयः कपटः स्मृतः ॥

२० यथा पुंसवनाङ्केऽत्र चिन्तामूर्खस्य^५ मायया ।
कैकयीमन्थरावेषधारणं कपटोऽन्तिमः ।

(वातादिजन्यसाम्यात्) विद्रवो^६ नात्र कथ्यते ॥

१ C हला । २ B इति समवकारलक्षणम् । ३ B यथापि । ४ A दैवाशीलवमोहोऽत्र
नामभ्यासेन । B दैवाद्विध्य । ५ A चित्रजामुखि । ६ A हितादिजन्यसाम्यत्वाद्द्वित्रयो ।
B C D पातादिजन्या साम्यात् द्वित्रयो ।

अथ वीथीलक्षणम् ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी वीथ्या वृत्तिस्तु कैशिकी ।
द्वाभ्यां प्रयोज्या पात्राभ्यां कचिदेकेन वा भवेत् ॥

अङ्गी सर्वरसस्पर्शी शृङ्गारोऽस्याः प्रधानतः ।

५ युक्ता लास्याङ्गवीथ्यङ्गैः सम्यगुद्धात्यकादिभिः ॥

भवेयुर्वा न वेत्यस्यां लास्याङ्गान्याह कोहलः ।

वीथ्याः शृङ्गाररूपत्वाद्विवेयानीति भोजराट् ॥

एकाङ्गैव भवेद्वीथी रसः सूच्योऽत्र सम्भृतः ।

यथा बकुलवीथी स्यादिन्दुलेखादयो यथा ॥

१० अथोत्सृष्टिकाङ्गलक्षणम् ॥

उत्सृष्टिकाङ्गे प्रख्यातमिति वृत्तं कचिद्भवेत् ।

कदाचिदेतदुत्पाद्यमप्रख्यातं कवेर्विधा ॥

दिव्यैरयुक्तः पुरुषैः शैबैरन्यैः समन्वितः ।

कैशिकीवृत्तिहीनश्च सात्त्वत्यारभटीयुतः ॥

१५ नियुद्धयुद्धसम्पेदप्रहारनिधनोद्धटः ।

प्रभूततरुणस्त्रीणां परिदेवितमेदुरः ॥

निर्वेदभाषितैः स्त्रीणां नानाव्याकुलचेष्टितैः ।

कचिद्भयानकप्रायः कर्तव्योऽभ्युदयान्तिमः ॥

एवमुत्सृष्टिकाङ्गस्तु कर्तव्यः काव्यवेदिभिः ।

२० अस्याङ्गमेकं भरतो द्वावङ्गाविति कोहलः ॥

व्यासाञ्जनेयगुरवः प्रादुरङ्गत्रयं यदा ।

विष्कम्भकोऽत्र सङ्कीर्णः तत्र तत्र प्रवेशकः ॥

मुखनिर्वहणे सन्धी इति कोहलभाषितम् ।

ईहामृगवदित्यन्ये केऽप्याहुर्दिमसन्धिभिः ॥

यद्विव्यनायककृतं कार्यं सङ्गमबन्धुवधयुक्तम् ।
तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ॥

कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेभ्यस्तस्य कर्मभूमित्वात् ।
न वधादयः क्वचित्स्युः निबन्धनीयाः प्रयोज्याश्च ॥

५ भवेयुः कापि ययेते प्रत्युज्जीवन्त्यनन्तरम् ।
लक्ष्मणस्य वधः शक्त्या रावणेन यथा कृतः ॥

यत्प्रत्युज्जीवनान्तोऽभूत्तत्तु रामा'नुजाह्वये ।
जीमूतवाहनस्यापि नागानन्दे वधो यथा ॥

तत्प्रत्युज्जीवनान्तश्च तथैवान्यत्र कल्प्यताम् ।
१० चन्द्रापीडस्य मरणं यत्प्रत्युज्जीवनान्तिमम्^१ ॥

कल्पितं भट्टबाणेन यथा शारदचन्द्रिका ।
दिव्येन मर्त्यस्य वधः काव्यस्यावश्यभावतः ॥

निबन्धे^२ सूच्य एवाङ्गविच्छिन्नैष प्रवेशकैः ।
यथा सगरपुत्राणां कपिलेन वधः कृतः ॥

१५ प्रवेशकैः सूचितोऽङ्गच्छेदैर्गङ्गाभगीरथे ।
यथा वधः प्रयोज्यः स्यात्तथा बन्धादि कल्प्यताम् ॥

इत्याहुर्भारते वर्षे इति शंकुकभाषितम् ।
देशेष्वन्येषु कविभिर्न वधादिः प्रकल्प्यते ॥

हृद्या तत्तद्भूमिः शोभनगन्धा च काञ्चनी यस्मात् ।
२० उपवनसलिल'क्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाश्च ॥

तेषु च वर्षेषु सतां भवति न दुःखं न वा शोकः ।
एते देशविशेषाः पुराणशास्त्रेतिहासपरिगणिताः^३ ॥

1 B तत्तद्भा । 2 B त्मकम् । 3 A बन्धः । 4 A B भवन । 5 All Mss read after this कर्मरम्भेषु कृत्ये स्युर्यस्मात्फलं क्षोण्याः or कर्मरम्भो येषु तु ते ।

कर्मारम्भो न भवेत्तेषु हि ते (सुवते) यत्फलं क्षोण्याः ।
सुरतोत्सवसम्भोगा देशेष्वेतेषु बन्धनीयास्त्युः ।
रत्युपचाराङ्गतया गीताङ्गानि प्रयोजनीयानि ॥

अन्ये रसा न प्रयोज्यास्तत्तद्देशविशेषतः ।

५ प्रायेणोत्सृष्टिकाङ्गस्तु वर्षे भारत एव हि ॥

अनुषङ्गेण कथितो विशेषोऽत्रावधारितः ॥

अथेहामृगलक्षणम् ॥

ईहामृगस्येतिवृत्तं प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रितम् ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा निर्वहणान्वितम् ॥

१० धीरोद्धतश्च प्रख्यातो दिव्यो मर्त्योऽथ नायकः ।
बलादि व्याङ्गनाहेतुप्रवृत्तो हामसङ्गरः ॥

गणशः षट्चतुःपञ्च नायकाः प्रतिनायकाः ।
यथासमरसंरम्भतुल्यवृत्तिरसाश्रयाः ॥

वृत्तित्रययुतो हीनः कैशिक्या सहितोऽपि वा ।

१५ भयबीभत्सरहिताः षडेवात्र रसाः स्मृताः ॥

अङ्गाश्चत्वार एवात्र सविष्कम्भप्रवेशकाः ।
व्याजान्निवर्तितो हामसंरम्भारम्भसङ्गरः ॥

वर्ष^१ प्राप्तस्य नो कुर्यान्नेतुः कापि यशस्विनः ।
उक्ता व्यायोगधर्मा ये ते स्युरीहामृगेऽपि च ॥

२० व्यायोगस्य विशेषोऽयमस्त्रीहेतुकसङ्गरः ।

ईहामृगश्च कथितो यथा कुसुमशेखरः ॥

भाणे वीट्यां प्रहसने व्यायोगोत्सृष्टिकाङ्गयोः ।
दिमे समवकारे च तथैवेहामृगेऽपि च ॥

1 B C D त्र वधादिकः । 2 A B C D बालादि । 3 B वृत्तान्तो । 4 B वृत्तत्र य
क्षितो । 5 C च ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्चोपसंहृतिः ।
प्रयोज्याः सन्धयस्तज्ज्ञैरेकद्वित्रयादिलोपतः ॥

एकलोपे चतुर्थः स्याद्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
द्वितृतीयचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥

५ इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्म मार्ग-
मालोक्य वस्तु च विभाव्य बृहत्कथाञ्च ।
कुर्यादयत्नवदलङ्कृतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्धवृत्तैः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने दशरूपकलक्षण-
कथनो नामाष्टमोऽधिकारः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ नवमोऽधिकारः ।

भरतादिप्रणीतत्वादर्थे^१ दोषो न कश्चन ।
शब्दे विभक्तिव्यत्यासाल्लिङ्गव्यत्यासतोऽपि वा ॥

धात्वर्थस्य विपर्यासादोषो यद्यपि दृश्यते ।
सङ्गिस्तत्क्षम्यतामत्र को लोके^२ न प्रमाद्यति ॥

५ एतत्तु शारदादेव्याः प्रसादादेव दर्शितम् ।
तस्मादभ्यसनीयोऽयं भावज्ञानाय कोविदैः ॥

दशरूपेण भिन्नानां रूपकाणामति^३क्रमात् ।
अवान्तरभिदाः काश्चित्पदार्थाभिनयात्मिकाः ॥

ते नृत्यभेदाः प्रायेण सङ्ख्याया विंशतिर्मताः ।
१० तोटकं नाटिका गोष्ठी सल्लापः शिल्पकस्तथा ॥

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणी प्रस्थानमेव च ।
काव्यञ्च प्रेक्षणं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥

उल्लोप्यकञ्च हल्लीसमथ दुर्मल्लिकाऽपि च ।
कल्पवल्ली मल्लिका च पारिजातकमित्यपि ॥

१५ एता नामान्तरैः कैश्चिदाचार्यैः कथिता अपि ।
संविधानक्रमस्तासां न कदाचन भिद्यते ॥

नाटिकायास्तोटकस्य सदृकस्य च लक्षणम् ।

अंश'त्वान्नाटकस्यापि तथा प्रकरणस्य च ॥

आनुषङ्गिकमेतेषां लक्षणं तत्र दर्शितम् ।

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ॥

५ काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ।

इत्याहुः केचिदन्ये तान्सर्वावृत्यात्मकान्विदुः ॥

गोष्ठी

अथोत्पाद्यकथैकाङ्का गोष्ठी शृङ्गारमन्थरा ।

रूपसौन्दर्यलावण्योपेतषट्पञ्चनायिका ॥

१० प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः दशभिर्वाऽप्यलङ्कृता ।

गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्या नोदात्तवाक्कृता ।

अत्र स्यात्कैशिकी वृत्तिः मृद्वी नान्यरसाश्रया ॥

न कुञ्जरघटाघातपात्रं भवति कन्दली ।

गोपीपतेर्विहरतो गोष्ठवालस्य चेष्टितम् ॥

१५ यत्तु-यमलार्जुनादिदानवनिधनकृतं तत्तु गोष्ठी स्यात् ॥

सल्लापकः

सल्लापस्येतिवृत्तं यत्ख्यातं चोत्पाद्यमेव वा ।

मिश्रं वा तत्र शृङ्गारहास्यौ नैवार्हतः कचित् ॥

शबलो वीररौद्राभ्यामङ्गान्यन्ये रसाः स्मृताः ।

२० प्रायः सपत्नशा'न्तश्च क्रुद्धपाषण्डनायकः ॥

दैवारिजन्यकपटयुद्धस्थानोपरोधवान् ।

सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसहितश्च सविद्रवः ॥

अङ्कास्त्रयो द्वितीयेऽङ्के तालप्राचुर्ययुग्भवेत् ।

तृतीयोऽङ्कः सकपटः प्रथमोऽङ्कः सविद्रवः ।

चतुस्सन्धिः प्रतिमुखशून्यः सल्लापको भवेत् ॥

शिल्पकः

- शिल्पकश्चतुरङ्गः स्याच्चतुर्वृत्तिविराजितः^१ ।
 हास्यं विना रसैः पूर्णः स्वतो ब्राह्मणनायकः ॥
 हीनोपनायकः कापि श्मशानादिसमाकुलः ।
 ५ ऊढा पुनर्भूः कन्या वा ताः स्युः सचिवविप्रजाः ॥
 मालती माधवस्येव कमलस्य कलावती ।
 अङ्गानि सप्तविंशत्स्युत्कण्ठादीनि च क्रमात् ॥
 उत्कण्ठा चावहित्यश्च प्रयत्नाशंसने अपि ।
 तर्कश्च संशयस्ताप उद्वेगो मौर्ख्य^२(छ्य)मेव च ॥
 १० आलस्यकम्पानुगतिविस्मयास्साधनं तथा ।
 उच्छ्वासश्च तथाऽऽतङ्कः शून्यता च प्रलोभनम् ॥
 नात्यं सम्फेद आश्वासः सन्तोषातिशयस्तथा ।
 प्रमदश्च प्रमादश्च युक्तिश्चापि प्रलोचना ॥
 प्रशस्तिश्चेति कथितान्यङ्गान्यत्रैव शिल्पके ।
 १५ उदाहरणमेतेषां परस्तादेव^३ वक्ष्यते ॥

डोम्बी

- डोम्ब्येव भाण्डि^४कोदात्तनायिकैकाङ्गभूषिता^५ ।
 कैशिकीभारतीप्राया^६ वीरशृङ्गारमेदुरा ॥
 श्लक्ष्णनेपथ्यभाङ्गन्दो^७त्साहा पूरुषनायिका ।
 २० अङ्गानि तस्याःसप्त स्युः कामदत्ता यथा कृता ॥
 विन्यासश्चाप्युपन्यासो विबोधः साध्वसस्तथा ।
 अनुवृत्तिश्च संहारः समर्पणमिति क्रमात् ॥
 निर्वेदवाक्यं विन्यास इष्टार्थविरहार्तिजम्^८ ।
 कार्याख्यानमुपन्यासः तत्तदर्थप्रसाधने^९ ॥

1 B विंत्तिविवर्जितः । 2 A ग्यमे । 3 A B ल । 4 C णि । 5 D omits this line । 6 B र्य । 7 C मदने । 8 A हादिना । B जितम् । 6 B C नम् ।

निवृत्तिः संशयभ्रान्त्योः विबोध इति कथ्यते ।
साध्वसः स्यादभूतस्य भूतोदाहरणं भयात् ॥

निदर्शनोपन्यसनमनुवृत्तिरिति स्मृता ।
यथाभिलषितावासिः संहार इति कथ्यते ॥

५ समर्पणमुपालम्भः पीडया विरहोत्थया ।
अस्यां लास्याङ्गदशकं यथायोगं प्रयुज्यते^१ ॥

श्रीगदितम्

अथ श्रीगदितं विद्यात्प्रसिद्धोदात्तनायकम् ।
भारतीवृत्तिबहुलमुदात्तवचनान्वितम् ॥

१० गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं प्रख्यातनायकम् ।
एकाङ्कं विप्रलम्भाख्यरसप्रायं क्वचित्क्वचित् ॥
यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः शौर्यधैर्यादिकान्गुणान् ।
सखीनामग्रतो वक्ति तानुपालभतेऽथ वा ॥

विप्रलब्धा च तेनैव यदि तत्सङ्गमाशया ।
१५ आसीना यत्र ललितं^२ प्रियाभोगविभूषितम् ॥
उत्कठिता^३ पठेद्गायेत्पाठ्यं वा गीतमेव वा ।
एवंविधं श्रीगदितं रामानन्दं यथा कृतम् ॥

भाणः

हरिहरभानु^४भवानीस्कन्दप्रमथाधिपस्तुतिनिबद्धः ।
२० उद्धतकरणप्रायः स्त्रीवर्ज्यो वर्णनायुक्तः ॥
गुणकीर्तनप्रकाशनगाथाभिर्भूतां स्तुतिनिबन्धः^५ ।
गायनसहोक्तियुक्तोदात्तेन विभूषितप्रायः ॥
त्रिचतुरपञ्चवितालैः विश्रामैः ससभिः परिच्छिन्नैः ।
अर्धोद्ग्रा^६हनिवारणसङ्ख्यातैः कुत्रचिन्नियतः ॥

1 AB Colophon is इति भाण्डिका । 2 D यत्रासीना च लिखितम् । 3 ABD तान् ।
4 A B बान् । 5 A भूतामेऽस्तु । 6 A अर्धोद्ग्रा ।

समविश्रामैर्विविधैर्विभूषितः पञ्चमे विपरिवर्ते ।
गाथामात्राद्विपथकपाद्वेनालङ्कृतः ललितः ॥

वर्णोऽथ मत्तपाली सभग्नतालावनन्तरं गाथा ।
अनुभग्नतालमात्रे प्रथमे स्याद्भग्नतालश्च ॥

५ गाथाद्विपथवसन्ता विश्रामे स्युर्द्वितीये तु ।
मात्राविषमच्छिन्ना सभग्नताला भवेद्दृढ्या^१ ॥

मार्गधिका साध्या^२ स्यात्तालविताने तृतीये तु ।
रथ्या द्विपथवसन्तकरथ्यातालाश्चतुर्थे स्युः ॥

रथ्याऽथ भग्नतालो मार्गणिका^३ द्विपथविषमाश्च ।

१० पञ्चमकेऽप्यथ षष्ठे रथ्यानवभग्नतालाः स्युः ॥

द्विपथकमार्गणिके च स्यातामथ^४ सप्तमे च विश्रामे ।
रथ्याऽथ भग्नतालः शुद्धे भाणे क्रमप्रदिष्टोऽयम् ॥

सङ्कीर्णभणितिभरितः सङ्करनामाऽयमुभयसंयोगात् ।
किञ्चिदनुद्धतभावः तालक्रमवर्जितश्च चित्रोऽयम् ॥

१५ इति शुद्धः सङ्कीर्णश्चित्रोऽयमिति त्रिधा भवेद्भाणः ।
यदि वैष शुद्धभाषः शुद्धः संकीर्णयाऽथ सङ्कीर्णः ॥

सर्वाभिर्भाषाभिश्चित्रैश्च विचेष्टितश्च चित्रः स्यात् ।
अयमुद्धतोऽथ ललितो भाणो ललितोद्धतश्च भिन्नः स्यात् ॥

अर्थानामौद्धत्याल्लालित्यादुभयभावाच्च ।

२० यद्गुष्कराभिधेयं चित्रं चाप्युद्धटं च यद्भवति ॥

तद्भाणकेऽभिधेयं युतमनुतालैर्वितालैश्च ।
तस्यान्तर्भावो यो भाणेऽसौ नन्दिमालि^५ नामा स्यात् ॥

1 C ना । 2 B भवद्द्व्या । 3 A नां वा । 4 C मार्गणि । 5 B मांश्च । 6 C नामा ।
7 B शुद्धोऽयम् । 8 A B नान्दिमौलि ।

भिन्नः कैश्चित्कथितो भरतमतं सम्यगविदित्वा ।
आकाशपुरुषमुद्दिश्य वस्तु^१यत्पश्यतेऽथ वा^२क्रियते ॥

विशिष्टोद्भाव्यभावप्रयोगवान्निन्दमाली सः ।
उद्धतप्रायकरणः कचित्स्त्रीवर्जवर्णनः ॥

५ गाथादि^३राजस्तुतिभिः निबद्धो गुणकीर्तनैः ।
सुगायन^४सहोक्त्यैव युक्तोदात्तेन भूषितः ॥

निबद्धो ब्रह्मरुद्रेन्द्रस्कन्दादिस्तुतिभिर्दृढम् ।
वितालैः पञ्चभिर्वा तु यद्वा त्रिचतुरैरपि ॥

विश्रामैः सप्तभिश्चैव परिच्छिन्नैस्तथान्तरा ।
१० अर्धोद्ग्राहादिसङ्ख्यानै^५नियतश्च कचित्कचित् ॥

भूषितः^६सप्तविश्रामैः परिवर्ते^७च पञ्चमे ।
गाथामात्राद्विपथकपाठयेनालङ्कृतः कचित् ॥

वर्णो^८स्थ मत्तपाली वा भग्नतालावनन्तरम् ।
गाथानुभग्न^९तालाश्च मात्रा वा प्रथमे भवेत् ॥

१५ विश्रामे भग्नतालाश्च गाथा द्विपथकस्तथा ।
व^{१०}सन्तोऽपि च विश्रामे द्वितीये प्रविशन्त्यमी ॥

मात्रा च विषमच्छिन्ना भग्नतालस्ततःपरम् ।
रथ्या च मागधीत्येते विश्रामे स्युस्तृतीयके ॥

रथ्या द्विपथकश्चापि वसन्तो रथ्यया सह ।
२० तालश्चतुर्थे विश्रामे प्रविशन्ति यथाक्रमम् ॥

रथ्या च भग्न तालश्च तथा मार्गणिकापि च ।
द्विपथो विषमश्चापि विश्रामे पञ्चमे स्मृताः ॥

1 C omits वस्तु । 2 A बुद्ध्या । 3 C मि । 4 C मगाय । 5 C तै । 6 C तैः ।
7 A वान । 8 A वि । 9 A B सह ।

षष्ठेऽथ रथ्यातालश्च नवतालं ततः परम् ।
भग्नतालो द्विपथकस्तथा मार्गणिकाऽपि च ॥

विश्रामे सप्तमे रथ्या भग्नतालश्च कल्प्यते ।
एवं क्रमः शुद्धभाणे नाट्यविद्विर्बुदाहृतः ॥

५ भाणः शुद्धो भवेच्छुद्धभाषया कल्पितो यदि ।
भाणः सङ्कीर्णनामा स्याद्भाषासङ्करकल्पितः ॥

भाणश्चित्र इति ख्यातः सर्वभाषाविचित्रितः ।
उक्ततालक्रमाश्लिष्टः शुद्धभाण इति स्मृतः ॥

द्वयोस्त्रयाणां तालानां सङ्कीर्णः सङ्करोद्भवः ।
१० चित्रो भाणो भवेदुक्ततालक्रमविवर्जितः ॥

यस्मिन्नौद्धत्यमर्थानां स भाणस्तूद्धतो भवेत् ।
लालित्यं यत्र चार्थानां स भाणो ललितः स्मृतः ॥

यत्र लालित्यमौद्धत्यं स भाणो ललितोद्धतः ।
चित्रं यदभिधेयं स्यादुष्करं चोद्धतं^१ च यत् ॥

१५ भाणे^२ऽभिधेयं तद्युक्तमनुतालैर्विंतालकैः ।
यद्रूपकविशेषस्य भाणस्योक्तं स्व^३लक्षणम् ॥

अतिदेश्यमिहानुक्तमङ्कसन्ध्यादिकल्पनम् ।
भाणो यो नन्दिमाल्याख्यः सोऽन्तर्भूतोऽत्र लक्ष्यते ॥

पाठये गीते क्रियायां यदुद्दिश्याकाशपूरुषम्^४ ।
२० विशिष्टोद्भाव्यभावात्मा प्रयोगो यत्र दृश्यते ।
भाणः स नन्दिमालीति नाम्ना कविभिरुच्यते ॥

भाणिका

- प्रायो हरि'चरितमिति स्वीकृतगाथादिवर्णमात्रश्च ।
 सुकुमारतः प्रयोगाद्भाणोऽपि च भाणिका भवति ॥
 दिव्या'भिश्चारीभिर्विवर्जिता ललितकरणसंयुक्ता ।
 ९ तालान्तरालनृत्ता कचिदपि रथ्यादिसङ्कलिता ॥
 अर्धोद्वाहनिवारणगायनवसन्तमत्तपालीभिः ।
 विश्रामैश्च विहीना स्त्रीयोज्या वर्जितोत्तालैः ॥
 वस्तूनि भाणिकायां नव दश वा नियमतो विधीयन्ते ।
 नवमादिपञ्चमेषु स्थानेषु च भ'ग्नतालः स्यात् ॥
 १० स्थानान्तरेषु तस्या लयका(ता)लो यदृच्छया क्रियते ।
 विविधवचोविन्यासैः सभ्यजनोत्साहसम्पत्तिः ।
 लास्याङ्गसन्धिनियमो भाणवदेवात्र भाणिकायां स्यात् ॥
 अथ भाण्यङ्गिशृङ्गारा श्लक्ष्णनैपथ्यनायिका ।
 गर्भावमर्शहीना च मुखादित्रयभूषिता ॥
 १५ स्वल्पवृत्तप्रबन्धा च पीठमर्दविटान्विता ।
 विदूषकेण सहिता दशलास्यसमन्विता ।
 पाञ्चालरीतिनियता भवेद्वीणावती यथा ॥

प्रस्थानम्

- प्रस्थानं कैशिकीवृत्तियुतं हीनोपनायकम् ।
 २० आपानकेलिललितं लयतालकला'नुगम् ॥
 दासादिनायकं द्रव्यङ्गं विटचेटादिनायकम् ।
 मुखनिर्वहणोपेतं शृङ्गारतिलकं यथा ॥

काव्यम्

- काव्यं सहास्यशृङ्गारं सर्व'वृत्तिसमन्वितम् ।
 २५ सभग्नतालद्विपदीखण्डमात्रापरिष्कृतम् ॥

गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीनमेकाङ्कमेव च ।
 कचिल्लास्ययुतं वा स्याद्विद्वेदीसमन्वितम् ॥
 कुलाङ्गनावेशयुतं ललितोदात्तनायकम् ।
 एवं प्रकल्पयेत्काव्यं तद्गौडविजयो यथा ॥

५ विप्रामात्यवणिकपुत्रनायिकानायकोज्ज्वलम् ।
 सुदितप्रमदाभाषाचेष्टितैरन्तराऽन्तरा ॥
 ग्रथितं विद्वेदादिवेषभाषाभिरेव वा ।
 एवं वा कल्पयेत्काव्यं यथा सुग्रीवकेलनम् ॥

प्रेक्षणकम्

पदार्थाभिनयं यस्य ललितञ्च लयान्वितम् ।
 १० कुरुते नर्तकी यत्र सोऽपि नर्तनकः पुनः ॥
 लास्यं द्विधा स्याच्छलिकं समरथ्यासमन्वितम् ।
 सुतालचतुरश्राभ्यां यत्र कर्तुं प्रवर्तते ॥
 गर्भावमर्शरहितं सर्ववृत्तिसमन्वितम् ।
 प्रभृतमागधीशौरसेनीकं रसभावयुक् ॥
 १५ द्विसन्धीति वदन्त्येतदुत्तमाधमनायकम् ।
 भारत्यारभदीयुक्तं कचित्स्यात्तस्य सात्त्वती ॥
 यथा वालिवधाख्यञ्च नृसिंहविजयो यथा ।
 पूर्णनेपथ्यपाठैर्वा नान्दी तस्य विधीयते ॥
 कचिद्गर्भावमर्शौ स्तः कचिद्वृत्तिचतुष्टयम् ।
 २० कचिन्नेपथ्यवाक्याढ्यं न कदाचनसूत्रघृत् ॥
 एवं प्रेक्षणकं विद्याद्यथा त्रिपुरमर्दनम् ।

नाट्य रासकम्

षोडश द्वादशाष्टौ वा यस्मिन्नृत्यन्ति नायिकाः ॥

पिण्डीबन्धादिविन्यासै रासकं तदुदाहृतम् ।
 पिण्डनाचु भवेत्पिण्डी गुम्फनाच्छृङ्खला भवेत् ॥
 भेदनाद्वेद्यको जातो^१ लता जालोपनाहतः^२ ।
 एतेनृत्ता^३त्मना कार्या नाट्यवन्तः क्रियाविधौ ॥

५ सुकुमारोद्धतैरङ्गैर्गायिकाभिर्विलक्षणाः ।
 वाक्यस्या(नाट्यस्या)वधयो ह्येते पिण्डाद्या दृश्यजातयः ॥

नव भेदा^४ विधीयन्ते ह्यनुकार्यानुरागिणः ।
 कामिनीभिर्भुवो भर्तुः चेष्टितं यत्र नृत्यते ॥

रागाद्वसन्तमालोक्य स ज्ञेयो नाट्यरासकः ।
 १० चर्चरीमिति ताम्प्राहुर्वर्णतालैः तत्र तु ॥

प्रविशेत्कामिनीयुग्मं समचर्या^५दिशिक्षितम् ।
 वामदक्षिणसञ्चारैरङ्गैस्तत्तत्प^६रिष्कृतम् ॥

ततस्तदेव वर्णान्त आलीढद्वयसंस्थितम् ।
 चोलिकाभिद्रुतं तालं^७ वादकानां प्रदर्शयेत् ॥

१५ पञ्चघातकसंज्ञार्थजन^८स्तस्मात्प्रवर्तते ? ।
 नृत्तेन विभजेत्खण्डैः^९ चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥
 अन्योन्याङ्गिकसञ्चारैर्हस्ततालैर्मिथः कृतैः ।
 परिक्रम्य च निष्क्रामेत्ततोऽन्यद्वितयं विशेत् ॥

एककालस्तु निः^{१०}सन्धिः प्रवेशो निर्गमस्तयोः ।
 २० पुष्पाञ्जलिप्रयोगन्तु मात्रातालेन योजयेत् ॥
 उभयोः पात्र^{११}योः पश्चात्पात्राणि प्रविशन्ति हि ।
 बद्धा^{१२}पणवतालेन रथ्यावर्णादिवर्णकैः^{१३} ॥

1 C तौ । 2 A बाहतः । C गतः । 3 A वृत्ता । 4 A न च भेदा । C न पदेना ।
 5 B र्चा । 6 B ङ्गैस्तत्तप । C ङ्गैस्तनय । 7 B कोटिकादि दृढं तालः । B छलिकादि । 8 A छेद ।
 9 A तन्दैः । D त्काण्डैः । 10 A त्रिः । 11 B र्थं । 12 B न्या । 13 A B D र्थ्यते ।

शुष्कगीतप्रयोगेण ततो गायन्ति गायकाः ।
लताभिर्भेद्यकैः गुल्मैर्नानावृत्तप्रदर्शकैः ॥
पात्रैश्चैकत्र संयुक्तं पिण्डीबन्धन्तु कारयेत् ।
ततो मल्लाभिर्धं तालं शुष्कवर्णप्रयोगतः ॥

- ५ सुरजाक्षरवाद्यन्तु हन्याद्दण्डद्विदण्डकैः ।
एवं नृत्तक्रमेणाद्यो ह्यपसारः^३ समाप्यते ॥
अपसारत्रयं चान्यदेवमेव प्रकल्पयेत् ।
तत्रापि पूर्ववन्नृत्तं कामतस्तु लयक्रमः ॥
कथयेद्रासकस्यान्ते शुभार्थं वचनक्रमम् ॥

- १० लब्ध्वा^१ दुग्धमहोदधौ सुरगणैः पीत्वाऽमृतं यस्तदा
पिण्डीशृङ्खलिका^२विशेषविहितो युक्तो लताभेद्यकैः ।
चित्रातोद्यविचित्रितै^६लययुतो भेदद्वयालङ्कृतः
चारीखण्डसुमण्डलैरनुगतः सोऽयं भूतो रासकः ॥

रासकम्

- १५ प्रथमानुरागजनित^७प्रवासशृङ्गारसंश्रयं यत्स्यात् ।
प्रावृद्धसन्तवर्णनपरमन्यद्वापि^८ सोत्कण्ठम् ॥
अन्ते वीररसाढ्यं निबद्धमेतच्चतुर्भिरपसारैः^९ ।
मुखनिर्वहणसमेतं प्रस्थानं भवति चैकाङ्कम् ॥
आक्षिप्तिकाल्प^{१०}वर्णो मात्राध्रुवकोऽथ भग्न^{११}तालश्च ।
२० वर्धनिका च^{१२} ध्वनिका यत्तत्स्यात्तदिह काव्यमिति ॥
युक्तं लयान्तरैरच्छ^{१३}ध्वनिकास्थाननिर्मितैर्भवति ।
काव्यं विचित्ररागं चित्रमिति तदुच्यते कविभिः ॥
छन्ना^{१४}नुरागयुक्ताभिरुक्तिभिर्यत्र भूपतेः ।
आवर्ज्यते मनः सा तु मसृणा डोम्बिका मता ॥

1 A दे मि । 2 A ङ तु । 3 B ये व्यवहार । 4 A B D ब्रह्मा । 5 A लता ।
6 B के । 7 A मान । 8 A मं यद्वापि । C द्वाप्य । 9 B वसानैः । 10 A य । 11 C वर्ण ।
12 B च । C छ । 13 A B र्यच्छ । 14 A पञ्चा । D छिन्ना ।

नृसिहसूकरादीनां वर्णना कल्प्यते यतः ।
नर्तकी(नृत्तगी)तेन भाणः स्यादुद्धताङ्गप्रवर्तितः ॥

गजादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसनं तथा ।
अल्पाविद्धं सुमसृणं तत्प्रस्थानं प्रचक्षते ॥

- ५ सख्याः समक्षं पत्युर्यदुद्धतं वृत्तमुच्यते ।
मसृणं तु कचिद्धूर्तचरि^१तं शिल्पकस्तु^२ सः ॥
बालक्रीडानि^३युद्धानि तथा सूकरसिहजा ।
धवलादि(ध्वजादिना)कृता क्रीडा यत्र सा भाणि^४का स्मृता ॥
आढ्यप्रायं प्रेक्षणकं^५ स्यात्प्रहेलिकयाऽन्वितम् ।
१० ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडन्तु भाष्यते ॥

मण्डलेन तु यन्नृत्तं तद्रा^६सकमिति स्मृतम् ।
एककस्तस्य^७ नेता स्याद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥

अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।
आचतुष्पष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥

१५

उल्लोप्यकम्

उल्लोप्यकं स्यादेकाङ्गमवमर्शविनाकृतम् ।
निष्प्रवृत्तिविधानश्च शिल्पकाङ्ग^८विभूषितम् ॥

हास्यशृङ्गारकारुण्ययुक्तमुज्ज्वलवेषवत् ।
बहुपुस्तं च चतुरोज्ज्वल^९नायकनायिकम् ॥

- २० यथा देवीमहादेवं यथा चोदात्तकुञ्जरम् ।
यस्मिन्नुल्लोप्यकं नाम द्यङ्गं गीतं प्रवर्तते ॥

तल्ल^{१०}क्षणं च गान्धर्वनिर्णये स्पष्टमीरितम् ।

हल्लीसम्

अथ हल्लीसकं ससनवाष्टदशनायिकम् ॥

1 A दूते चकि । 2 A लिपकन्तु । 3 C दि । 4 A णि । 5 A रणं तु । 6 A हली । 7 A तस्तत् । 8 C द्वा । 9 D बभूवुस्तदुरोत्थानं यत्र । 10 A B D निर्लेक्ष ।

सानुदात्तोक्ति चैकाङ्कं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ।
एकाङ्कं वा भवेद्द्वयङ्कं विमर्शमुखसन्धिमत् ॥
सगेयलास्यं यतिमत्खण्डताललयान्वितम् ।
एकविश्रामसहितं यथा स्यात्केलिरैवतम् ॥

- ५ ललिता दक्षिणाः ख्याता नायकाः पञ्चषा अपि ।
विप्रक्षत्रवणिकपुत्रास्सचिवायत्तसिद्धयः ॥
द्वयङ्के मुखावमर्शौ स्त एकाङ्के गर्भनिर्गमः ।

दुर्मल्लिका

अथ दुर्मल्लिका नाम^१ प्रौढनागर^२नायिका ॥

- १० चतुरङ्गा चतुस्सन्धिर्गर्भसन्धिविनाकृता ।
विटो विलसति स्वैरं प्रथमाङ्केऽत्र^३ (त्रि)नाडिकाः ॥
विदूषको^५ द्वितीयेऽङ्के विलसत्पञ्चनाडिकः ।
पीठमर्दो विहरति तृतीये सप्त नाडिकाः ॥
विटादित्रितयक्रीडा चतुर्थे दश नाडिकः ।
१५ चौर्यरतिं^६ प्रतिभेदं यूनोरनुरागवर्णनं कापि ।
यत्र ग्राम्यकथाभिः कुरुते किल दूतिका रहसि ॥
मन्त्रयति च तद्विषयन्यग्जातित्वेन याचते च वसु ।
लब्ध्वापि लब्धुमिच्छति या सा दुर्मल्लिका नाम्ना ॥
एनां दुर्मल्लिकामन्ये प्राहुर्मत्तल्लिकामिति ॥
२० यस्यामुद्गाव्यः स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहः सापि च मत्तल्लिका भवति ॥
क्षुद्रकथा मत्तल्लिका येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।
गोरोचने च कार्याऽनङ्गवती भावरसविद्या ॥

मल्लिका

- २५ मल्लिका भोगशृङ्गारकैशिकीवृत्तिमन्थरा ।
एकद्वयङ्क^७माश्लिष्टविदूषकविटक्रिया ॥

१ A कैशिकैतम् । B D त्केल्लिव यत् । २ B रागा । C राग । ३ A यक् । ४ B वृ । ५ BD को । ६ A B C र्यं तु । ७ A तद्वर्णं ।

- गाथाद्विपथकोपेता रथ्यावा^१सकतालयुक् ।
 अनालक्ष्यकथा पूर्वं पश्चादालक्ष्यवस्तुका ॥
 गर्भावमर्शहीना च सन्धित्रयसमन्विता ॥
 मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु ।
 ५ पश्चात्प्रकाशते या सा मणिकुल्यापि मल्लिका ज्ञेया^२ ॥

कल्पवल्ली

- कल्पवल्ली भवेद्वास्य^३शृङ्गाररसभावयुक्^४ ।
 उदात्तनायकोपेता पीठमर्दोपनायका ॥
 १० अस्यां वासकसज्जा स्यान्नायिकाऽथाभिसारिका ।
 द्विपदीखण्डगेयाद्या रथ्यावा^५सकतालयुक् ॥
 लयत्रययुता लास्यदशकेन समन्विता ।
 ईदृशी कल्पवल्ली स्याद्यथा माणिक्य^६वल्लिका ॥
 मुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिनिर्वहणैर्युता ।
 उदात्तवर्णनोत्कर्षा ललितोदात्तनायका ॥

१५

पारिजातकम्

- पारिजातलतैकाङ्कमुखनिर्वहणान्विता ।
 वर्णमात्राखण्डतालवती^७ गाथासमन्विता ॥
 वीरशृङ्गारभूयिष्ठा देवक्षत्रादिनायका ।
 कलहान्तरितावस्थानायिकोदात्तनायका ॥
 २० अथवा भोगिनीस्वीयागणिकानायिकान्विता ।
 ताः स्युरष्टौ चतस्रः^८ स्युर्दण्डरासकन^९तनाः (?) ॥
 सापसार^{१०}त्रया चित्रकथागेयसमन्विता ।
 कचिद्विदूषकक्रीडापरिहासमनोहरा ॥
 पारिजातलता सेयं यथा गङ्गातरङ्गिका ।
 २५ पारिजातकमित्येव कैश्चिदेषाऽभिधीयते ॥

१ B रा । २ C प्येका । ३ A यद्वा । B द्वास्य ४ A संयुता । ५ D रा । ६ A मणिक ।
 B मणित । ७ A ताल । ८ A सुराष्ट्रवतारस्य । ९ C नायक । १० A सावसत्रय । B सापसारमया ।

सट्टकं नाटिकाभेदो नृत्यभेदात्मकं भवेत् ।
कैशिकीभारतीयुक्तहीनरौद्ररसादिकम् ॥

सर्वसन्धिविहीनं च नाटिकाप्रतिरूपकम् ।
शूरसेनमहाराष्ट्रवाच्यभाषादिकल्पितम् ॥

५ अङ्कस्थानीयविच्छेदचतुर्यवनिकान्तरम् ।
छादनस्खलनभ्रान्तिनिहवादेरसम्भवात् ॥

न वदेत्प्राकृतीं भाषां राजेति कतिचिज्जगुः ।
मागध्या शौरसेन्या वा वदेद्राजेति केचन ॥

नाटिकाप्रतिरूपं यद्विशेषो रूपकस्य तत् ।
१० सट्टकं तेन तस्याहुः भाषां तां प्राकृतीं परे ॥

राजशेखरकलसं तद्यथा कर्पूरमञ्जरी ।
प्रकारान्तरतो लक्ष्म रासकस्य परे जगुः ॥

अथ रासकमेकाङ्कं सूत्रधारेण वर्जितम् ।
सुश्लिष्टनान्दीयुक्तञ्च पञ्चपात्रं त्रिसन्धिकम् ॥

१५ पूर्णं भाषाविभाषाभिः कैशिकीभारतीयुतम् ।
वीथ्यङ्क^३मण्डितं मुख्यनायकं ख्यातनायिकम् ॥

गर्भावमर्शशून्यं च कलापोद्देशभूषितम् ।
उदात्तभावविन्यासभूषितं सोत्तरोत्तरम् ॥

एवं^४ लक्षणमुद्दिष्टं रासकस्यात्र कैश्चन ।
२० इति ना^५नामतेनोक्ता नृत्यभेदाः प्रदर्शिताः ॥

वैकल्पिकं लक्ष्म तेषां न कचिच्च निषिध्यते ।
यथा नियमिता भाषाः संस्कृताद्याः पुरातनैः ॥

- नायिकादिषु पात्रेषु नियमोऽत्र प्रदर्श्यते ।
पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥
- लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः कचित् ।
स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शौरसेन्यधमेषु च ॥
- ५ पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ।
यद्देश्यं नीचपात्रं स्यात्तद्देश्यं तस्य भाषितम् ॥
- कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ।
परिव्राणमुण्डशाक्येषु चेष्टे(टे)षु^२ क्षत्रियेषु च ॥
- विशिष्टाः पर^३लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ।
१० ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ॥
- उत्तम^४स्यापि पठतः प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ।
अतिरिक्ते^५षु तत्कार्यं पाठ्यं पुनरुक्तिसंयुक्तम् ॥
- राजविप्रविटामात्यसुभटाधीतयोषिताम्^६ ।
नटनर्तकधूर्तानां संस्कृतं पाठ्यमुच्यते ॥
- १५ देवदानवगन्धर्वसिद्धनागेशरक्षसाम् ।
कञ्चुकीयप्रतीहारलिङ्गिनीवणिजामपि ॥
- विद्याधरीवर्षवरमहादेवीविलासिनाम् ।
योगिनां योगिनीनां च संस्कृतं सम्प्र^७योजयेत् ॥
- छद्मलिङ्गप्रविष्टानां निर्ग्रन्थानां जटावताम् ।
२० शाक्यचक्रच^८राणां च संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥
- यो वेषविद्यासमयलिङ्ग^९निष्णातधीर्भवेत् ।
स चक्रच^{१०} इत्युक्तः प्रायो वैतण्डिकोऽपि च ॥

1 A कव्ये । 2 A चोक्षेषु । C चाक्येषु । 3 C रि । 4 C न्यत । 5 A अनिमित्ते ।
6 A गिनाम् । 7 B न प्र । 8 A घ । 9 B C भलि । 10 A घ ।

अधमानां कुविद्यानामज्ञानामल्पचेतसाम् ।
क्षुत्पीडाविकलाङ्गानां संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥

भाषा या नायकादीनां तत्तन्नाटयोपयोगिनी ।
परस्परं च वर्गाणां माह्वानार्थाभिधीयते ॥

५ नेतुर्या महिषी युक्ता रूपसम्पद्गुणादिभिः ।
तद्धृत्यवनितावर्गैः वक्तव्या भट्टिनीति सा ॥

यदृच्छाधिगमे प्रायः दुर्लभस्यैव वस्तुनः ।
नायिका वृत्तिसन्तोषान्नित्यममह इत्यलम् ॥

येन केनापि मान्येन प्रार्थ्यमानस्य वस्तुनः ।
१० अङ्गीकारेषु वक्तव्यं बाढमित्येव नायकैः ॥

बहुधा चिन्त्यमानस्य दुर्विज्ञेयस्य वस्तुनः ।
सहसा ज्ञानसम्पत्तावा इत्यार्यैर्निगद्यते ॥

कान्तेति नायको ब्रूते दक्षिणः पूर्ववल्लभः ।
शठः स्वस्थानभिप्रेतां प्रियेति वदति स्त्रियम् ॥

१५ सावज्ञमङ्गीकरणे तज्ज्ञैरामेति कथ्यते ।
जातेति पुत्रवात्सल्यान्मात्रा पुत्रोऽभिधीयते ॥

हुमि^१त्यवज्ञाविद्वेषकामचारादिभाषणे ।
हुमित्येवाभिधातव्यं सर्वैरिन्द्रिय^२गोपने ॥

भर्तृमाताऽङ्गनाभिर्वा चेटीभिर्गणिका^३थवा ।
२० वार्तासु सर्वदा काम^४मज्जुकेत्यभिधीयते ॥

अभीष्टवस्तुसंसिद्धिविधावन्येन चोदितः ।
प्रथमः कल्प इत्येव प्रवदत्यासनायकः ॥

1 A यां नाट । 2 B वर्गाणां । C रस्यवर्गा । D रस्य वर्गाणां । 3 B मर्त्ये । 4 B है ।
D है । 5 A कन्ये । 6 A वशस्वे । 7 A हुदे । 8 A क्लित । 9 C त्रा । 10 C व्यक्त ।

आयुष्मन्निति वक्तव्यो रथी सारथिना सदा ।
समीपावस्थितेष्वेवमनेकेष्वासबन्धु'षु ॥

मनसा यन्न'रो वक्ति स्वगतं तन्निगद्यते ।
मनस्यवस्थितं कार्यं पुरतः पार्श्ववर्तिनाम् ॥

५ निश्शङ्कमुच्यते यत्तु तत्प्रकाशं विदुर्बुधाः ।
त्रिपताकं करं कृत्वा यदन्यस्य मनोगतम् ॥

अप्रकाशं नरो वक्ति तज्जनान्तिकमुच्यते ।
अप्रत्यक्षेण पात्रेण सह रङ्गस्थितो नरः ॥

यद्वक्त्य^३भिमुखीकृत्य तदाकाश उदाहृतम् ।
१० विद्यमानेषु मनसि कार्यजातेष्वनेकधा ॥

तदोपद^४मित्याहुः प्रधानं यन्मनी^५षिणः ? ।
भयाहङ्कारसम्मानमोहकण्ठग्रहादिषु ॥

हीहीशब्दः^६ प्रयोक्तव्यः चेटचेटीविदूषकैः ।
पञ्चात्तापप्रवासोर्वीचलनप्राणहानिषु ॥

१५ नायिकाहृदये क्षेपः^७ पुरोभाग इति स्मृतः ।
नियमेनैव वक्तव्या हञ्जेति परिचारिका ॥

गणिकाभिरथाचार्या भीमार्ये^८ति निगद्यते ।
नरो (टो)^९ विदूषकप्रायो यो नरः स वधूजनैः ॥

अङ्ग इत्येव वक्तव्यो हीनोऽपि ब्राह्मणो यदि ।
२० पीठमर्दशठक्रूरधूर्तचेटीविटादिभिः ॥

निन्दायामथवा गर्वे ई शब्दः सम्प्र^{१०}युज्यते ।
त्रिविधं ह्यक्षरं काव्ये विज्ञेयं नाटकाश्रयम् ॥

1 A बुद्धि । 2 B यः पु । 3 A वदत्य । 4 A वत । 5 A पृथा यत्तन्म । 6 A हि
शब्दो हि । 7 B योत्कम्पः । 8 C ये । 9 C नृदो । 10 B ईश शब्दः प्र ।

- ह्रस्वदीर्घप्लुतं चैव रसभावविभावकम् ।
 स्मृते चासूयिते चैव तथा च परिदेविते ॥
 पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ।
 आकारश्च स्मृते कार्यमीकारश्चाप्यसूयिते ॥
 ५ परिदेविते च हाकारमोङ्कारोऽध्ययने तथा ।
 ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ॥
 पाठ्ययोगेषु सर्वेषु ह्यक्षराणि प्रयोजयेत् ।
 लघ्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ॥
 काव्यं कार्यं तु नाट्यज्ञैर्वीररौद्राद्भुताश्रयम् ।
 १० गुर्वक्षरप्रायकृतं बीभत्से करुणेऽपि च ॥
 कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां^३ क्रोधामर्षणजं भवेत् ।
 रूपकादिसमावृत्त^४मार्यावृत्तसमाश्रयम् ॥
 शृङ्गारे च रसे कार्यं काव्यं यन्नाटकाश्रयम् ।
 उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे काव्यं तु यद्भवेत् ॥
 १५ जगत्यतिजगत्योस्तत्संकृत्या^५ वापि तद्भवेत् ।
 तथैव युद्धसम्फेदावुत्कृत्या^७ सम्प्रकीर्तितौ ॥
 करुणे शकरी^८ ज्ञेया तथैवातिधृतिर्भवेत् ।
 यद्भीरे कीर्तितं छन्दः तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ॥
 शेषाणां चार्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 २० उपसर्गविशेषाः स्युर्नाटकाद्युपयोगिनः ॥
 कवेर्विवक्षितार्थस्य सूचकांस्तान्ब्रुवे^{१०}ऽधुना ।
 समुच्चया नि^{११}पातानामित्येवं के^{१२}चिदूचिरे ॥
 निरर्थकास्तु शब्दा ये उपसर्गा इति स्मृताः ।
 ते परस्परसंसर्गाद्वातुसंसर्गतः कचित् ॥

1 A B वित । 2 A वा सूचि । 3 A भ्याम् । 4 A B वर्त । 5 C omits this line । 6 A संस्कृत्या । 7 A स्फेदावुत्कृत्याः । 8 C त्वपरिज्ञे । 9 B वेगान्वर्थ । 10 A ब्रुवे । 11 C D गणि । 12 A B तान्के ।

तत्तदर्थविशेषस्य वाचकाः स्युर्न तु स्वतः ।
प्रत्यभिज्ञात'दृष्टार्थस्मृतेषु स्यादये इति ॥

प्रार्थनाभिमुखीकारचिन्ताहानोपलब्धिषु ।
अये खल्वाभिमुख्ये च क्रोधे हर्षवितर्कयोः ॥

५ यदृच्छानुनयप्रीतिविषादो'द्भाव्यसिद्धि'षु ।
प्रागुक्तसूचने प्रश्ने विचारे नन्वितीर्यते ॥

सम्भाव्यातीतसिद्धार्थचिन्तासु ननु खल्विति ।
अपि किञ्चिदिति प्रश्ने स्वल्पे हेयेऽप्यनादरे ॥

अपि नाम प्रसिद्धं स्यादपि खल्विति काकुवाक् ।
१० किमिति प्रश्नयोगे स्याद्गौरवे लाघवेऽपि च ॥

किञ्चिच्च किमपीति स्यादौदासीन्यविचारयोः ।
वृत्ते यदपि किञ्चित्स्यात्प्रसिद्धे प्रार्थनाल्पयोः ॥

कर्तव्येऽपि च वक्तव्ये चिन्तायामपि किञ्चन ।
सापेक्षसिद्धकथने प्रसिद्धे गोपनेऽपि च ॥

१५ साम्ये प्रसिद्धे सम्भाव्ये स्वाभिलाषवितर्कयोः ।
अपि नाम भवेत्प्रश्नो वृत्तवर्तिष्यमाणयोः ॥

काकामपि खलु प्रश्ने^४ प्रहर्षे प्रग्रहेऽपि च ।
विस्मये यदि किञ्चित्स्याद्वितर्केऽनुशयेऽपि च ॥

उदकचिन्ता कर्तव्या काम'कारपरा'भवे^६(?) ।
२० यदि नाम प्रसिद्धे स्याद्यदुतेति च वा(विचा)रणे ॥

प्रवृत्ताद'न्यचिन्तायां तद्वद्यद्वेति^८ निश्चये ।
यदि किञ्चन संसिद्धे समृद्धे साम्यबाध्य^९योः ॥

1 A य । 2 A भाव्यो । 3 A नीति । 4 C श्रो । 5 A कु । 6 B D वेत् । 7 A व ।
8 B D यद्वेतिवि । 9 A अतौदयोः । B अयसिद्धयोः ।

यदिदं खल्विति गते प्रभूते हृद्गते कृते ।
कारणेऽपि कथं तर्के विस्मये सम्पदुद्भवे ॥

इष्टार्थोपगमेऽशक्ये भाविकार्यप्रयोजने^१ ।
नूनं प्रायोऽसमाप्तेऽर्थे नूनं खल्विति च^२ स्मृते ॥

५ प्रायः खलु परामर्शे कृत्याकृत्यविचारणे ।
किन्तु खल्विति सम्भाव्ये किं खलु प्रश्नतर्कयोः ॥

तद्यावदिति निष्कर्षे वृत्तवर्तिष्यमाणयोः ।
आज्ञाकृत्ये यावदहं यावत्खल्विति चिन्तने ॥

यावन्नामेति साध्ये स्थाद्यावन्नामेति निश्चये ।
१० यावदागामिकाले स्यात्कर्मारम्भावसानयोः ॥

तद्यावदिति सन्देशे तन्निर्देश^३नियोगयोः ।
कर्मविघ्नवितर्के स्यादुष्करेऽपि कथंचन ॥

इत्थमन्योन्यसंसर्गादुपसर्गाः पृथक्पृथक् ।
यथाविशेषार्थकृतस्तथा कविभिरुच्यताम् ॥

१५ नायकादेः परीवारसहितस्य च नाटके ।
पात्रस्य योग्यनामानि शास्त्रोक्तान्यभिदध्महे^४ ॥

प्रतापवीर्यविजयमानविक्रमसाहसाः ।
पराक्रमादयोऽन्तेऽङ्के^५ भूषणोत्तंसशेखराः ॥

अङ्कुरा इति नेतृणामाह्वया विजयावहाः ।
२० धीरोद्धतादयश्चात्र नायकाः कविभिः स्मृताः ॥

दिव्या कुलस्त्री गणिकेत्येतास्तेषां च नायिकाः ।
ताश्च वीरावती वीरसेनाख्या विजयाह्वयाः ॥

१ B गतः । २ A वि । ३ C देशे । ४ B दध्मये । ५ A वयामेके ।

भोगावती कान्तिमती कमला कामवल्लरी ।
इत्यादयो भोगिनीनामाख्याः स्युर्नाटकाश्रयाः ॥

दत्तासेनान्तनामानि वेद्यानां कल्पयेत्सुधीः ।
गम्भीरार्थानि नामानि चोत्तमानां प्रयोजयेत् ॥

५ यस्मान्नानामनुसृष्टं कर्म चैषां भविष्यति ।
महिषी भोगिनी नाम्ना व्याहार्या दिव्ययोषितः ॥

सिन्धुदत्तादि नामानो वणिजो^३ नाटकाश्रयाः ।
शशिलेखा कुन्द^४लेखा मदलेखा मनोहरा ॥

कर्पूरमञ्जरीलेखा रैवत्या^५(चन्द्रलेखेत्या)द्याह्वयाः स्मृताः ।
१० लताकुसुमनामानि चेटीनामानि कारयेत् ॥

सिद्धानन्ददृष्टिसिद्ध^६मुखाख्या योगिनः स्मृताः ।
यो^७गसुन्दरिका वंशप्रभा विकटमुद्रिका ॥

कल्पसुन्दरिकेत्याख्या योगिन्यो नाटकाश्रयाः ।
कालप्रियश्चित्रवर्णः कपटेश्वर इत्यपि ॥

१५ गन्धके^८श्वर इत्याख्या नाटके नान्दिदेवताः ।
वर्णकश्च प्रस्तरको नन्दकः करभोऽपि च ॥

तथा भासुरकश्चेति व्याहार्या हीनपूरुषाः ।
गोमायुको गोण्डक(मुख)श्च बिल्वकश्चित्रकोऽपि च ॥

इत्यादिनामभिर्भाष्याश्चण्डाला नाटकाश्रयाः ।
२० चित्राङ्गदो रत्नचूडः तथा रत्नशिखण्डकः ॥

इत्यादिनामभिर्वाच्या नाटके विद्याधराश्च ये ।
कपालशेखराद्याख्याः पाषण्डा नाटकाश्रयाः ॥

1 B त। 2 C दत्तक D सिद्धा दत्ता। 3 A विज्ञेया। 4 C कान्ति। 5 A वयात्या। 6 B नो दृष्टिबद्ध। 7 A B D भो। 8 C षट्कमूलिका B ताः। 9 D गण्डके। or गण्डके।

निर्ग्रन्थो गन्ध^१को वैद्यः कायस्थश्च कृषीवलः ।
शाक्यश्च कारुर्वन्दी च स्मृता ह्यधमनायकाः ॥
क्षीरोदस्तैत्तिलश्चैव जाल्म^२लिर्विन^३यन्धरः ।
इत्यादिनामभिर्भाष्या नाट्ये कञ्चुकिनो जनाः ॥

५ वात्स्यायनश्च शाकल्यो मौद्गल्यश्च वसन्तकः ।
गालवश्चेत्येवमादिनामानः स्युर्विदूषकाः ॥

विपुला वत्सलेत्यादि नाम धात्र्याः प्रकल्पयेत् ।
हिरण्यशृङ्गोऽञ्जनाद्रिरित्याख्याः स्युर्महीधराः ॥

आर्येति वाच्या विद्वांसो ब्राह्मणा गुरवोऽपि च ।
१० भगवन्निति वाच्याः स्युर्देवता मुनयोऽपि च ॥

सम्भाष्याः शाक्यनिर्ग्रन्था^४ भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
सेनापतिरमात्यश्च स्यालो भावेति भाष्यते ॥

नाट्यवित्कर्मकुशलः किञ्चिन्न्यूनस्तु मारिषः ।
समानस्तु वयस्येति सखे हण्डेति भाष्यते ॥

१५ वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
शिष्यश्चार्थोपका री च व्याहार्यो गुरुभिस्सदा ॥

स्वभावचपलो नेतुः प्रियायाः कलहप्रियः ।
दक्षिणः कार्यविच्चैव सर्वदा भोजनप्रियः ॥

सर्वभाषाविकल्प ज्ञः सर्वेषां परिहासकः ।
२० सत्यासत्य^५वचोवक्ता पण्डितः स्याद्विदूषकः ॥

अनिबन्धनमर्थानां सतामपि विशेषतः ।
निबन्धनं पदार्थानामसतामपि तत्त्वतः ॥

1 B निशान्वोऽनन्व । 2 A ज । 3 A B C विज । 4 C ण्डा । 5 C ह्य । 6 B शेष
7 C वक्तासक ।

सतो निबन्धनं तद्वदसतोऽप्यनिबन्धनम् ।
 एवं कवीनां समयस्त्रिधैव परिकल्प्यते ॥
 वसन्ते चूतपुष्पादेरनुत्पादो न दुष्यति ।
 अनिबन्धनमेतत्स्यात्सतोऽप्यर्थस्य^२ तत्त्वतः ॥

५ समुद्रनद्योः^३ शैवालपद्मादेरप्यवर्णनम् ।
 अयशःपापयोः काष्ण्यं हासकीर्त्योश्च शुक्लता ॥

य^४दप्यवर्णनीयं स्याल्लौहित्यं क्रोधरागयोः ।
 भूभृन्मात्रे सुवर्णादिवर्णनं न निर्बध्यते ॥

उदकाशयमात्रेऽपि हंसादिर्नैव वर्ण्यते ।
 १० कुमुदादिविकासस्तु रात्रावेवेति वर्ण्यते ॥

शिखण्डिताण्डवं वर्षास्वेवेति परिकल्प्यते ।
 अथ शिल्पकडोम्ब्योस्त्वङ्गानां लक्षणमुच्यते ॥

उत्कण्ठा माधवस्यापि तत्पश्येयमितीर्यते ।
 अवहित्यं तदेव स्याद्यत्पाणिर्न निवारितः ॥

१५ इत्यादि(?)प्रणयक्रोधाच्छादनं तद्विभाव्यते ।
 स प्रयत्नो^५निरुद्धस्य दर्शने चित्रलेखिता^६ ॥
 दम्पत्योर्योग्यसम्पर्कप्रार्थनाऽऽशंसनं भवेत् ।
 यथा कुलेन कान्त्या च वयसेत्यादि कथ्यते ॥

वितर्कः कास्विदित्यादि दुष्यन्तवचनं यथा ।
 २० किमेषा कौमुदी किंवा लावण्यसरासी सखे ॥
 इत्यादि रामाराधायाम्^{१०} संशयः कृष्णभाषिते ।
 विशेषोऽनुशयोक्तेर्यस्सन्ताप इति कथ्यते ॥

1 A वा। 2 A येन। 3 A मध्ये। 4 A स। 5 B D बभू मातु A भूमृण्मा ।
 A तन्नि। 7 A Comit this line। 8 C प्रेयसो। 9 C का। 10 A त्याभिरामराधायाम् ।

- तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् ।
उद्वेगो हा हतोऽस्मीति कपिंजलवचो यथा ॥
मौढ्यं स्रगि'यमित्यादि यदजेनापि भाषितम् ।
अङ्गानि चन्दनाम्भोभिः सिञ्चेत्यादिवचो यथा ॥
५ वैवर्ण्यं यन्मनोऽङ्गानां तदालस्यमुदाहृतम् ।
तद्दृश्यते^२ परीवारप्रार्थनाभिः क्रियास्विति ॥
मनसश्चलनं कम्पोऽकाण्डेनाकामतो भवेत् ।
अकामोपनतेनैव साधोरित्यादिनोच्यते ॥
यथा वामेन वानीरमि^३त्याद्यनुगतिस्मृता ।
१० यथैव कुलपत्यङ्के^४ दोर्ढण्डाः के^५ति विस्मयः ॥
प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचः साधनं भवेत् ।
आश्वासनं विह्वलस्य यत्स उच्छ्वास ईरितः ॥
प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा ।
कूरक्रमकृतत्रास^६ः सुकुमारस्य वस्तुनः ॥
१५ यस्स आतङ्कः इत्युक्तो^७ राहोश्चन्द्रकला^८दिवत् ।
यथा सीतापि तत्रासे^९त्यादावपि च दृश्यते ॥
शून्यता विस्मृतिः सर्वकर्मणां सर्वदा स्मृता ।
माधवस्य परिच्छेदातीत इत्यत्र दृश्यते^{१०} ॥
प्रलोभनं गुणाख्यानपूर्वमि^{११}ष्टार्थलम्बनम् ।
२० विजित्य पृथिवीं सर्वामित्यादौ तद्विलोक्यते ॥
नात्थं स्वपौरुषोत्कर्षावेशस्य प्रतिपादनम् ।
तद्रामोऽहं यदीत्यादि महानाटककल्पितम् ॥

1 A स्वकी । 2 A दृश्य । 3 A B रई । 4 B C कौलपत्यन्ते । 5 A B C हे ।
6 B C D भयत्रा । 7 A उक्तोपो । 8 A रादि । 9 D सिमाकुतत्रा । 10 A दम्भकिर्न
भवतीतिवत् । 11 A वीभी ।

सम्प्रेतः^१कथितः सद्भिः क्रोधादिभिरतिक्रमः ।

यथार्थमर्थमित्यादौ जामदग्न्यव्यतिक्रमः ॥

शोकप्रणोदनं वाक्यं यत्स आश्वास उच्यते ।

शपे सत्येन ते देवि क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥

५ चमूं प्रकर्षन् महतीमित्यादि हनुमद्वचः ।

सन्तोषातिशयो हर्षाद्व्यापारो निस्त्रपाभरः ॥

तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते ।

मदप्रकर्षः प्रमदः पुरस्तात्स च वर्णितः ॥

प्रियप्राये^३ति वाक्यादौ मदस्त्रैण उदाहृतः ।

१० प्रमादः स्यात्पिशाचादेर्यदृच्छागमजं भयम् ॥

सत्त्वान्त्रैः कल्पितेत्यादि मालतीमाधवादिवाक्^४ ।

योग्यतापादनं युक्तिरन्योन्यस्य पदार्थयोः ॥

तुल्यशीलवयोजातामित्यादौ तद्विलोक्यते ।

गुणैरतिशयारोपः पदार्थस्य प्ररोचना ॥

१५ नेदं मुखमितीत्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना ।

स्तुतिर्विद्याभिजात्यादेः प्रशस्तिरिति कथ्यते ॥

उत्पत्तिर्देवयजनादित्यादौ सा विलोक्यते ।

इत्थमर्थान्विचार्याथ शिल्पकारज्ञानि योजयेत् ॥

राज्याद्भ्रंशो^५वने वासेत्यादौ विन्यास उच्यते ।

२० कार्याख्यानमुपन्यास इति विद्वद्भिरुच्यते ॥

एष कञ्चुकिना तातस्तिष्ठतीत्यादिनोच्यते ।

पापैर्निवृत्तिरेषा^६त्र विबोध इति कथ्यते ॥

1 B संवेगः । 2 A जविनी । 3 B प्रियप्रिये । C पिपीक्ये । 4 B वद । 5 A सीदन्मु ।
6 B धन्य । 7 B द्रष्टे । 8 A B C चा क्षतेवृत्तिरेषा ।

सन्देहनिर्णयो जात इत्यादौ सा विलोक्यते ।

..... ॥

सा व्याहृता प्रतिवचो न सन्दध इतीर्यते ।

निदर्शनस्योपन्यासो ह्यनुवृत्तिरुदाहृता ॥

५ नीलमेघाश्रिता विद्युदित्यादौ सा विलोक्यताम् ।
क्रियासमाप्तिः संहारः फलस्यावासिरेव वा ॥

देवताभ्यो वरं प्राप्येत्यादौ संहार इष्यते ।

लीला^३दिभिरूपालम्भः समर्पणमुदाहृतम् ॥

१० धन्या केयं स्थितेत्यादौ दृश्यते तत्समर्पणम् ।
भाण्य^४(डोम्ब्य)ङ्गान्येवमालोच्य यथार्थानि प्रयोजयेत् ॥

देवा धीरोद्धता ज्ञेया धीरोदात्ता नृपादयः ।

अमात्यसेनापतयो ललिताश्च स्वभावतः ॥

धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजश्च ये ।

कथारसवशात्तेऽपि व्य^५त्यस्ताः स्युः क्वचित्क्वचित् ॥

१५ नायकानामथैतेषा चत्वारः स्युर्विदूषकाः ।
विदूषकस्तु^६ देवानां सत्यवाक्च त्रिकालवित् ॥

कृत्याकृत्यविशेषज्ञ ऊहापोहविशारदः ।

यथादृष्टार्थवादी च नाट्यवित्परिहासकः ॥

विदूषकस्तु भूपानामग्राम्यपरिहासकः ।

२० अर्थेषु स्त्रीषु^७ शुद्धश्च देवीपरिजनप्रियः ॥

ईर्ष्याकलहकारी स्यादन्तःपुरचरः सदा ।

नर्मवित्प्रणयक्रोधे^८ देव्याः किञ्चित्प्रसादकः ॥

भूपतेर्भोगिनीनां च मिथः प्रीति रतिं तथा^९ ।

क्वचिच्च घटयत्येव क्वचिद्विघटयत्यपि ॥

I one line is lost after this in all Mss 2 A B omit three lines
3 B ब्रीडा । 4 A बाह्य । 5 B प्र । 6 A च । 7 A त्रिषु । 8 A कुदे । B कुदो ।
9 C तिष्ठरस्तथा । D प्रीतिरतिर्यथा ।

विदूषकश्च भूपानामेवमादिगुणो भवेत् ।
अश्लीलवाक्च दम्पत्योरपराधं व्यनक्ति च ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रियो नित्यं मर्म^१स्पृङ्मर्म वक्ति च ।
अर्थलाभे प्रीतिदानं^२ रमयत्येव भोगिनीः^३ ॥

५ परिहासप्रायवाक्यः परिहासकथारुचिः ।
एवमादिरमात्यादेर्विदूषकगुणक्रमः ॥

शठो विरूपवेषश्च विरूपाङ्गवचःक्रमः ।
विरूपपरिहासश्च विरूपाभिनयान्वितः ॥

इत्यादिभिर्गुणैर्युक्तो वणिजश्च विदूषकः ॥
१० दिव्यमर्त्यमयी यत्र क्रियते कविभिः कथा ।
आख्यायिकैव सोच्छ्वासाऽथाङ्कावन्दुरिति स्मृता^४(?) ॥

यत्र श्रुती^५तिहासार्थाः पेशला वाप्यपेशलाः ।
निबद्धा^६ वर्णनोपेताः सर्गबन्धः स इ^७ष्यते ॥

सर्गबन्धेन तुल्यो यः^८ प्राकृतेन निबध्यते ।
१५ आश्वासबन्धः स इति सेतुबन्धवदुच्यते ॥

अपभ्रंशेन बद्धो यः मात्राच्छन्दोभिरन्वितः ।
स सन्धिबन्धो विज्ञेयो यथाऽब्धिमथनादिकः^९ ॥

वृत्तान्ता धिप्रकीर्णाः स्युः संहिता यत्र कोविदैः ।
सा संहितेत्यभिहिता रघुवंशो यथा कृतः ॥

२० यत्र श्लोककृतो युक्तिसमुदायो रसान्वितः ।
एकप्रघटके सो^{१०}ऽयं सङ्घात इति कथ्यते ॥

I 4 द । 2 A हस्य । 3 B नि । 4 B D साकावापुरिति स्मृता । 5 A स्युरि । 6 B न्या । 7 A न्ने ष । B न्वेन । 8 A त्योऽयं । 9 B D तः । 10 B तत्प्रघटके सेवे ।

नानाप्रघटकैर्बद्धः कोश इत्यभिधीयते ।
आख्यायिका च शास्त्रं च गद्येनैवाभिधीयते ॥

महाकाव्यादि पद्येन ताभ्यां चम्पूनिबध्यते ।
प्राकृतेन कृते काव्ये लम्बच्छेद^१ः प्रशस्यते ॥

५ विवाक्षितार्थक्रमवत्कोशे पद्धतिरिष्यते ।
मन्त्रार्थगुम्फनप्राये सन्दर्भे पटलं^३ भवेत् ॥
यत्र लक्षणमुच्येत परिच्छेदोऽत्र लक्ष्यते ।
ग्रन्थस्य दुर्बोधार्थस्य व्याख्या यत्राभिधीयते ॥

तत्राधिकार इति च^५ विच्छेदः कथ्यते बुधैः ।
१० शास्त्रेषु तत्तदर्थस्य नाम्ना वाद इतीरितः ॥
अध्यायैर्वा पर्वभिर्वा पुराणच्छेदकल्पना ।
अध्यायैरितिहासादौ विच्छेदः कथ्यते बुधैः ॥
उच्छ्वासाश्वासविच्छेदग्रन्थाः स्युर्यमकादयः ।
अङ्गच्छेदो विधातव्यः प्रबन्धेऽभिनयात्मके ॥

१५ इत्यादिभेदा दृश्यन्ते विच्छेदस्य कचित्कचित् ।
केचिद्दर्शनसिद्धाश्च केचित्सामयिका अपि ॥

इत्यादि सर्वमवधार्य कविः प्रबन्धं
कुर्याद्यथा बुधजनः शृणुयात्सुखेन ।

विद्वज्जनश्रवणवर्त्मसुखात्प्रबन्धो
२० नेतुः कवेरपि विधास्यति भुक्तिमुक्ती ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
नृत्यभेदस्वरूपप्रकारनिर्णयो
नाम नवमोऽधिकारः ।

1 A नाका । 2 B D प्राकृतेन तु काव्येन लम्बच्छेद । 3 A डवजल । 4 B व । 5 B द्वि ।
6 B ने । 7 A व ।

॥ श्रीः ॥

अथ दशमोऽधिकारः ।

उक्ता नाट्यस्य नृत्तस्य भेदाः सर्वे यथार्थतः ।
भरतादिभिराचार्यैः प्रणीतेनैव वर्त्मना ॥

मार्गदेशीविभागेन ते द्विधा परिकीर्तिताः ।
तेषां प्रबन्धभेदानां प्रयोगक्रम उच्यते ॥

५ पुरा मनुर्महीपालः ससद्वीपवतीं भुवम् ।
पालयन्तुर्भरेणास्या भारेण श्रान्तचेतनः ॥

केनास्य भूमिभारस्य विश्रान्तिसुखमाप्नुयाम् ।
इति सञ्चिन्त्य पितरं सवितारमुदैक्षत ॥

तदैवाभ्यागमत्तत्र भास्करः पुत्रवत्सलः ।
१० मनुर्न्यवेदयत्तस्मै भूभारक्लेशमात्मनः ॥

स मनोभारखिन्नस्य विश्रामोपायमब्रवीत् ।
पुरा दुग्धाब्धिनाथस्य नाभीकमलसम्भवः ॥

ब्रह्माऽसृजदिमान् लोकान् जङ्गमस्थावरात्मकान् ।
एतेषां पालनायासव्यापारपरिखेदिनः ॥

१५ विश्रान्तिसुखमन्विच्छन्नुपागच्छच्छ्रियः पतिम् ।
प्रजापालनखेदस्य विश्रामाय व्यजिज्ञिपत् ॥

---

1 C omits three lines 2 A तद्दि । 3 B वै भूपा । 4 B प्रतिः ।

अचिन्तयद्देवः^१ श्रान्तं वीक्ष्यात्मसम्भवम् ।
केनैवास्य विनोदेन विश्रामः सम्भवेदिति ॥

विचिन्त्य भावं स्वक्षेत्र^२ भाविनं विधिम^३ ब्रवीत् ।
गच्छ ब्रह्मन् पुरारातिमम्बिकापतिमीश्वरम् ॥

५ स ते विश्रान्तिसुखदमुपाय^४मुपदेक्ष्यति ।
इत्थमाज्ञा^५पितो ब्रह्मा देवदेवमुमापतिम्^६ ॥

अभिष्टुयात्मनः खेदं सर्वं तस्मै व्यजिज्ञिपत्
विज्ञाय शम्भुस्तत्त्वेदं नन्दिकेश्वरमभ्यधात् ॥

मत्सकाशादधीतं त्वं नाट्यवेदमशेषतः ।
१० अध्यापयैनं ब्रह्माणं सप्रयोगं सविस्तरम् ॥

स तथेत्यब्ज^७जन्मानमध्यापयदशेषतः ।
अध्याप्यावोचदे^८तस्य वेदस्यैव प्रयोगतः ॥

जगतां पालनायासविश्रान्तिसुखमाप्नुहि ।
इत्थं स नन्दिनाऽऽज्ञप्तः^९ समागम्य स्वमन्दिरम् ॥

१५ नाट्यवेदप्रयोक्तारं भारतीसहितोऽस्मरत् ।
स्मृतमात्रे मुनिः कश्चिच्छिष्यैः पञ्चभिरन्वितः ॥

पुरोऽवतस्थे भारत्या सहितस्याब्जजन्मनः ।
तानब्रवीन्नाट्यवेदं भरतेति पितामहः ॥

तेऽधीत्य नाट्यवेदं तत्प्रयोगांश्च पृथग्विधान् ।
२० पुरावृत्तानि देवानां प्रबन्धेषूपदिश्य ते^{११} ॥

रसैर्भावैरभिनयैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः ।
नाट्यवेदोदितैः सम्यक्पद्मयोनिमतृतुषन् ॥

१ A B च देवेश । २ A B C ते । ३ A स्यात्क्षेत्रं । ४ B र । ५ A विनोद । ६ A
ख्या । ७ C पागमत् । ८ B C D न्मु । ९ A अभ्यवोचचे । १० B सानन्दिनाज्ञप्ता । ११ B वेश्यच ।

तुष्टस्तेभ्यो वरं प्रादादभीष्टं पद्मविष्टरः ।
नाट्यवेदमिमं यस्माद्भरतेति मयेरितम् ॥

तस्माद्भरतनामानो भविष्यथ जंगत्रये ।
नाट्यवेदोऽपि भवतां नाम्ना ख्यातिं गमिष्यति ॥

५ इत्यादिश्य ततो ब्रह्मा तैरेव भरतैः सह ।
विनोदयति लोकानां रक्षाव्यसनजं श्रमम् ॥

त्वमप्याराध्य तं देवं मनो ब्रह्माणमच्युतम् ।
विज्ञाप्य वसुधाभारक्लेशविश्रामहेतवे ॥

तेन प्रणीतैर्भरतप्रयोगैर्भुवि^१ कल्पितैः ।
१० आत्मानं भूभरश्रान्तं विनोदय यथामुखम् ॥

इत्थमादिश्य च मनुं^२ दिनेशस्त्रिदिवं ययौ ।
मनुर्ब्रह्मसदोऽभ्येत्य प्रणिपत्य पितामहम् ॥

आत्मनो भूभरश्रान्तिं व्यजिज्ञिपदशेषतः ।
चतुर्मुखोऽपि विज्ञाय मनोर्भूमिभरक्लमम् ॥

१५ आहूय भरतान् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
यात यूयं महीं विप्रा मनुना त्रिदिवादितः ॥

भारतं वर्षमाश्रित्य वर्तध्वं मनुना सह ।
इति सञ्चोदितास्तेन भरताः पद्मयोनिना ॥

अयोध्यां मानवेन्द्रेण मनुना सार्धमाययुः^३ ।
२० तत्र राजर्षिचरितं पुरा कल्पान्तरे कृतम् ॥

प्रबन्धेषूपदि^४ श्यैतत्तत्तन्नेतृपरिच्छदम् ।
रसैर्भावैरभिनयैः प्रयोगैश्च विचित्रितैः ॥

I C बह्व । 2 A इत्यादिश्य मनुः पुत्रं । 3B मध्ययुः । 4 B प्रबन्धेषूपदे ।

नाट्यवेदोपदिष्टेन सदा सङ्गीतवर्त्मना ।
भूभारवहनश्रान्तिं मनोः सम्यगपानुदन्^१ ॥

परिगृह्य ततः शिष्यान्भरतान्कांश्चन द्विजान् ।
देशे देशे नरेन्द्राणां विनोदं तैरचीकरत् ॥

५ तत्र प्रयुक्तसङ्गीतं देशरीतिपरिष्कृतम् ।
प्रयोगाणां च वैचित्र्याद्देशीत्याख्यामुपागमत् ॥

नाट्यवेदाच्च भरताः सारमुद्धृत्य सर्वतः ।
सङ्ग्रहं सुप्रयोगार्हं मनुना प्रार्थिता व्यधुः ॥

एकं द्वादशसाहस्रैः श्लोकैरेकं तदर्धतः ।
१० षड्भिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य सङ्ग्रहः ॥

४ भरतैर्नामतस्तेषां प्रख्यातो भरताह्वयः ।
यदिदं भारते वर्षे मनुना सुप्रकाशितम् ॥

सङ्गीतशास्त्रं सर्वत्र राज्ञां विश्रान्तिसौख्यदम् ।
तस्मादिदं विनोदार्थं राज्ञामेव पुरा कृतम् ॥

१५ विश्रमाय महीभारविश्रान्तानां सुखप्रदम् ।
अस्य सङ्गीतशास्त्रस्य प्रयोक्तृणां च लक्षणम् ॥

स्वरूपं कर्म चैतेषां यथावत्प्रतिपाद्यते ।
सूत्रधारः प्रथमतो नटः पश्चात्ततो नटी ॥

स पारिपार्श्विकः पश्चात्ततस्ते च कुशीलवाः ।
२० विदूषकेण सहिता नाट्यकर्मोपयोगिनः ॥

नाट्यकर्मप्रयोक्ता यः स तद्विद्विर्द्विर्दीर्यते ।
शैलूषो भरतो भावो नट इत्यादिनामभिः ॥

1 B जुदत् । C सदत् । 2 D च तच्छिष्या । 3 C सा । 4 D भा । 5 A दुःख ।
6 C रक्त । 7 C वेदो ।

नानाशीलस्य लोकस्य भावान् भासयतीह यः ।
भूमिकास्ताः प्रविश्यातः^१ शैलूष इति कथ्यते ॥

भाषा^३वर्णोपकरणैर्नानाप्रकृतिसम्भवम् ।
वेषं वयः कर्म चेष्टां बिभ्रद्भरत उच्यते ॥

५ अतीतं लोकवृत्तान्तं रसभावसमन्वितम् ।
स्वभाववन्नाटयति^४ यतस्तस्मान्नटः स्मृतः ॥

सूत्रयन्काव्य^५निक्षिप्तवस्तुनेतृकथारसान् ।
नान्दीश्लोकेन नान्द्यन्ते सूत्रधार इति स्मृतः ॥

आसूत्रयन् गुणान्नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
१० रङ्गप्रसाधन^६प्रौढः सूत्रधार इहोच्यते ॥

भरतेनाभिनीतं यद्भावं नानारसाश्रयम् ।
परिष्करोति पार्श्वस्थः स भवेत्पारिपार्श्विकः ॥

चतुरातोद्यविद्वाग्मी प्रियवाग्गीततालवित् ।
उपधार्य प्रयोक्ता यः स सूत्रधृतिरितः ॥

१५ उज्ज्वला रूपवन्तश्च नृपोपकरणक्रियाः ।
मेधाविनो विधानज्ञा^७ स्वस्वकर्मणि पण्डिताः ॥

सूत्रधारहिता दक्षा^८यथोद्देशप्रयोगिनः ।
एभिरेव गुणैर्युक्ता नटा नाट्ये भवन्ति हि ॥

भूमिकाभिरनेकाभिः कर्मवागङ्गचेष्टितैः ।
२० यथाप्रकृतिसन्धानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥

चतुरातोद्यभेदज्ञास्तत्कलासु विशारदाः ।
करणाभिनयज्ञाश्च सर्वभाषाविचक्षणाः ॥

1 A व । 2 B शु । 3 A ण्ड । 4 A संभावयन्नाटयन्ति । 5 A तैर्यत्कार्यं । 6 B दनः ।
7 C दग्धश्च । 8 A वस्था ।

नटानुयोक्त्री^१ कृत्येषु नटस्य गृहिणी नटी ।

विदूषकोऽपि सर्वत्र विनोदेषूपयुज्यते ॥

विटश्च काम^२साचिव्यकरणेनोपयुज्यते ।

तदात्वप्रतिभो नर्मचतुर्भेद^३प्रयोगवित् ॥

५ वेदविन्नर्म^४वेदी यो नेतुः स स्याद्विदूषकः ।

खलतिः पिङ्गलाक्षश्च हास्यानूक^५विभूषितः ॥

पिङ्गकेशो हरिश्चम्रुर्नर्तकश्च विदूषकः ।

वेद्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ॥

प्रतिपत्तिपरो वाग्मी चतुरश्च विटो मतः ।

१० माल्यभूषोज्ज्वलः कुप्यत्यनिमित्तं प्रसीदति ॥

विटः प्राकृतवादी च^७ प्रायो बहुविकारवान् ।

एते नाट्यप्रयोक्तारो राज्ञां स्युः सुखभो^८गिनाम् ॥

प्रथमं तस्य(त्)राजानं^९ प्रकृतिं च^{१०} त्रिधा स्थिताम् ।

महिषीश्च महादेवीं देवीश्च सहभोगिनीम् ॥

१५ आश्रितां नाटकीयाश्च कामुकां शिल्पकारिकाम् ।

विज्ञाय चान्तःपुरिकाः पश्चाच्च परिचारिकाः ॥

शय्यापालीं छत्रपालीं तथा चामरधारिणीम् ।

संवाहिकां गन्धयोक्त्रीं माल्याभरणयोजिके ॥

एता विज्ञाय तत्पश्चाद्विद्यात्तदनुचारिकाः ।

२० नानाकक्ष्यामधिष्ठात्र्यः^{११} तथोपवनभूमिकाः^{१२} ॥

^{१३}देवतायजनक्रीडाहर्म्यप्रासादमा^{१४}लिकाः ।

एता विज्ञाय भूपानां विद्यात्सञ्चारिका अपि ॥

1 B कृ । 2 C कर्म । 3 A B योग । 4 A B त्कर्म । 5 B नुक । 6 B भा ।
7 A भाष्य । 8 A भा । 9 B नः । 10 B तिष्ठ । 11 C त्रीं । 12 C कां । 13 C omits
this line 14 B D ला ।

- वीटि^१कादायिनीर्वेत्रधारिणीरसिधारिणीः ।
 आह्वयिकाः प्रेक्षणिकास्तथा यामिनिकीरपि ॥
- एताः सञ्चारिका राज्ञस्तथैता ह्यनुचारिकाः ।
 अवियुक्ताश्चरन्त्येताः सर्वावस्थासु भूभृतः ॥
- ५ महत्तर्यः प्रतीहार्यो वृद्धा आयुक्तिका अपि ।
 कञ्चुकीया वर्षवराः किराताः कुञ्जवामनाः ॥
- औपस्थापकिनिर्मुण्डा अभ्यागाराश्च मूकिनः ।
 एते ह्यन्तःपुरचरास्तेषां लक्षणमुच्यते ॥
- अभिगम्यगुणोपेतो नेता वा^२ प्रेक्षकोऽपि वा ।
 १० विजिगीषुर्महोदात्तः सम्यक्सङ्गीतवेदिता ॥
- चतुर्णामपि वर्णानां राजा सङ्गीतमर्हति ।
 तस्य त्रिधा स्यात्प्रकृतिरुत्तमाधममध्यमा ॥
- स्त्रीणां तथा स्यादेतासां शीलं भावान्विशेषतः ।
 ज्ञात्वा ततस्ताः^३ प्रकृतीः सुखेनाभिनयेन्नटः ॥
- १५ मूर्धाभिषिक्ता महिषी तुल्यशीलकुलान्विता ।
 अनभिज्ञा सपत्नीनां सहधर्मचरी भवेत् ॥
- अन्तःपुरहिता साध्वी शान्तिस्वस्त्ययनैर्युता ।
 अनीष्या पतिशीलज्ञा महादेवी पतिव्रता ॥
- एभिर्गुणैर्युता किञ्चित्तत्सत्का^४रविवर्जिता ।
 २० गर्विता रतिसम्भोग^५तत्परा च समत्सरा ॥
- रूपयौवनसम्पन्ना राज्ञा^६ देवीति कथ्यते ।
 नित्यं प्रसाधनवती शीलरूपगुणान्विता ॥

१ B वीटि । २ D नेतावान् । ३ B स्तत्र । ४ A वधि । ५ A त्पदे । ६ B हिं । ७ A ने । ८ A ज्ञे ।

स्वयं प्रवृत्तसुरता प्रवृत्ते भोगवर्त्मनि ।
सपत्नीनामसहना भोगिनीति निगद्यते ॥
भोगोपस्करसंस्कर्त्री नृपतेऽछन्दवर्तिनी ।
गतेर्ष्या भोगकुशला दयालुश्चाश्रिता भवेत् ॥

५ नृपतेर्गीतवस्तूनि गायिनी रतिमन्दिरे ।
स्वाभिः गृङ्गारचेष्टाभिः पत्युर्मन्मथवर्धिनी ॥

मुखपाठेन नृत्यन्ती नाटकीयेति कथ्यते ।
निषीदन्तं निषीदन्ती गच्छन्तमनुयायिनी ॥

भुञ्जानमनुभुञ्जाना शयानमनुशायिनी ।
१० सा कामुकेति विज्ञेया देशकालानवेक्षिणी ॥

वासोऽङ्गरागाभरणमाल्यशिल्पविधायिनी ।
विचित्रसुरतक्रीडा पत्युर्वैचित्र्यदायिनी ॥

शयनासनशिल्पज्ञा सा भवेच्छिल्पकारिका ।
आसां स्वभावमालोच्य यथाभावं प्रयोजयेत् ॥

१५ राज्ञो महिष्यास्सर्वत्र सर्वावस्थासु सर्वदा ।
स्वाधिकारैर्यथायोगं घटन्ते परिचारिकाः ॥

आसां शीलं स्वभावश्च यथाभावं प्रयोजयेत् ।
सञ्चारिकाणां कर्माणि तत्र तत्र प्रयोजयेत् ॥

सञ्चारिका यथा योज्यास्तथा स्युरनुचारिकाः ।

२० कामोपभोगसम्भोगगुह्यागुह्यसमर्थने ॥

या राज्ञा विनियुज्यन्ते ताः स्युः प्रेक्षणिकाः स्त्रियः ।
प्रीत्याऽऽन्तःपुरिकाः नित्यमाशीः स्वस्त्ययनादिभिः ॥

पृच्छन्त्यः कुशलं देवीस्ता महत्तर्य ईरिताः ।
 ता नियोज्यास्सदा^१ राज्ञा सर्वान्तःपुररक्षणे ॥
 याः पञ्चमाब्दादधिका दशमाब्दावराः स्त्रियः ।
 कुमार्यस्ताः कुमारीणां प्रतीहार्य इति स्मृताः ॥

५ प्रत्यन्तःपुरिकं ता^२स्तु सुखदुःखसमन्विताः ।
 निवेदयन्ति वृत्तान्तं कुमार्या^३ सह सर्वदा ॥
 अजात^४रतिसम्भोगा निभृता लज्जयाऽन्विताः ।
 अन्तःपुरविहारिण्यः कुमार्यः कुलजाः स्मृताः ॥

ता लालनीया नृपतेरवरोधवधूजनैः ।
 १० पूर्वराजनयज्ञाश्च तैः क्रमेणैव मानिताः ॥

पूर्वराजोपचारज्ञा यास्ता वृद्धा इतीरिताः ।
 कथयन्त्यः कथाश्चित्रा वाक्यैः प्रहसनैरपि ॥
 विनोदयन्ति ता राज्ञः स्त्रियोऽन्तःपुरवर्तिनीः^५ ।
 फलमूलौषधीमाल्यगन्धाभरणवाससाम् ॥

१५ भाण्डायुधासनानां^६स्युरष्टावायुक्तिकाः स्मृताः ।
 ताश्चान्तःपुरचारिण्यः नियोज्यास्तेषु कर्मसु ॥
 अकामा ब्राह्मणाश्चैव^७ कञ्चुकोष्णीषवेत्रिणः ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः कञ्चुकीयाः स्मृता बुधैः ॥
 अल्पसत्त्वाः स्त्रीस्वभावाः क्लीबा निष्कामिनः स्वतः ।
 २० जात्या वा कामनिर्मु^८क्तास्ते तु वर्षवराः स्मृताः ॥

वन्यमूलफलाहाराः पल्लीपर्वतवासिनः ।
 चित्रस्त्रीकाः^९ सु^{१०}भाषाज्ञाश्चिबुकाः कर्कशाङ्गकाः ॥

1 A न नियोज्याः सदा । B अनु । 2 B अत्यन्तःपुरिकान्ता । 3 A र्यः । 4 A B ज्ञात ।
 5 A न्ती सा राज्ञः प्रियाऽन्तःपुरवर्तिनी । 6 B D यूथसपानाः । 7 A गानाथ । B यन्त्रिणः ।
 8 B D मिनीम् । 9 A द्विपत्रिकाः । B D द्वित्रासिका । 10 A B D स्व ।

ते किराता बलाद्राज्ञा वारं वारं नियोजिताः ।

कञ्चुकीया नृपाभ्याशवर्तिनोऽन्तःपुराश्रयाः ॥

भवनान्तरकृत्येषु नियोज्याः प्रेष्यकर्मणि ।

साहाय्ये कामचारस्य राज्ञः प्रच्छन्नकामिनः ॥

५ वारं व्यत्यासकथने स्त्रीणां वर्षवराः स्मृताः ।

राजावरोधभोग्यानां भाण्डाभरणवाससाम् ॥

सद्योऽन्तःपुरदण्डेषु किराता योजिता नृपैः ।

परिहासविनोदेषु स्त्रीणां स्युः कुञ्जवामनाः ॥

अविद्धकर्णः क्लीबश्च ह्रस्वो विकटदन्तकः ।

१० तुन्दिलोऽभ्यन्तरचर औपस्थापिक उच्यते ॥

^१अज्ञातकामा निष्कोशा निर्मुण्डा इति च स्मृताः ।

वधू^२पस्थापने राज्ञामौपस्थापिक उच्यते ॥

प्रस्थापने वधूनां स निर्मुण्डो योज्यते नृपैः^६ ।

पुंस्त्रीलिङ्गविलुप्तज्ञाः स्वल्पदमश्रुस्तनान्विताः ॥

१५ अभ्यागारा इति ज्ञेया अभ्यागाराधिकारिणः ।

नियोगकारका राज्ञां सर्वावस्थासु सर्वदा ॥

मूकाः^३कुहकलीलाभिः सर्वत्र परिहासकाः ।

तेषां भावं परिज्ञाय तथैवाभिनयेन्नटः ॥

राजा सेनापतिश्चैव युवराजः पुरोहितः ।

२० प्राश्निकाः प्राड्विवाकास्त आयुक्ताः सचिवास्तथा ॥

एते सभासदः कार्याः प्राश्निकाः प्रागुदाहृताः ।

नानाभावविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणाः ॥

1 A द् । 2 C वो । 3 A वि । 4 C omits two lines । 5 B बद्ध । 6 B बुधैः ।

7 A कृताः ।

शयने चासने वाऽपि^१ लेख्येऽलङ्कारयोजने ।
परिहासेङ्गितज्ञाने चतुरातोऽथवेदने ॥

नृत्ते गीते च कुशला नानाभावविचक्षणाः ।
मनस्विनो मानधना ऊहापोहविशारदाः ॥

५ अर्थेषु स्त्रीषु शुद्धाश्च सदस्याः कथिता बुधैः ।
वैतालिका बन्दिनश्च नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

सूताश्च मागधाश्चैव सदस्याः स्युः कदाचन ।
तत्तत्प्रहरकयोग्यै^२रागैस्तत्कालवाचिभिः श्लोकैः ।
सरभसमेव वितालं गायन्वैतालिको भवति ॥

१० वक्त्रं वाऽपरवक्त्रं वा नेपथ्ये गातुमर्हति ॥
वन्द्यमानेश्वरक्षमाप^३वंशवीर्यगुणस्तवैः ।
वन्द्य^४भूभृद्गुणोत्कर्षश्रावका बन्दिनः स्मृताः ॥

आशीःपुरस्कृतैर्वाक्यैर्मङ्गलार्थप्रकाशकैः ।
मङ्गलानि प्रशंसन्तो नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

१५ नन्दनीयानि वाक्यानि मङ्गलानि च भूभृताम् ।
पठन्ति भोगार्थानीति नान्दीमङ्गलपाठकाः ॥

सुखस्वापविदो राज्ञां सुप्रभातप्रशंसकाः ।
सूताः सवनयोग्यानां कर्मणां बोधकाः स्मृताः ॥

राज्ञः पुरजनस्यापि मङ्गलाचारशंसिनः ।
२० मान्यैर्मागधिकागीतैर्मागधा इत्युदीरिताः ॥

एवं सपरिवारस्य नेतुश्च^५ प्रेक्षकस्य च ।
स्वभावमवगम्यैव नाट्येनाभिनयेन्नटः ॥

1 C D केस्य । 2 D योगै । 3 B D स । 4 A वंशमाने ततस्मा च । 5 B C वंश । 6 D omits two lines । 7 C तुः सप्रे ।

वर्णकैरञ्जनैः स्नानैर्भूषणैश्चाप्यलङ्कृतः ।
गाभ्योर्दार्ढ्यसम्पन्नो राजवत्तु भवेन्नटः ॥
एवं स्वभावतो राज्ञां नित्यमेवोऽज्वलो भवेत् ।
राजोपचारोऽभिनेयो यथाभावं यथारसम् ॥

५ राजा सपरिवारश्च भरतश्च कुशीलवैः ।
नाट्यकृत्याभिनिष्पन्नं (विशन्तो रङ्गमण्डपम्^४) ॥
यत्र रज्यन्ति भावेन (गानवादननर्तनैः^६) ।
सभ्याः सभापतिसखाः स देशो रङ्गमण्डपः ॥

चतुरश्रत्र्यश्रवृत्तभेदात्सोऽपि त्रिधा भवेत् ।
१० परमण्डपिकैः सङ्घिः पौरजानपदैः सह ॥
राज्ञः सङ्गीतकं यत्र वृत्ताख्यो रङ्गमण्डपः ।
वारकन्याऽमात्यवणिकसेनापतिसुहृत्सुतैः ॥
यत्र सङ्गीतकं राज्ञां चतुरश्रः स कथ्यते ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः सहान्तःपुरिकाजनैः ॥

१५ महिष्या सह यत्र स्यात्तयश्रोऽसौ रङ्गमण्डपः ।
मार्गप्रक्रियया कार्यं सङ्गीतं त्र्यश्रमण्डपे ॥
चतुरश्रे मार्गदेशमिश्रं सङ्गीतकं भवेत् ।
मिश्रे तु चित्रं संयोज्यं वृत्ताख्ये रङ्गमण्डपे ॥

ये नाट्यभेदाः कथितास्तेषु सङ्गीतकक्रियाः ।
२० त्रिमार्गतालनियमसिद्धत्वान्मार्गसंज्ञिताः ॥

नृत्तभेदाः कचिन्मार्गाः कचिद्देव्या भवन्ति ते ।
मार्गप्रक्रियया शुद्धं सङ्गीतं यदि कल्प्यते ॥

1 B वेधो । 2 B च । 3 A भारतेष्व । 4 A विशताङ्गं समण्डपम् । B विशतां रङ्गमण्डपम् ।
C विशतारंगमण्डलम् । 5 B ज्ञ । 6 A तत्रवादननर्तकाः । B गात्रवादननर्तकाः । C गातव्या
नटनर्तकाः ।

शुद्धप्रयोक्ता भरतः सूत्रधृक्सकुशीलवः ।
देशरीतिविमिश्रं चेच्छुद्धं मिश्रा^१ख्यातामियात् ॥

नटनर्तकनर्तक्यः चित्र^२सूत्रभृता सह ।
नाट्यं शुद्धमिति ख्यातं नृत्यं चित्रमिति स्मृतम् ॥

५ नाट्यस्य प्रविभागस्तु यथाशास्त्रं प्रदर्श्यते ।
नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् ॥

नटकमैव नाट्यं स्यादिति नाट्यविदां मतम् ।
पदार्थमात्राभिनयरूपं नर्तककर्म यत् ॥

तच्चतनृत्यभेदेन तद्वयं द्विविधं भवेत् ।
१० तत्र भावाश्रयो मार्गो देशी तद्रहिता मता^४ ॥

त्रिमार्गतालनियतं मार्गमित्यभिधीयते ।
देशीभवत्पुनस्ताललयैराश्रयमिष्यते ॥

पुनरेतद्वयं द्वेधा मधुरोद्धतभेदतः ।
मधुरं लास्यमाख्यातमुद्धतं ताण्डवं विदुः ॥

१५ सर्वं त्रिधा भवेदेतद्गीतवाद्योभयान्वयात्^५ ।
रसप्रधानाभिनयं मार्गं नृत्तं नटाश्रयम्^६ ॥

भावाभिनेयं मार्गं तन्मृत्यं^७ यन्नर्तकाश्रयम् ।
रसभावसमायुक्तमङ्गचालनसंश्रयम् ॥

मार्गदेशीविमिश्रं तु नटनर्तकसंयुतम् ।
२० ललितैरङ्गहारैश्च निर्वर्त्य ललितैर्लयैः ॥

वृत्तिः स्यात्कैशिकी गीतिर्यत्र तल्लास्यमुच्यते ।
उद्धतैः करणैरङ्गहारैर्निर्वर्तितं यदा ॥

1 B चित्रा । 2 A त्रे । 3 C D omit this line । 4 भिदा स्मृता । 5 A न्वितम् ।

6 B यमार्गनृतनटाश्रया । 7 A नय यन्मार्गं तन्मृत्यं ।

वृत्तिरारभटी गीतकाले तत्ताण्डवं विदुः ।

उभयं पूर्वरङ्गस्य नाटकादौ भविष्यतः ॥

नटकमात्मकत्वात्तद्वयं नाट्यमितीरितम् ।

ताले गीते च वाद्ये च नृत्ते चाभिनयक्रमे ॥

५ सुकुमारप्रयोगो यो नियतो लास्यमुच्यते ।

तच्छृङ्खलाल^३तापिण्डीभेद्यकैः स्याच्चतुर्विधम् ॥

लता रासकनाम स्यात्तत्रेधा रासकं भवेत् ।

दण्डरासकमेकन्तु तथा मण्डलरासकम् ॥

एकन्तु योषिन्नियमान्नाट्यरासकमीरितम् ।

१० शृङ्खला भेद्यकश्चापि दशधा भिद्यते पुनः ॥

तद्ग्रेयपदमित्यादिलास्याङ्गत्वेन कथ्यते ।

पिण्डीबन्धे तु बहुधा भेदस्तत्ताण्डवस्य तु ॥

पिण्डीबन्धात्मकं नृत्तं तद्देवत्वप्रहर्षणम् ।

भवेज्जर्जरपूजायां तत्तद्गतिपरिक्रमे ॥

१५ भावभेदात्^५ लास्यभेदो^६ बहुधा कथ्यते बुधैः ।

तदेव नियमैर्हीनं देशे रुच्या^७ प्रवर्तितम् ॥

गुण्डलीनृत्तमित्युक्तं तत्स्याद्देशेष्वनेकधा ।

देशीतालैश्च वाद्यैश्च देशीगीतैश्च कल्पितम् ॥

चतुष्पष्ट्यङ्गसंयुक्तगतिश्चा^(?)ल^९यरीतिमत् ।

२० शुद्धं चित्रं च मिश्रश्च गुण्डलीनर्तनं त्रिधा ॥

कदाचित्क्रन्दुकक्रीडा कदाचिद्वर्णमानतः^{१०} ।

तत्तद्देशगुणोत्थाभिर्लीलाभिः परिकल्प्यते ॥

1 C गेखे स्यान्ना । 2 B के तत् । 3 C व । D लास्य । 4 A तदेवत्वहर्षणम् । 5 A दे । 6 A दे । 7 B मे हीनदशरुच्या । 8 B C कु । 9 A आप । 10 A नामता । C नामतः ।

- 'नाट्यं नृत्यञ्च नृत्तञ्च बृन्दहीनं न शोभते ।
अतो बृन्दं प्रकल्प्यं स्यादित्याहुर्भरतादयः ॥
- नटाश्च नर्तकाश्चैव गायका वादकादयः ।
यस्मिन्प्रयोगे मिलितास्तत्र तद्वृन्दमुच्यते ॥
- ५ तदेवाभ्यन्तरं बाह्यमिति द्वेधा विभियते ।
अभ्यन्तरे स्यात्स्त्रीवृन्दं बाह्ये स्त्रीमर्त्य^१मिश्रितम् ॥
- ज्येष्ठमध्यकनिष्ठादिभेदाद्वृन्दं त्रिधा भवेत् ।
अङ्गैरुपाङ्गैः प्रत्यङ्गैर्गीतमात्रानुगामि^२भिः ॥
- पदार्थाभिनयो नृत्यं डोम्बीश्रीगदितादिषु^३ ।
१० अङ्गविक्षेपमात्रं यल्लयतालसमन्वितम् ॥
- तन्मृत्तं नाटकाद्येषु रूपकेषु प्रयुज्यते ।
अङ्गप्रत्यङ्गविक्षेपशून्यो योऽभिनयेन च ॥
- तन्मृत्तं तत्र नृत्यन्तु यथोक्ताभिनयान्वितम् ।
ताण्डवं तत्रिधा चण्डप्रचण्डोच्चण्डभेदतः ॥
- १५ तत्र ह्यारभटी वृत्तिस्तथैव परिकल्प्यते ।
विलम्बितो लयो यत्र नृ(ग्र)हश्चातीतकल्पितः ॥
- तद्व^४दारभटी यत्र तत् ख्यातं चण्डताण्डवम् ।
समग्रहो मध्यलय^५स्तथैवारभटीयुतः ॥
- प्रचण्डताण्डवं तत्स्यादिति तत्र प्रयोजि^६तम् ।
२० अनागतो ग्रहो यत्र लयो यत्र हुतो भवेत् ॥
- तादृश्यारभटी यत्र तत्स्यादुच्चण्डताण्डवम् ।
एतन्नयं भवेत्त्रे^७धा गीतवाद्योभयान्वयात् ॥

1 D omits four lines । 2 A हं स्त्रीवृन्द । 3 A रागि । 4 C कम् । 5 B D त्तम् । 6 B यद्य । 7 B वय । 8 B चोदि । 9 A द्वेधा ।

करणाद्यङ्गहाराश्च गीतवाद्यल(द्योभ)यान्विताः ।
यत्रोद्धतं प्रयुज्यन्ते क्रमात्तत्ताण्डवत्रयम् ॥

चण्डाख्यं ताण्डवं वीररौद्रमिश्ररसे भवेत् ।
प्रचण्डताण्डवं ख्यातं रौद्रबीभत्समिश्रणे ॥

५ उच्चण्डं रौद्रबीभत्सभयानकसमुच्चये ।
करणैरङ्गहारैश्च द्रुतं त्रिगुणवेगतः ॥

आकाशचारीभ्रमरीयुतमुच्चण्डताण्डवम् ।
प्लुतलङ्घितभूयिष्ठकरणं भ्रमरीयुतम् ॥

प्रचण्डताण्डवं भौमचारीयुग्द्रुतमानतः ।
१० नृत्ताङ्गैः करणैरङ्गहारैर्युक्चण्डताण्डवम् ॥

हास्यशृङ्गारसंसर्गे लास्यनृत्तं प्रशस्यते ।
शृङ्गारे चाद्भुते चापि तद्भिदा विनियुज्यते ॥

उद्धतप्रायकरणं रुच्या यद्देश्यकल्पितम् ।
करणं वक्तृगं^१ चेति तद्देशीताण्डवं विदुः ॥

१५ देशीताललयोपेतं देशभाषाविमिश्रितम् ।
तद्वीराद्भुतशृङ्गारहास्येषु विनियुज्यते ॥

नृत्यभेदे क्वचित्कैश्चित्प्रायो देश्युपयुज्यते ।
न कदाचन सर्वत्र रूपकेषूपयुज्यते ॥

ईदृक्ताण्डवलास्यादिभेदाङ्गेषूपयोगिनाम्^३ ।
२० समाजं शृङ्ग(वृन्द)मित्याहुः तन्नि^४धा पञ्चधाऽपि वा ॥

उत्तमोत्तममाद्यं स्यादुत्तमाख्यमतः परम् ।
मध्यमोत्तममध्यं च कनिष्ठं चेति पञ्चधा ॥

1 B D तस्मा । 2 D चरणं पेतितं । 3 B ताम् । 4 A स त्रे ।

शृङ्ग(वृन्द)मेतत्समुद्दिष्टं कोलाहलमतः परम् ।
मुख्या द्वादश गातारो द्वादशैव तु गायिकाः ॥

अष्टाविहालका(?)श्चापि ततः षड्विंश(द्वांशि)का अपि ।
ओता'काराश्च पञ्च स्युः ततः पाटहिकास्त्रयः ॥

५ यत्र मार्दङ्गिकाः षट् स्युर्वृन्दं^२ स्यादुत्तमोत्तमम् ।
षड्गातारोऽष्ट गायिन्यः पञ्च षड् विहालकाः^३ ॥

चत्वारो वांशिकाश्चापि चोताकारचतुष्टयम् ।
मार्दङ्गिकाश्च चत्वारः ततः पाटहिकद्वयम् ॥

इदमुत्तममाख्यातं वृन्दं वृन्दवि'शारदैः ।
१० पञ्च स्युर्मुख्यगातारः पञ्चापि समगायिनः ॥

गायिकावांशिकीनां च यत्र स्युः षट् च पञ्चकम् ।
ओताकारत्रयं चापि तथा पाटहिकत्रयम् ॥

मार्दङ्गिकत्रयं यत्र वृन्दं स्यान्मध्यमोत्तमम् ।
द्वौ गायकौ च गायिन्यौ तिस्रः स्युस्स'मगायिकाः ॥

१५ त्रयो विहालका वंश्याः तिस्रश्चापि विहालिकाः ।
ओताकारत्रयं यत्र मार्दङ्गिकचतुष्टयम् ॥

यत्र पाटहिकद्वन्द्वं वृन्दमेतत्तु मध्यमम् ।
एको मुख्यो भवेद्गाता द्वौ स्याता समगायकौ ॥

गायकौ वांशिकौ द्वौ द्वावोताकारद्व(त्र)यं तथा ।
२० एकः पाटहिको यत्र मार्दङ्गिकयुगं तथा ॥

एको विहालको यत्र कनिष्ठं वृन्दमुच्यते ।
द्विपञ्चाशच्चतुस्त्रिंशत्षड्विंशतिस्तथा ॥

1 A ओत । 2 A BC वृन्द । 3 B विहालकाः । 4 A वृन्दं वृन्द । 5 B नौ ।
6 B त्रय ।

चतुर्दशाष्टादश वा सङ्ख्या वृन्देषु पञ्चसु ।
मुख्यगाता समं गाता गायिनी वांशिकस्तथा ॥

ओताकारः पाटहिको यत्र मार्दङ्गिकद्वयम् ।
हुडुक्किाकोहलिकौ^१ यत्र जर्झ^२रिकाद्वयम् ॥

५ वैणिकौ यत्र सुसमौ वृन्दं तत्स्यात्कनिष्ठकम् ।
मुख्यानुवृत्तिचातुर्थं तत्प्रयोगप्रगल्भता ॥

तालानुवर्तनन्यूनपदपूरणनैपुणम् ।
लयतालावधानं^३ च सादृश्यैक्यविभावना ॥

भिन्नरागज्ञता^४ स्थानत्रितयप्राप्तिशक्तता^५ ।
१० एते वृन्दगुणाः प्रोक्ता वृन्दकोलाहलं विना ॥

एतन्मार्गस्य देश्याश्च सामान्यमभिधीयते ।
नाट्याभिधाननिष्पत्तेरेतद्वितयमीरितम् ॥

नृत्तनृत्यविभागेन द्विधा मार्ग उदाहृतः ।
नृत्तं तु ताण्डवं नृत्यं लास्यमित्यभिधीयते ॥

१५ अङ्गविक्षेपमात्रं यत्तालमानलयैर्युतम् ।
नृत्तं तदुद्धतैरङ्गहाराद्यैस्ताण्डवं भवेत् ॥

प्रेरणं प्रापणं देशी^६ताण्डवं स्यादनुद्धतैः ।
लास्यं लताभेद्यकादि लास्याङ्गसहितं विदुः ॥

तदे^७व भूमिचारीभिर्मृद्वीभिर्ललितालयैः^८ ।
२० देशीलास्याङ्ग^९संयुक्तं देशीलास्यमितीरितम् ॥

प्रायेण तत्कुण्डलीति दे^{१०}शरीत्यैव कल्प्यते ।
भाणादिनृत्य^{११}भेदेषु प्रायो लास्यं प्रयुज्यते ॥

1 A कीकौकालकीकौ । 2 A घर्ष । 3 A तानावधानं । B याना । C तालावल्लम् । 4 B स्तथा । 5 B कित्ता । 6 A करणं नेतृदेश । C प्रेरणं पेवणं देशी । 7 A तयै । 8 A पालकैः । 9 D स्नाद्य । 10 B D द । 11 B C त ।

ताण्डवं पूर्वरङ्गे स्याद्रूपकेषु रसानुगम् ।
यत्र ध्रुवाः प्रयुज्यन्ते चतस्रो गीतयोऽपि च ॥

तालमार्गाश्च सलयाः स मार्ग इति कथ्यते ।
ध्रुवाः पञ्च प्रयोक्तव्या रसाभिनयसिद्धये ॥

५ प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।
प्रासादिकी^४ तृतीया तु चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥

नैष्कामिकी पञ्चमीति ज्ञेयाः कापि कचिद्ध्रुवाः ।
नानार्थरससंयुक्ता^५ पात्राणां नाट्यकर्मणि ॥

प्रवेशसूचनी गाथा या सा प्रावेशिकी स्मृता ।
१० उल्लङ्घितक्रमो य^६स्यामन्य आक्षिप्यते लयः ॥

ध्रुवा साऽऽक्षेपिकी नाम विज्ञेया नृत्त^७वेदिभिः ।
आक्षेपवशातो यासामन्तरं स^८मुपागता ॥

रङ्गं प्रसादयति या सैव प्रासादिका ध्रुवा ।
सर्वासामन्तरा वस्तुरसादिवशकल्पिता ॥

१५ आन्तरा सा ध्रुवा ज्ञेया नाट्याभिनयरञ्जनी ।
प्रस्तुतार्थस्य नियोगे सर्वस्याङ्कान्तनिष्क्रमे ॥

या निष्कामगुणोपेता सैव नैष्कामिकी ध्रुवा ।
अलङ्कारा लया वर्णा गीतयो यतिपाणयः ॥

अपरस्परसम्बन्धा यस्मात्तस्माद्ध्रुवा स्मृता ।
२० जातिः स्थानं प्रमाणं च प्रकारो नामकल्पना ॥

ज्ञेया ध्रुवाणां नाट्यज्ञैर्विकल्पाः प^{१०}श्चहेतुकाः ।
धृत्ताक्षरप्रमाणं यत्सा जातिरिति संज्ञिता ॥

1 B इत्येव । 2 A B दे । 3 B णीम । 4 A प्रावारिका । 5 A युक्तानी । 6 A क्रमेय ।
7 C इति । 8 A ए । 9 A मा । 10 A ल्याप्त ।

प्रवेशक्षेपनिष्कामप्रासादिकमथान्तरम् ।
इति पञ्चविधं गा(स्था)^१नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

षट्कुलाऽष्टकला चेति प्रमाणमिति कथ्यते ।
प्रकारः स प्रयोगो यः समार्धविषमादिकः ॥

५ ध्रुवाविधाने कथितं नाम ज्ञेयं ध्रुवागतम् ।
स्वेच्छा^२नामानि कतिचिद्विद्यावृत्तविशेषतः ॥

गीतरोदनसम्भ्रान्तिप्रेषणोत्पात^३विस्मयाः ।
यत्र यत्र ध्रुवास्तत्र न योज्या नाट्य^४योक्तृभिः ॥

यानि गीतकलाङ्गानि नाना^५तोद्यानि तान्यथ ।
१० विज्ञेयानि ध्रुवासुष्ठु^६वृत्तैश्छन्दोगतैरिह ॥

नास्ति किञ्चिद्वृत्तं यद्वाद्यमान^७कृताश्रयम्^८ ।
गानं यद्दृ^९त्ततो वाद्यं तद्दृ^{१०}त्तेन प्रयोजयेत् ॥

छन्दोवृत्तानि सर्वाणि विज्ञेयानि ध्रुवास्विह ।
यद्दृत्तप्रभवं^{११}वाद्यमङ्गवाद्यसमं तथा ॥

१५ पूर्वैरङ्गान्त^{१२}तो वाद्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।
गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति कथ्यते ॥

भाषा च शौरसेनीति ध्रुवाणाम^{१३}भिधीयते ।
दिव्यानां सप्रमाणं च ज्ञेयं संस्कृतभाषया ॥

गानं मर्त्यस्य कथितमर्धसंस्कृतभाषया ।

२० छन्दःप्रमाणसंयुक्तं स्तुत्याशीर्वादसंयुतम् ॥

देवद्विजमहीपानां संस्कृतं गानमिष्यते ।

वैश्यानां तु भवेद्गानमर्धप्राकृतसंस्कृतैः ॥

1 A जा । D वाङ्मनां गानमा । 2 B स्वैव । 3 A प्रोक्षणोक्त्या । 4 D योज्या नाट्यप्रयो-
क्तृभिः । 5 C म्ना । 6 A B D स्वाहु । 7 A चाभ्यङ्गादि । 8 B याः । 9 B नृत् ।
10 A यद्दृ । 11 A तत्तु भवेद्वा । 12 A वै गानन्त । 13 B C नामा ।

पैशाच्या भाषया गानं शूद्राणां मागधी तु वा' ।
इतरेषामपभ्रंशभाषया गानमिष्यते ॥

अपभ्रष्टा विभाषा वा शकारादेरुदीर्यते ।
उपमेयगुणा ये स्युः^१ नेत्रादीनां गुणाश्रयाः ॥

५ उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणामपि च तत्त्वतः ।
यथावदवगम्येते प्रयोज्या नाट्यकोविदैः ॥

नेत्रादेर्देवतौपम्ये सूर्याग्निपवनाः स्मृताः ।
रक्षोदैत्योद्धतानां च मेघपर्वतसागराः ॥

सिद्धगन्धर्वयक्षादेः कुञ्जरर्षभशाखिनः ।
१० राजहंसर्षभगजशार्दूलाः पृथिवीभुजाम्^३ ॥

एत एव प्रयोज्याः स्युः^४ रुदात्तोत्तम^५योरपि ।
नागशार्दूलवृषभान्न दिव्येषु प्रयोजयेत् ॥

क्रव्यादा महिषक्षाश्च विप्राणां रुचः स्मृताः ।
सारसाः शिखिनः क्रौञ्चाश्चक्राह्वाः कुमुदाकराः ॥

१५ 'मध्यमैरुपमेयाः स्युः प्रयोज्या नाट्यकर्मणि ।
कोकिलाः षट्पदाः काका बकाश्चाषाश्च कौशिकाः ॥

अध^६मैरुपमेयाः स्युस्तत्तदर्थानुकूलतः ।
शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना पद्मिनी द्यौः करेणुका ॥

नायिकानामुदात्तानामुपमेयगुणाः स्मृताः ।
२० दीर्घिका कलिका मल्ली सारसी शिखिनी मृगी ॥

नायिकानां मध्यमानामुपमेयाः स्युरर्थतः ।
अमरी कुररी काकी परपुष्टा च मालिका ॥

1 A B C च तु । 2 B ने येस्युः । 3 B जः । C भृता । 4 B C न्ततः । 5 B C
द्विस्ता । 6 C omits two lines । 7 C उत्त ।

वेद्यानामधमानां स्युरूपमेयगुणा अमी ।

यद्वस्तु सुभगं हृद्यम्मतं दैवतमानुषैः ॥

उपमेयं भवेत्तच्च^१ गीतवृत्ति^२षु गायनैः ।

एवं विभाव्य भरतैर्यथाभावं यथारसम् ॥

५ यथार्थमेतन्नाट्यं च प्रयोज्योऽभिनयः सदा ।

वृक्षत्वशिंशुपात्वादेर्यथा तादात्म्यमुच्यते ॥

तथा^३ भवेत्काव्यबन्धे तादात्म्यं रसभावयोः ।

वागङ्गसत्त्वाभिनया^४ भावाः स्युर्नाट्यकोविदैः ॥

रसोऽभिनेयो वागङ्गसत्त्वाहार्य^५समुच्चयात् ।

१० उभौ पदार्थवाक्यार्थवाच्यौ भवितुमर्हतः ॥

स्थायी वा सात्त्विको वापि सञ्चारी वा कचित्कचित् ।

भावो वाक्यार्थतामेति तत्तद्भावविशेषतः ॥

केवलं न रसः काव्ये वाक्यार्थत्वमुपैष्यति ।

अलङ्कारोऽपि वाक्यार्थः स्याद्गुणोऽपि च वाक्यतः^६ ॥

१५ वाक्यवाक्यार्थवशतो ध्वन्यन्ते तेऽपि कुत्रचित् ।

भावा रसाश्च योज्यास्स्युर्नृत्यनृत्तात्मना नटैः^७ ॥

उदाहरणमेतेषां दिङ्मात्रमभिधीयते ।

तादात्म्यं भावरसयोर्भारविः स्पष्टमूचिवान् ॥

यथा—

२० 'प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी

निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ॥

समादधे नांशुकमाहितं वृथा

विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥'

1 D शब्दे । 2 A नृत्ते । 3 A यथा C तदा । 4 A यो C ये । 5 B भाव । 6 A कार्यतः । C काव्यतः । 7 B नृगैः ।

वाचं यच्छतः प्रियस्यावलोकनायोन्मुख्या निबद्धदृष्टित्वश्रुत्य-
केशपाशत्वपुष्पस्पर्शानभिज्ञत्वविभाव्यमानस्तम्भसम्भ्रमाङ्गसादादि'-
भावैः सम्भोगशृङ्गारः प्रकाश्यत इति तादात्म्यम् ॥

वाक्यार्थता स्थायिनोऽपि कालिदासेन दर्शिता ॥

५ 'व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥'

एभिर्भावविशेषैरेषा रतयेऽभूदिति स्थायिनो वाक्यार्थता ।
सात्त्विकभावस्य वाक्यार्थता यथा—

'प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानी'ति भारविदर्शिता ।

१० बाष्पाकुललोचनत्वं सात्त्विको भावः ।

बृहद्वकुलवीथ्यां सञ्चारिणां वाक्यार्थता यथा—'गमनमलसं
शून्या दृष्टि'रित्यादि अत्र सञ्चारिण एव वाक्यार्थः । 'पा-
णिपीडनविधेरनन्तर'मित्यत्र कामदौहृदसुखमन्वभूदिति
सम्भोगशृङ्गारो वाक्यार्थः । 'गगनं गगनाकारं सागरः
१५ सागरोपमः' इत्यत्र उपमाऽलङ्कार एव वाक्यार्थः । 'अघरः-
किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणा'वित्यत्र रूपका-
लङ्कार एव वाक्यार्थः । एवमुभयालङ्कारा ऊह्याः ॥

शब्दो गुणी भवेत्स्वस्ववाच्यार्थगुणगौरवात् ।

२० यथा—'तन्वी श्यामा शिखरिदशने'त्यन्तालम्बनगतवि-
शिष्टगुणाभिधायकतया प्रसादाख्यः शब्दो गुणविशेषो
वाक्यार्थ इत्यवगम्यते ।

यथाक्रममर्थैतेषां ध्वनिवाक्यार्थतोच्यते ॥

‘यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं त’दित्यत्र ‘हृदये गाढं निहितः कटाक्ष’ इत्यत्र च वाक्यार्थ उभयोरपि स्थायिनी रतिर्वाक्यार्थतया व्यज्यते ।

‘जाओ सोवि विलक्खो मए वि हसिऊण गाढमुपगूढो ।
५ पढमोसरिअस्स णिअसणस्स गण्ठिं विमग्गन्तो ॥

अत्र सोऽपि विलक्षो जात इति वाक्यार्थादङ्गसादवैवर्ण्यादि सात्त्विकविशेषो व्यज्यते ।

निशि निशि विरहे तव प्रियाया
भवति विलोचनमिन्दुकान्तली^१लम् ।

१० भवति च वदनं सरोजमस्या
विसतनुसूत्रसमा तनुश्च तन्वी^२ ॥

अत्र लोचनमिन्दुकान्तं भवति वदनं सरोजं भवति विससूत्रसमा तनुरिति वाक्यैः बाष्पजाड्यकार्श्यपाण्डि-
मोद्गाव्यव्याध्यादयो भावा व्यज्यन्ते इति सञ्चारिणां
१५ ध्वनितास्थितिः प्रदर्श्यते ॥

‘अहं लज्जालुङ्णी तस्सअ उम्मच्छराइ पेम्माइ ।
सहिआअणो वि णि^३उणो हलाओ किं पाअराएण ॥

अत्र सख्यः किं पादरागेणेति निषेधरूपाद्वाक्यादुभ-
योरपि सम्भोगसम्पद्यज्यत । इति रसध्वनिः ।

१. जातः सोऽपि विलक्षो मयाऽपि हसित्वा गाढमुपगूढः । प्रथमापसृतस्य निवसनस्य ग्रन्थि विमार्ग्यमाणः ॥ २. अहं लज्जालुस्तस्य चोन्मत्सराणि प्रेमाणि । सखीजनोऽपि निपुणोऽपगच्छ किं पादरागेण ॥

1 A नी । 2 C न पाण्डुगात्रम् । 3 A उम्मुत्त चरा । C हसस्ति परा । 4 C अं अणित ।

‘लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्भवन्ते ।
उन्मज्जति क्षिरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥’

५ अत्रोपमानभूतोत्पलशशिद्विरदकुम्भकदलकाण्डमृणालदण्डै-
रुपमेया नेत्रवक्त्रस्तनोरुबाहा' व्यज्यन्त इति कदाचिदलङ्कारोऽपि
ध्वनिर्भवति ॥

‘समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ।
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥’

१० एतैरुपमानैः सर्वसत्त्वाश्रययोग्यत्वस्थिरप्रतिज्ञत्वविप-
त्प्रतीकारसामर्थ्यसर्वाभिगम्यत्वादयो व्यज्यन्त इत्यलङ्कारोऽपि
व्यञ्जकः ।

‘महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ।
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥’

१५ अत्रार्थगुणनाम्ना शब्दविशेषेण स्वस्ववाच्य^३गुणाश्रय-
भूतसमवायिमहाबलत्वदुरवगाहत्वापराधसहत्वसत्यवादित्वानतिलङ्घ-
नीयत्वसर्वस्वदानक्षमत्वाभेद्यत्वादयोऽर्था व्यज्यन्ते । अत्र गुणगुणिनो-
स्तादात्म्याद्गुणा अपि व्यज्यन्त इत्यर्थः ।

ईदृगर्थाश्च दृश्यन्ते प्रबन्धेषु महाकवेः ॥

२० नृत्तनृत्यविभागोऽयं विज्ञेयो नाट्यकोविदैः ॥
नृत्तनृत्यविभागात्मा नाट्ये योऽभिनयो भवेत् ।

स मार्गसंज्ञां लभते सर्वातोद्यसमन्वितः ।

सुकुमारप्रयोज्यं यत्तनृत्यमिति कथ्यते ॥

प्रयोज्यमुद्धतं यत्तु तन्नृत्यमिति कथ्यते ।

२५ नृत्यप्राधान्यतो नाट्यप्रयोगो रूपकादिषु ॥

प्रयोगस्तोदकादीनां नृत्यप्राधान्यतो भवेत् ।

उभयत्र प्रयोक्तव्यं देशरीतियुतं नटैः ॥

1 B पादा । 2 A व्यक्तीना । 3 C व्यङ्ग्यत्व । 4 A त । 5 B omits this line ।

विशेषतस्तोटकादि देशरीतिमदुच्यते ।
देशभाषाक्रियायुक्तं गीते वाद्ये च नर्तने ॥

तोटकादि प्रयोक्तव्यं नटैर्नाट्यविशारदैः ।
देशान्यथग्विजानीयास्तटस्त्रितीवित्तये ॥

५ देशो भारतवर्षाख्यो नवसाहस्रयोजनः ।
आसेतोरा हिमगिरेरायामः परिकीर्तितः ॥

तारः पूर्वापराद्यन्तः सप्तसाहस्रयोजनः ।
वसन्ति मर्त्याः सर्वत्र प्राप्ते कृतयुगे सुखम् ॥

त्रेतायुगे द्वापरे च हिमाक्रान्तिभयाज्जनाः ।
१० पादं पादं विसृज्यैते श्रयन्ते दक्षिणापथम् ॥

योजनानां सहस्रे द्वे सप्तश्लाशच्छतद्वयम् ।
प्राप्ते कलियुगे मर्त्याश्चरन्ति वसुधातले ॥

यक्षा विद्याधराः सिद्धा गन्धर्वाश्च महर्षयः ।
क्रीडन्ति स्त्रीगणैः सार्धमुत्तरापथभूमिषु ॥

१५ अस्य भारतवर्षस्य चतुर्थो दक्षिणापथः ।
चतुष्पष्टिभिदाभिन्नो नानाजनपदाश्रयः ॥

पाण्ड्याः सकेरलाश्चोलाः सिन्धुसिंहलपामराः ।
कलिङ्गयवनम्लेच्छपारसीकशकाह्वयाः ॥

गौडलाटविदर्भाश्च कामरूपान्द्रकोङ्कणाः ।
२० कर्णाटसुह्यकाम्भोजहूणकारुशगुर्जराः ॥

ससौराष्ट्रमहाराष्ट्रहिम्मीरावन्त्यनूपजाः ।
अङ्गा वङ्गाश्च वङ्गालाः काशीकोसलमैथिलाः ॥

किरातवर्धकारद्वकुरुपाञ्चालकेकयाः ।
औदूमागधसौवीरदशार्णमगधाह्वयाः ॥

नेपालजैनबाह्वीकपल्लवक्रथकैशिकाः ।
सुशूरसेनकाजानकारुशयवनादयः ॥

५ यदवश्चक्रकुरवपार्वतीयाः सहैमनाः ।
काश्मीरमरुकेङ्काणनग्राश्च सहमङ्गणाः ॥

महेन्द्रदुहितुस्सेतोरेते मध्यमुपाश्रिताः ।
एतेऽष्टादशभिर्भाषाभेदैर्व्यवहरन्ति च ॥

ता भाषास्तेषु केषाञ्चिद्देशानां नामभिः कृताः ।

१० द्रमिडाः कन्नडान्द्राश्च हूणहिम्मीरसिंहलाः ॥

पल्लवा यवना जैनाः पार्वतीयाः सपामराः ।
कषवर्धककाम्भोजशकनग्राः सवाकटाः ॥

एतेऽष्टादशभाषाणामाश्रयाः सहकोङ्गणाः ।
एता भाषाश्च सर्वत्र म्लेच्छभाषेत्युदाहृताः ॥

१५ तत्तद्देशेषु सङ्गीतं तत्तद्भाषाभिरन्वितम् ।
देशीति देशिकमपि कथयन्ति मनीषिणः ॥

भाषा नाट्योपयोगिन्यः स्युः षट्पञ्चाथ सप्त वा ।
संस्कृतप्राकृताख्या च पैशाची मागधी तथा ॥

शौरसेनीति पञ्च स्युरपभ्रंशयुताश्च षट् ।

२० अपभ्रंशाह्वयां भाषां सप्तमीमपरे विदुः ॥

एता नागरकग्राम्योपनागरकभेदतः ।

त्रिधा भवेयुरेतासां व्यवहारो विशेषतः ॥

एवं देशविभागांश्च देशभाषा दशाष्ट च ।

देश्योपचारान्देश्यांश्च तालान्सङ्गीतकानि च ॥

सङ्ख्याश्च परिवर्तानां गीते मात्राः कलाकृताः ।
विश्रामानपि तत्सङ्ख्यान् गीते वाद्ये कलावशात् ॥
गीते धातुषु सर्वत्र समार्धविषमादिषु ।
प्रवेशांश्च विदारीणां कालसङ्ख्याः समात्रिकाः ॥

- ५ वितालमनुतालांश्च भग्नतालक्रमानपि ।
यथावदभिगम्यैतान्प्रयुञ्ज्यान्नाट्यकोविदः ॥
पौरजानपदानाञ्च देशे देशे महीभृताम् ।
आचारश्चोपचारश्च व्यवहारा अलङ्कियाः ॥
आकाराश्चैव वेषाश्च विहाराश्च पृथक्पृथक् ।
१० तांस्तान्विशेषान् जानीयात्तत्तद्देशानुरूपतः ॥
तां तां प्रकृतिमास्थाय नाट्येनाभिनयेन्नटः ।
वैभाषिकाद्विभाषाश्च यथावत्परिकल्पयेत् ॥
शकाराभीरचण्डालपुलिन्दाश्शबरास्तथा^१ ।
हालिका भैरवाश्चेति सप्त वैभाषिकाः स्मृताः ॥
१५ विश्रामे गीतपाठ्यादेः^२ सदस्यानां नटादिभिः ।
परिहासाय योक्तव्या देशभाषाभिरन्विताः ॥
शकारा गिरिकुञ्जेषु शकारप्रायभाषिणः ।
रक्ताक्षाः कृष्णकेशाश्च तुन्दिला दन्तुरास्तथा ॥
कार्पासकर्पूरप्रायवसनाः सहयोषितः ।
२० आभीराः काननस्रोतस्विनीतीरनिवासिनः ॥
सगोकुला हास्यवेषाः सहपुत्रकलत्रिणः ।
भाषां चषभषप्रायां व्याहरन्ति यतस्ततः ॥
ग्रामोपान्तवने वासः क्रूरवेषा गवाशनाः ।
ह्रस्वकालाङ्गतेजाश्च(?) श्वपचप्रायभाषिणः ॥

१ C दः । २ A B मगीतपाठ्यानाम् । ३ A B सिक्वर । ४ A B D काननस्रोत-
स्विनीतीरवासिनः । C आभारीः कान्तवेतस्विनी ।

कदन्नभोजिनो वन्याश्चण्डाला इत्युदीरिताः ।
गिरिकाननवेश्मानः मधुमैरेयपायिनः ॥

बकुलप्रायवसनाः सखीका गीतसादराः ।
पुलिन्दाः स्युः सरमरप्राया भाषामुपाश्रिताः ॥

५ पर्वतप्रायवसनाः पल्लीपर्वतवासिनः ।
शार्दूलमृगयाक्रीडाः फलाहाराः फलप्रियाः ॥

शबराश्चर्मरप्रायकेशा लेलेतिभाषिणः ।
शैलारण्यतटीवासाः श्यामाकाहारशीलिनः ॥

साजगोमहिषास्सर्वे कार्पासादितुषप्रियाः ।
१० हलहल्लेतिभाषन्तो हालिकाः सकुटुम्बिनः ॥

पुरे जनपदेऽरण्ये वसन्तः स्वैरचारिणः ।
मांसाशिनो मधुरता मतमांसबलिक्रियाः ॥
विदूरलोकयात्राश्च रुरुशार्दूलमेखलाः ।
अविस्पष्टपदालापा भैरवा इत्युदीरिताः ॥

१५ एते विशेषतः कार्या हासहेतोः सभासदाम् ।
नातीव संस्कृताद्या वा भाषा नातीव देशजा ॥
कथाप्रवर्तिनी गोष्ठ्यां भाषा स्यादुभयात्मिका ।
शब्दरूपा यत्र भावास्तिष्ठन्ति च दुहन्ति च ॥
अभीष्टमर्थिनां लोके सा गोष्ठीति निगद्यते ।

२० सभ्याः सभापतिसखाः श्रुतशीलकुलोन्नताः ॥
यत्रासते प्रीयमाणास्तां गोष्ठीं प्रविशेत्सुधीः ।
या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी ॥
परहिंसात्मिका या च न तत्रावतरेद्बुधः ।
त्रिवर्गसाधनी या च या लोकैरपि सत्कृता ॥

तस्यां गोष्ठ्यां प्रकथयन्कथां बहुमतो भवेत् ।
यस्मात्सर्वान्न पश्यन्ति सर्वे गोष्ठ्यां सभासदः ॥

तस्मात्तां सर्वतो भावैः प्रीणयेन्नाट्यवित्तमः ।
इत्थमुक्तक्रमोपेतं नाट्यं सर्वरसाश्रयम् ॥

५ प्रेक्षकस्य प्रयोक्तुश्च कवेः स्याद्भुक्तिमुक्तिदम् ।
ग्रन्थेऽस्मिन्नविभिन्नोऽपि योऽर्थो बहुश ईरितः ॥

न तस्य पुनरुक्तत्वं मतान्तरसमर्थनात् ।
सन्ति चैकशतं शिष्या भरतस्य महामुनेः ॥

तेषां मतैरभिन्नोऽपि भिन्नवत्प्रतिभाति सः ।
१० न स्वातन्त्र्यान्न मौढ्याच्च कोऽप्यर्थो निहितः क्वचित् ॥

भट्टाभिनवगुप्तार्यपादप्रोक्तेन वर्त्मना ।
अयं प्रबन्धः कथितः शारदायाः प्रसादतः ॥

यः कश्चिदवगन्ता चेत्प्रबन्धस्यास्य तत्त्वतः ।
स माननीयो भवति राजभिर्भावकोविदैः ॥

इति श्रीशारदातनयविरचिते भावप्रकाशने
नाट्यप्रयोगभेदप्रकारविशेषनिर्णयो
नाम दशमोऽधिकारः ।

सोऽव्यादादिनगो भुजङ्गललितत्रासाञ्चिताख्यैर्जग-
त्सर्गध्वंसनपालनादिकरणैस्तत्तत्क्रियास्तानतैः (?) ।

यः कल्पान्तमहातमीयवनिकामध्यान्तरन्तर्हितः
स्वात्मन्येव जगद्विचित्रचरितं पश्यन्मुदा नृत्यति ॥

APPENDIX.

The full text and source of the passages cited as illustrations.

पृष्ठ. पंक्ति.

१४६ १७ गतः स काल इत्यादौ प्रभगर्भोऽभिधीयते ।—

गतः स कालो यत्रासीन्सुक्तानां जन्म बलिषु ।
वर्तन्ते सांप्रतं तासां हेतवश्शुक्तिसम्पुटाः ॥

शृ. प्र. ७. १६.

१४६ १८ युष्मच्छासनलङ्घनादौ ज्ञेयाऽभ्युपगमात्मिका ।—

युष्मच्छासनलङ्घनांभसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा—
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुः नाहं विधेयस्तव ॥

वे. सं. १.

१४६ १९ मथ्नामि कौरवेत्यादावुपहासात्मिका भवेत् ।—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा—
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सन्वूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

वे. सं. १.

१४६ २० लाक्षागृहानलेत्यादौ विवादाक्षेपकात्मिका ।—

लाक्षागृहानलविषान्नसमाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्तु मयि जीवति भार्तराष्ट्राः ॥

वे. सं. १.

१४६ २१ वितर्कगर्भा काकुः स्याद्यथोन्मत्तपुरुषाः ।—

नवजलवरः सन्नद्धोऽयं न हृत्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

पृष्ठ. पंक्ति.

अयमपि पटुः धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥

विक्र. ४.

१४७ ३ सहभृत्यगणेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यान्यथात्मकः ।—

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
वे. सं. २.

१४७ ४ वत्से ? त्वं जीवितेत्यादौ ज्ञेयो वाक्यासमाप्तिकः ।—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य सुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

उ. रा. च. ३

१४७ ५ दिङ्मातङ्गघटेत्यादौ वाक्यसंभेदरूपकः ।—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा साऽपि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतसिद्धं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

भट्टप्रभाकरस्य. औचि-चर्चा.

१४७ ८ प्रत्यग्रारिकृतेत्यादौ वाक्यानुच्चारणात्मकः ।—

प्रत्यग्रारिकृताभिमन्युनिधनप्रोद्भूततीव्रकुवः
पार्थस्याकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्तःशुचा मुह्यतः ।
क्रीणां बाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो
हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्बहिः ॥

शा. प. निशानारायणस्य.

१४७ १६ एवं महेहमेतेति (?) वाक्यादावभिनीयते ।—

एहहमेतत्थणिया एहहमेत्तेहिं अञ्छिवत्तेहिम् ।
एहहमेत्तावत्या एहहमेत्तेहिं देअएहिम् ॥ (?)
[एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥]

पृष्ठ. पंक्ति.

१४८ १३ शान्त्यै वोऽस्तु कपालेति वाक्यादावादिमो ध्वनिः ।—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिं
कापि कापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरम् ।
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यतेऽशिष्यते
नागैरागिषु रंस्यतेऽस्त्यति जगन्निर्वेक्ष्यति ध्यामिति ॥

सर. कण्ठा. प. ४५९

१४८ २१ भम धम्मिअ वीसत्थो इत्यादिर्वाऽनुनादभाक् ।—

भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिदो देण ।
गोदानईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥
[भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स आ अद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिना दृप्तसिद्धेन ॥]

गा. स. २. ७५.

१४९ ३ लावण्यसिन्धुरित्यादि प्रतिशब्दनिर्दर्शनम् ।—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥

वामनकाव्या. ४. ३. ४.

१४९ ७ भक्तिप्रह्वयदेत्या(ह्वाय दात्वा)दावनुनादः प्रतीयते ।—

भक्तिप्रह्वाय दातुं मुकुलपुटकुटीकोटरकोडलीनां
लक्ष्मीमाकण्डुकामा इव कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये ।
कालाकारांधकाराननपतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः
कल्याणं वः क्रियासुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥

सूर्यशतक—२.

१४९ १२ दत्तानन्देतिवाक्यादौ प्रतिनादध्वनिर्यथा ।—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुच्चतसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्नि विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥

सूर्यशतक—९.

पृष्ठ. पंक्ति.

१७१ ९ तथाभूतादिवाक्यादौ स्वरकाङ्क्षः प्रकाशयते ।—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधेः साकं सुचिरमुषितं वलकलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

वे. सं. १.

२०३ ५ उद्दामोत्कलिकेत्यादि लतारत्नावलीगतम् ।—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा—
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलयति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

रत्ना. २.

२०४ १२ बीजञ्च वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ।—

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारंभाः ।
निपतन्ति धातैराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥

वे. सं. १.

२०५ १२ विष्कम्भे माल्यवद्धाक्ये हा वत्सा इत्युदीरिते ।—

हा वत्साः खरदूषणप्रभृतयो वध्याः स्थ पापस्य मे
हा हा वत्स विभीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।
हा मद्वत्सल वत्स रावण महत्पश्यामि ते सङ्कटं
वत्से केकसि हा हताऽसि न चिराजीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥

वीरच. ४.

२०६ १८ आरम्भोऽसंशयं क्षत्रेत्यादि दुष्यन्तभाषिते ।—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अ-शा. १.

२०६ २० प्राणैस्तपोभिरित्यादि यत्तत्कामन्दकीवचः ।—

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुक्ते
स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।
प्राणैस्तपोभिरथवाऽभिमतं मदीयैः
कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥

मा. मा. १.

पृष्ठ. पंक्ति.

२०६ २१ प्रीते विधातरीत्यादि प्राप्त्याशा माल्यवद्वचः ।-

प्रीते विधातरि पुरा परिभूय मर्त्या-

न्वब्रेऽन्वतो यदभयं स भवानहंयुः ।

तन्मर्मणि स्पृशति मामतिमात्रमद्य

हा वत्स शान्तमयवा दशकन्धरोऽसि ॥

अनर्घ. रा. ४.

२०६ २२ भव हृदय साभिलाषं संप्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥

अ. शा. १.

२०७ १९ अहो अञं सो राओत्ति रत्नावल्यां मुखं स्मृतम् ।-

अहो अञं सो राआ उदअणो णाम जस्स अहं तादेण दिण्णा । (दीर्घं निश्चस्य)

ता परप्पेसणदूसिदं वि मे सरीरं दाणिं बहुमदं संवुत्तम् ।

रत्ना. १.

२१० १५ शरीरं क्षाममित्यादि क सेत्यन्तं यदन्तरा ।-

शरीरं क्षामं स्यादसति दयित्तालिङ्गनसुखे

भवेत्सार्वं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परित्यापं ब्रजसि किम् ।

मालविका. ३.

२११ १४ यथा हि वेणीसंहारे तीर्णे भीष्ममहार्णवे ।-

तीर्णे भीष्ममहार्णवे कथमपि द्रोणानले निर्वृते

कर्णाक्षीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादरुपावशिष्टे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥

वे-सं ६.

२१७ २० एकैकानि शिरांसीति पद्यादौ सा च दृश्यते ।-

एकैकानि शिरांसि राक्षसचमूचकस्य हुत्वा निजे

तेजोऽग्नौ दशकण्ठमूर्धभिरथो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।

अथ स्वस्त्ययनं समाप्य जगतो लङ्केन्द्रवन्दीवृतां

सीतामप्यबलोक्य शोकरभसव्रीडाजडो राघवः ॥

अन. रा. ७.

पृष्ठ पंक्ति.

२२८ ९ प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादेर्वस्तु सूच्यते ।—

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहर्तारमेष प्रत्याहरामि ताम् ॥

अन. रा. १.

२२८ १ बीजन्तु वेणीसंहारे सत्पक्षा इति दर्शितम् ॥—See page ३१८

२२८ ११ रत्नावल्यां मुखं द्वीपादन्यस्मादपि दर्शितम् ।—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

रत्ना. १.

२२८ १२ तवास्मि गीतरागेति पात्रं शाकुन्तले कृतम् ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

अ. शा. १.

२२८ २१ प्ररोचना सा श्रीहर्षो निपुणेत्यादिनोच्यते ।—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनः

मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

रत्ना. १.

२२९ १ मद्द्वयं रसपाठेति पद्ये प्रस्तावनोच्यते ।—

मद्द्वयं रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणो

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः ।

वीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थबीजं मुनि-

र्वाल्मीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥

अन. रा. १.

२२९ १७ अर्थः क्रूरग्रहेत्यादिः मुद्राराक्षसकल्पितः ।—

क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलाद्रक्षत्येनन्तु बुधयोगः ॥

मु. रा. १.

पृष्ठ. ५६.

२३० १५ अथ विक्रमोर्वशीये राज्ञो विदूषकस्य सङ्गापे ।—

विदूषकः—भो वयस्स को एसो कामो जेण तुमं पि दूमिज्जसे । सो किं पुरिसो आदु इत्थिअत्ति ।

राजा—सखे

मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते ।
लोहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः—एवं पि ण जाणे ।

राजा—वयस्य इच्छाप्रभवः सः ।

विदूषकः—किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदित्ति ।

राजा—अथ किम् ।

वेक्रे. ? see दशरूपक. ३.

२३० २० कार्या सैकतलीनेति (?) प्रस्तुतार्थोपदेशतः ।—

अ. शा. ६. (?)

२३२ ५ सकुण्डलं सकवचमित्यादौ सा विलोक्यते ।—(?)

२३३ १२ कस्मैचित्कपटायैति लक्ष्मीमुद्दिश्य केनचित् ।—

कस्मैचित्कपटाय कैटभरिपूरःपीठदीर्घालयां
देवि त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तत्किञ्चिदाचक्ष्महे ।
यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहं यच्च ते
नीचान्नीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥

अन. रा. ७. ४३.

२३३ १४ मेदश्छेदकृशेत्यादिमृगयागुणकीर्तनैः ।—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सस्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्चितं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यद्विषवः सिद्धयन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

अ. शा. २.

† These passages are not found in any edition of the text.

पृष्ठ पंक्ति.

२७८ १३ उत्कण्ठा माधवस्यापि तत्पश्येयमितीर्यते ।—

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।
यद्बालेन्दुकलोच्चयादवचितैः सारैरिवोत्पादितं
तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥

मा. मा. ५.

२७८ १४ अवहित्थं तदेव स्याद्यत्पाणिर्न निवारितः ।—

यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थि समुद्रन्थयन्
भ्रूमेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्खण्ड्यमानेऽधरे ।
यन्निःशङ्कमिहापितं वपुरहो पत्युः समालिङ्गने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥

हेम. का. प. ३०४.

२७८ १८ यथा कुलेन कान्त्या च वयसेत्यादि कथ्यते ।— (?)

२७८ १९ वितर्कः कास्विदित्यादि दुष्यन्तवचनं यथा ।—

कास्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥

अ. शा. ५.

२७८ २० किमेषा कौमुदी किं वा लावण्यसरसी सखे ।—

इत्यादि रामाराधायां संशयः कृष्णभाषिते ॥ (?)

२७९ १ तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् । (?)

२७९ २ उद्वेगो हा हतोऽस्मीति कपिञ्जलवचो यथा ॥—

हा हतोऽस्मि हा दग्धोऽस्मि हा वञ्चितोऽस्मि हा किमिदमापतितम् ।
इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ॥

काद. पू.

२७९ ३ मौढ्यं स्रगियमित्यादि यदजेनापि भाषितम् ।—

पृष्ठ. ६६.

सगिर्यं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥

ख. ८. ४६.

२७९ ४ अङ्गानि चन्दनाम्भोभिः सिञ्चेत्यादि वचो यथा । (१)

२७९ ६ तद्दृश्यते परीवारप्रार्थनाभिः क्रियास्त्विति ॥—

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तःकपोलः॥

मा. मा. १.

२७९ ८ अकामोपनतेनैव साधोरित्यादिनोच्यते । (१)

२७९ ९ यथा वामेन वानीरमित्याद्यनुगतिः स्मृता । (१)

२७९ १० यथैव कुलपत्यङ्के दोर्दण्डाः केति विस्मयः ।

दोर्दण्डाः क धृताङ्गदाः क नु शिरानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
वक्त्राणि क नु कान्तिमन्ति वलिमत्केदं ममैकं मुखम् ।
वाचस्ताः क जितार्णवध्वनिघनाः कायं वचःसंयमो
हेलकम्पितभूषरः क चरणन्यासः क मन्दा गतिः ॥

सर. कण्ठा. पं. २६४.

२७९ ११ प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचः साधनं भवेत् ।

see p. ३१८.

२७९ १३ प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा ।

see p. ३२०

२७९ १५ यस्स आतङ्क इत्युक्तो राहोश्चन्द्रकलादिवत् ।—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं देवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विश्वोभितं विस्मया—
त्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

मा. मा. ५.

२७९ १६ यथा सीताऽपि तत्रासेत्यादावपि च दृश्यते ॥ (१)

२७९ १८ माधवस्य परिच्छेदातीत इत्यत्र दृश्यते ।—

पृष्ठ. पंक्ति.

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥

मा. मा. १

२७९ २० विजित्य पृथिवीं सर्वामित्यादौ तद्विलोक्यते । (१)

२७९ २२ तद्रामोऽहं यदीत्यादि महानाटककल्पितम् ।—

रामोऽयं भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा—

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति—

श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥

महा ६. ४० (?)

२८० २ यथाऽर्घ्यमर्घ्यमित्यादौ जामदग्न्यव्यतिक्रमः ।—

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दशमुदप्रतारकाम् ॥

रघु. ११. ६९.

२८० ७ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते । (१)

२८० ९ प्रियप्रायेतिवाक्यादौ मदः स्त्रैण उदाहृतः । (१)

२८० ११ स त्वान्त्रैः कल्पितेत्यादिमालतीमाधवादिवाक् ।

वान्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल—

व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब—

न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

मा. मा. ९.

२८० १३ तुल्यशीलवयोजातामित्यादौ तद्विलोक्यते । (१)

२८० १५ नेदं मुखाभितीत्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना । (१)

पृष्ठ. पंक्ति.

२८० १७ उत्पत्तिर्देवयजनादित्यादौ सा विलोक्यते ।—

उत्पत्तिर्देवयजनाद्वावादी नृपः पिता ।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥

वीर. च. १.

२८० १९ राज्याद्भ्रंशो वने वासेत्यादौ विन्यास उच्यते ॥ (?)

२८० २१ एष कञ्चुकिना तातस्तिष्ठतीत्यादिनोच्यते । (?)

२८१ १ सन्देहनिर्णयो जात इत्यादौ सा विलोक्यते ।

see. p. ३१९

२८१ ३ सा व्याहृता प्रतिवचो न सन्देह इतीर्यते ।—

व्याहृता प्रतिवच. न सन्देहे गन्तुमैच्छद्वलंबितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथाऽपि रतये पिनाकिनः ॥

कु. सं. ८. २.

२८१ ५ नीलमेघाश्रिता विद्युदित्यादौ सा विलोक्यताम् । (?)

२८१ ७ देवताभ्यो वरं प्राप्तेत्यादौ संहार इष्यते । (?)

२८१ ९ धन्या केयं स्थितेत्यादौ दृश्यते तत्समपणम् ।—

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किन्तु नामैतदस्याः
नामैवास्याः तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥

मु. रा. १. १.

३०६ ९ प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानीति भारविदर्शिता ।—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
न किञ्चिद्दूचे चरणेन केवलं लिखेत् बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥

क्रि. रा. ८. १४.

३०६ ११ गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किञ्चेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।

अमति भुवने कन्दर्पाङ्गा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥

मा. मा. १

पुष्ट. पंक्ति.

३०६ १२ पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजतनया हरं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदमनोहरं वपुः ॥

कुमा. ८. १.

३०६ १४ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

वा-रामायण. युद्ध-५१६-२४.

३०६ १५ अक्षरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥

अ-शा. १.

३०६ २० तन्वी श्यामा शिखरदशना पद्मविम्बाधरोष्ठी
मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥

मे. द. २. १५.

३०७ १ यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननन्तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्बोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मा. मा. १.

INDEX. 1

Index of works and authors cited in this work.

	Page-Line		P. L.
अनर्घरावणम्	232-2	कुसुमशेखरः-ईहामृग	253-21
अश्विमेधनम्	282-17	कृत्यारावणम्	238-19
अभिनवगुप्त (भट्ट)	82-6; 160-10; 194-5; 313-11.	केलिवैतम्-A kind of uprū-	
		paka called हल्लीस	267-4
अमृषमन्थनम्-A Samavakāra	250-6	कोहलः	204-14, 210-12, 236-19, 245-3, 251-6, 251-20, 251-23
अवस्थासाधः-An act in the			
Venīsamhāra	217-16		
आज्ञेयः-Author of a		गङ्गातरङ्गिका-A kind of upa-	
work on dramaturgy	251-21	rūpaka called पारिजातस्त	268-24
इन्दुलेखा-A Vithi	251-9 231-13	गङ्गाभगीरथम्-उत्पष्टिकाङ्क	252-15
उदात्तकुञ्जरम्-A kind of upa-		गान्धर्वनिर्णयः-A work on	
rūpaka called उल्लोप्यक.	266-20	Music	266-22
उन्मत्तमाधवम्-An act in the		गौडविजयः-A kind of upa-	
Mālatī-mādhava	215-11	rūpaka called काव्य ।	263-4
कणादः	162-5	गौरीगृहम्-An act in the	219-1
कर्पूरमञ्जरी	269-11	Nāgānanda	237-16
कलिकेलिः-A Prahasana	247-14	नित्रशालाङ्क-An act in the	
कल्पलता-Supposed to be		Mālavikāgnimitra ?	250-16
the same as the कल्पवल्ली	175-18	चैत्रावली-An act in a drama?	237-15
कल्पवल्ली-A work on रस and	131-4;	टीकाकारः-Dhanika author	
dramaturgy	142-6	of काव्यनिर्णय and अवलोक	150-2
कालिदासः	306-4	तरङ्गदत्ता	243-15
काव्यप्रकाशः	175-20	तारकोद्वरणम्-A Dima	248-5
कुन्दमाञ्ज	223-7	त्रिपुरदाहः	56-18, 248-3
कुलपत्यङ्क-An act in a	279-10;	त्रिपुरमर्दनम्-A kind of upa-	
drama ?	202-1	rūpaka called प्रेक्षणक	263-21

	P. L.		P. L.
दशप्रबिनिग्रहः—6th act in the		प्राभाकर	159-17, 160-17
अनर्घराघव	232-10	प्रियदर्शिका	244-14
दिवाकरः—The teacher of		बालरामायणम्	240-10, 237-21, 223-6
Śāradātanaya	2-14	बृहत्कथा	220-6, 254-6
देवीपरिणयः—A drama with	223-5	भट्टः—(कुमारिल)	159-16
9 acts	237-20	भट्टबाणः	252-11
देवीमहादेवम्—A kind of		भरतः	284-2, 260-1, 255-1
uparūpaka called			251-20, 239-15, 36-13
उल्लोप्यक	266-20		153-22, 194-7, 203-19
द्वौहिणिः—An author of a			206-4, 217-3, 221-2
work on dramaturgy	239-1.	भरतवृद्धः—A prose passage	
ध्वनिकृत्	175-1, 179-1	similar to that found	
नन्दिकेश्वरः	56-8, 285-8	in the Nāṭyasāstra is	
नन्दिमालिः—A kind of Bhāṇa	259-22,	ascribed to him	36-14
	261-18, 261-21	भट्टगोपालः—Supposed to be	
नलविक्रमम्—A drama with	223-4,	the author of Sāhitya	
8 acts	237-19	chūdāmanī a Com-	
नागानन्दम्	250-18, 252-8	mentary on the	
	222-22, 231-7	Kāvyaprakāśa	2-1
नायकामन्दम्—7th act in the		भारविः	305-18, 306-9
अनर्घराघव	233-11	भावप्रकाशनम्	2-22
नारदः	47-12	भोजः	12-21, 152-12, 194-4
निरुक्तकारः	50-8, 50-10		194-6, 213-11, 216-1
शृङ्गारविजयः—A kind of upa-			219-8, 245-10, 242-15
rūpaka called प्रेक्षणक	263-17	भोजराट्	251-7
पद्मभूः—Author of a Nāṭya-		मदलेखा	238-12
śāstra	47-10	महानाटकम्	241-5, 279-22
पद्मावतीपरिणयः—A Prakaraṇa	243-12	महाभाष्यकृत्	162-3
पाण्डवानन्दम्—A drama;	230-10	माणिक्यवल्लिका—A kind of	
पितृकाननम् ?—An act in the		uparūpaka called	
Mālatīmādhava	215-10	कल्पवल्ली	268-12
पुष्पवनाद्—An act in a drama?	250-20	मातृगुप्तः—An author of a	
		work on dramaturgy	234-22

	P. L.
मारीचवञ्चितम् A drama with five acts	217-14; 223-2
मासतिः	114-19
मालतीमाधवम्	210-11; 243-14; 280-11
मालविका(मिमित्रम्)	210-10
मुद्राराक्षसम्	229-17; 232-18
मृच्छकटिका	243-13; 243-16
मेनकानहुषम्-A Totaka with nine acts	238-11
योगमालासंहिता	45-15
रघुवंशः	262-19
रत्नावली	207-19; 222-20 228-11; 244-14
राजशेखरः	269-11
रामानन्दम्-A kind of upa- rūpaka called श्रीग- दितम्	235-2; 258-17
(शक्ति)रामानुजम्-one of the rūpakas called उत्सृष्टिकाङ्क	252-7
रामानन्दयुद्धम्-A drama with six acts.	200-4; 212-12 232-24; 237-18
रामायणम्	220-6
रामाराधा ?	278-21
रुद्राचार्यः-Author of the Srṅgāra-tilaka.	95-9; 95-20
रुद्राचार्यः-author of the Vedabhūṣaṇa	1-14
बकुलवीथी-A Vithi	251-9
बाक्यपदीयम्	161-14
वाल्मीकिः A kind of uparū- paka called प्रेक्षणक	263-17

	P. L.
वासुकिः A verse is ascrib- ed to him. This verse is found quoted in the Nāṭyasāstra. See G. O. S. ed pp. 293- 294. K. M.ed. omits this verse.	37-1; 47-11
विक्रमोर्वशीयम्	230-15; 237-17 238-14; 241-1
वीणावती-A kind of uparū- paka called Bhāṇikā	262-17
वीरचरितम्	205-1; 218-2
वृत्रोद्धरणम्-A Dima	248-4
वेणीसंहारः	228-10; 223-3, 204-12 207-2, 211-14, 219-6 231-17
वेदभूषणम्-A Bhāṣhya on Vedas	1-16
व्यासः-Supposed to be an author on drama- turgy	55-21; 251-21
शङ्कुः-an author on dramaturgy	252-17
शाकुन्तलम्	237-19; 233-13 228-12; 223-4
शारदचन्द्रिका ?	252-11
शारदातनयः	2-5
शारदीय-A work on Music by Śāradātanaya	194-8
शिवागमः Some verses are quoted	53-3
शृङ्गारतिलकम्-A kind of upa- rūpaka called प्रस्थान	262-22

	P. L.		P. L.
शृङ्गारप्रकाशः by Bhoja	213-11	सुबन्धुः—an author on	
संहिता (योगमाला)	45-17	dramaturgy	238-15
सदाशिवः Verses attrib-		सेतुबन्धः	282-15
ted to him are found		सैरन्ध्रिका—A Prahasana	247-13
in Dasarūpaka	152-17	सोमेश्वरः—Supposed to be	
सागरकौमुदी—A Prahasana	247-13	the Commentator on	
सागरलङ्घनम्—An act in a		KāvyaPrakāśa	12-21, 194-6
drama.	205-16	स्तम्भितरम्भकम्—A Totaka	
सीतापहरणम्—An act in a		with seven acts	238-12
drama	205-15	स्वप्नवासवदत्तम्	239-2
सुग्रीवकेलनम्—A kind of upa-		हर्षः—An author of a Vār-	
rūpaka called kāvya	263-8	ttika on Nāṭyasāstra	238-5

INDEX. II

Index of Important words.

	Page-Line		P. L.
अमह	271, 8	अनुदिष्टसंहारः	238, 22
अक्षरसङ्गतः	225, 12	अनुदत्त	42, 21
अगूढम्	167, 5	अनुभक्त	260, 14
अग्निः	182, 11	अनुभक्तताल	259, 4
अङ्कः	221, 5; 235, 6; 236, 17	अनुभावः	4, 5; 13, 11; 13, 16; 63, 16
अङ्गास्थम्	217, 22		63, 7; 37, 20; 63, 22
अङ्गावतारः	218, 13		38, 14; 70, 14; 61, 22
अङ्ग	73, 21; 272, 19		61, 7; 61, 11; 62, 12
अङ्गहारः	45, 18; 46, 1; 46, 16	अनुमानम्	211, 4
अञ्जुका	271, 20	अनुभाषः	11, 3
अञ्चितम्	126, 12	अनुवृत्तिः	226, 5; 258, 3; 281, 4
अजनासूनुः	2, 18	अनृतत्वम्	70, 22
अतिजगती	273, 15	अन्तःपुरिका	289, 16
अतिदेशः	11, 7	अन्तरा	198, 3
अतिधृतिः	273, 17	अन्वय	151, 8
अतिशयः	224, 3	अपकृष्टा	198, 2
अतिहसित	60, 17	अपत्रपा	28, 18
अत्युद्धत	45, 22	अपदेश	11, 10
अद्भुत	33, 22; 47, 18; 236, 4	अपन्यास	190, 10
	44, 15; 61, 12; 55, 11	अपभ्रंश	304, 2; 310, 19
अद्भुताभासः	133, 10	अपरोक्षवभास	42, 17
अधमः	174, 9	अपलाप	11, 5
अधिक	189, 9; 198, 2	अपवर्तितम्	192, 15
अधिकारः	283, 9	अपवादः	211, 19; 241, 10
अधिबलम्	211, 5; 232, 9	अपवारितम्	219, 20
अध्यात्म	34, 14	अपसारः	265, 6
अध्याय	283, 11	अपस्मारः	23, 3; 31, 13
अनुकम्पा	30, 7	अपहसित	60, 15
अनुकासिद्धिः	225, 21	अपान	184, 6
अनुक्रोशः	30, 11	अपि किञ्चन	274, 13
अनुगतिः	257, 10; 279, 9	अपि किञ्चित्	274, 8
अनुचारिका	289, 19	अपिनाम	274, 9; 274, 16
अनुताड	259, 21 261, 15	अभिज्ञानम्	225, 7

	P. L.		P. L.
अभिधा	145, 16; 155, 11; 162, 22	अवतरणम्	196 1
अभिधेयः	147, 20	अवन्तिका	13, 4
अभिनय	136; 10, 146, 13; 199, 4	अवमर्शसन्धिः	211, 13
	285-21	अवलगितम्	230, 18
अभिप्रायः	159, 8; 225, 5	अवस्यन्दितम्	232, 14
अभिमान	41, 8; 42, 21; 34, 15; 225, 5	अवहितम्	22, 15; 31, 16
			257, 8; 278, 14
अभियोग	34, 14	अविवक्षितवाच्य	172, 16
अभिलाष	88, 16	अश्राव्यम्	219, 15
अभिसार-पराङ्मना	101, 3	अश्रु	32, 1
„ प्रेक्ष्या	101, 15	असत्प्रलापः	232, 21
„ वेद्या	101, 10	असिधारिणी	290, 1
अभिसारिका	268, 9	असुया	16, 4; 28, 4
अभूताहरणम्	210, 17	अस्थि	187, 16
अभ्यागार	290, 7; 293, 15	अहङ्कारः	41, 8
अमर्षः	22, 11	आ	
अम्बिका	183, 15	आः	271, 12
अये	274, 2; 274, 4	आकार	16, 11
अयोध्या	286, 19	आकाशभाषितम्	220, 4; 272, 9
अर्थप्रकृति	204, 22	आकुलम्	194, 2
अर्थविशेषणम्	225, 14	आक्रन्द	72, 16; 224, 17
अर्थवृत्ति	12, 6	आक्रोश	71, 5
अर्थज्ञाहारः	249, 23	आक्षिप्तक	192, 12
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य	172, 17	आक्षिप्तिका	265, 19
अर्थोपपत्तिः	164, 15; 224, 10	आक्षेप	71, 6; 211, 8
अर्धप्राकृतम्	303, 22	आख्यायिका	282, 11
अर्धमागधी	13, 4	आज्ञिकम्	12, 15
अर्धसंस्कृत	303, 19	आज्ञिकमयानक	67, 18
अर्धोद्ग्राह	258, 24; 260, 10; 262, 6	„ अद्भुत	66, 5
अलक्ष्यक्रमव्यञ्जय	173, 7	„ रौद्र	66, 12
अलङ्कारः	192, 1; 236, 2	„ शृङ्गार	64, 22
अल्पत्वम्	190, 10	„ हास्य	65, 9
अल्पवर्ण	265, 19	आज्ञा	70, 8; 241, 10
अवज्ञा	71, 1	आतङ्कः	76, 2; 257, 11; 279, 15
		आद्योपरजनम्	196, 5

	P. L.		P. L.
आत्मम्	191, 20	आशंसनं	278, 17; 257, 8
आदानम्	212, 6	आशा	29, 14
आधिकारिकम्	201, 6	आशीः	225, 4
आनन्दः	213, 1	आश्रयः	226, 2
आनन्दप्रभास	41, 14	आश्रिता	289, 15; 291, 4
आनृशंस्य	30, 8	आश्लेष (रस)	132, 2
आन्दोलित	192, 8	आश्वत्थः	280, 3; 257, 12; 283, 13
आन्ध्रज	13, 6	आश्वत्थबन्धः	282, 15
आभासलक्षण	133, 20	आसारितम्	197, 20
आभिरूप्यम्	73, 18	आसीनम्	245, 20
आभीर	13, 6; 311, 13	आस्रावणम्	196, 4
आभ्यन्तरचेष्टा	82, 18	आहत	192, 8
आभ्यन्तरोपचार	115, 1	आहार्यम्	12, 15
आभ्यासिकी	34, 16	आह्वयिका	290, 2
आम	271, 15		
आमुखम्	229, 3	इक्षित	16, 10
आयामभेदः	194, 10	इच्छा	88, 7
आयुक्तिका	290, 5; 292, 15	इडा	184, 14
आयुष्मन्	272, 1	इतिवृत्तम्	200, 16
आरभटी	12, 5; 45, 19; 57, 7	इन्द्रजाल	30, 3
	247, 19; 251, 14; 263, 16		
आरंभ	196, 2; 206, 6; 189, 3	ई	272, 21
आरोप्यम्	73, 11	ईश्वरः	181, 20
आर्द्रता	80, 5	ईहामृग	253, 8; 253, 19; 221, 5
आर्य	277, 9		
आर्यावर्त	1, 11	उ	
आलस्य	18, 13; 31, 6; 257, 10; 279, 5	उक्तप्रत्युक्तम्	246, 12
आलाप	10, 24	उक्तिः	226, 3
आलीढद्वय	264, 13	उग्रता	23, 16
आवन्त्या	12, 2	उच्चम्	194, 2
आवर्तम्	194, 2	उच्चण्ड	45, 20
आवसानिकी	198, 2	उच्चासः	257, 11; 279, 12; 283, 13
आवापः	195, 11	उत्कण्ठा	88, 9; 257, 8; 278, 13
आवेग	20, 14; 31, 7	उत्कृतिः	273, 16
आवेष्मम्	73, 9	उत्तमोत्तमकम्	246, 1
		उत्ताल	262, 7

	P. L.		P. L.
उत्थापकम्	196, 16	उपहसित	60, 13
उत्पाद्यम्	203, 14	उपाङ्गम्	74, 1
उत्सव	75, 15	उपादानलक्षणा	163, 15
उत्साह	35, 16; 35, 2; 60, 20	उपाधि	161, 10
उत्सृष्टिकाङ्क्ष	251, 11; 251, 19; 253, 5	उपेन्द्र	182, 12
उदान	183, 19	उभयालङ्कार	306, 17
दाहरणम्	211, 2; 225, 10	उरःक्षितम्	192, 13
उद्घात्यम्	230, 7	उरस्तारम्	192, 11
उद्दिष्टम्	225, 8	उल्लासि	191, 19
उद्दिष्टार्थोपसंहतिः	241, 1	उल्लोप्यकम्	221, 9; 266, 15; 266, 21
उद्धत	45, 21; 191, 20	उल्लोलितम्	192, 12
„ भाण	259, 18	ऋ	
उद्धवः	75, 14	ऋषभः	185, 18
उद्भेदः	208, 17	ॠ	
उद्यम	225, 20	एकार्थीभावः	151, 11
उद्धर्तितम्	192, 15	ओ	
उद्वेग	89, 19; 211, 7; 63, 14	ओजः	214, 10
	257, 9; 279, 2	ओजस्वि	191, 19
उद्वेगजबीभत्स	67, 10	ओताकारः	300, 4
उन्माद	24, 18; 29, 9; 90, 9	औ	
उपक्षेपः	208, 12; 241, 6	औद्य	29, 8
उपगूहन	213, 4	औद्भागधी	12, 12
उपचारः	77, 12; 112, 19	औत्सुक्य	29, 10; 21, 19
„ अन्या	113, 6	औदार्य	8, 22; 10, 9
„ कुलाङ्गना	113, 5	औद्भुट	12, 6
„ वेश्या	113, 7	औपस्थापिक	290, 7; 293, 10
उपदिष्टम्	224, 7	क	
उपदेशः	11, 9	कञ्चुकीय	292, 18; 290, 6
उपधि	214, 9	कटाक्षः	126, 10
उपनागरक	310, 21	कण्ठाक्षितकम्	192, 13
उपनायक	93, 12	कथम्	275, 2
उपन्यासः	209, 17; 257, 24; 280, 20	कथञ्चन	275, 12
उपपत्तिः	275, 19	कथा	282, 10
उपभोगः	77, 9	कथोद्धात	229, 10
उपमा	34, 14	कन्द	183, 12

	P. L.		P. L.
कपट	249, 11; 224, 22; 256, 24	किरात	290, 6; 293, 1
कम्प	15, 3; 257, 10; 279, 7	किलिकितम्	9, 1
कम्पितः	192, 7	कीर्तिः	70, 1
करण	45, 18; 46, 16; 208, 17	कीलम्	194, 2
करुण	33, 16; 45, 3; 47, 21	कुञ्चितम्	126, 12; 192, 12
	55, 12; 62, 15	कुट्टमितम्	9, 16
करुणाभासः	133, 14	कुट्टिनी	242, 18
कलम्	191, 21	कुत्तप	195, 21
कला	52, 4; 181, 21; 194, 18; 195, 7	कुतुक	29, 13
कलान्तरम्	195, 10	कुरुज	290, 6
कलापकम्	151, 14	कुमारी	292, 8
कलाविधिः	199, 19	कुम्भोद्भव	2, 17
कल्पवल्ली	268, 6; 221, 10	कुसीलम्	288, 20
कल्पान्तकर्म	57, 8	कृषीवलः	277, 1
काकु	146, 12	कृतिः	213, 2
„ अभ्युपगमात्मक	146, 18	कृष्णः	1, 17
„ उपहासात्मक	146, 19	केलिः	10, 18
„ प्रश्रगर्म	146, 17	कैशिकी	12, 5; 46, 2; 46, 9; 57, 3
„ वितर्कगर्म	146, 21		243, 22; 247, 19; 248, 19
„ विवादाक्षेप	146, 20		251, 2; 251, 14; 253, 14
काङ्क्षा	29, 17		256, 12; 257, 18; 262, 19
कान्तः	271, 13		267, 1
कान्तिः	8, 16	कोप	35, 6; 72, 11
कान्दिशीकः	30, 5	कोमलम्	192, 14
कामः	77, 10	कोरकितम्	191, 21
कामशृङ्गारः	250, 2	कोलाहल	301, 10
कामुका	289, 15; 291, 10	कोश	151, 16; 283, 1
कायस्थ	277, 1	कौतुक	29, 12
कारुः	277, 2	कौशलम्	75, 17
कार्य	196, 3; 225, 22	कर्मः	211, 3
कार्यसंहारः	213, 5	क्रिया	161, 1
कालः	43, 5; 181, 21; 191, 16	क्रियात्मकशृङ्गार	65, 4
काव्यम्	221, 7; 262, 23; 265, 20	क्रियाप्रभा	41, 16
किं खलु	275, 6	कीडितम्	10, 18
किन्तु खलु	275, 6	क्रोध	35, 5; 35, 21; 214, 9
किम्	274, 10	„ प्रिया	71, 17

	P. L.		P. L.
कोष पूज्य	71, 21	गुथा	259, 3; 259, 2; 260, 5
„ भृत्य	71, 19		260, 12; 260, 14; 260, 15
„ मित्र	71, 15		262, 2; 268, 17; 268, 1
„ शत्रु	71, 13		259, 5
क्षणः	75, 13	गान्धार	185, 19
क्षमा	226, 6	गाम्भीर्यं	10, 7; 10, 12
क्षेत्रज्ञ	182, 19	गायक	181, 14; 194, 14
क्षोभ	63, 13; 222, 2; 225, 13	गीतम्	181, 15
क्षोभजबीभत्स	67, 9	गीतविधिः	197, 21
		गुणः	30, 12; 62, 14; 161, 2
ख			192, 1
खण्डगेय	268, 10	गुणस्तुतिः	89, 14
खण्डताल	268, 17; 267, 3	गुणाख्यानम्	225, 16
खण्डमात्रा	262, 25	गुणातिपातः	224, 16
खर	44, 16; 4, 12	गुणानुवादः	225, 18
		गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	174, 7
ग		गुणोक्तिः	225, 16
गण्डम्	232, 11	गुण्डली	46, 8
गतिः	156, 6; 194, 10	गुण्डलीनृतम्	297, 17
„ भृङ्ग	191, 13	गुरु	191, 19
„ मृग	191, 13	गुल्मः	246, 15
„ रथ	191, 13	गूढम्	167, 6
„ शकट	191, 13	गूढागूढम्	167, 8
„ सिंह	191, 13	गेयपदम्	245, 16
गन्तुकामाचिन्ह	116, 22	गोत्रस्वलितम्	214, 8
गन्धक	277, 1	गोष्ठी	221, 6; 256, 7; 312, 21
गन्धयोक्त्री	289, 18	गौड	11, 15
गमकः	156, 2; 192, 8	गौडराग	189, 14
गम्भीरम्	191, 18	गौणता	166, 12
गम्यः	156, 14	गौणी	145, 20
गम्यगमकत्व	51, 4	गौरी	2, 16
गर्भसन्धिः	209, 22	प्रथनम्	212, 19
गर्वः	22, 6; 31, 9	ग्रहांशः	190, 9
गर्हणा	224, 6	ग्रामभेदः	188, 11
		ग्राम्य	310, 21
		ग्लानिः	15, 21; 28, 3; 240, 1

Index II

३३७

	P. L.		P. L.
घोषा	46, 6	छलम्	231, 16
च		छलनम्	212, 1
चक्रवरः	270, 22	छलिकम्	263, 11
चण्ड	215, 20	छाया	190, 6
चण्डाल	13, 6; 311, 13	छायालाप	192, 4
चतुरश्र	263, 12; 295, 13	ज	
चतुरायाम	193, 8	जगती	273, 15
चपलम्	31, 11	जनु	185, 4
चम्पूः	283, 3	जनान्तम्	219, 20
चर्वरी	264, 10	जनान्तिकम्	272, 7
चापलम्	20, 11; 31, 12	जर्जरपूजा	297, 14
चामरधारिणी	289, 17	जाडयम्	21, 14; 91, 1
चारी	46, 3; 199, 11; 262, 4	जात	271, 16
चित्र	4, 12; 44, 11; 191, 6; 214, 11	जातिः	160, 22; 302, 22
चित्रगुण्डली	297, 20	जालधरा	184, 13
चित्रतुरगधीः	50, 21	जुगुप्सा	35, 9; 36, 2; 63, 12
चित्रभाण	259, 15	ड	
चिन्ता	18, 21; 28, 10; 89, 1	डिमः	221, 4; 247, 17
चूलिका	217, 17	डोम्बिका	265, 24
चेटी	242, 18	डोम्बी	181, 6; 221, 7; 257, 16
चेष्टा	16, 12; 136, 19	त	
चेष्टित-पराङ्मना	101, 16	तत्त्व	181, 19
„ प्रेक्ष्या	101, 21	तत्सम	191, 3
„ वेद्या	101, 19	तद्भवम्	191, 3
चोलिका	264, 14	तथावत्	275, 7; 275, 11
छ		तर्कः	31, 15; 257, 9
छत्रपाली	289, 17	ताण्डवम्	45, 16; 45, 19; 296, 14
छन्दस्-उल्लोलम्	193, 17	„ उच्चण्ड	298, 21
„ विघटितम्	194, 1	„ चण्ड	298, 17
„ घटितम्	193, 22	„ प्रचण्ड	298, 19
„ लिप्सितम्	193, 21	तात	277, 15
„ उग्राणम्	193, 20	तात्पर्यम्	147, 18; 159, 10; 175, 15
„ अलगम्	193, 19	तान	188, 12
„ तरलम्	193, 17	ताप	257, 9
„ अतलम्	193, 15	तार	190, 9
४३		तालः	195, 13

	P. L.		P. L.
तुल्यविशेषणम्	202, 14	दूतगुण	94, 13
तुल्यसंविधानम्	202, 14	दूती	94, 8
तेजः	10, 10	दृश्य	214, 20
तेजस	182, 4	दृष्टान्तः	224, 14
तोटकम्	180, 9; 211, 6; 221, 6 238; 5, 256; 11	दृष्टि-अकृत्रिम	124, 2
त्यागः	75, 12	„ अश्वित	120, 3
त्रपा	28, 17	„ अद्भुत	125, 19
त्रास	24, 14	„ अनुत्सेक	124, 10
त्रिगतम्	197, 19; 231, 10	„ अनुपस्कृति	124, 6
त्रिनृत्तम्	198, 4	„ अनुल्बण	124, 3
त्रिपाणि	198, 4	„ अभितप्ता	129, 2
त्रिपुरमर्दन	57, 4	„ अभिलाषि	120, 13
त्रिभिन्न	192, 7	„ अरोचक	124, 9
त्रिमूढकम्	246, 4	„ अर्धमुकुला	129, 10
त्रिरिपुः	192, 7	„ अलस	120, 16
त्रिलयम्	198, 4	„ अविक्रिय	124, 1
त्रिसाम	198, 4; 198, 22	„ अव्याज	124, 5
त्र्यश्ररत्न	295, 15	„ असंभ्रान्त	124, 4
त्वक्	187, 20	„ आकेकरा	129, 16
द		„ आनन्दि	120, 21
दक्षाध्वरध्वंस	57, 6	„ आर्तम्	123, 17
दक्षिण	191, 6	„ उत्कण्ठित	121, 5
दण्ड	214, 7; 265, 5	„ उत्कम्प	121, 9
दण्डरासकम्	268, 21; 297, 8	„ उत्फुल्ल	123, 4
दम्भः	75, 16	„ उदञ्चित	121, 6
दयावीर	65, 20	„ उधुर	123, 6
दाक्षिणात्या	12, 12; 13, 5	„ उद्वर्तित	122, 22
दाक्षिण्य	224, 4	„ उद्वृत्त	123, 1
दानवीर	65, 18	„ उल्लासि	121, 10
दिङ्मोह	30, 4	„ उल्लोल	123, 5
दीप्तिः	8, 18	„ कठोर	122, 4
दीर्घललितम्	192, 11	„ करुण	126, 1
दुःखम्	30, 17	„ कलुष	122, 5
दुर्मलिका	221, 9; 267, 8	„ कातर	122, 7
दूतः	214, 11	„ कान्त	125, 10
		„ कुञ्चित	120, 2; 128, 22

Index II

३३९

	P. L.		P. L.
दृष्टि-कुटिल	123, 10, 126, 15	दृष्टि-मुग्ध	120, 5
„ कोमल	122, 10	„ म्लान	123, 17
„ कूरा	126, 14	„ रुक्ष	122, 6
„ गम्भीर	126, 11	„ रौद्र	125, 21
„ ग्लाना	128, 13	„ लज्जावती	128, 11
„ चकित	122, 8	„ ललित	122, 2; 129, 6
„ चटुल	123, 11	„ लोल	122, 19
„ चल	122, 9	„ वक्र	120, 11
„ जड	123, 13	„ वलित	120, 17
„ जिह्न	129, 4	दृष्टिविकार-अद्भुतहास्य	119, 19
„ तप्त	123, 18	„ बीभत्स	119, 18
„ तरङ्गित	122, 3	„ वीर	119, 15
„ तरल	122, 11	„ शोक	119, 12
„ तानि	122, 12	„ रौद्र	119, 9
„ तान्त	123, 16	„ शृङ्गार	118, 12
„ त्रस्ता	129, 20	„ भयानक	119, 18
„ त्रिभङ्गि	121, 16	दृष्टि-विकासि	120, 8
„ त्र्यश्र	121, 16	„ विकृणित	119, 22
„ धीर	123, 22	„ विकृष्ट	121, 17; 124, 13
„ निभृत	121, 4	„ विकोश	129, 18
„ निष्ठुर	123, 8	„ विक्षेपि	121, 14
„ निष्पन्द	120, 6	„ वितर्कित	129, 8
„ निहङ्घित	121, 3	„ विदग्ध	121, 1
„ प्रणयि	122, 13	„ विद्ध	124, 12
„ प्रसन्न	120, 15	„ विनत	121, 18
„ प्रेङ्खोल	122, 18	„ विनिगीर्ण	124, 14
„ प्रेमगर्भि	122, 14	„ विनिष्क्रान्त	124, 15
„ बन्धुरं	123, 21	„ विप्लुत	129, 14
„ बीभत्स	126, 3	„ विभ्रान्त	129, 12
„ भयानक	126, 5	„ विलुलित	122, 1
„ मदमन्थर	120, 19	„ विलोभित	124, 16
„ मधुर	120, 12	„ विवर्तित	123, 2
„ मन्थर	123, 20	„ विच्छिष्ट	123, 7
„ मलिन	123, 19; 128, 5	„ विषण्ण	128, 18
„ मलुण	120, 10	„ विसंस्थुल	121, 21
„ महि	121, 12		
„ मुङ्गल	128, 20		

	P. L.		P. L.
न		,, कान्त	107, 15
नट	194, 15; 226, 20; 288, 6	,, जीवितेश	108, 5
नटी	194, 15; 289, 1	,, ज्येष्ठ	91, 21
ननु	274, 6	,, दक्षिण	93, 8
ननु खलु	274, 7	,, दयित	107, 13
नन्दिमाली	259, 22; 260, 3; 261, 18	,, दुराचार	109, 5
नय	70, 6; 224, 2	,, दुरशील	108, 17
नर्तन	45, 16; 46, 18	,, धीरशान्त	92, 13
नर्म	209, 14	,, धीरोदात्त	92, 15
नर्मयुतिः	209, 14	,, धीरोद्धत	92, 17
नर्मसचिव	93, 16	,, धृष्ट	93, 8; 109, 3
,, अर्थसचिव	93, 20	,, नन्दन	108, 3
,, कामसचिव	93, 21	,, नाथ	107, 17
,, धर्मसचिव	93, 18	,, निर्लज्ज	108, 19
नर्मस्पुञ्ज	243, 22	,, निष्ठुर	108, 21
नवम्	191, 21	,, प्रणयी	107, 11
नवताल	261, 1	,, प्रिय	107, 21
नागरक	310, 21	,, मध्यम	91, 22
नाटकम्	180, 10; 180, 11; 221, 4	,, रुचिर	108, 9
	237, 14	,, ललित	92, 11
नाटकीया	289, 15; 291, 7	,, वाम	108, 13
नाटिका	180, 9, 221, 6; 243, 18	,, विरूप	108, 15
नाट्य	45, 16; 46, 15; 180, 2; 257, 12	,, वैशिक	106, 9
	279, 21; 296, 7	,, शठ	93, 8; 109, 1
नाट्यपात्रम्	91, 19	,, सुभग	108, 7
नाट्यरासकम्	221, 8; 263, 22	,, सुहृत्	108, 1
नाट्यवेद	36, 13; 297, 9	,, स्वामी	107, 19
नादः	184, 20	,, स्वायत्तसिद्धि	93, 5
नान्दी	196, 21	नायकसिद्धि	239, 22
नान्दीमङ्गलपाठक	294, 14	नायिका-	
नामकल्पना	303, 5	,, अजशीला	112, 9
नायक-अधम	92, 1	,, अधमा	102, 13
,, अनुकूल	93, 8	,, अधीरा	97, 8
,, अभिगम्य	105, 18	,, अन्या	95, 5
,, अमात्यायत्तसिद्धि	93, 1	,, अभिसारिका	100, 18
,, उभयायत्तसिद्धि	93, 4		

Index II

३४३

	P. L.		P. L.
नायिका-उत्तमा	102, 5	नायिका-सूकरशीला	111, 22
„ उदात्ता	97, 20	„ स्वा	94, 20
„ उद्धता	88, 7	„ स्वाधीनिभर्तुका	99, 16
„ उग्री	111, 16	„ हयशीला	112, 3
„ कपिश्रीला	111, 7	„ हस्तिशीला	111, 15
„ कलहान्तरिता	99, 22	नारद	2, 17
„ खण्डिता	98, 21	नालिका	232, 17
„ खरशीला	111, 20	निक्षेप्यम्	73, 14
„ गन्धर्वशीला	110, 4	निदर्शनम्	225, 3
„ गोशीला	112, 12	निद्रा	22, 21; 29, 6
„ देवशीला	109, 19	निन्दित	4, 13; 45, 4
„ दैत्यशीला	109, 22	नियतासि	206, 12
„ धीरा	97, 4	नियतिः	181, 21
„ धीराधीरा	97, 12	निरपेक्षम्	191, 22
„ नागशीला	111, 1	निराकाङ्क्षम्	191, 22
„ पतत्रिश्रीला	110, 14	निरालम्बम्	191, 22
„ पिशाचशीला	110, 18	निरुक्तिः	224, 21
„ प्रगल्भा	97, 2	निरोधः	209, 15
„ प्रोषितभर्तुका	100, 5	निर्भन्धः	247, 4; 277, 1
„ मकरसत्त्वा	111, 18	निर्णय	212, 20
„ मत्स्यशीला	111, 14	निर्देश	11, 8
„ मध्यमा	102, 9	निर्मुण्ड	290, 7; 293, 11
„ मध्या	96, 21	निर्वहणम्	212, 9
„ मर्त्यशीला	111, 4	निर्वेद	15, 15; 26, 12; 28, 2
„ महिषशीला	112, 6	निवेदनम्	225, 17
„ मुग्धा	96, 18	निशब्दः	195, 12
„ मृगशीला	111, 12	निषादः	186, 2
„ यक्षशीला	110, 7	निषिद्धम्	236, 6
„ राक्षसशीलिनी	110, 11	निष्काम	195, 11; 195, 15
„ ललिता	98, 15	निसर्ग	34, 14
„ वासकसज्जिका	99, 11	निस्वानितम्	192, 10
„ विप्रलब्धा	99, 5	नीतिः	225, 11
„ विरहोत्कण्ठिता	100, 10	नूनम्	275, 4
„ वेदया	95, 6	नूनखलु	275, 4
„ व्यालशीला	110, 20	नृत्तम्	45, 16; 46, 16; 181, 9
„ शान्ता	98, 11		181, 15; 298, 11; 308, 24

	P. L.		P. L.
नृत्तचार	241, 15	पर्युपासन	209, 16; 241, 12
नृत्य	181, 9, 298, 9; 308, 23	पर्व	283, 11
नृशंसता	30, 9	पल्लवितम्	191, 21
नैपथ्यजरौद्व	66, 15	पश्चात्ताप	224, 12
„ हास्य	65, 7	पाञ्चाल	11, 15
नैपुणम्	75, 19	पाञ्चालरीति	162, 17
न्यक्कार	71, 2	पात	194, 18; 195, 16
न्यास	190, 10; 238, 21	पात्रम्	228, 12
न्याससमुद्भेदः	238, 21	पादभाग	194, 18
न्यूना	189, 8	पारिजातकम्	221, 10; 268, 15
प		पारिजातलता	268, 24
पञ्चमः	185, 22	पारिपार्थिकः	288, 12
पटलम्	283, 6	पिङ्गला	184, 14
पणवताल	264, 22	पिण्डीबन्ध	246, 20; 264, 1
पताका	201, 15	पीठमर्द	94, 5; 244, 5
पताकास्थानकम्	202, 7	पुत्रक	277, 15
पदम्	191, 3	पुरुषः	181, 22
पद्धतिः	283, 5	पुलिन्दः	311, 13
पद्मोत्थ	182, 12	पुष्पम्	209, 16; 241, 13
पराक्रम	69, 20	पुष्पगण्डिका	245, 22
पराप्रकृतिः	183, 15	पुष्पाञ्जलि	46, 6; 198, 22
परावृत्तम्	192, 15	पूर्णम्	238, 16
परिकारः	208, 12; 241, 6	पूर्वभाव	213, 4
परिक्षयः	240, 3	पूर्वरङ्ग	181, 13, 194, 17
परिघटना	196, 8	पृच्छा	225, 7
परिचारिका	289, 16	पैशाचम्	270, 5
परिच्छेदः	283, 7	पैशाची	13, 5; 304, 1; 310, 18
परिदेवित	72, 15	पौरस्त्या	12, 12
परिन्यासः	208, 13; 241, 6	प्रकरण	146, 12; 151, 19
परिभावः	208, 16; 241, 8		180, 11; 221, 4; 241, 17
परिभाषण	212, 21	प्रकरी	201, 20
परिवर्त	194, 18; 196, 18	प्रकारः	303, 4
परिज्ञाद	225, 20	प्रकाशम्	219, 18; 272, 5
परिसर्प	209, 11	प्रकृतिः	182, 1; 289, 13
परिहार	226, 1	प्रख्यात	203, 14
परोक्षवभाष	42, 18	प्रगमनम्	209, 15

Index II

३४५

	P. L.		P. L.
प्रचण्ड	45, 20	प्रविभाग	150, 16
प्रच्छेदकम्	246, 1	प्रवृत्तकम्	229, 12
प्रणयः	79, 16; 241, 12	प्रवृत्ति	12, 13
प्रताप	69, 21	प्रवेशः	195, 15
प्रतारणम्	76, 8	प्रवेशकः	215, 21
प्रतिमुखम्	208, 21	प्रवेशनम्	195, 11
प्रतिश्रुतम्	192, 13	प्रशस्तिः	213, 6; 257, 13; 280, 16
प्रतीति	15, 20	प्रशान्तम्	238, 20
प्रतीहारी	290, 5; 292, 4	प्रसङ्गः	211, 22; 241, 10
प्रत्यङ्ग	73, 22	प्रसन्न	191, 18
प्रत्यायक	15, 16	प्रसाद	74, 9; 212, 22
प्रत्याप्य	147, 22; 156, 18	प्रसिद्धिः	224, 13
प्रत्याहारः	195, 20	प्रस्तावना	228, 22
प्रत्युत्पन्नमतित्वम्	214, 8	प्रस्थानम्	221, 7; 262, 18; 265, 18
प्रथमःकल्पः	271, 22		266, 4
प्रथमसङ्गम	94, 19	प्रहर्षः	226, 6
प्रदानम्	214, 7	प्रहसनम्	221, 4; 247, 2
प्रपञ्चः	231, 6	प्राकृत	310, 18
प्रबन्धः	151, 20	प्रागल्भ्य	8, 20
प्रबोधः	29, 7	प्राज्ञ	182, 4
प्रभाव	70, 12	प्राच्या	13, 4
प्रभुत्व	70, 8	प्राण	183, 18
प्रमद	257, 13; 280, 8	प्राप्तिः	208, 15; 224, 19; 241, 8
प्रमाणम्	303, 3	प्राप्तिसंभव	206, 10
प्रमादः	257, 13; 280, 10	प्रायःखलु	275, 5
प्रयत्नः	206, 8; 257, 8; 278, 16	प्रावेशिकी	198, 2
प्रयोक्ता	313, 5	प्रादिनक	227, 2; 293, 21
प्रयोग	303, 16	प्रासङ्गिक	201, 8
प्रयोगातिशयः	229, 20	प्रिया	271, 14
प्रयोजनम्	159, 4	प्रीति	34, 12
प्रसङ्गम्	191, 20	प्रेक्षकम्	221, 8; 226, 15; 228, 3
प्ररोचना	197, 16; 212, 5; 228, 21		313, 5
	280, 14	प्रेक्षणकम्	263, 8; 266, 9
प्रलय	15, 5; 32, 2	प्रेक्षिका	290, 2; 291, 21
प्रलाप	11, 1; 90, 3	प्रेम	78, 20
प्रलोचना	257, 13	प्रेमकौटिल्यम्	79, 5
प्रलोभनम्	257, 11; 279, 19	प्रोत्साहनम्	225, 15

	P. L.		P. L.
प्रौढम्	191, 20	भरतशिष्य	2, 18
प्रौढिः	69, 22	भाणः 221, 4; 244, 19; 258, 18; 266, 2	
	फ	भाणिका	262, 1; 266, 8
फलम्	159, 12, 203, 20	भाषी	221, 7
फलयोग	206, 14	भाण्डवाय	199, 6
	ब	भारतवर्ष	286, 17; 309, 5
बन्धनीयम्	73, 13	भारती	12, 9; 12, 5; 57, 9; 228, 14
बहुत्वम्	190, 10		240, 9; 245, 5, 247, 19
बाढम्	271, 10		258, 9; 263, 16; 285, 15
बाष्प	14, 22	भाव	3, 22, 8, 5; 13, 14; 13, 18
बाह्यवेष्टा-शुद्धार	82, 17		38, 1; 39, 6; 39, 4; 38, 21
बिन्दुः	204, 14		136, 10; 82, 5; 159, 14
बिम्बोक	9, 18		277, 12; 285, 21
बीजम्	204, 2; 228, 10	भावदृष्टि	124, 22
बीजदर्शनम्	238, 21	भावबन्धनम्	79, 2
बीजोक्तिः	238, 21	भाविकम्	246, 14
बीभत्स	34, 8; 45, 8; 48, 1	भावुक	136, 22
	54, 16; 57, 9; 63, 12	भाव्यभावक	154, 15
बीभत्साभास	133, 16	भाषा	13, 3; 213, 3
बृन्दम्-आभ्यन्तर	298, 5	„ सान्द्र.	310, 10
„ बाह्य	298, 5	„ कम्पड	310, 10
ब्रह्मा	56, 2	„ कामोज	310, 12
ब्राह्मणब्रह्मचारी	150, 5	„ कष	310, 12
	भ	„ कोङ्कण	310, 13
भगवन्	277, 10	„ जैन	310, 11
भमताल	259, 4; 261, 2, 261, 3	„ ब्रमिह	310, 10
	260, 17; 260, 21; 260, 13	„ नम	310, 12
	260, 15; 262, 25, 265, 19	„ पल्लव	310, 11
भट्टिनी	271, 6	„ पामर	310, 11
भदन्त	277, 11	„ पार्वतीय	310, 11
भद्रासन	246, 23	„ यवन	310, 11
भयम्	35, 11; 36, 4; 214, 9	„ वर्धक	310, 12
भयानक	34, 5; 45, 13; 48, 3	„ वाकट	310, 12
	55, 13; 63, 18	„ शक	310, 12
भयानकाभास	133, 18	„ सिंहल	310, 10
भरतः	288, 4	„ हिम्मीर	310, 10
		„ हृण	310, 10

Index II

३४७

	P. L.		P. L.
भाषाभाष्यम्	75, 10	मन्मथावस्था	88, 2
भास्वरम्	239, 17, 240, 10	मरणम्	24, 6; 31, 17; 91, 8
भिन्न 189, 8; 189, 5; 191, 5; 194, 2		मल्ल	265, 4
भिन्नराग	189, 16	मल्लिका	268, 5, 221, 10; 267, 24
भीमार्था	272, 17	महत्तरी	290, 5; 292, 1
भूमिवारी	301, 19	महाचारी	199, 12
भेद	208, 18; 214, 7	महादेवी	289, 14; 290, 18
भेद्यकम्	246, 16; 264, 3	महाराष्ट्र	269, 4
भैरव	311, 14	„ भाषा	267, 22
भोग	77, 8	महासत्त्व	70, 16
भोगवृत्तार	33, 5	महिषी	289, 14; 290, 15
भोगिनी	291, 2	मांस	187, 18
भमरी	299, 8	मागध	270, 5, 294, 20
भान्ति	214, 9	मागधिका	259, 7
भामितम्	192, 11	मागधी	13, 4; 260, 18; 263, 14 269, 8; 304, 1; 310, 18
म		माठरपूज्य	1, 13
मञ्जा	187, 15	मात्रा	195, 7; 195, 18; 259, 2 260, 12; 260, 14; 260, 17
मण्डलरासकम्	297, 8	मात्राताल	264, 20
मतिः	22, 18; 31, 5	मात्राध्रुवक	265, 19
मत्तल्लिका	267, 19; 267, 22	मात्रावशिष्टसंहार	240, 5
मत्तपाली	259, 3; 260, 13; 262, 6	माधुर्य	8, 19; 10, 5
मत्सर	29, 18	मान	79, 8
मद	16, 19; 28, 9; 214, 11	„ अपकृतकम्	193, 6
मधुकैटभौ	12, 8	„ उच्छ्रितम्	193, 3
मधुर	191, 18	„ भिन्नम्	193, 5
मध्य	191, 15	„ लम्बम्	193, 4
मध्यम	185, 20; 246, 22	„ समान	193, 2
मध्यमप्राम	188, 14	मानना	75, 8
मनुः	284, 5; 288, 12	मानसकरुण	67, 1
मनोभाव-अनिष्ट	141, 19	मानसभयानक	67, 22
„ इष्ट	141, 18	„ विकार	37, 9
„ मध्य	142, 2	„ अद्भुत	66, 1
मनोरथ	225, 1	माया	29, 22; 181, 21; 214, 9
मन्दाक्ष	28, 16	मारिष	277, 13
मन्द्र	190, 9		
मन्द्रक	198, 1		

	P. L.		P. L.
मार्ग	210, 22; 284, 3; 296, 10 295, 16; 302, 3; 301, 11	यशः	70, 3
„ गमक	192, 16	याच्या	275, 2
मार्गशिका	259, 9; 259, 11 260, 21; 261, 2	यामिनिकी	290, 2
मार्गधारितम्	196, 11	यावत्	275, 10
माला	224, 8; 239, 19	यावत्खलु	275, 8
माल्याभरणयोजिका	289, 18	यावद्दहम्	275, 8
मित्र	30, 16	यावन्नाम	275, 9
मिथ्याधीः	50, 15	युक्तिः	208, 15; 241, 8; 257, 13 280, 12
मिश्रम्	203, 15	युगलम्	151, 13
मिश्रगुण्डली	297, 20	युद्धवीर	65, 14
मुक्तक	41, 4	यौवन-प्रथम	104, 1
मुखम्	228, 11	„ द्वितीय	104, 21
मुखराग	74, 16	„ तृतीय	104, 22
„ सन्धि	207, 18	„ चतुर्थ	105, 7
मुदित	194, 3	र	
मूक	293, 17	रक्त	187, 19; 191, 18
मूकि	290, 7	रंग	194, 16
मूर्च्छना	188, 12	„ द्वारम्	198, 7
मूर्धाक्षितम्	192, 14	„ पीठम्	199, 3
मृदवम्	233, 10	„ मण्डप	295, 8
मृदु	191, 19	रति	34, 12; 35, 14; 78, 6; 131, 5
मृदुत्वम्	74, 6	रथ्या	259, 8, 260, 18; 260, 19 260, 21; 261, 3; 262, 5 268, 1 268, 10
मेदः	187, 17	रथ्याताल	259, 8; 261, 1
मेरुत्तर	1, 12	„ वर्ण	264, 22
मोक्षायित	9, 14	रस	26, 22; 37, 10; 40, 2 64, 17; 154, 10; 285, 21
मोह	19, 9; 31, 10	„ ध्वनिः	307, 19
मौढय	279, 3	„ प्राधान्य	133, 22
मौल्य	257, 9	„ सङ्कर	134, 13
म्लेच्छभाषा	310, 14	„ संसर्ग	134, 12
य		„ आश्रय	152, 15
यतिः	191, 5	„ दृष्टि	125, 3
यदिदं खलु	275, 1	„ पुष्टि	91, 15
यदि नाम	274, 20	„ मेखनम्	134, 6
यदुत	274, 20		
यवनिका	244, 16		

Index II

३४९

	P. L.		P. L.
रस-सम्पत्	91, 14	ललित	4, 12; 9, 20; 10, 8; 43, 18
„ उत्कर्ष	91, 13		56, 1; 191, 19; 240, 11
राग	52, 13; 81, 11; 181, 22	„ भाग	259, 18
„ अनु	82, 1	ललिताभास	4, 12; 44, 1
„ ऊर्ध्व	81, 18	ललितोद्धत	259, 18
„ नीली	81, 16	काव्यगणिक	155, 13
„ मञ्जिष्ठा	81, 20	लट	11, 15
रागचिन्ह-अन्वा	114, 17	लावण्य	73, 16
„ कुलाज्ञा	114, 2	लासक	221, 8
„ वेत्या	114, 9	लास्य	45, 16; 46, 2; 46, 10; 296, 14
„ विभावना	117, 15	लास्याङ्ग	245, 2; 251, 5
राजा	289, 13; 290, 11	लिङ्गिनी	270, 3
रामाक्रीड	266, 10	लीन-रस	132, 4; 192, 7
रासकम्	264, 1; 265, 14; 266, 11	लीला	9, 5
	269, 13	लीलेत्सारित	192, 12
रीति	11, 13; 193, 7	लेख	214, 11
रुक्	31, 18		
रुद्र	182, 12	व	
रुक्ष	4, 13; 44, 21	वक्त्रपाणि	196, 6
रूप	73, 7; 210, 22	वज्र	209, 17; 241, 13
रूपक	180, 4; 221, 12	वत्स	277, 15
रोमाञ्च	14, 17; 31, 19	वध	214, 7
रोष	35, 6; 72, 9	वन्दी	294, 12
रौद्र	33, 19, 44, 20; 47, 20	वयस्य	277, 14
	54, 16; 57, 7; 62, 2	वर्ण	259, 3; 260, 13
„ आभास	133, 12	वर्णताल	264, 10
		„ मात्रा	262, 2; 268, 17
		„ संहार	209, 18
लघु	191, 18	वर्धनिका	265, 20
लक्षणा	145, 17; 155, 16; 163, 2	वर्धमानक	199, 10
लक्षितलक्षणा	163, 15	वर्षवर	290, 6; 292, 20
लक्ष्य	155, 14	वसन्तक	259, 8; 260, 16; 260, 19
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य	173, 8		262, 6
लज्जा	28, 13	वस्तु	200, 15; 245, 1
लता	246, 15; 264, 3	वाक्यलि:	231, 22
लंघ्येद्	283, 4	वाक्यानुच्चारण	147, 8
लय	46, 1; 189, 6; 191, 15	वाक्यार्थता	144, 14
लयांतर	246, 21	वाग्देवी	2, 17

	P. L.		P. L.
वाचक	155, 8; 160, 19	विदूषक	94, 3; 244, 6; 267, 12; 277, 20
वाचिकम्	12, 15		281, 16; 289, 2
„ करुण	67, 3	विद्या	52, 14; 181, 21
„ रौद्र	66, 18	विद्वन्	211, 20; 241, 10
„ हास्य	65, 5		249, 16; 256, 22
„ अद्भुत	66, 8	विधान	208, 16; 241, 8
„ शृङ्गार	64, 20	विधुत	192, 10; 209, 12
वाच्य	155, 10	विधेय	236, 6
वाञ्छाकलाप	199, 19	विनय	70, 5
वाद	283, 10	विनोद-निदाघ	137, 18
वादका	194, 14	„ प्रावृट्	137, 22
वाय	181, 15; 199, 8; 297, 18	„ वासन्तिक	137, 15
वामन	290, 6	„ शरत्	138, 4
वार्तिक	191, 6	„ शिशिर	138, 12
वासकताल	268, 1; 268, 10	„ हेमन्त	138, 8
वासकसन्धा	268, 9	विन्यास	257, 23; 280, 19
विकास	222, 2	विपरिवर्त	259, 1
विकृत	4, 13; 45, 9	विप्रयोग	240, 13
विकृष्टक	192, 14	विप्रलम्भ	240, 17
विक्षेप	195, 11; 222, 2	विप्रिय	140, 1
विचलन	212, 6	विबोध	23, 9; 212, 18; 258, 1; 280, 22
विचार	224, 18	विभाव	4, 4; 13, 13; 13, 11; 13, 15
विच्छिन्ति	9, 9		37, 20; 38, 7; 43, 18, 61, 4
विच्छेद	146, 12		61, 19; 62, 7; 63, 21, 84, 2
„ रस	132, 6		84, 19; 84, 9; 85, 9, 85, 7
„ वाक्यसंभेद	147, 5	विभाषा	13, 3; 304, 3
„ वाक्यासमाप्ति	147, 4	विभ्रम	9, 11
„ वाक्यान्यथात्मक	147, 3	वियोग	86, 1; 86, 13; 87, 22
विट 94, 2; 242; 21, 267, 11; 289, 3		„ शृङ्गार	33, 8
वितत	192, 10	विरकालिङ्ग	115, 17
वितर्क	25, 1; 278, 19	विरक्तिहेतु	117, 7
विताळ	258, 23; 259, 21; 260, 8;	विरोध	241, 12
	261, 15	विरोधनम्	212, 3
विदग्ध	191, 20	विलम्ब	246, 21
विदग्धित	191, 21	विलंबित	191, 15
विदारी	311, 4	विलाप	11, 2; 72, 14
		विलास	9, 7; 10, 4; 209, 10; 240, 15

	P. L.		P. L.
शाक्य	247, 4; 277, 2	„ द्रव्य	83, 18
शान्त	48, 5	„ वियोग	85, 21
शान्तरस	47, 2; 135, 4	„ वेष	82, 15
शिवः	181, 19	„ संभोग	87, 7
शिवौ	2, 16	शङ्कराभास	133, 4
शिरोगुरु	192, 11	शैल्य	288, 2
शिल्पम्	76, 4	शोक	35, 7; 35, 22; 63, 8
शिल्पक	221, 6; 257, 1; 266, 6	शोभन-रस	132, 16
शिल्पकारिका	289, 15; 291, 13	शोभा	8, 16; 10, 3; 225, 9
शुक्ल	187, 14	शौण्ड	70, 10
शुद्ध	191, 20	शौण्डिर्य	70, 11
„ गुण्डली	297, 20	शौरसेनी	13, 4; 263, 14; 269, 8
„ प्रहसन	247, 6		303, 17; 310, 19
„ भाण	259, 15	शौर्य	69, 16
„ राग	189, 13	भ्रम	18, 8; 28, 8
„ लक्षणा	163, 14	भ्रान्त्यम्	219, 15
„ विद्या	181, 20	श्रीगदित	181, 6; 221, 7; 258, 7
„ सालगसूड	46, 7	श्रुतम्	30, 13
शुष्कगीत	265, 1	श्रुति	187, 10
शुष्कापकृष्टकम्	196, 13	श्रोतृत्व	175, 11
शून्यता	257, 11	श्रोत्रिय	247, 4
शूरसेन	269, 4		
शृङ्खला	264, 2	षड्	185, 17
शृङ्खलिका	246, 15	षड्प्राप्त	188, 14
शृङ्ग	48, 7	षाड्वौडवित	190, 9
शृङ्गार	40, 3; 43, 22; 47, 14		
	54, 15; 57, 3; 77, 14	सखा	277, 14
	131, 11; 236, 3; 243, 19	सख्यम्	30, 15
	268, 7,	सङ्कीर्णप्रहसनम्	247, 7
„ अयोग	85, 16	„ भाण	259, 15
„ कला	82, 13	सङ्घटना	196, 9
„ काल	82, 14	सङ्घर्ष	29, 21
„ क्रिया	83, 21	सङ्घात	151, 16; 282, 21
„ गुण	83, 11	सञ्चारि	61, 21
„ देश	82, 12	सञ्चारिका	289, 22

Index II

३५३

	P. L.		P. L.
सङ्क	180, 14; 221, 8; 244, 17 256, 1; 269; 1	संचारिभावजदृष्टि	125, 9
सदस्य	294, 5	संपूर्णराग	190, 13
सदाशिव	2, 16; 181; 19	संफट 211, 19; 241, 10; 257, 12; 280, 1	
सन्ताप	278, 22	सम्भोग	77, 10; 138, 15
सन्तोषातिशय	257, 12, 280, 6	„ अघम	113, 14
सन्दानित	151, 14	„ उत्तम	113, 11
सन्देश	11, 6	„ चेष्टा	87, 19
सन्धि	207, 13, 212, 18	„ मध्यम	113, 13
सन्धिवन्ध	282, 17	„ मित	87, 12; 139, 2
सन्निपात	195, 13	„ विकार	87, 20
सभमताल	259, 3	„ सङ्कर	87, 14; 139, 4
सभा	194, 14	„ सम्पन्न	87, 16; 139, 6
सभासद	293, 21	„ समृद्धिमान्	87, 18; 139, 8
सभापतिः	194, 14	सम्भ्रम	211, 7; 224, 11
सभ्य	194, 14	संवरण	214, 10
सम-रस	132, 14, 191, 19	संवाहिका	289, 18
समग्र	241, 5	संवित्	41, 7
समय	213, 1	संशय	224, 15; 257, 9; 278, 21
समरथ्या	263, 11	संशयधीः	50, 16
समर्थ	75, 21	संसर्ग	34, 14
समर्पण	258, 5; 281, 8	संस्कृत	310, 18
समवकार	221, 5; 248, 18	संहार	258, 4; 281, 6
समविश्राम	259, 1; 260, 11	संहिता	282, 19
समा	191, 5	सात्त्वती	12, 5; 57, 5; 239, 1
समाक्षिप्त	192, 14		251, 14; 263, 16
समाधान	208, 15; 241, 8	सात्त्विक	4, 11; 12, 15; 14, 4
समान	184, 4		25, 4; 37, 20; 38, 18
सम्यग्धीः	50, 14		60, 18; 61, 10; 306, 10
सर्गबन्ध	282, 13	सादृश्यधीः	50, 17
सल्लाप	11, 4; 221, 6	साधन	257, 10; 279, 11
सल्लापक	256, 16	साध्य	161, 19
सल्लब्ध	195, 14	साध्यवसान	165, 2
सहभोगिनी	289, 14	साध्वस	258, 2
संस्कृती	273, 15	साम	214, 7
संख्या	190, 7	सामर्थ्य	75, 21, 151, 7
संयह	211, 4; 241, 10	सामाजिक	36, 18; 37, 6; 40, 13; 47, 5
			153, 9; 153, 10. 154, 11

	P. L.		P. L.
सांप्रयोगिकी	34, 15	स्नेह-मध्य	80, 20
सारोपा	164, 22	„ मन्द	80, 21
साहस	69, 18	„ स्थिर	81, 3
साहित्य	145, 7	स्पर्श	189, 4
सिद्ध	161, 13	स्पष्ट	191, 19
सिद्धसाध्य	162, 1	स्पृहा	29, 16; 225, 6
सिद्धि	224, 4	स्फुरित	192, 8; 192, 10
सुख	30, 18; 77, 11	स्फोट	178, 22
सुताल	263, 12	स्मित	60, 7
सुप्ति	23, 13	स्मृति	19, 16; 29, 3; 31, 2
सुषुम्ना	184, 14		89, 8; 189, 1
सुहृत्त्व	30, 16	स्याल	277, 12
सूक्ष्म	132, 8	खगतम्	219, 18; 272, 3
सूच्य	214, 17	खप्र	29, 4; 214, 11
सूत	294, 18	खर	186, 4
सूत्रधार	288, 8	स्वरभेद	14, 19, 31, 20
सूर्य	182, 11	स्वातन्त्र्य	79, 6
सैन्धव	246, 6	स्वाद	154, 7
सोम	182, 11	स्वेद	114, 13
सौकुमार्य	74, 2		
सौन्दर्य	73, 20	हजा	272, 16
सौराष्ट्री	11, 16	हर्ष	20, 4; 30, 22
स्कन्ध	145, 8	हल्लीस	221, 9; 266, 23
स्तम्भ	14, 9; 31, 19	हसित	60, 9
स्थान	191, 15; 303, 2	हालिक	311, 14
स्थायी	4, 7; 26, 11; 37, 21	हाव	8, 12
	38, 20; 143, 21	हास	34, 21; 35, 15; 214, 9
स्थितपात्र	245, 18	हास्य	33, 11; 44, 5; 47, 15
स्थिर	4, 12; 44, 6; 132, 12		55, 10; 268, 7
स्थैर्य	10, 12; 70, 17; 127, 6	हास्याभास	133, 6
स्नेह	80, 2	हीही	272, 13
„ अकृत्रिम	80, 7	हुम्	271, 17; 271, 18
„ कृत्रिम	80, 7	हेतु	224, 14
„ गत्वर	81, 5	हेत्वधारण	214, 10
„ नक्षर	81, 7	हेका	8, 13; 46; 4
„ प्रौढ	80, 8	हीः	28, 14

INDEX. III

Index of Verses.

अइपिहुलं जलकुम्भम्	१७१	अज्ञसादक्ष चिन्ता च	१००
अकामा ब्राह्मणाश्चैव	२९२	अज्ञहीनं तथा काव्यम्	२१३
अकार्यकरणज्ञान	१९	अज्ञीकरोऽभिमानः स्यात्	२२९
अकृत्रिमाः सरिच्छैल	१३७	अज्ञी सर्वरसस्पर्शी	२५१
अकृत्यकारी स्वायत्त	९३	अचिन्तयद्देवदेवः	२८५
अक्षीणि प्राङ्मिलन्ति	५	अचिन्त्येष्टार्थसम्पत्तेः	२०
अधुब्धा स्यादचक्रिता	१२५	अजातरतिसम्भोगाः	२९२
अगूढं तत्स्फुटं यस्य	१६७	अज्ञातकामा निष्कोशाः	२९३
अगूढमपरस्याज्ञम्	१७४	अतः स्कन्धो व्यपेक्षादिः	१५२
अभिर्माणवकेत्यादौ	१६६	अतश्च सर्वशब्दानाम्	१६२
अह इति रुदिशब्दो	२३५	अतः सर्वस्य शब्दस्य	१६२
अहच्छेदं कृत्वा	२१६	अतः सामाजिकस्यापि	१५४
अहः प्रबन्धविहृत्वात्	२३५	अतिक्रान्तपदैरज्ञ	२१
अहमुखं गर्भाहः	२१९	अतिदेशक्रमात्स्वाज्ञ	२२२
अहस्थानीयविच्छेद	२६९	अतिदेशस्तदुक्तं यत्	११
अह्नादिबाह्यावेवाह	२१९	अतिदेशमिहानुक्तम्	२६१
अह्नान्तपात्रैरह्नास्यम्	२१८	अतीतं लोकवृत्तानाम्	२८८
अह्नान्तरे मुखे वा	२१७	अतीव शोभते यस्तु	८१
अह्नावतारस्त्वह्नान्ते	२१८	अतोऽत्र शब्दव्यापारः	१७०
अह्नाध्वस्वार एवात्र	२५३	अतो ध्वन्याख्यतात्पर्य	१५०
अह्नाश्रयस्य कर्तव्यो	२३५	अतो नाज्वावदामष्टा	२६
अह्नाज्यो द्वितीयेऽह्ने	२५६	अतोऽनुभावराहित्यात्	२६
अह्नुरा इति नेतृणाम्	२७५	अतो नैघण्टुकैरुक्ता	४९
अह्नैस्त्रिमित्रिकपटः	२४९	अतो रसः पदार्थेभ्यो	३७
अह्न इत्येव वक्तव्यो	२७२	अतो रसालङ्कारादेः	१६०
अह्नग्लानिर्मनोरक्तिः	८८	अतो विशिष्टे कस्मिंश्चित्	१६८
अह्नमर्दननिश्वास	१८	अतोऽस्तु जन्यजनक	१५३
अह्नविक्षेपमात्रं यत्	३०१	अतो हि मानसः सङ्गिः	६७
अह्नं शिरः कटी वक्षः	७३	अस्यादरेण सत्कारः	११२
अह्नसादप्रकथनम्	११६	अत्र गीतिविधिः पूर्वैः	१९४

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
अत्र चौर्यरतस्यैव	१७१	अधिकन्यूनसंख्येति	१८९
अत्र पाणिविभागो यो	१९६	अध्याप्य भरतानेतत्	५६
अत्र प्रच्छन्नकामित्वम्	१७१	अध्यायैर्वा पर्वभिर्वा	२८३
अत्र सुखं विच्छिद्यम्	२१८	अनर्थवर्णापाकृष्टिः	१९६
अत्र वस्तुरसादीनाम्	२३५	अनवस्थिततारा च	१२९
अत्र स्वनहसोर्वेति	४८	अनवस्थितिशय्यान्तः	२४
अत्राधिकारिकस्यापि	२०३	अनसूयुरहंमान	९८
अत्रापकारिणीं चेटीम्	१७३	अनागतखेद्व्यासज्ञात्	९९
अत्राप्येते रसास्सर्वे	५०	अनादयश्च क्षेत्रज्ञाः	१८२
अत्रावतरणं तत्स्यात्	१९६	अनासनश्च प्रथमम्	११७
अत्राऽविवक्षितस्वार्थं	१५३	अनिकुक्षितपक्षमात्रा	१२८
अत्रासन्नापि रत्यादिः	५१	अनिबन्धनमर्थानाम्	२७७
अत्रैवालम्बना भावाः	९	अनिमित्तास्मितोत्क्रोश	२४
अथ भाण्यज्जिज्ञासू	२६२	अनिमेषस्फुरत्तारम्	१२०
अथ रासकमेकाङ्कम्	२६९	अनियुक्ता अपि स्वे स्वे	७०
अथवाऽन्यपदार्थानाम्	३०	अनिश्चयेन वाक्यस्य	२२४
अथवा भोगिनी स्वीया	२६८	अनिश्चलं यच्छस्त्रास्त्र	१२४
अथ विक्रमोर्वशीये	२३०	अनिश्चलत्वं मनसो	६६
अथ श्रीगदितं विद्यात्	२५८	अनिष्टाश्च कथां ब्रूते	१६६
अथाऽयं वर्त्मना तेषाम्	८२	अनिष्टे विषये तत्र	१४१
अथार्थप्रकृतानां तत्	२०७	अनिष्ठुरलक्षणपदम्	२४६
अथैषां देशकालादि	१३६	अनुकारतया नाट्ये	३७, ५९
अथोत्पाद्यकयैकाङ्का	२५६	अनुकूलादिभेदेन	९३
अदीनवाक्यः प्रियवाक्	१०६	अनुक्तसिद्धिः कार्यं च	२२३
अदीर्घशायिनी मेघा	११०	अनुक्तसिद्धिरुक्तार्थ	२२५
अदेशकालविहितो	३१	अनुत्तरोऽवदान्किञ्चित्	७१
अद्भुतं त्रिप्रकारं स्यात्	६४	अनुद्धतं चोद्धतं च	४५
अद्भुते दानवीरे च	७५	अनुभावविभावान्याम्	२३६
अद्भुतोऽपि मनःप्रीति	२०८	अनुभावत्वसामान्ये	१४
अधमानां कुविद्यानाम्	२७१	अनुभावश्चतुर्धा स्यात्	६
अधमानां तु नारीणाम्	१४३	अनुभूतानभिज्ञत्वम्	६६
अधमैरुपमेयाः स्युः	३०४	अनुभूतिप्रकाराश्च	१६१
अधरस्पर्शनेनैव	११७	अनुष्णोप कथितो	६५६
अधरे हागमाच्छयम्	१०४		

Index III

३५७

अवेकनर्तकीयोज्यम्	२६६	अपभ्रंशेन बद्धो यः	२८२
अनेकार्थस्य शब्दस्य	१६९	अपरस्परसम्बन्धा	३०२
अन्तःकृते निगीर्णेऽस्मिन्	१६९	अपराधं न सहते	१०४
अन्तःपुरहिता साध्वी	२९०	अपराधे प्रियं रोषात्	९७
अन्तःप्रौढामिसंशुष्यत्	१२३	अपराधाऽपराधे स्यात्	१०२
अन्तरा चेति पञ्चैता	१९८	अपरिच्छन्नविषयम्	१२०
अन्तरैकार्थसम्बन्धः	२०७	अपरिज्ञातपार्श्वस्थम्	२४६
अन्तर्बहिःपुरःपश्चात्	८९	अपरैर्नृत्यभेदास्तु	२४६
अन्तर्भावस्तु सर्वेषाम्	२५	अपरोक्षभावभाषो यः	४२
अन्तर्यवनिकासंस्थैः	२१७	अपद्यतः फलप्राप्तिम्	२०६
अन्तर्व्यथा बहिर्गर्व	२२	अपसारत्रयं चान्यत्	२६९
अन्ते वीरसाध्यम्	२६५	अपस्मारोऽनुभूतेषु	३१
अश्वं गृह्णाति पचति	१८४	अपस्मारो महाभूत	२३
अन्यदप्रस्तुतार्थस्य	२३१	अपाङ्गकृणनं यत्र	१२४
अन्यदारभते वाक्यम्	१६	अपाङ्गविगलद्वाष्पम्	१४२
अन्यस्नेहपरावृत्ताम्	१०७	अपि चेद्विनाभावे	१६५
अन्यापदेशकथनम्	११४	अपि नाम प्रसिद्धं स्यात्	२७४
अन्यापदेशकथनैः	११८	अपि यद्व्यतिरेकेण	१६१
अन्यापदेशव्याजेन	२०२	अपि सिध्येत विदुषाम्	२२२
अन्यासङ्गमशङ्कित्या	२४६	अपेक्षितं परित्यज्य	२३४
अन्यूनदशपञ्चाङ्गम्	२३७	अप्यक्षराणां सामान्यात्	६०
अन्यूनानतिरिक्तं यत्	७३	अप्रकाशं नरो बक्ति	२७२
अन्ये तु स्पृष्टमपि यत्	७४	अप्रत्ययान्तः शब्दोऽयम्	४८
अन्ये धातुभ्य उत्पन्नाः	१८६	अप्राप्तातीतनष्टानाम्	२०
अन्येऽपि भावा ये केचित्	५४	अभाषभाषां शयने	१४०
अन्ये रसा न प्रयोज्याः	२५२	अभिगम्यगुणोपेतो	२९०
अन्योन्यभोग्यधीरेव	७८	अभिज्वलनहेतुर्या	५२
अन्योन्यभोग्यसंसर्गम्	१५९	अभितप्ता च निर्वेदे	१३०
अन्योन्यरक्ता भूयः	११७	अभिधा नात्र वर्तेत	१७०
अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः	२३२	अभिधामूलमप्यत्र	१६९
अन्योन्याङ्गिकसञ्चारेः	६४	अभिधालक्षणा मूलम्	१६७
अन्वेषणन्तु पृच्छा स्यात्	२२६	अभिधालक्षणा रूपात्	१६९
अपकृष्टश्च तस्यैव	१६	अभिधेयाविनाभूत	१४५
अपभ्रंशा विभाषा वा	१०४	अभिज्ञ इव गृह्णादौ	१६९

अभिप्रेतं समग्रं च
 अभिमानाच्च विषयात्
 अभिरूपोत्तमो विष्णुः
 अभिलाषि तदेव स्यात्
 अभिव्यक्ता सती तेषाम्
 अभिष्टयात्मनः खेदम्
 अभीतिर्बहुभिर्योद्धुम्
 अभीरुक्तास्या च
 अभीष्टमर्थिनां लोके
 अभीष्टवस्तुसंसिद्धि
 अभीष्टमिष्ट लीलाभिः
 अभीष्टार्थपरीषाको
 अभूताहरणं तत्स्यात्
 अभूताहरणं मार्गो
 अभूदारभटीवृत्ते
 अभ्यर्थनानुवृत्तिर्या
 अभ्यागारा इति ज्ञेयाः
 अभिज्ञलं स्थान्मरणम्
 अमात्यायत्तसिद्धिः स्यात्
 अम्बरग्रहणादीनि
 अम्बिकारसिकापाङ्गम्
 अम्हो अर्थ सो राशोत्ति
 अयं नान्तर्गतस्तस्य
 अयं प्रणयमानस्तु
 अयं रामस्य सदृशः
 अयं स नेति मिथ्यैव
 अयोग्ये चापदार्थे च
 अयोध्यां मानवेन्द्रेण
 अरूपे रूपवन्तं वा
 अर्थक्रियाकारितया
 अर्थः कूरप्रहेत्यादि
 अर्थतश्च निरुच्यन्ते
 अर्थप्रकृत्यवस्था तत्
 अर्थप्रकृत्यवस्थातम

पृष्ठ.		पृष्ठ.
२०६	अर्थप्रकृतयोऽवस्थाः	२२९
३४	अर्थप्रतीतिः श्रोतृणाम्	१७८
६८	अर्थवृत्तेरभावात्	१२
१२०	अर्थस्यैतावतः शब्दः	१५०
४१	अर्थानामौद्धत्यात्	२५९
२८५	अर्थान्तरमनुस्यूतम्	१५६
६५	अर्थान्तरस्य कथने	२२४
११२	अर्थान्विनाशयन् गूढम्	१०९
३१२	अर्थोपतिर्भवेद्यद्वा	१६४
२७१	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१०८	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१५९	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२१०	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
५७	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२२६	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२९३	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
९१	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
९३	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२३६	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२०७	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
७	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
७९	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
५०	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
५०	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
३१	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२८६	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१०२	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१६१	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२२९	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
५०	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
२३७	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९
१९९	अर्थोपतिपर्यस्मिन्	२४९

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
अवज्ञा सा प्रकृष्टस्य	७१	असावुनीयते सद्भिः	१४६
अवज्ञेयनुभावाः स्युः	१६	असूयाऽमर्षपादस्य	२२
अवलोकितया पृष्ठ	२१८	अस्तीति सत्तामात्रेण	१३६
अवशोऽपि हि कामस्य	१०६	अस्थीनि वर्धयन्त्यौ द्वे	१८६
अवस्थाःपञ्च कार्यस्य	२०६	अस्य कर्तृतया धीर्या	४९
अवस्थापञ्चकं होतव	२०७	अस्य भारतवर्षस्य	३०९
अवहित्थं भयभीडा	२२	अस्यां वासकसन्ना स्यात्	२६८
अवाङ्मुखमवस्थानम्	१४२	अहर्णं लज्जालुङ्गी	३०७
अवान्तरैककार्यस्य	२०७	अहङ्कारत्रिधा सोऽयम्	४३
अधिकारि विकारस्य	१२४	अहङ्कारस्य चैकस्य	४२
अविज्ञातेज्ञिताकारः	१०	अहङ्काराभिमानादि	४१
अविद्वक्त्र्यः क्लीबश्च	२९३	अहङ्कारेण युक्तानाम्	४२
अविभागेन भवनं	१५१	अहङ्कारोऽभिमानेन	४२
अविवक्षितवाच्यो यः	१७२	अहिंसा सर्वभूतानाम्	१३५
अविभ्रमेण व्यापारो	१५६		
		आ	
अविस्मयादसंमोहात्	६०	आकस्मिकवियोगे स्युः	१४३
अव्यक्तवर्णे वचनम्	१७	आकारसंज्ञतिरिति	१६
अव्यक्तवर्णो द्वन्द्वारव्या	१९१	आकाराश्चैव वेषाश्च	३११
अव्यक्तविकृतिदृष्टिः	१२६	आकाराः सत्त्वजा भावाः	१६
अव्यक्तसञ्चारवती	१२५	आकाशचारी चमरी	२९९
अव्यार्जं तदिति प्राहुः	१२४	आकाशभाषितं तत्किम्	२२०
अव्याप्तेरप्यतिव्याप्तेः	१७६	आकाशलक्षं वचनम्	१७
अवाङ्मनः प्रियाभाषी	१०६	आकाशवीक्षणश्चेति	६७
अभ्युपगतो मुखे शेषः	६२	आकुञ्चितपुटापाङ्गा	१२९
अच्छिद्यो येन विषयः	१२०	आकुञ्चितोभयपुटम्	१८
अष्टभिर्वा भवेत्तस्मात्	१७६	आकेकरा दुरालोके	१३०
अष्टमात्रा तु विद्वद्भिः	१९५	आकेकरा भवेद्दृष्टी	१४१
अष्टमीचन्द्रशार्ङ्गार्वा	१३७	आक्रन्दोऽभीष्टविषयः	२२४
अष्टादशसु विद्यासु	२	आक्षिप्तिकाल्पवर्णो	२६५
अष्टाविंशतिभिस्तानैः	१९०	आक्षेपतः समाधानात्	१७६
अष्टाविंशत्यलकाश्चापि	३००	आख्यां लभन्ते श्रुतयः	१८७
असत्प्रलापव्याहार	२३०	आगन्तुकेन भावेन	२०२
असम्बद्धकबालापो	२३२, २३३	आगमिलङ्गविहीनम्	२४३
असम्बन्धस्य चार्थस्य	६१	आच्छिद्य भूपात्सर्वव्यसना	२३९

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
आजन्मनोऽभिषेकान्तम्	२०१	आयेंति वाच्या विद्वांसो	२७७
आज्ञापवादः सम्प्रेष्टः	२४१	आलम्बनगुणस्थैर्यात्	१३२
आढ्यप्रायं प्रेक्षणकम्	२६६	आलस्यकम्पानुगति	२५७
आत्मकुक्षिम्भरा घोरा	९८	आलस्यं तच्छिरःशूल	१८
आत्मनो भूभरश्रान्तिम्	२८६	आलस्यदैर्न्याचिन्ताश्च	१५
आत्मनो यो गरीयस्त्व	३१	आलस्यापस्मृती व्याधिः	३३
आत्मन्यभूततद्भाव	२२५	आलापाभ्यसनक्रीडा	१३८
आत्मा निस्सङ्ग एवैकः	१८७	आलिङ्गनं मुहुः सख्याः	११३
आत्मोपभोगकरणम्	२९	आविर्भावो रसानां स्यात्	३२
आदितस्त्रितयं तुल्य	२०३	आविर्भूय तिरोभूय	३८, १३२
आदौ विष्कम्भकं कुर्यात्	२१६	आवश्यकं तु यत्कार्यम्	२३६
आद्यन्तयोर्द्विगुणितः	१३४	आविस्मितं स्फुरत्कान्ति	७५
आद्यन्तयोश्च मध्ये च	१९१	आवेगात्तत्प्रतीकार	१९
आद्यन्तयोः प्रगुणितः	१३४	आवेगो जाड्यदैर्न्ये च	३४
आद्यन्तान्वयभेदस्तु	१९०	आशीःपुरस्कृतैर्वाक्यैः	२९४
आद्यन्तान्वयभेदेन	१८९	आश्रयाश्रयिसम्बन्धो	१७७
आधारगः शुक्धातुः	१८७	आश्रितां नाटकीयाश्च	२८९
आधिकारिकमेकस्तु	२०१	आश्लेषलीनविच्छेद	१३१
आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः	२१३	आसन्ना दूरमध्यास्ते	११६
आनुषङ्गिकमेतेषाम्	२५६	आसां शीलं स्वभावश्च	२९१
आन्तरा सा ध्रुवा ज्ञेया	३०२	आसारितादि वा गीतम्	१९९
आपीडधावनैर्बाहु	२१	आसीनां नर्तनागारे	२
आफलोदयपर्यन्ता	२०१	आसूत्रयन् गुणाश्रितुः	२८८
आभासभावशान्त्यादेः	१७३	आसेवध्वं तदृषयः	२३८
आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च	५०	आस्तीर्य भोगशयनम्	९९
आमन्त्रणं यत्साध्यस्य	२१२	आस्ववस्थासु कथिता	१४३
आमुखं तत्तु विज्ञेयम्	२२९	आस्ववस्थासु विहितैः	९१
आयुराग्नायकथितो	२४	आहूय भरतान् सर्वान्	२८६
आयुष्मन्निति वक्तव्यो	२७२		
आरभ्य गणदासादेः	२१८	इक्षिताकारचेष्टाज्ञो	२२६
आरभ्य षोडशाद्वर्षात्	१०५	इक्षिताकारचेष्टादिः	१७१
आरामं पश्य सुमुखि	१७१	इच्छोत्कण्ठाभिलाषाश्च	८८
आर्द्रता शिशिरत्वं यत्	८०	इतरेषां कलारूपान्	१८४
आर्यावर्ताह्वये देशे	१	इतरेषाञ्च भावानाम्	८५

इतश्चेतश्च रथ्यायाम्	९०	इत्यादिश्य ततो ब्रह्मा	२८६
इति द्वयं गुणीभूत	१७३	इत्यादि सर्वमवधार्य	२८३
इति द्वाविंशदज्ञात्मा	१९९	इत्याद्यशेषमिह	२२०
इति द्विधा यदन्योक्ति	२०२	इत्याहुर्भारते वर्षे	२५२
इति द्वेधा समाख्यातो	६४	इत्युक्त्वा योऽन्यथा कुर्यात्	१४०
इति न्यायादुपादान	१६४	इत्येक आहुराचार्याः	२३८
इति प्रकरणे शुद्ध	२४२	इदं तदिति सङ्कल्पो	७९
इति भ्रुवन्तमुद्दिश्य	११७	इदं त्रिपुरदाहाख्ये	२४८
इति वासुकिनाऽप्युक्तो	३७	इदमुत्तममाख्यातम्	३००
इति विंशतिरुद्दिष्टाः	१२५	इदानीं कथ्यतेऽस्माभिः	१०३
इतिवृत्तमथोत्पाद्यम्	२४१	इन्द्रियाणि निमीलन्ति	२९
इति शब्दार्थयो रूपम्	१६०	इमौ भेदौ च सादृश्यात्	१६५
इति शुद्धः सङ्कीर्णः	२५९	इयमङ्गादिवाह्याङ्क	२१९
इत्थमन्योन्यसंसर्गात्	२७५	इ-शब्दवाच्यो मदनो	७८
इत्थमादिश्य च मनुम्	२८६	इष्टभावोपगमने	९
इत्थमुन्मादजा भावाः	९०	इष्टसङ्गमनादेव	२०
इत्थं नायकसंज्ञाः स्युः	१०७	इष्टार्थश्चित्रकृद्देश्या	२२७
इत्थं प्रवेशविष्कम्भौ	२१७	इष्टार्थोपगमेऽशक्ये	२७५
इत्थं रङ्गं विधायादौ	२००	इष्टे तु विषये गात्र	१४१
इत्थं विचिन्त्य दशरूपक	२५४	इह तत्त्वानि षड्विंशत्	१८१
इत्थं विभावपर्यायाः	३८	इह दृष्टमिहालिष्टम्	९०
इत्थं शब्दार्थसम्बन्धो	१७९		
इत्थं समवकारस्य	२५०	ईदृक्काण्डवलास्यादि	२९९
इत्याकृत्या नियमिताः	७०	ईदृगर्थश्च दृश्यन्ते	३०८
इत्यादयः प्रावृषि स्युः	८४	ईदृगलक्षणसंयुक्तम्	२२६
इत्यादयः स्युः संसृष्टाः	८४	ईदृग्विलक्षणां शक्तिं	१८२
इत्यादयो विशेषाः स्युः	१३५	ईदृग्विलक्षणो जन्तुः	१८३
इत्यादिनामभिर्भाष्याः	२७६	ईदृशं रूपकं यत्तु	२४३
इत्यादिनामभिर्वाच्याः	२७६	ईश्वरस्य च मुक्तानाम्	७
इत्यादिनैव षष्ठेऽङ्के	२११	ईषत्प्राप्तिश्च या काचित्	२०६
इत्यादि प्रणयक्रोधात्	२७८	ईर्ष्या छन्दतो यूनोः	२४०
इत्यादिभिर्गुणैर्युक्तो	२८२	ईर्ष्याकलहकारी स्यात्	२८१
इत्यादिभिर्विभावैस्तैः	६१	ईर्ष्या कुलव्रीषु न नायकस्य	९६
इत्यादिभिर्विरक्तानाम्	११७	ईर्ष्यातत्त्वावबोधान्याम्	१५
इत्यादिभेदा दृश्यन्ते	२८३	ईर्ष्याप्रणयरोधेन	७९
इत्यादि रामराधायाम्	२७८	ईर्ष्याया मदनाच्चापि	१३९
इत्यादिलक्षणेनैव	१६४	ईर्ष्यावित्यपराधेऽपि	१०२

ईर्ष्यां स्त्रीणां तथा रोधः
ईहामृगस्येतिवृत्तम्

उ

उक्तसर्वगुणोपेतो
उक्ता क्रोधादिभिर्भावैः
उक्ता नाट्यस्य नृत्तस्य
उक्तानुक्तानभिज्ञत्व
उक्ता रसा रसव्यक्तिः
उक्ताश्च नायकाः सर्वे
उक्तास्ता नृत्तयः साक्षाः
उक्तिस्तत्त्वाभिधानं स्यात्
उप्राणं लिप्सितं चैव
उचितेऽहनि सम्प्राप्ते
उच्चण्डं रौद्रबीभत्स
उच्चैर्हसितो हर्षघोषौ
उच्छ्वासाश्वासविच्छेद
उज्ज्वलवेषाभरणः
उज्ज्वला रूपवन्तश्च
उत्कण्ठा चावहित्यश्च
उत्कण्ठा माधवस्यापि
उत्कण्ठिता पठेद्वायेत्
उत्कम्पं तद्यदुल्लोलम्
उत्कर्षः पुष्टिसम्पन्न
उत्क्षेपश्च भ्रुवोः कम्पः
उत्तन्धपक्ष्मरुद्धा या
उत्तमप्रकृतिर्वीर
उत्तमप्रकृतिः शेते
उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गात्
उत्तमस्यापि पठतः
उत्तमाधममध्यानाम्
उत्तमे मध्यमे नीचे
उत्तमोत्तमकं भाव्यम्
उत्तमोत्तममाद्यं स्यात्
उत्पत्तिर्जन्यजनक
उत्पत्तिर्देवयजनात्
उत्पत्तिस्तु रसानां या
उत्पन्ना रतिरेकत्र

पृष्ठ.

७९ उत्पातैर्घोरसङ्ग्राम
२५३ उत्पाद्यमिति वृत्तं तु
उत्फुल्लमध्या इष्टिस्तु
९१ उत्साहात्मा विषयिणी
७ उत्साह्यते चोत्सह्यत
२८४ उत्सूते हर्षमित्येष
६४ उत्सृष्टिकाङ्क्षे प्रख्यातम्
१८० उदकाशयमात्रेऽपि
१०३ उदर्कचिन्ता कर्तव्या
१२ उदञ्चति मनो यस्मात्
२२६ उदात्ताच्चानुदात्ताच्च
१९३ उदात्तादिभिदाः केचित्
१०० उदात्तेनानुदात्तेन
२९९ उदाहरणमेतस्य
६६ उदाहरणमेतेषाम्
२८३ उदीरितेषु प्रत्येकम्
२४२ उद्दीप्यमानपञ्चेषु
२८८ उद्धतप्रायकरणम्
२५७ उद्धतैर्देवगन्धर्व
२७८ उद्धात्यकादिवीथ्यङ्गैः
२५८ उद्धात्यकावलगिते
१२१ उद्धेदः करणं भेद
९१ उद्धेदः स्तनयोः किञ्चित्
१४१ उद्यानयात्रा शकार्चा
१२७ उद्यानयात्रा सलिल
६० उद्यानसलिलक्रीडा
१७ उद्धर्तितं परावृत्तम्
१६ उद्धृतरक्तनयनैः
२७० उद्वेगसम्भ्रमाक्षेपाः
३०४ उद्वेगो मनसः कम्पः
८१ उद्वेगोऽरिक्लृता भीतिः
२४५ उन्मज्जन्तो निमज्जन्तः
२९९ उन्मत्तमाधवे सौदा
५४ उन्मादो विरहोत्थो यः
२८० उपकारं न जानाति
४७ उपकार्योपकारित्वम्
१३१ उपकुर्वन्ति सत्त्वादि

पृष्ठ.

२४८
२४३
१२५
५५
३५
७५
२५१
२७८
२७४
२९
१८९
९७
१९०
२३८
३०५
१६२
१००
२९९
२४७
२४७
२३०
२०८
१०३
८३
८३
८४, ९९
१९२
६६
२१०
८९
२११
२५
२१५
९०
८१
३२
५३

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
वपश्चैपः परिकरः	२०८, २४१	क	
उपचारपरा नित्यम्	१११	ऊज्वायतासर्वं ध्यानम्	१३५
उपचारविशेषान्व	११	ऊते न पावनत्वादि	१६८
उपचारैश्च रमयन्	१०७		
उपचारो यथासत्त्वम्	११२	ए	
उपदेशादिरूपेण	१७३	एकं द्वादशसाहस्रैः	२८७
उपदेशो गृहाण त्वम्	११	एककालस्तु निःसन्धिः	२६४
उपपत्तिः स्वबुद्ध्याऽर्थे	२२५	एकदेशादशेषस्य	२२४
उपभोगः स एव स्यात्	७७	एकन्तु योषिर्नियमात्	२९७
उपमेयं भवेत्तच्च	३०५	एकप्रघट्टकेनैव	१५१
उपाङ्गं नासिकानेत्र	७४	एकप्रयोजनालिष्टः	२३६
उपाचरति बन्धून् या	९८	एकलोपे चतुर्थः स्यात्	२५४
उपादानाभिधा काचित्	१६३	एकवाद्यप्रचारो यः	१९९
उपाधिर्वस्तुधर्मस्य	१६१	एकस्मिन्नायके ख्याते	२३९
उपाधिः सिद्धरूपो यः	१६१	एकस्य वा द्वयोर्वापि	८५
उभयोः पात्रयोः पश्चात्	२६४	एकस्यैव पदार्थस्य	७६
उपसृप्ता यथाशीलम्	१०९	एकाङ्गश्च भवेद्भाण	२४५
उरःकण्ठचरो बुद्धि	१८३	एकाङ्गैव भवेद्विधी	२५१
उरः स्थानमुदानस्य	१८३	एकाग्रयस्तिर्यगादौ	८०
उरस्यो घातुरन्योऽपि	१८६	एकाग्रयो वासनातो	८०
उल्काऽशनिनृपग्याघ्रा	७६	एकाहचरितैकाङ्कः	३३७, २४८
उल्लसत्पङ्कमताराभु	१२१	एके रसानां व्यङ्ग्यत्वम्	४०
उल्लोप्यकश्च हल्लीसम्	२२१, २५५	एकेन वाऽथ द्वाभ्यां वा	४
उल्लोप्यकं स्यादेकाङ्कम्	२६६	एकैकस्य तु रक्षार्थम्	५७
उष्णाम्मसि प्रयुक्तश्चेत्	३२	एकैकस्य बहिस्सङ्घात्	२४६
उष्णिग्गायत्र्याद्यानि	२५०	एको विहालको यत्र	३००
		एकोच्छ्वासश्च भवति	१४१
ऊ		एत एव प्रयोज्याः स्युः	३०४
ऊढा च कन्यका चेति	९५	एतत्तु शारदादेव्याः	२५५
ऊरुस्तम्भश्च हृत्कम्पः	६७	एतदेव तु चारीभिः	४६
ऊर्ध्वप्रवृत्ततारं यत्	१२६	एतद्गीतप्रयोगेषु	१९३
ऊर्ध्वोर्धःक्षितसञ्चारो	१२४	एतद्व्यं द्विधाभूतम्	२१९
ऊर्ध्वोर्धोऽपाङ्गसञ्चारो	१२०	एतद्वागविभागार्थम्	१९०
ऊर्ध्वोर्ध्वतोऽलसतारम्	१२३	एतत्प्रसन्नचित्तानाम्	७४
ऊर्ध्वशीर्यं चिरं गेहे	२४१		
ऊर्मलानी सञ्चारिण्युः	११२		

पृष्ठ.		पृष्ठ.
७९	एतन्मे रतिं पुष्येत्	३१०
४६	एतन्मात्रे च नृते च	८९
३०१	एतन्मार्गस्य देशाश्च	३
३१०	एता नागरकप्राम्य	१८
२५५	एता नामान्तरैः कैश्चित्	८७
१५२	एतानि भन्ति वाक्यस्य	२६७
२१३	एतान्युक्तानि शृङ्गार	१४८
१५०	एतावतैव विश्रान्तिः	२९०
२८९	एता विज्ञाय तत्पश्चात्	२१९
२९०	एताः सञ्चारिका राज्ञः	५७
२०५	एते कथाशरीरस्य	१५०
१२४	एते दृष्टिविकारास्तु	३१०
६३	एतेऽनुभावाः कथिताः	२०४
१३	एतेऽनुभावाः कविभिः	१८५
११९	एते प्रायेण कथिताः	१७५
८२	एते प्रेमादयो भावाः	२३६
३९	एते भावा रसोत्कर्षे	६६
१४२	एते भावाः स्युस्तत्त्वज्ञ	५३
७३	एते भूषणमारोप्य	८१
८	एतेभ्यः सर्वभावानाम्	७६
१७५	एतेभ्योऽन्यत् तात्पर्यम्	१३५
१५५	एतेभ्यो भिन्न एतेभ्यः	११२
१३७	एते वासन्तिकाः प्रायो	२१३
६२	एते विभावा भ्रुकुटी	२६३
३१२	एते विशेषतः कार्याः	१८
१५	एते विशेषतः काव्य	१४२
२०९	एतेषां च क्रमो न स्यात्	६८
३६	एतेषां च रसात्मत्वम्	३९, ५२
१८२	एतेषां समवायात्	१३४
१९१	एतेषामेकतायोगो	२६९
१२२	एतेषु केचिद्दृश्यन्ते	१५२
२१९	एतेष्वङ्गवद्भिर्भावः	२३४
२९३	एते सभासदः कार्याः	१३
१०	एते साधारणाः सत्त्व	१६०
९३	एते स्युः कामसचिवाः	१४३
७९	एतेऽष्टादशभाषाणाम्	
४६	एते ह्यनुसृतिभवाः	
३०१	एतैरर्थैः प्रबन्धोऽयम्	
३१०	एतैः धर्मस्यानुभावः	
२५५	एतौ शृङ्गारभेदौ स्तः	
१५२	एता दुर्मलिकामन्ये	
२१३	एभिरेव रतिर्यूनोः	
१५०	एभिर्गुणैर्युता किञ्चित्	
२८९	एभिस्तु सूचयेत्सूच्यम्	
२९०	एभ्यो रसेभ्यो निष्पत्तिः	
२०५	एवं त्रिरूपं तात्पर्यम्	
१२४	एवं देशविभागश्च	
६३	एवं द्वादशधा वस्तु	
१३	एवं द्वाविंशतिर्नाड्यो	
११९	एवं च्चनिकृदाचार्यैः	
८२	एवं नानाविधरस	
३९	एवं नेपथ्यजो रौद्र	
१४२	एवं परम्पराप्राप्तैः	
७३	एवं पुत्रकलत्रादौ	
८	एवं प्रकारः कविभिः	
१७५	एवं प्रकारानालोक्य	
१५५	एवं प्रदर्शितं शीलम्	
१३७	एवं प्रयोजनं षोढा	
६२	एवं प्रेक्षणकं विद्यात्	
३१२	एवं मदविकाराश्च	
१५	एवं मानवियोगे स्युः	
२०९	एवं रसविकल्पाश्च	
३६	एवं रसानामुदयः	
१८२	एवं रूपं प्रकारश्च	
१९१	एवं लक्षणमुद्दिष्टम्	
१२२	एवंविधस्य वाक्यस्य	
२१९	एवं विभक्तोक्तिवृत्त	
२९३	एवं विभावानुभाव	
१०	एवं विभाव्य कविभिः	
९३	एवं विभाव्य बध्नन्तु	

Index III

३६५

पृष्ठ.		पृष्ठ.
११६	औत्सुक्यचिन्तासम्बन्धात्	१९८
१४७	औत्सुक्यतर्कासूयाश्च	६१
९३	औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु	२०६
४०	औत्सुक्यमिष्टविरहात्	२१
२९४	औपस्थापकिनिर्मुखा	२९०
२९५		
३६	कटाक्षवीक्षणोद्यान	१३१
७१	कण्ठालुघृतो नादो	१८६
३३	कण्ठाल्वोरन्तरा स्युः	१८५
२१	कण्ठाल्वोष्ठमूर्धानो	१८५
१०४, १०५	कण्ठे सञ्जति यो नादः	१८१
१०२, १०६	कण्ठोष्ठहृदयं नामिः	१८४
९८	कथयेद्वासकस्यान्ते	२६५
१७	कथा प्रवर्तिनी गोष्ठयाम्	३१२
६६	कथाप्रसङ्गेनान्येन	११६
९०	कथाशरीरं काव्यस्थ	२२१
११८	कथाशरीरं सर्वेषाम्	२२०
१४३	कथिता योगमालायाम्	४५
११९	कथिताः स्थायिनस्तेषु	५४
३२	कथ्यते शास्त्रद्वयेन	७७
१८८	कथ्यन्ते भरतोक्तेन	३७
२५१	कदम्भभोजिनो वन्याः	३१२
२८०	कदाचिच्छारदां देवीम्	२
२२९	कदाचित्कन्दुकक्रीडा	२९७
११३	कदाचिद्रौद्रवीराभ्याम्	२७३
११३	कन्योढावेष्टितं मुग्धा	९७
२१२	कपयो राक्षसा राम	२१२
३२	कपोतश्चैव नीलश्च	६९
२२९	कम्पानुत्साहवैवर्ण्यं	१५
२३९	कम्पितः स्फुरितो लीनः	१९२
२१२	कम्पिताङ्गशिरोगात्रम्	६०
	कम्पो गदभयस्पर्श	१५
२०१	करणं प्रकृतारम्भः	२०८
	करणाद्यङ्गहाराश्च	२९९
	करुणानि च जीवश्च	७
६२	करुणस्तत एव स्यात्	४७

क

ख

ओ

औ

एवं विरकाचिह्नानि
एवं विलोक्यतां व्यङ्ग्यो
एवं षोडशधा भिन्नाः
एवं सङ्करतोऽन्योन्यम्
एवं सपरिवारस्य
एवं स्वभावतो राज्ञाम्
एवं हि नाव्यवेदेऽस्मिन्
एवं हि वर्तते प्रायो
एवमन्योन्यसामर्थ्यम्
एवमष्टविधो ज्ञेयः
एवमादिगुणवस्था
एवमादिगुणैर्युक्ता
एवमादिगुणैर्युक्तम्
एवमादिविकाराः स्युः
एवमादिविकारो यः
एवमदीनि वाक्यानि
एवमाद्यासु चेष्टासु
एवमुक्तस्वरूपाणाम्
एवमुक्ताश्चतुष्पष्टिः
एवमुक्ताश्च निर्वाहाः
एवमुच्चैर्द्वनीचैर्द्व
एवमुत्पष्टिकाङ्गस्तु
एष कञ्चुकिना तातः
एष राजेव दुष्यन्त
एष सम्भोगलीला स्यात्
एष स्वभावसुभगः
एषां क्रमप्रधानत्वे
एषु केचित्स्वसामर्थ्यम्
एषोऽयमित्युपक्षेपात्
एहि वासवदत्ते क्व

ऐकार्भ्यमुपनीयन्ते

ओत्ताकारः पाटहिको

औत्सुक्यावेगमदामर्ष

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
करुणे शकरी ज्ञेया	२७३	कामतन्त्रेषु वैदग्ध्यम्	१०५
करुणोऽपि त्रिधा भिन्नो	६४	कामः स एष सम्भोगः	८७
करोपगूढपार्थं यत्	६०	कामोपचारे वेदशा तु	२२७
कर्गकण्डूयनं नामेः	११४	कारकेण कदाचित्स्यात्	१५८
कर्णकण्डूयनव्याजात्	११७	कार्पासकर्परप्राय	३११
कर्णस्य कर्णपाशस्य	७३	कार्यतश्चोत्तमादीनाम्	२७०
कर्तव्येऽपि च वक्तव्ये	२७४	कार्यस्य नायकादीनाम्	२०६
कर्ता द्यूतच्छलानाम्	२३१	कार्याकार्यविशेषज्ञाः	१०५
कर्पूरमञ्जरीलेखा	२७६	कार्योपकरणात्मत्वात्	७
कर्मणां विघ्ननाशाय	३९	कालदेवस्य संहार	६९
कर्मणोऽतिशयान्मृणाम्	६१	कालस्तु प्रथमाङ्कस्य	२४९
कर्मारम्भो न भवेत्	२५३	कालागरुद्रुमोष्णासि	१३७
कल्हान्तरितायाः स्युः	१००	कालातिक्रमणाद्धातु	२३
कलाविलासवैदग्ध्य	९६	कालोत्थापननगर	२१६
कलाशिल्पविशालाढ्या	९८	कालो भवति तस्यैव	४३
कला सङ्गीतविद्यादिः	८२	काव्यं कार्यं तु नाटयज्ञैः	२७३
कल्लोल इव यत्कान्ति	१२२	काव्यं च सप्त नृत्यस्य	२५६
कल्पवल्ली भवेद्दास्य	२६८	काव्यं सहास्यशृङ्गारम्	२६२
कल्पसुन्दरिकेत्याख्या	२७६	काव्यस्यातत्परत्वेन	१५३
कल्पितं भट्टबाणेन	२५२	काव्याङ्गानि प्रयुज्जीत	२१४
कविभिः कल्पितान्काव्ये	३९	काव्याद्युपनिबद्धस्य	५१
कविभिः स्वीक्रियन्ते ते	१५७	काव्योपात्तौ विभावादि	१४४
कवेरन्तर्गतं भावम्	३८	कार्यवैवर्ण्यनिश्चासाः	९१
कवेर्विवक्षितार्थस्य	२७३	किं तेनेति वितर्कोऽयम्	८९
कवेर्विवक्षितार्थो यः	१७५	किञ्चिच्च किमपीति स्यात्	२७४
कथित्तथैवाभिनय	१४६	किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चित्	१२८
कस्माद्भारतमिष्टम्	२५२	किञ्चिदाकुञ्चिता हृष्टा	१२६
कस्योपकुर्म इति च	१६०	किन्तु तासां कलाकेलि	९६
काकामपि खलु प्रक्षे	२७४	किन्ते भूयः प्रियं कुर्याम्	२३९
काका विशेषेणनाथ	१४४	किन्नु कलहंसनादो	२३१
कान्तस्य चापरित्यागः	१०५	किरातवर्धकारद	३१०
कान्ता सहास्या वीराच	१२५	कीर्तिकामोमहोत्साहः	२३३
कान्तिरेवोपभोगेन	८	कुटिलां भुङ्कुटिं धत्ते	७१
कान्तेति नायको ब्रूते	२७१	कुतपो मुरजादीनाम्	१९५
का भूषा बलिनां क्षमा	२३०	कुतुकं सौख्यसंभेदः	२९
कामतन्त्रेषु निर्लज्जः	१०७	कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः	२१५

कुन्तः प्रविशतीत्युक्ते	१६३	कन्दत्यपक्रामति च	६७
कुन्तप्रवेशो मुख्यार्थः	१६३	क्रमेणाचार्यमाणेषु	१७८
कुन्दमालाऽत्र सुल्लिष्टा	२२३	क्रमः सञ्चिन्तितार्थाभिः	२११
कुप्यत्पिनाकिनेत्राभि	९६	क्रमादष्टाङ्कसप्ताङ्कौ	२३८
कुर्वते यत्र सद्रूपैः	२२९	कव्यादा महिषर्षाश्च	३०४
कुर्वन्ति यत्र सल्लापम्	१९७	क्रियादीनामभावाच्च	१६४
कुलजाऽऽभ्यन्तरा वेश्या	२४२	क्रियाप्रभा रजस्सत्त्वात्	४१
कुलङ्गनावेशयुतम्	२६३	क्रियासुरिति वाक्यार्थो	१४९
कुलङ्गनोपचारस्तु	११३	क्रीडाशकुन्तसङ्घात	१३८
कुलीनायाः प्रथमतो	११३	क्रीडाशिखण्डिलास्यश्च	३३७
कुशलः कर्मणीत्यत्र	१६३	कुद्दः क्रोधस्य कौटिल्यात्	७२
कुहकासत्रलापेन	५९	कुद्दः क्रोधे भये भीरुः	२२८
कृतादराऽङ्गसंस्कारे	१०४	कूरत्वशान्तिमत्त्वादि	१५७
कृतियी रमयत्येव	७०	क्रोधस्त्रिधा भवेत्क्रोध	७१
कृत्याकृत्यविशेषज्ञः	२८१	क्राधोऽभिनेयो भृत्येषु	७१
कृत्रिमा अपि तद्वत्तैः	१३७	क्रोध्यते क्रोधयत्यव	३५
कृत्रिमोऽकृत्रिमश्चेति	१३७	क्रोशन्ति मन्त्रा इत्यादौ	१४५
कृशा तरलहृक्सुहृष	११२	क्लमप्रविष्टनारा च	१२८
कृशा विषण्णा मल्लिमाः	६	क्लेशप्रयत्नवैफल्यात्	१३५
कृष्णरक्तानि चास्त्राणि	६६	क्वचिच्चैवावतिष्ठेत्	१९१
केकारावाद्यः काल	८३	क्वचित्कदाचित्सम्भूय	३२
केचित्संस्कारास्तेषु	११९	क्वचित्कदाऽपि विषय	१६१
केचित्स्वपन्ति गायन्ति	१७	क्वचित्पश्यति यात्येव	९०
केचिदमय इत्येवम्	१८६	क्वचित्स्वल्पेऽप्यर्थे	१४६
केचिन्न वात्मिकामाहुः	४७	क्वचित्स्वस्वामिभावेन	१६६
केतुदर्शनभूकम्प	२०	क्वचिदर्थस्य विस्तारः	१४६
केनास्य भूमिभारस्य	२८४	क्वचिद्भविमशौ स्तः	२६३
केनोपायेन तत्प्राप्तिः	८८	क्वचित्कः स्वल्पशृङ्गारः	२४८
केवलं न रसः काल्ये	३०५	क्वापि क्वापि प्रकाशेन	३७
कैशि क्रीडति तो जज्ञे	५७	क्षमाणुणवदाक्रन्द	२३६
कैश्चिन्नाटकधर्मैस्तत्र	२४४	क्षालितो यस्तु नापैति	८१
कोपना रतिलोला च	११२	क्षिणोति दुःखं येनैव	७५
कोपप्रसादजनितम्	२४६	क्षीरोदस्तैलिलश्चैव	२७७
कोप्येऽनुनायितः सद्यो	७२	क्षुद्रकथा मत्तल्लिका	२६७
कोप्येऽनुनायितः सद्यो	१११	क्षोभाहंमा रुधिरान्त्रादि	६३
कोप्येऽनुनायितः सद्यो	२४५	खररोमा दिवास्वप्न	११०

खरा रक्षा विभावाः स्युः
खिवति भ्राम्यति मुहुः
खेदयत्येव नेक्षेत

ग

गङ्गायां घोष इत्यादि
गङ्गाशब्दार्थतीरस्य
गच्छतीत्यस्य शब्दस्य
गजवाजिरथारोह
गजादीनां गतिं तुल्याम्
गणशः षट्चतुः पञ्च
गणिकाभिरथाचार्या
गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
गतः स काल इत्यादौ
गतागतीर्वितन्वन्ति
गन्धकेश्वर इत्याख्या
गम्यासु चाप्यविस्मयी
गम्ये गमकशब्दस्य
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः
गर्भसन्धेः प्रसिद्धत्वात्
गर्भसन्धेरिहाङ्गानाम्
गर्भस्याङ्गैर्विमर्दादि
गर्भाङ्गाङ्गमुखाभ्याम्
गर्भावमर्शरहितम्
गर्भावमर्शशून्यं च
गर्भावमर्शसन्धिभ्याम्
गर्भावमर्शहीना च
गर्भाशयं स्वयं पित्रोः
गवि स्वार्थे सहचराः
गर्वोऽमर्षोऽवहित्यश्च
गर्हणीयश्च निन्द्यश्च
गहीदो इति सिद्धार्थ
गात्रभङ्गोऽङ्गुलिस्फोटो
गात्रस्तम्भो जुगुप्सा च
गात्रारम्भानुभावत्वे
गात्रारम्भानुभावोत्तान्

पृष्ठ.

४ गाथादिराजस्तुतिभिः
९३ गाथाद्विपथकोपेता
९७ गाथाद्विपथवसन्ता
१६७ गानं मर्त्यस्य कथितम्
१६८ गायिकौ वाशिकौ द्वौ द्वौ
१६९ गायिकावाशिकीनां च
२१ गीतकार्याभिसम्बन्धम्
२६६ गीतरोदनसम्भ्रान्ति
२५३ गीतादौ कैशिकीवृत्ति
२७२ गीते धातुषु सर्वत्र
२३२ गुणकीर्तनप्रकाशन
१४६ गुणत्रयोपाधिभिन्ना
१८८ गुणद्वयैकघटना
२७६ गुणभूतात्मके बीजे
१०६ गुणः शोभाऽऽभिरूप्यादिः
१९६ गुणान् गणयति स्वैरम्
२११ गुणान् साङ्गामिकान्वक्ष्ये
२१० गुणास्त्यागादयोऽपि स्युः
२११ गुणे रसे वाऽलङ्कारे
२४० गुण्डलीनृतमित्युक्तम्
२१९ गुरुकण्ठध्वनिर्नष्ट
२६३ गुरुपुङ्क्तानि मित्वाऽथ
२६९ गुरुराजापराधैश्च
२५८, २६३ गुल्मबन्धो विलम्बे स्यात्
२६८ गुल्मः सम्भूय यन्तृत्तम्
१८२ गूढागूढात्मकं व्यङ्ग्यम्
१६९ गूढार्थपदपर्याय
१५ गूढावस्थानमन्यार्थ
४९ गृहीतचित्रफलकम्
२०३ गृहीतमात्रा मनसः
११७ गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रम्
१४१ गृह्णाति कारणाद्रोषम्
१० गेयमर्दं स्थितपाठयम्
९ गेयसाध्यं हि धर्मार्थ
९ गेयं नाम च बन्धीयात्

पृष्ठ.

२६०
२६८
२५९
३०३
३००
३००
१९८
३०३
४६
३११
२९८
१९७
१५८
१८३
१५७
८९
९९
६१
१९६
२९७
१७
१९५
६३
२४६
२४६
१६७
२३०
११५
२३३
५
२२९
१०२
३४५
१८३
१९९

Index III

३६९

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
गौडलाटविदमन्त्रि	३०९	चतुर्धा मिद्यते तेषु	१६०
प्रथमं तदुपक्षेपः	२१२	चतुर्धामिदमिन्नस्य	९२
प्रथितं विटवेदादि	२६३	चतुःश्रुतीका अधिकाः	१८९
प्रहमोक्षशिरःकम्प	२५	चतुष्पष्टिरलङ्काराः	२२४
प्रहांशस्तारमन्त्रौ च	१९०	चतुष्पष्टिश्चतुः पञ्च	२२२
प्रामयोरुभयोस्तान	१८८	चतुष्पष्टयङ्गसंयुक्त	२९७
प्रामोपान्तवने वासः	३११	चत्वारो वांशिकाश्चापि	३००
प्रामो माठरपूज्याख्यो	१	चन्द्रायत्ततया नाटये	१९७
प्रैवेयकाश्च कविभिः	७३	चन्द्रिका कोकिलालापौ	८३
ग्लाना च शङ्किता चैव	१२५	चर्म प्रकर्षन् महतीम्	२८०
ग्लाना दृष्टिरपस्मार	१३०	चम्पकाशोकपुत्राग	८३
ग्लानिजा ह्यनुभावास्ते	१६	चरणाम्भोरुहरणत्	१०१
ग्लानिर्विरेकवसन	१५	चरितं नायकादीनाम्	२००
		चलविस्तीर्णनयन	१११
घ		चापलं प्रातिकूल्येष्या	२०
घृणिषातुर्दयादान	४९	चारीमिल्लिताभिश्च	२४६
घोषाधिकरणत्वस्य	१६३, १६४	चाल्यते च यतस्तस्मात्	५०
		चित्रविचित्रवर्णज्ञः	२२६
च		चित्रे च वार्तिके मार्गे	१९१
चञ्चत्पुटादिना वाक्य	२४५	चित्रे तुरगबुद्ध्यादि	५०
चटुलं तद्यदन्यत्र	१२३	चित्रे लिखितवस्तूनाम्	५१
चण्डाल्यं ताण्डवं वीर	२९९	चिदन्वयी च तत्रत्यो	४५
चतस्रः शुक्लवर्धन्यः	१८६	चिन्ता मोहोऽपस्पृतिश्च	३४
चतस्रो मांसवर्धन्यो	१८६	चिन्तावितर्कनिश्चय	३३
चतस्रो मूर्धवन्धिन्यो	१८५	चिरप्रभुतः कामो मे	२३९
चतुरङ्गा चतुस्सन्धिः	२६७	चिरान्निमेषो दानेच्छा	१०९
चतुरश्रत्रयश्रवृत्त	२९५	चेतोविकारैरङ्गाङ्गि	२२२
चतुश्रे मार्गदेश	२९५	चेष्टयान्यातिसन्धानम्	२११
चतुरातोद्यमेदज्ञाः	२८८	चेष्टाविधातः स्तम्भः स्यात्	३१
चतुरातोद्यविद्वाम्मी	२८८	चेष्टाविशेषाः सम्मोहे	८७
चतुरायामसम्भिन्नम्	१९२	चेष्टाः स्युर्नायकादीनाम्	८३
चतुर्णामपि वर्णानाम्	२९०	चेष्टितान्येवमादीनि	८३, १०२
चतुर्यं तु भवेत्तुल्य	२०३	चौर्यरतिं प्रतिभेदम्	२६७
चतुर्यो कन्दुकक्रीडा	१३८	चौर्यादिग्रहणाद्विज्ञात्	२२
चतुर्यो हननेच्छा स्यात्	७२		
चतुर्दशाष्टदश वा	३०१	छ	
		छद्मलिङ्गप्रविष्टानाम्	२७०

छन्दोगतिविशेषोऽत्र
छन्दोवृत्तानि सर्वाणि
छन्नातुरागयुक्ताभिः
छल्लव वेणीसिंहारे
छायावैगुण्यमेव स्यात्

ज

जगतां पालनायाध
जगत्यतिजगत्यस्तत्
जडताव्याधिरुन्माद
जनयन्ति हि ते तत्तत्
जाओ सोवि विलक्खो
जाज्यमप्रतिपत्तिः स्यात्
जाज्यं मरणमित्यादि
जात्याश्रया गुणा एव
जायते रोगशोकाभ्याम्
जीवप्राहोऽथ मोहो वा
जीवत्यवन्ति केत्येतत्
जीवत्वमेषामपरम्
जीवः शरीराधिष्ठाता
जुगुप्सिता च विज्ञेया
जुगुप्स्यते जुगुप्स्येत
ज्ञानप्रभासाश्चैतन्य
ज्ञायमानतया तत्र
ज्ञेया ध्रुवाणां नाव्यज्ञैः
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठादि
ज्येष्ठस्याभीष्टविरहात्
ज्येष्ठो मज्जिष्ठरागः स्यात्
ज्योत्स्नीतमस्विनीयान

अ

जिभी भय इति प्रायो

इ

डित्यादिसंज्ञाशब्दस्य
डोम्बी धीमदितं भाषी
डोम्बी धीमदितं भाषो
डोम्ब्येव भाषिक्कोदात्त

पृष्ठ.

१९३

३०३

२६५

२३१

१२७

२८५

२७३

६३

१३६

३०७

९१

८८

१५७

१४

२४९

२३९

१८२

७

१२७

३६

४१

१३

३०२

२९८

२४

८१

१०१

४९

१६१

२२१

२५५

२५७

ण

त

गोल्लेइ अणहमणा

तइआ मह गण्डत्थल

त एव सात्त्विका भाव

त एवाक्षरविन्यासाः

तच्छमशानमधिष्ठाय

तप्पूक्तमुद्धतप्राय

ततः पुष्पाञ्जलिं मुक्त्वा

ततः प्रकृतिरेतस्याः

ततः प्रवेशकः प्रायः

ततः शब्दार्थसम्बन्धः

ततः सन्ध्यन्तराण्यत्र

ततस्तदेव वर्णान्त

ततोऽल्पा विकृतिर्भावो

ततोऽष्टौ स्थायिनो भावाः

तत्कर्मकर्तृताहेतुः

तत्कार्यकौशलं तत्र

तत्काव्यं तु गुणीभूत

तत्तच्छब्दार्थसम्बन्ध

तत्तच्छब्दोपाधितया

तत्तच्छायापरिष्कार

तत्तत्रानुस्यूतमेव

तत्तत्पात्रगुणोत्थाङ्ग

तत्तत्प्रहरकयोग्यैः

तत्तत्समानावयवान

तत्तदर्थविशेषस्य

तत्तदर्थस्वरूपप्राप्तेः

तत्तदर्थेषु तेषान्नु

तत्तदाश्रयभेदेन

तत्तद्देशीयरचना

तत्तद्देशेषु सङ्गीतम्

तत्तद्रूपमधिष्ठाय

तत्तद्विदोक्तिप्रत्युक्ति

पृष्ठ.

१७१

१७१

४

१२

५८

४६

१९९

१८२

२१५

३

२३४

२६४

८

२६

४९

२६

१७४

१५४

१५५

१९२

१४८

४६

२९४

१४९

२७४

१६४

२२७

१६२

११

३१०

७

२४५

Index III

३७१

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
तत्तद्वियोगजं दुःखम्	८०	तथा भवेत्काव्यबन्धे	३०५
तत्तद्विशेषतस्तेषु	१०५	तथा भावरसोपेतम्	१३०
तत्तद्विशेषसामर्थ्यं	१५६	तथा भासुरकमेति	२७६
तत्तन्नाट्येन साध्यं यत्	२२७	तथाऽभिसारिकेत्यष्टा	९८
तत्तन्नेतृमनोवृत्ति	२०८	तथाभूतादिवाक्यादौ	१७१
तत्परीक्षास्थितिर्मात्रा	२४०	तथार्थशक्तिमूलानु	१७४
तत्प्रयत्नेन कर्तव्यम्	२३३	तथाऽवान्तरवाक्यार्थम्	४०
तेत्प्रत्युत्पीवनान्तश्च	२५२	तथा विभावानुभाव	१४४
तत्प्रसन्नं भवेत्सम्	१२०	तथा हि चित्रशालाङ्के	२५०
तत्प्रसर्पति तत्तस्मात्	१४९	तथैव मृच्छकटिका	२४३
तत्संसृष्टवदभाति	१९३	तथैव स्थायिनो भावाः	९८
तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पाम्	८८	तदन्वयवशादर्थ	२०७
तत्सख्यमिति स स्नेहः	३०	तदन्वेषणचिन्ता च	१४२
तत्तादृग्लक्षणोपेत	१६६	तदवावान्तरभेदाच्च	३
तत्र कोणादिति स्फूर्जत्	१४८	तदवान्तरवाक्यार्थो	४१
तत्र तत्र यथायोगम्	२०५	तदास्ति प्रमथे यस्मात्	६८
तत्र तत्र विपर्येति	१०८	तदात्वव्यसनापत्ति	८०
तत्र तत्राभिधीयन्ते	१३	तदानन्दि सुखोन्मीलत्	१२०
तत्र तत्रैव विज्ञेयाः	३, १०३	तदा मनः प्रेक्षकाणाम्	४४, ४५
तत्र प्रणयमानः स्यात्	८६	तदा मनस्तमोरूढम्	४५
तत्र प्रयुक्तशङ्कितम्	२८७	तदाश्रया गतिर्गतिः	१९३
तत्र प्रियवचः साम	८६	तदा समस्तभूतानाम्	६८
तत्र लीलादयो भावाः	६	तदुक्तेन प्रकारेण	५८
तत्र वैदर्भपाञ्चाल	११	तदेव च विवेकतृत्वम्	१७५
तत्रत्यरसमेवास्य	१४५	तदेव तोटकं भेदो	२३८
तत्र ह्यारभ्यतीदृशतिः	२९८	तदेव प्रेमकौटिल्यम्	७९
तत्राधिकार इति च	२८३	तदेव बन्धुरं ख्यातम्	१२३
तत्रानुभावोऽतिहूर	२३	तदेव भूमिचारीभिः	३०१
तत्रान्तरस्य भेदा ये	३९	तदेवानुपयुक्त्यादेः	१७२
तत्रावापोऽय निष्कामो	१९५	तदेवाभ्यन्तरं बाह्यम्	२९८
तथा जाता अनिष्यन्तो	४६	तदेवाभ्यागमत्तत्र	२८४
तथाऽत्र वर्णनादिस्तु	२०२	तदोपदमित्याहुः	२७२
तथा नायकमित्रादि	२०४	तद्गतं तत्कथाङ्गादि	६०
तथाऽर्थविशेषोऽयम्	७७		
तथान्यवश्यं कर्तव्यः	१९७		

तद्राडाच्छिनाशैव
 तद्रूपे पिङ्गलत्वादौ
 तद्देशपदमित्यादि
 तद्द्वयं नाटकादीनाम्
 तद्भवं तत्समं देशी
 तद्भाषणकेऽभिषेयम्
 तद्भावभावनात्मा स्यात्
 तद्भावभावनं येन
 तद्दर्शकणिकः शब्दः
 तद्भेदा भेदभेदाश्च
 तद्भेदास्तन्निमित्तश्च
 तद्भोग्यता तत्करणम्
 तद्यावदिति निष्कर्षे
 तद्यावदिति सन्देहे
 तद्रूपेण तु बोद्धव्यः
 तद्वत्तटे सबाधश्चेत्
 तद्वदरभटी यत्र
 तद्वस्तु सूचनीयं स्यात्
 तद्वानपेहः शब्दार्थः
 तद्विकल्पादयोऽन्येपि
 तद्वि शकृत्वसामान्यम्
 तद्वैभनस्य स्नेहेऽपि
 तद्वयज्ञयता वाच्यता च
 तन्नाम नाटकाद्यन्तः
 तन्निष्पत्तिः परिन्यासो
 तन्नृत्तं नाटकाद्येषु
 तन्नृत्तनृत्यभेदेन
 तन्नृत्तं तत्र नृत्यन्तु
 तन्मात्रैः सह भूतानि
 तन्न्यादेर्दण्डहस्ताद्यैः
 तन्वी सङ्गीतसंज्ञा
 तपस्विनो वेदविदो
 तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारम्
 तमनुत्तरदानेन
 तं विना कैकयीपुत्रम्

पृष्ठ.		पृष्ठ.
११८	तमस्तत्त्वयुताज्जातो	४८
१६६	तमाह्वयत्पिता प्रीतः	२
२९७	तमेव शरणं जग्मुः	५८
१८१	तयाऽभिव्यज्यते ज्ञानम्	५२
१९१	तयैवं नाट्यवेदस्य	२
२५१	तयोः साधारणो भेदः	३४
१४	तरलं तत्तदुल्लोमम्	१९३
१४	तरलं तदिति प्राहुः	१२२
१६७	तर्को विबोधश्चिन्ता च	३३
३	तर्क्यते तर्कते तर्को	३१
५४	तर्जनी कर्णदेशस्था	१४१
५४	तल्लक्षणं च गान्धर्व	२६६
२७५	तवास्मि गीतरागेण	२३१
२७५	तस्य तद्रूपसंबन्धात्	१९६
१५५	तस्माच्चतुर्धा बोद्धव्या	१२
१६८	तस्माच्छान्तरसस्यैवम्	१३६
२९८	तस्मात्तां सर्वतो भावैः	३१३
२१४	तस्मात्प्रधानेतरयोः	५५
१६२	तस्मात्प्रवृत्तः करुणो	५८
५३१	तस्मात्सामाजिकैः स्वाद्या	४०
१६२	तस्मादपीह वस्तुव्यव	२०३
१३९	तस्मादमी वक्तृधर्मा	१७८
३	तस्मादयं पूर्ववत्	१९४
२००	तस्मादविकृतादायः	८
२०८	तस्मादष्टाविति मतम्	२६
२९८	तस्मादेव च शब्दात्	१६
२९६	तस्मादेव रजोहीनात्	४७
२९८	तस्माद्दोषादयो वक्तृ	१७८
४२	तस्माद्यतः प्रवृत्तिर्वा	१३
१९६	तस्माद्वास्त्यसमुत्पत्तिः	५७
२२०	तस्मान्नटेषु न क्वापि	४०
९३	तस्मद्भारतनामानो	२८६
२८०	तस्माद्भावा इति प्राज्ञैः	३८
२२	तस्माद्विभावानुभाव	५९
२७९	तस्य श्रीकृष्णनामाऽस्तीति	१

तस्यान्तरदरे तस्य	४२	तुष्टस्तेभ्यो वरं प्रादात्	२८६
तस्यां गोष्ठ्यां प्रकथयन्	३१३	तुष्यत्यस्य वचोमञ्जया	११५
तस्मिन्प्रयोजने ऋक्षे	१६८	ते किराता बलद्राज्ञा	१९३
तस्यैवानुचरो भक्तः	९३	तेजस्विताश्च ध्वनयति	१४९
ताडनं बन्धनं वापि	१०९	तेजसो जनकः क्रोधः	३५
ताण्डवं पूर्ववत् स्यात्	३०२	ते तन्नामकमेदेषु	९२
तास्तज्ञामधिमौलिमौक्तिक	२०५	ते धातून्याय्य धमनी	१८७
तास्तज्ञामधिमौलीति	२०५	तेऽधीत्य नाट्यवेदं तत्	२८९
तात्पर्यमेव वचसि	१५०	तेन प्रणीतैर्मरुत	२८६
तादर्थ्यादुपचारस्थ्या	१६६	तेन रत्यादिशब्दानाम्	१४४
तादात्विकेन प्रमदा	६२	तेनैव भोग्यवस्तूनि	११५
ताद्वयारम्भटी यत्र	२९८	ते नृत्यमेदाः प्रायेण	२५५
तानाः चतुरशीतिस्तु	१९०	तेऽपि दूरसमीपस्थ	१४२
तान्तमार्तं परिम्लानम्	११९	ते भवेयुस्त्रिधा तत्र	१५७
तां गात्रगौरवैरक्ष्णोः	२३	तेषां कस्यचिदुत्पष्टिः	१९३
तां तां प्रकृतिमास्थाय	३११	तेषां तद्वाचकादीनाम्	१७०
ता भाषास्तेषु केषाञ्चित्	३१०	तेषां मत्तरभिन्नोऽपि	३१३
ताभिस्त्रिधा विभिन्नाभिः	२४९	तेषां त्रिवर्गसंबन्धः	२०७
तारकोद्धरणं तद्वत्	२४८	तेषामन्यतमेनार्थम्	२३३
तारतम्यं विजानीयात्	१३४	तेषां लक्ष्येषु दृष्टत्वात्	२१३
तारः पूर्वापराद्यन्तः	३०९	तेषां विशेषो विज्ञेयः	२६
तारा समपुटा स्निग्धा	१२८	तेषु कस्यापि शृङ्गारो	४०
तालमार्गाश्च सल्याः	३०२	तेषु च वर्षेषु सताम्	२५२
तालानुवर्तनन्यून	३०१	तैजसः सप्तधा भिन्नो	१८२
ता छालनीया नृपतेः	२९२	तैस्तैस्तदर्थान्तिशयो	१५८
तालमूलस्य बन्धिन्यः	१८५	तैस्तैरुपक्रमैर्यूनोः	८८
तासां विरक्तिं रक्षिष्व	१०३	तोटकं नाम तत्प्राहुः	१८२
तासु पञ्चोत्तरशतम्	११	तोटकस्योच्यते सद्भिः	१८०
तासूर्वमेका मूर्धानम्	१८६	तोटकादि प्रयोक्तव्यम्	३०९
तास्त्रिधा स्युः पुनर्मिन्न	१८९	त्यक्तमत्सरदोषश्च	२२६
तिरस्कृतसोत्कर्षः	१९९	त्यागिनः सत्त्वसंपन्नाः	५
तिष्ठः स्युर्यतयो नाम्ना	१९१	त्यागी स्वभावमधुरः	१०६
तूष्णीं ध्यायति निश्चेष्टः	७१	त्वं जीवितश्चेत्यारभ्य	२३२
तूष्णीमप्रतिभा चाक्ष्णोः	२१	त्वमन्याराध्य तं देवम्	२८६
तूष्णशीलमयोवाताम्	१६०	स्वरया कल्पितोऽमीष्ट	९

त्वरानिवेदनं यत्
त्रपावेगताया च
त्रयोदशविधा स्वीया
त्रयो विहालका कस्याः
त्रस्ता त्रासे भवेदृष्टिः
त्रासादुद्धर्तितपुट्टा
त्रासोन्मादवितर्कश्च
त्रिगतन्त्रिचन्दुलेखायाम्
त्रिचतुरपञ्चवित्तैः
त्रिचतुश्चुतिकौ मध्य
त्रिचानुमानिकोऽप्यसः
त्रिधा प्रसादो वदने
त्रिपताकाकरेणान्यान्
त्रिमार्गतालनियतम्
त्रिभक्ता क्तुसिर्विष्णुम्
त्रिशङ्खपद्मेदम्
त्रिशङ्खकारभिनानि
त्रुटिकालमिताः स्युस्तु

६

दशोऽङ्गुलीनाममय
दत्तासेनान्तनाम्नानि
दन्तच्छेद्यं नक्षच्छेद्यम्
दन्तोष्ठविहङ्गास्थानानाम्
दम्पत्योर्योग्यसंपर्क
दर्शनस्पर्शनालापैः
दशरूपेण भिन्नानाम्
दशावस्थत्वमाचार्यैः
दानप्रबन्धो नटनम्
दासविटप्रेष्ठियुतम्
दासदिनामकं द्वयम्
दिङ्मातृशब्देत्यादौ
दिङ्मातृहः कान्दिशीकत्वम्
दिवसावसानकार्यम्
दिवाविहारदेशाः स्युः
दिवा चरित्रमेकं मे

पृष्ठ.

२२५ दिव्यमर्त्यमयी यत्र
१२८ दिव्यमर्त्यादि विख्यात
९५ दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो
३०० दिव्यमानुषसंयोगः
१३० दिव्ययोनिकथाऽल्पक्री
१२९ दिव्या कुलक्री गणिका
१५ दिव्यादिदर्शनेऽङ्गादि
२३१ दिव्याभिधारीभिः
२५८ दिव्यरैयुक्तः पुरुषैः
१८८ दिशो यस्यान्यथा जाताः
८६ दीप्तत्वात्तत्प्रयोगस्य
७४ दीर्घरौप्यप्रसादा च
२१९ दीर्घोन्नततरप्रीवा
२९६ दुष्यन्तभाषितं यत्र
१ दुस्तरस्य स्वभावेन
२२१ दृतीसख्यादिविज्ञंभः
३ दृतोलेखस्तथा स्वप्नः
१८५ दृश्यश्च दृतालेखेतत्
६७ दृश्यन्ते खानि येनैतत्
२७६ दूराध्वानं वर्षं युद्धम्
६५ दूराह्वानमथाक्रन्दो
१८५ दृश्यते यत्र तद्रूपम्
२७८ दृष्टिर्भयानकात्यन्त
२३९ दृष्टिर्मुकुलिता स्वप्न
२५५ दृष्टयो रसजा ह्येताः
८५ दृष्ट्वा स देवी वरदाम्
६६ देयस्य चापरिच्छित्तिः
२४२ देवताभ्यो वरं प्राप्य
२६२ देवतायजनक्रीडा
१४७ देवदत्तादिपुरुष
६७ देवदानवगन्धर्व
२१६ देवद्विजमहीपानाम्
८२ देवा धीरोद्धता ज्ञेया
५६ देवाधुरेतिवृत्तं यत्
क्षेत्रीपरिणयस्सम्

पृष्ठ.

२८२
२३७
२२८
१८२
२४८
२७५
१३३
२६२
२५१
३०
२१३
१११
१११
२०७
७६
१००
२१४
९२
३०
२३६
६७
१५६
१२६
१३०
१२६
२
७६
२८१
२८९
१६४
२७०
३०३
२८१
२४७
११३

Index III

३७५

देवीपरिणयः सर्व	२२३	द्रव्यक्रियागुणवचो	३९
देवीभयेन साक्षद्वो	२४४	द्रव्येऽपि केचिद्वावाः स्युः	३९
देव्या कृतैरज्जहारैः	१९८	द्रुतपादाप्रगमनम्	६७
देव्या प्रधानया नेतुः	२४४	द्रयोरुपनिपातेऽन्यः	१४४
देशकालक्रियाजाति	१५६	द्रयोः साधारणीभूत	१६५
देशकालगुणद्रव्य	६४	द्रयोस्त्रयाणां तालानाम्	२६१
देशकालज्ञता भाषा	९४	द्वादशधा सम्बन्धः	१४५
देशकालानुकूलमिः	९१	द्रव्याश्चतुष्पदीभ्यान्तु	१५१
देशकालोपयुक्तानाम्	१९	द्रव्यां त्रयाणां शक्तिस्स्यात्	१८३
देशजातिकुलचार	६२	द्विगुणोत्तरवृद्धानि	५७
देशभाषाक्रियाभेद	१२	द्विचत्वारिंशता तानैः	१९०
देशभाषाविशेषेण	२४६	द्वित्राणामपि संसर्ग	१३४
देशादयो विभावास्तु	१३६	द्वित्रादिभेदे वक्त्रादि	१७२
देशान्तरेऽनुभूतस्य	३१	द्वित्रार्थसमवाये तु	२११
देशीताललयोपेतम्	२९९	द्विधा द्रवः स्यान्मनसो	८०
देशो निम्नोभतत्वादिः	१५७	द्विधा भवेत्स विष्कम्भः	२१५
देशो भारतवर्षाख्यो	३०९	द्विधा विभागः कर्तव्यः	२१४
देश्यः प्रवृत्तयस्तत्तत्	१२	द्विपथकमार्गणिके च	२५९
देशोपस्करण्यागात्	१८	द्विसन्धीति वदन्त्येतत्	२६३
देश्यमौत्सुक्यदौर्गत्य	१८	द्वेषो ग्लानिर्मयं मोहः	६३
देशाद्वध्यशिलारोहो	२५०	द्वयङ्गे मुखावमर्शौ स्तः	२६७
देशारिजन्यकपट	२५६	द्वयर्थो वचनविन्यासः	२०३
देशिके कार्यसन्ताप	१४२		
देशोपघाताहारिद्रयात्	६२		
दोषप्रख्याऽपवादः स्यात्	२११	धन्या केयं स्थितेत्यादौ	२८१
दोषहानं गुणादानम्	१४५	धमनीनामनेकत्वात्	१८७
दोषा गुणाश्चालङ्काराः	१७५	धमन्यः स्युश्चतुर्विंशत्	१८६
दोषादिर्वक्तृधर्मः स्यात्	१७७	धर्मः स एव कविभिः	१५८
दोषादेराश्रयो वर्णः	१७६	धर्माख्यानपुराणेषु	२२७
दोषापवादप्रवणत्	११७	धात्रीगृहे च सख्याश्च	९४
दोषप्रख्यस्यनमधो	१६	धात्वर्थस्य विपर्यासात्	२५५
दोषाभिधा पदे वाक्ये	१५२	धारावाहिकसञ्चारो	१२२
दोषो गुणो बालहारो	१७७	धीरप्रशान्ता विज्ञेया	२८१
दौस्त्र्याभिद्राक्षयद्रात्र्याः	१९	धीरशान्तश्च सापायो	२४१
श्रुतिः प्रख्यस्तल्लनम्	३११	धीरशान्तो भवेत्क्वापि	९२
		धीरशान्तो भवेदेषाम्	९३

धीरोदात्ताश्च विख्याताः

धीरोद्धतश्च प्रख्यातो

धीरो महेन्द्रो यस्मात्तु

धृष्टो दुराचार इति

धैर्यादयोऽत्र सहजा

ध्यानं नयनविस्तारः

ध्यानश्चसितमूर्छादिः

ध्यायति श्वसिति द्वेष्टि

ध्रुवाविधाने कथितम्

ध्रुवा साऽऽक्षेपिकी नाम

ध्वननव्यञ्जनेत्यादि

ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित्

ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो

ध्वनिरूपैव कर्तव्या

ध्वनिव्यापारहेतुर्यः

ध्वनिशरीरसंश्लेषो

ध्वनिः स्यादुत्तमं काव्यम्

ध्वनेर्विवक्षावशतो

न

न कुञ्जरघटाघात

न केवलं रसो नैव

नक्तं दिवविभागेन

नखनिस्तोदनं केलिः

न गन्तव्या च गोदेति

न चातिरसतो वस्तु

नटकर्मात्मकत्वात्

नटकमैव नाटयं स्यात्

नटनर्तकनर्तक्यः

नटप्रेक्षकयोरुक्त

नटादित्रितयालापः

नटादेश्वेतनत्वेन

नटानुयोजनी कृत्येषु

नटाभिनयचातुर्यात्

नटाश्च नर्तकाश्चैव

पृष्ठ.

२४८

२५३

६८

१०८

१९७

६५

२२

८९

३०३

३०२

१६९

१४९

१५०

१७८

१६७

१९३

१७४

१८८

२५६

२२०

१५७

११४

१४९

२३५

२९७

४६, २९६

२९६

२२६

२३१

५१

२८९

१५४

२९८

नटी नटाश्च मोदन्ते

नटो गीतेन वायेन

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पम्

न तटस्थतया नात्म

न तस्य पुनरुक्तत्वम्

न दीनं नार्थवन्तं च

न दृष्टिमन्यतो धत्ते

न द्रव्यं न च सामान्यम्

न निष्ठुरं वचो ब्रूयात्

ननु स्वदयितासक्तम्

नन्दनीयानि वाक्यानि

नन्दी वृषो वृषाङ्गस्य

न परार्थोऽभिधीयेत

न प्रयोजनमेतस्मिन्

नमामि मानसोच्छास

नयातिशयदाक्षिण्य

न रावणवादित्यत्र

न वदेत्प्राकृती भाषाम्

नव भेदा विधीयन्ते

नवरायानन्तरजः

नवाङ्कं तोटकं दृष्टम्

नवानुरागे कर्तव्यो

नवानुरागे युवभिः

नवाम्रखादिका चूत

नवाष्टसप्तपञ्चाङ्गम्

न विटः पीठमर्दश्च

न वेत्ति देशकालौ च

न शय्यासनयोः प्रीतिः

न संशयस्य शङ्का स्यात्

न संज्ञां लभते गन्तुम्

नागशीलेति विशेष्या

नाटकस्य प्रकरणस्य

नाटकादि निबन्धे तु

नाटके च प्रकरणे

नाटिकाप्रतिमत्वाच्च

पृष्ठ.

१९४

१९४

२२२

९२

३१३

९४

११५

३७

१४०

१९३

२९४

१९६

१६५

१६८

१

२२३

१५१

२६९

२६४

१३८

२३८

९४

१३९

१३७

२३८

२४४

१०८

८९

५१

१७

१११

२४३

४७

१८०, २२३

१८१

Index III

३७७

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
नाटिकाप्रतिरूपं यत्	२६९	नायिकादिषु पात्रेषु	२७०
नाटिकायास्तोटकस्य	२५६	नायिका द्विविधा नेतुः	२४२
नाटिकाया नाटकस्य	१८०	नायिकानाञ्च सर्वासाम्	१०९
नाटिकायाः स्मृतं तत्र	२४४	नायिकानां मध्यमानाम्	३०४
नाट्यकर्मप्रयोक्ता यः	२८७	नायिकानामुदात्तानाम्	३०४
नाट्यवित्कर्मकुञ्जलः	२७७	नायिकानायकादीनाम्	६९, २०१
नाट्यवेदप्रयोक्तारम्	२८५	नायिकाहृदये क्षेपः	२७२
नाट्यवेदं विधायदौ	२३८	नायकेष्वनुरक्षेष्टु	११४
नाट्यवेदाच्च भरताः	२८७	नारदनैष कथितः	५८
नाट्यवेदोपदिष्टानि	५६	नारीपुरुषयोस्तुल्या	७८
नाट्यवेदोपदिष्टेन	२८७	नाष्टुमं प्राप्नुयादत्र	१९९
नाट्यस्य प्रविभागस्तु	२९६	नासाग्रानुगता दृष्टिः	१२६
नाट्यं सम्प्रेष्ट आश्वासः	२५७	नासापुटस्फुरत्तारम्	१२१
नाट्यं नृत्तञ्च नृत्यञ्च	२९८	नास्ति किञ्चिद्वृत्तं यत्	३०३
नाट्यं स्वपौरुषोत्कर्षा	२७९	निकुञ्चितं शिरो यत्र	६०
नाडीभ्यः श्रुतिसंभूतिः	१८४	निकृष्टे च विलापः स्यात्	७२
नातिक्रान्तानुकार्यस्य	१५३	निगद्यते वरिष्ठानाम्	६०
नानाद्रव्यौषधैः पाकैः	३६	निचं जो पिबइ सुरम्	२३१
नानाप्रघट्टकैर्बद्धः	२८३	निदर्शनं तत्समान	२२५
नानाप्रघट्टकैर्बन्धः	१५१	निदर्शनोपन्यसनम्	२५८
नानाविधेन वाद्येन	२४५	निद्रा मदभ्रममलानि	२२
नानाशीलाः प्रकृतयः	२२७	निद्राञ्चः कोपना तिर्यक्	११०
नानुकार्यस्य कृतत्वात्	१५२	निधाय वामं हृदये	१३९
नानोपायैर्विधेयः स्यात्	९४	निन्दात्मा चित्तसङ्कोचो	३५
नानाबीजोद्भवः कामः	११३	निन्दायामयवा गर्वे	२७२
नानाशीलस्य लोकस्य	२८८	निन्दिताकृतिवेषाश्च	६
नान्दी पदैर्द्वादशभिः	१९७	निबद्धो ब्रह्मरुद्रेन्द्र	२६०
नान्दी प्ररोचना तत्र	१९५	निबन्धः कार्य इत्येव	२१४
नाभिप्रदर्शनादात्म	११७	निबन्धे सूच्य एवाङ्क	२५२
नाभिधा समयाभावात्	१६८	निमीलनादीक्षितेन	१७२
नामादितादात्म्यापत्तेः	४१	निमील्य लोचने काचित्	१७२
नायकं छलयित्वेष्ट	२३९	निमेषकालो मात्रा स्यात्	१९७
नायकदेवीपरिजन	२३५	निमेषोन्मेषविकृतम्	१८
नायकादेः परिवार	२७५	नियमश्च विभावादेः	५४
नायकानामथैतेषाम्	२८१	नियुक्ता तु फलप्राप्तिः	२०६
नायकावान्तरमिदाः	१०३	नियुद्ध्युद्घसम्प्रेष्ट	२५१
नायिका च वसागन्धा	२१७		

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
नियोगाद्देवस्य	५६	नीवीस्पशं सहस्रखम्	११६
निरर्थकास्तु शब्दा ये	२७३	नृपुरध्वननैः स्वस्य	११७
निरुक्तिनिरवयोक्तिः	२२४	नृतं गीतञ्च वाद्यञ्च	१८१
निर्ग्रन्थो गन्धको वैद्यः	२७७	नृतनृत्यविभागात्मा	३०८
निर्णातं वाचकादेश्च	१७५	नृतनृत्यविभागेन	३०१
निर्दिष्टनेतृचरितो	२३५	नृत्तनृत्यविभागोऽयम्	३०८
निर्देश उपदेशश्च	१०	नृत्तभेदाः क्वचिन्मार्गाः	२९५
निर्वर्तितस्वकार्यादि	५१	नृत्ते गीते च कुशला	२९४
निर्वाहः कथ्यतेऽस्माभिः	२८	नृत्यं भावाभ्रयं नृत्तम्	१८१
निर्विकल्पं निरुपमम्	१५४	नृत्यभेदे क्वचित्कश्चित्	२९९
निर्वेदभाषितैः स्त्रीणाम्	२५१	नृपतीनां यच्चरितम्	२२२
निर्वेदवाक्यं विन्यास	२५७	नृपतेर्गीतवस्तूनि	२९१
निर्वेदादेरताद्रूप्यात्	१४४	नृसिंहसूकरादीनाम्	२६६
निर्वेदादेरनुदयात्	१३६	नेतुर्या महिषी युक्ता	२७१
निर्वेदाद्यास्रयास्त्रिंशत्	६	नेत्रवक्त्रप्रसादैश्च	२०
निवार्यमाणोऽपि पुनः	१३९	नेत्रादिवशतोऽभीषाम्	२१३
निवृत्तिश्च प्रवृत्तिश्च	१५७	नेत्रादेर्देवतौपम्ये	३०४
निवृत्तिः संशयभ्रान्त्योः	२५८	नेत्रावमर्दनैर्वात	२०
निशाविहारशीला च	११०	नेदं सुखमितीत्यादौ	२८०
निशि निशि विरहे तव प्रियायाः	३०७	नेपालजैनवाहीक	३१०
निश्चलायतनिष्ठञ्चा	१२६	नैकत्र नियता तीक्ष्णा	११०
निश्चेष्टता तारकाभ्र	१२८	नैति व्यासङ्गतो यस्याः	१००
निश्वासैः सशिरःकम्पैः	१४०	नैपथ्यदेशभाषाज्ञः	२२६
निश्वासस्तम्भरोमाश्च	३३	नैवमित्येव भरताः	५१
निश्शङ्कमुच्यते यत्तु	२७२	नैवं शङ्क्यं गुणीभूत	१७१
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु	१२७	नैष्कामिकी पञ्चमीति	३०२
निष्कामश्च प्रवेशश्च	१९५	नोत्तममध्यमपुरुषैः	२१६
निष्पन्नानि च सस्यानि	८५	नोदात्तनूपोपेतम्	२४२
निष्पन्दमानपक्षमात्र	१२३	नोपमादिरलङ्कारो	२३५
निहश्चितश्च निभूतम्	१९८	न्यायानुवर्तनं नीतिः	२२५
निहतं कम्पितश्चैव	१८९	न्यासस्य च प्रतिमुखम्	२३९
नीचमध्यमपात्रेण	२१५	न्यासो न्याससमुद्भेदो	२३८
नीचानाञ्चापहसितम्	६०	न्यूनाधिकाक्षिदन्तोष्ठ	११०
नीरसं सूच्यते यत्र	२३४		
नीरसोऽनुचितस्तत्र	२१४	प	
नीलमेघाप्रिता विद्युत्	२८१	पक्ष्मोन्मेषात्समुद्दिमा	१२७
		पञ्चघातकसंज्ञार्थ	२६४

पृष्ठ.	पृष्ठ.
पञ्च पञ्च चतुष्पष्टिः	१९५
पञ्चभिर्जायते दन्त	२१२
पञ्चाङ्गमेतदपरम्	२४०
पञ्चावस्थासमेतार्थ	२४७
पठतां ब्राह्मणानाञ्च	२०९
पताकास्थानकस्फीतो	२२६
पताकास्थानकस्यान्ये	२८२
पदान्तरे स्थितेर्व्याजात्	१६
पदार्थ एव वाक्यार्थः	१२२
पदार्थाभिनयं यस्य	१२०
पदार्थाभिनयो नृत्यम्	३१२
पदार्था ये पदानां स्युः	३१०
पदार्थो वा क्रिया सत्ता	२२३
पदे चेत्तत्पदं कीदृक्	१२१
परदारयूतसुरा	२००
परमात्मा सर्ववस्तु	२१
परस्परं विभावाद्यैः	२७३
परस्परविभावानु	२६१
परस्परस्य सामर्थ्यम्	३०९
परस्परस्योपचारैः	६२
परस्परस्वसंवेद्य	९१
परस्परश्रयघनम्	२६५
परस्य दोषान्भ्यो यत्	६८
परस्य सौभाग्यैश्वर्य	२६८
परहिंसात्मिका या च	२६८
पराक्रमः प्रतापश्च	१६२
परापकर्षोत्कर्ष	१६३
परा प्रकृतिरेषा स्यात्	१६७
पराश्रयस्तूतमानाम्	१६८
परिक्लिष्टपुटं म्लायत्	१६९
परिक्षयोऽत्र मोहादिः	९४
परिगृह्य ततः शिष्यान्	२८९
परिणेतुं न शक्नोति	२९७
परिदेवितमेतत्स्यात्	२६४
परिदेवितरोमाञ्च	११२
परिदेविते च ह्वाकारम्	६६
परिवर्तो भवेत्ताल	
परिवादकृतं यत्स्यात्	
परिवादभयाद्दोष	
परिव्राप्सुनिषण्डाद्यैः	
परिसर्पस्तु बीजस्य	
परिहारः प्रतीतस्य	
परिहासप्रायवाक्यः	
परोत्था त्वङ्गचेष्टाभिः	
परौत्सुक्यं विभाव्येत	
पर्यायेण चलत्तारम्	
पर्वतप्रायवसनाः	
पल्लवा यवना जैनाः	
पश्चात्तापः प्रसिद्धिश्च	
पश्चादाक्षिप्यते दूरम्	
पश्चाद्भागो प्रबन्धस्य	
पश्चाद्विलोकनस्तंभ	
पाठ्ययोगेषु सर्वेषु	
पाठ्य गीते क्रियायां यत्	
पाण्ड्याः सकेरलाश्वोलाः	
पातोऽविचारतो युद्धे	
पात्राणि तद्गुणान् सर्वान्	
पात्रैश्चैकत्र संयुक्तम्	
पापं तथा यमयति	
पारिजातलता सेयम्	
पारिजातलतैकाङ्क	
पारिभाषिकमेवेति	
पावनत्वं लक्षयति	
पावनत्वादिधर्मस्य	
पावनत्वादिभिस्तीरम्	
पावनत्वादयो धर्म	
पाषण्डिनी प्रातिवेश्या	
पिङ्गकेशो हरिश्मश्रुः	
पिण्डीबन्धात्मकं नृत्तम्	
पिण्डीबन्वादिविन्यासैः	
पितृदेवार्चनरता	
पिबामि रुधिरं तेऽद्य	

पिशाचनागव्याख्यानम्
 पिशाचात्मन्तनीवादौ
 पीनौ पयोधरौ गात्रम्
 पुटौ प्रस्फुरितौ यस्या
 पुण्यभ्रमनिवासैश्च
 पुनरेतद्वयं द्वेषा
 पुनश्च तास्मिन् सर्वाः
 पुमन्तरे गौरवादि
 पुरजित्वं शिवस्येति
 पुरथाप्यते पादौ
 पुराप्रणीतपुपानादि
 पुरा मनुर्महीपालः
 पुरे जनपदेश्च
 पुरैव कथिता ह्यस्य
 पुरोऽवतस्थे भारत्या
 पूर्वभावोपसंहारौ
 पूर्वाह्नान्तप्रविष्टैर्यत्
 पूर्वोक्तस्यान्यथावादः
 पुलकोल्लासिगण्डं यत्
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो
 पुष्यन्त्यनुभवोत्कर्षे
 पुष्यन्त्यन्यत्र विद्वद्भिः
 पूयशोणितमासादि
 पूर्ण भाषाविभाषाभिः
 पूर्वे क्रियन्ते यद्रज्ञे
 पूर्वज्ञान्ततो वाद्यम्
 पूर्वज्ञे नाटकादौ
 पूर्वराजोपचारज्ञाः
 पूर्ववृत्ताश्रयमपि
 पुष्पकदाचित्तिष्ठन्ति
 पृथक्प्रयोजनास्तत्र
 पृथगेवोपलभते
 पृच्छन्त्यः कुशलं देवीः
 पृच्छामिज्ञानमुद्दिष्टम्
 प्रैक्षाची दाक्षिणात्या च
 प्रैक्षाच्या भाषया गानम्

पृष्ठ.

१०९

२७०

१०४

१२९

१३५

२९६

९५

१६९

१७०

१७

१३८

२८४

३१२

६२

२८५

२१२

११७

११

७४

२०९

३२

१३१

१३३

२६९

१९४

३०३

१८१

२९२

२३४

४१

२४८

१४८

२९२

२२३

१३

३०४

पोप्लयमानहरिणाः

पौरजानपदानाश्च

पौरुषीं प्राकृतीं शक्तिम्

पौर्वापर्येण भावाः स्युः

प्रकरी कुलपत्यङ्के

प्रकाशयेदुपादेयम्

प्रकाशानन्दचिद्रूपम्

प्रकृत्या प्रत्ययेनापि

प्रकृष्टस्योपयोगित्वात्

प्रख्यातनृपनेतृत्वात्

प्रख्यातन्तु विधातव्यम्

प्रख्यातमितिहासादिः

प्रख्यातवस्तुविषयो

प्रख्यातो धीरललितः

प्रचण्डताण्डवं तत्स्यात्

प्रचण्डताण्डवं भौम

प्रच्छदाच्छादनपटो

प्रणयी दयितः कान्तो

प्रतपन्ति यतो द्वेष्याः

प्रतापवीर्यविजय

प्रतिक्रियेच्छाऽमर्षः स्यात्

प्रतिपक्षानुकूल्यश्च

प्रतिपत्तिपरो वाम्भी

प्रतिपाद्यप्रतिपादक

प्रतियौवनमेतासाम्

प्रतिवचनं प्रतिपुरुषम्

प्रतिश्रुतमुरःक्षिप्तम्

प्रतिश्रुतार्थानिर्वहणम्

प्रतीतेन प्रतीता स्यात्

प्रतीतोऽतिशयो यत्र

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्

प्रत्यक्षनेतृचरितो

प्रत्यक्षोदेहि नीलादिः

प्रत्यक्षोपनिबद्धानाम्

प्रत्यन्तःपुरिकं तास्तु

प्रत्यायकत्वशक्तिस्तु

पृष्ठ.

८४

३११

१८२

१३४

२०२

२३४

१४४

१५८

१३६

२४४

२३३

२०३

२४७

२४३

२९८

२९९

८४

१०७

६९

२७५

२२

१०५

२८९

१५४

१०३

११

१९२

१४०

१४८

१५६

२०९

२३५

१६८

२०९

२९२

१७८

प्रत्यायकत्वसामर्थ्य	१७७	प्रयोगस्तोटकादीनाम्	३०८
प्रत्याहारोऽवतरणम्	१९४	प्रयोजनमभिप्रायः	३९
प्रत्युक्तिरूपा वाक्केलिः	२३२	प्रयोजनेन सहितम्	१६८
प्रत्युज्जीवनहर्षादेः	८७, १३९	प्रयोज्यमुद्धतं यत्तु	३०८
प्रत्येकं तन्त्रिकं त्रेधा	२०३	प्ररोचनार्थो नान्यन्तः	२००
प्रथमं चेष्टते स्वैरम्	११५	प्ररोचना सा श्रीहर्षो	२२८
प्रथमं तत्र राजानम्	२८९	प्रलयेऽस्य तदस्तीति	६८
प्रथमं हृदयते यत्तु	१३३	प्रलयो मदनिद्रारुक्	१५
प्रथमं यो रसः ह्यातः	१३४	प्रलापश्च विलापोऽनु	१०
प्रथमा निन्दति गुणान्	७२	प्रलापः स्यात्क यास्यामि	११
प्रथमानुरागजनित	२६५	प्रलापो जागरः कार्यम्	९९
प्रथमायामवस्थायाम्	९५	प्रलापो भूमिपतनम्	७३
प्रदर्शिते तद्धर्माणाम्	१७२	प्रलोभनं गुणाख्यान	२७९
प्रद्वेष्टि तस्य मित्राणि	११६	प्रवासो भिन्नदेशत्वम्	८६
प्रधानताप्रधानत्वे	६५	प्रविशोत्कामिनीयुग्मम्	२६४
प्रधानभूतस्फोटाख्य	१७४	प्रवृत्तयश्चतस्रोऽपि	१२
प्रधानभूतावङ्केऽस्मिन्	२३६	प्रवृत्तादन्यचिन्तायाम्	२७४
प्रधानमनयोर्व्याप्तम्	१८२	प्रवृत्तिरिति शब्दानाम्	१६२
प्रधानमुपकार्योऽर्थः	१५९	प्रवृत्तो दीपनैर्दीप्तः	१४१
प्रधानेतरभावश्च	३	प्रवेक्ष्यमाणपात्रस्य	२३१
प्रधाने लक्षणामूल	१७२	प्रवेशकस्य पाठ्यं यत्	२१७
प्रपञ्चस्य स्वरूपन्तु	२३१	प्रवेशकादिकृत्यं यत्	२१७
प्रबन्धमध्ये नद्वेषेत्	१५१	प्रवेशकेन न वधो	२१७
प्रबन्धेषूपदिश्यैतत्	२८६	प्रवेशकैः सूचितोक्ते	२५२
प्रभूतवेपथुमती	१००	प्रवेशक्षेपनिष्काम	३०३
प्रमदाद्यनुभावेन	४१	प्रवेशसूचनी गाथा	३०२
प्रमाणाकृतिचेष्टासु	२२७	प्रवेशो भाविनोऽङ्कस्य	२१८
प्रमोदात्मा रतिः सैव	८२	प्रशंसया प्रेक्षकाणाम्	१९७
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि	३०६	प्रशस्तिश्चेति कथिता	२५७
प्रयत्नो माधवेनैव	२०६	प्रश्न्योतन्मदमन्थर	१
प्रयुज्यते यदि भवेत्	२३६	प्रश्रगर्भाभ्युपगम	१४६
प्रयुज्यमाने भरतैः	५६	प्रश्ने न किञ्चित्प्रवृत्ते	३१
प्रयुज्यमानोऽभीष्टार्थः	१५९	प्रसक्तं वारि पुलिनम्	८४
प्रयुज्य रजं निष्कामेत्	२२८	प्रसन्नमुखरागश्च	८८
प्रयुज्यते चेदन्यत्र	१४१	प्रसादयन्प्रीणयति	१०७
प्रयुज्यते साम्प्रत्यः	१७७	प्रसादेऽपि व्यलीकादि	८७
		प्रसादो वदने हर्षः	११४

प्रसिद्धिलोकविख्यातैः	२२४
प्रसूनपल्लवस्पर्शा	७४
प्रस्तावदेशकालादेः	१७०
प्रस्तावनाया मध्यं यत्	२३४
प्रस्तुतार्थसमावेशात्	२३०
प्रस्थानं कैशिकीवृत्ति	२६२
प्रस्थापने वधूनां स	२९३
प्रस्पन्दमानपक्षमात्र	१२८
प्रस्फुरद्भूविलासग्रीः	१०१
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः	२५६
प्राक्तनानि च कर्माणि	५६
प्रागुक्ता एव भावाः स्युः	९९
प्रागेव सीताहरणात्	२३५
प्राचुर्यमेषां शृङ्गारे	१०
प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा	१८३
प्राणाध्वरन्ति तत्रैता	१८५
प्राणैस्तपोभिरित्यादि	२७९
प्रातिकूल्ये प्रवर्तते	८१
प्राथम्यान्नाटकस्यास्य	२२१
प्राधान्याद्यत्र वाक्यार्थ	१७३
प्राप्त्याशायामवस्थायाम्	२१०
प्राप्नोति सोऽपि करुण	४५
प्राबोधिका देवतानाम्	१३८
प्रायः खलु परामर्श	२७५
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्	१८४
प्रायेण तत्कुण्डलीति	३०१
प्रायेण रुदितं स्त्रीणाम्	७३
प्रायो हरिचरितमिति	२६२
प्रार्थनाभिमुखीकार	२७४
प्रावेशिकी तु प्रथमा	३०२
प्रासङ्गिकमिधं वस्तु	२०१
प्रासङ्गिकाश्च कविभिः	२१४
प्रियं प्रभाते पश्यन्त्या	१३९
प्रियं प्रार्थयते मध्या	९६
प्रियप्रायेति वाक्यादौ	२८०
प्रियस्तुतिकथालाप	९

पृष्ठ.	पृष्ठ.
२२४	प्रियानुकरणं लीला ९
७४	प्रियापराधे याः काश्चित् १४२
१७०	प्रियाप्रियश्रुतेश्चापि २०
२३४	प्रियाप्रियश्रुतैस्तत्तत् २१
२३०	प्रियालापस्मितोदारम् १०
२६२	प्रियेणालिङ्गयत्यङ्गम् ११५
२९३	प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी ३०५
१२८	प्रीतस्सोऽपि सदाशिवस्य २
१०१	प्रीतिः प्रियात्मा प्रायेण ३४
२५६	प्रीतिर्नाम सदस्यानाम् २२८, २७९
५६	प्रीतिर्विशेषश्चित्तस्य ३४
९९	प्रीते विधातरीत्यादि २०६
२३५	प्रेक्षकस्य प्रयोक्तुश्च ३१३
१०	प्रेक्षकास्तद्रसाविष्टा ५२
१८३	प्रेरणं प्रापणं देशी ३०१
१८५	प्रेरयत्यत्र विद्विष्टान् ४८
२७९	प्रेषितस्याप्यनादानम् ११५
८१	प्रेषितैरपि केनापि ९०
२२१	प्रेष्याऽस्युन्मीलनैर्वस्त्र १०१
१७३	प्रेष्याभिधाति चेटीभिः १०१
२१०	प्रोक्तः सदाशिवेनास्य १५२
४५	प्रोत्साहनं गुणाख्यानं २२३
१३८	प्रोत्साहयति वा स्वैरम् ९७
२७५	हृदमानमिवाभाति ७३
१८४	फ
३०१	फलं त्रिवर्गस्तच्छुद्धम् २०३
७३	फलं प्रकल्प्यते यस्याः २०१
२६२	फलं यदिदिवृत्तस्य २०४
२७४	फलावसानिकी सैव ५५
३०२	फले प्रधाने विच्छिन्ने २०४
२०१	फले शब्दैकगम्येऽत्र १६७
२१४	फुल्लकेसरकल्हार ८४
१३९	फुल्लकपोला शिशिर २७
९६	फेनवक्त्रत्वपतन २३
२८०	ब
९	बकुलप्रायवसनाः ३१३

बध्नाति काव्यं यत्तस्मात्	१५३	ब्रह्मणः सेयमस्तीति	६८
बलात्कारेण विषयान्	१२६	ब्रह्मास्तज्जदिमान् लोकान्	२८४
बहवोऽर्था विभाव्यन्ते	३८		
बहिस्ताराविनिष्कान्तैः	१२४	भ	
बहुचूर्णपदो भेदो	२१६	भक्तिप्रह्वाय दात्वादौ	१४९
बहुधा चिन्त्यमानस्य	२७१	भक्ष्याभक्ष्यप्रियो नित्यम्	२८२
बहुबाह्वा बहुमुखाः	६	भजते यः स्वयं प्रीतः	१०७
बहुभ्रूलवती दूर	१११	भजते रहसि प्रीतः	१०७
बहुशोऽभिहितं वाक्यम्	११	भट्टाभिनवगुप्तार्य	१९४, ३१३
बहूनां तादृगर्थानाम्	२०९	भद्रासनेन यन्त्रेण	२४६
बह्वाश्रयमप्यर्थम्	२१६	भम घम्मिअ वीसत्थो	१४८
बालक्रीडानियुद्धावि	२६६	भयं चित्तस्य चलनम्	३५
बालरामायणं नाम	२३७	भयचिन्ताश्रुश्रुत्या स्यात्	१२९
बाला मूर्खोस्त्रियश्चैव	२२८	भयानके च शान्ते च	१३७
बालोद्वगकरी रात्रि	११०	भयानकरसारव्यान्तु	४५
बाल्ययौवनकौमार	१०	भयानकः सर्वाभत्सः	६४
बाष्पश्च यान्ति शोभान्ते	३२	भयानकस्य करुण	१३४
बाष्पोन्मिध्रैर्वचोभिस्तम्	१४०	भयानकोऽपि कथितः	६८
बाह्यादेव समुत्पन्नो	४८	भरतादिप्रणीतत्वात्	२५५
बाह्यार्थालंबनवतो	४७	भरतेनाभिनीतं यत्	२८८
बिन्दुर्मनविपत्तिभ्याम्	२०४	भरतेषु प्रयोज्यं तत्	५६
बिभेति भाययत्यन्यान्	४९	भरतेर्नामितस्तेषाम्	२८७
बिभ्यतो यत्र दृश्येत	१३३	भर्तृमाताऽङ्गनाभिर्व	२७१
बीजं बिन्दुः पताका च	२०४	भर्त्सनं दण्डपारुष्यम्	२०
बीजत्रयेण भिन्नः स्यात्	१८२	भवनादीनि रम्याणि	८३
बीजमुप्तं यथा स्कन्ध	२०४	भवनान्तरकृत्येषु	२९३
बीजस्थैवान्तरायादेः	२१०	भवन्ति तस्मात्तात्पर्यम्	१६०
बीजागमः समाधानम्	२०८	भवेत्तदनुभावस्तु	१९
बीजारंभोदाहतिर्या	२०८	भवेत्त एव वाक्यार्थः	१५९
बीभत्सस्यापि यत्कर्म	५५	भवेयुः क्वापि यथेते	२५२
बीभत्सोऽद्भुतशृङ्गारी	१३३	भवेयुर्वा नवेत्यस्याम्	२६१
बुद्धिचित्ताहङ्कृतयः	७	भस्माङ्गरागश्च यदा	५७
बुद्धिमाश्लिष्य विषयान्	१३	भागत्रयस्य सङ्कोचो	११९
बुद्धेर्विरूपावसायो	६९	भागद्वयं प्रविष्टस्य	१३३
बुद्धयारंभानुभावश्च	६	भाट्टैः प्राभाकरैरेषः	१५९
बुद्धयारंभानुभावेषु	११		
बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः स्यात्	१७१		

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
भाणः शुद्धो भवेच्छुद्ध	२६१	भावो हावश्च हेला च	८
भाणश्चित्र इति ख्यातः	२६१	भाषणादीनि वाक्यादि	१८३
भाणस्तु धूर्तचरितम्	२४४	भाषमाणमिवाभाति	१२४
भाणेऽभिधेयं तद्युक्तम्	२६१	भाषा च शौरसेनीति	३०३
भाणे वीथ्यां प्रहसने	२५३	भाषाचेष्टिततद्रूप	२४७
भाण्डायुधासनानां स्युः	२९२	भाषा नाट्योपयोगिन्यः	३१०
भात्यत्र देव इत्युक्ते	१७०	भाषा या नायकादीनाम्	२७१
भारतं वर्षमाश्रित्य	२८६	भाषावर्णोपकरणैः	२८८
भारतीवृत्तितो जज्ञे	५७	भाषा स्यात्सप्तधा दैश्या	१३
भारतीवृत्तिभूयिष्ठम्	२४०, २४५	भाषितैर्भावगम्भीरैः	६१
भारती सात्वती चैव	१२	भिन्नः कैश्चित्कथितो	२६०
भावः कारयिता कर्म	१६४	भिन्नरागज्ञता स्थान	३०१
भावगर्भे रहः संवित्	६४	भिन्नं भिन्नमिवाभाति	१६२
भावजा रसजाश्चापि	१२४	भिन्नाधिकरणत्वेन	१७७
भावप्रकाशनं नाम	२	भिन्ने ज्येष्ठा कनिष्ठेति	९५
भावभेदाल्लास्यभेदो	२९७	भिन्नो ध्वनेः प्रभेदः स्यात्	१८९
भावशान्त्यादयोऽङ्गित्वम्	१७३	भीताभयप्रदानं च	६९
भावानामपि कृत्यञ्च	६९	भीमचाणक्यदुष्यन्त	२३०
भावानामपि सर्वेषाम्	३८	भुक्ता मया हि गिरयः	२३३
भावानामुत्तमं यत्तु	४८	भुङ्क्ते तत्र स्थितो भोगान्	५३
भावाः परोपकारार्थाः	७०	भुजाक्षेपाङ्गविस्फोट	२३
भावाभिनेयं मार्गं तत्	२९६	भुजानमनुभुजाना	२९१
भावा विवैव चेष्टाभिः	१३६	भूतं भवद्भविष्यञ्च	२८
भावाभ्रयाः कदाचित्स्युः	११८	भूमिकाभिरनेकाभिः	२८८
भावास्तु विंशतिस्त्रैणाः	१०	भूपतेर्भोगिनीनाञ्च	२८१
भावाः स्युर्मानसाः केचित्	३८	भूमौ विवेष्टनाराव	२४
भाविकात्मानि पथे तु	१६७	भूयसा भारतीवृत्तिः	२४५
भावी भवन् भूत इति	८६	भूषा मरकताश्लिष्ट	८५
भावेभ्यः प्रकृतेभ्योऽन्ये	३०	भूषितः समविभ्रमैः	२६०
भावैरित्यादिभिर्वेश्याम्	११४	भेदनाद्भेद्यको जातो	२६४
भावैरेवंविधैरन्याम्	११४	भेदः साध्यवसानात्मा	१६६
भावैश्च सात्विकैर्योग्य	३९	भेदे सत्यपि ताद्रूप्य	१६५
भावैः स्थायिनि वर्तन्ते	४४	भोगं निष्पाद्य निष्पाद्य	५२
भावोदयादिः प्राधान्यात्	१७३	भोगः स एष शृङ्गारः	७७
भावो भावान्तराण्यात्म	१४३		

Index III

३८५

भोगाङ्गलक्षितः प्रातः	९८	मनसस्त्रिविधो भावः	१४१
भोगावती कान्तिमती	२७६	मनसः स्पन्दनैकाग्र्यम्	८८
भोगेन संविदानन्द	५२	मनसा यन्नरो वाक्	२७२
भोगोपस्करसंस्कर्त्री	२९१	मनसो यद्बर्धत्त्वम्	८०
भोजादिभिरलङ्काराः	१५२	मनसो यादृशो भावः	४९
भ्रमराः कोकिळा हर्म्यम्	८४	मनसो यो विकारस्तु	४७
भ्रमितं दीर्घललितम्	१९२	मनसो विविधः सादो	२८
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टिः	१२५	मनागस्पृष्टबाह्यार्थात्	४८
भ्रुवोर्मध्ये धमन्यौ द्वे	१८६	मनुते यो भिमीते यः	७९
भ्रूनेत्रपादचलन	२४९	मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु	३४
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिः	१३	मनोरथोऽन्यापदेशैः	२२५
		मन्त्रयति च तद्विषय	२६७
म		मन्त्रशक्तिश्च सम्पन्न	६१
मकरध्वज इत्युक्ते	१७०	मन्त्रिणः सैन्यपालाश्च	९३
मज्जाघातमिजो नादो	१८७	मन्त्रौषधादिभिः सोऽयम्	३०
मणिकुल्यायां जलमिव	२६८	मन्थरं बन्धुरं धीरम्	११९
मण्डलेन तु यन्मृत्तम्	२६६	मन्दमक्षाणि वार्यन्ते	२८
मतान्तरेण कथ्यन्ते	३७	मन्दायमानतारा या	१२९
मत्सकाशादधीतं त्वम्	२८५	मन्द्रकादिषु गीतेषु	१९८
मथ्नामि कौरवेत्यादौ	१४६	मन्द्रमध्यमतारं तत्	१९०
मदः स्वेदश्च रोमाश्चः	३३	मयि चोपकृतं सुभ्रु	१७३
मदः भ्रमोऽवहित्यश्च	३३	मरणं यदि सापेक्षम्	८७
मद्यमांसप्रिया लुब्धा	१०९	मरणं प्रकृतिप्राण	३१
मद्वर्ग्या रसपाठेति	२२९	मरणेऽभिनयो नास्ति	२४
मधुरा कुञ्चितान्ता च	१२९	मलिना कथ्यते दृष्टिः	१२८
मधुराः सुकुमाराश्च	५	मल्लिकाभोगशृङ्गार	२६७
मध्यमपुरुषैर्नित्यम्	२४२	मशब्दार्थो मतिर्मानः	२८
मध्यमपुरुषैर्योज्यः	२४३	महत्तर्यः प्रतीहार्यो	२९०
मध्यमस्वरतो नादो	१८८	महाकाव्यादिपद्येन	२८३
मध्यमानो भवेच्छोके	६३	महारण्यप्रविष्टाश्च	६
मध्यमानामपि स्वार्थ	१७८	महावाक्यस्यावयव	१५०
मध्यमानाम् तु नारीणाम्	१४३	महावाक्यार्थदेहस्य	१५०
मध्यमे वर्धितः किञ्चित्	८१	महासत्त्वोतिगंभीरः	३०८
मध्यमैरुपमेयाः स्युः	३०४	महिव्याक्षेपि विक्षेपि	११८
मनश्च कुर्यामित्यादि	४३	महिषाजगवादीनाम्	१०९
मनसः क्षणिकत्वाच्च	४०		
मनसश्चलनं कम्पो	२७९		

४९

महिष्या सह यत्र स्यात्
 महेन्द्रदुहितुः सेतोः
 मागधिका साध्या स्यात्
 मात्रा च विषमच्छिन्ना
 मात्रावशिष्टसंहार
 माधवो धीरशान्तश्च
 माधुर्यं चेष्टितालाप
 माध्यस्थ्यं मनसो ह्येवम्
 मानग्रहो दृढो यस्तु
 मानपञ्चकमेतत्तु
 मानप्रकर्षप्रभव
 मानयन्ती च मानार्हान्
 मानाद्यर्थस्य संप्राप्तिः
 मानानन्तरसंभोगो
 मानावमानरहिता
 मानी सुशीलः सुभगो
 माया कालोऽथ नियतिः
 मायोपधिर्भयं हासः
 मारीचैः सहायेन
 मार्गदेशीविभागेन
 मार्गदेशीविमिश्रन्तु
 मार्दङ्गिकत्रयं यत्र
 मालतीमाधवस्येव
 मालव्यां गन्तुमिच्छन्त्याम्
 माला नायकसिद्धयङ्ग
 मा स्त्राक्षीः शोभनं साधु
 मांसधातुस्ताडुमूले
 मांसावरणमसं स्यात्
 माहात्म्यं ध्वनयत्यासाम्
 माहेश्वरैरङ्गहारैः
 मिथ्या रूपा कलुषिताम्
 मिलितानीति जानन्ति
 मुखं निर्वहणश्चैव
 मुखनिर्वहणे सन्धी

पृष्ठ.

२९५ मुखपाठेन नृत्यन्ती
 ३१० मुखसन्धिप्रतिमुख
 २५९ मुखं प्रतिमुखं गर्भः
 २६० मुखादिपञ्चभिः साङ्गैः
 २४० मुख्यार्थवाधादिहेतोः
 २४१ मुख्यार्थवाधे तद्योगे
 १० मुग्धा मध्या प्रगल्भेति
 १४२ मुदितश्च द्रुतं चैव
 ८ मुरजाक्षरवाद्यन्तु
 १९३ मुहुरन्तः प्रविशति
 ७९ मूकाः कुहकलीलाभिः
 ९८ मूर्खजनसन्निकर्षे
 २१३ मूर्खः प्रसक्तभावश्च
 १३९ मूर्च्छनाक्रमतस्तत्तत्
 ११० मूर्धाभिषिक्ता महिषी
 १०५ मूलमध्याप्रभागेषु
 १८१ मृते त्वन्यत्र यत्रान्यः
 २१४ मृदूनि च दूकूलानि
 २३३ मृद्वी स्यात्कैशिकी वृत्तिः
 २८४ मृषैव दोषमारोप्य
 २९६ मोदते मुह्यति मुहुः
 ३०० मोहश्चित्तस्य शून्यत्वम्
 २५७ मोहागमोऽभिधातश्च
 २३३ मोहोऽङ्गदाहः सन्तापः
 २३९ मौढ्यं सगियमित्यादि
 १३९ यः कश्चिदवगन्ता चेत्
 १८८ यः परां जनयेच्छोभाम्
 १८८ यः स नैपभ्यजो हास्य
 १४९ यक्षरात्रिबलिर्कीडा
 १९८ यक्षा विद्याधराः सिद्धा
 १०७ यज्ञविह्वलायोगे
 ४२ यतते रतिचेष्टासु
 २४७ यतः शुक्लादिना वस्तु
 २५१ यतो घोषस्य वसतिः

पृष्ठ.

२९१
 २६८
 २४९, २५४
 २३४
 १६८
 १६३
 ९४
 १९४
 २६५
 ८८
 २९३
 २३२
 १०७
 १९२
 २९०
 १२१
 ८६
 ८३
 २४८
 ७१
 ९७
 १९
 ६३
 ९०
 २७९
 ३१३
 ९
 ६५
 १३८
 ३०९
 २२७
 ९६
 १६१
 १६३

य

पृष्ठ.	पृष्ठ.
यतोऽष्टधा मनोवृत्तिः	४६
यत्ततो मानसः क्षोभ	६७
यत्तु कविरात्मबुद्ध्या	२४२
यत्तु बीभत्सरूपस्य	१३३
यत्पदार्थस्य बीभत्सा	४९
यत्प्रीणयति दृष्टस्य	१२२
यत्प्रत्युज्जीवनान्तोऽभूत्	२५२
यत्र काकुविशेषोऽपि	१४४
यत्र पाटहिकद्वंद्वम्	३००
यत्र प्रत्याययितुम्	१६७
यत्र मार्दङ्गिकाः षट् स्युः	३००
यत्र यत्र प्रसन्नाख्यो	७५
यत्र रज्यन्ति भावेन	२९५
यत्र रूढिः प्रसिद्धा स्यात्	१६६
यत्र लक्षणमुच्येत	२८३
यत्र लालित्यमौढत्यम्	२६१
यत्र व्यङ्ग्यं न प्रतीतम्	१७४
यत्र श्लोककृतो युक्ति	२८२
यत्र श्रुतीतिहासार्थाः	२८२
यत्र सङ्गीतकं राज्ञाम्	२९५
यत्र स्यादर्थसामर्थ्यम्	१६४
यत्रान्योन्यसमालपो	२३०
यत्राभिनेयं गेयं स्यात्	१९९
यत्रार्थः शब्दो वा	१४८
यत्रार्थस्य समाप्तिः	२१६, २३५
यत्रासते प्रीयमाणाः	३१२
यत्रैकत्र समावेशात्	२३०
यत्रैव विनियुज्यन्ते	९३
यत्सत्त्वपरिणामि स्यात्	६
यत्संस्कारवशाद्वेत्ति	८
यत्संहृतकर्मं वक्त्रा	१६१
यत्सुखत्वाभिमानेन	५२
यथा कारणवकल्यात्	५९
यथाक्रमं भवेत्कापि	३
यथा गङ्गादिसलिलम्	१४३
यथा जटायोर्वृत्तान्तः	२०५
यथा तरङ्गदत्ताख्यम्	२४३
यथा त्वां वच्मि विदुषाम्	१७२
यथा देवीमहादेवम्	२६६
यथानुकूलं पुरुषैः	११२
यथा नृणान्तु सर्वेषाम्	४०
यथा पुंसवनाङ्केऽत्र	२५०
यथाऽभिधीयमानार्थान्	१४७
यथाभिधीयमानास्ते	२५
यथा मृदो दण्डचक्र	५८
यथार्थमेतन्नाट्यञ्च	३०५
यथावगतमस्माभिः	१७५
यथा वामेन वानीरम्	२७९
यथा वालिवधाख्यञ्च	२६३
यथा विभीषणेनात्र	२१७
यथाशक्ति परित्राणम्	१३५
यथा शाकुन्तले दोषाः	२३३
यथाश्रुतिभवाः शुद्ध	१८९
यथा स्वविजयोक्तिश्च	२३२
यथा हि चन्द्रगुप्तस्य	२३९
यथा हि तन्तवो वेम	५८
यथा हि नायकानन्दे	२३३
यथा हि विक्रमोर्वरयाम्	२४१
यथा हि विश्वामित्रस्य	२०५
यथा हि वीरचरिते	२०५
यथैव चन्द्रसंबन्धो	१९७
यथैव तन्तुभेदाच्च	५९
यथोक्तकथनञ्चेति	९४
यथोत्तरो गुरुः षड्भिः	८६
यदप्यवर्णनीयं स्यात्	२७८
यदर्थस्याभिमुख्येन	१५९
यदवधक्कुरव	३१०
यदश्रुल्लितालोकम्	१२३

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
यदा चित्रा विभावास्तु	४४	यस्मान्नामानुसदृशम्	२७६
यदा तदैषाभास्वाद्य	३९	यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः	२५८
यदा तु ललिताभासा	४४	यस्मिन्नर्थे च यद्वाक्यम्	७०
यदा तु विह्वता भावाः	४५	यस्मिन्नरोपितः शब्द	१६३
यदा तु सरसं वस्तु	२३४	यस्मिन्नौदित्यमर्थानाम्	२६१
यदायुर्वृतमित्यादौ	१६५	यस्मिन्नङ्गे भवेन्नारी	१९८
यदा रक्षा विभावास्तु	४४	यस्य धीः करुणा सा स्यात्	४९
यदा स्थायिनि वर्तन्ते	४३; ४५	यस्यामुद्भाव्यः स्यात्	२६७
यदाह्यर्थक्रियाकर्म	५१	यस्या रतिरसास्वादम्	९९
यदिदं खल्विति गते	२७५	यस्याः स्थिराणि सा योषित्	१०९
यदिन्द्रियाणि हृष्यन्ति	३०	यस्स आतङ्क इत्युक्तो	२७९
यदुच्यते द्वितीयेऽङ्गे	२०३	या क्रिया नन्द्यते नाट्या	१९७
यदृच्छाधिगमे प्रायः	२७१	या क्रियोपहिता क्रोधात्	५५
यदृच्छानुनयप्रीति	२७४	याति तत्र विभावादि	४३
यद्गुणायविशेषेण	१५५	यानि गीतकलाङ्गानि	३०३
यद्दर्शने विरक्तोऽपि	१२१	या निष्कामगुणोपेत	३०२
यद्विद्यनायककृतम्	२५२	याः पञ्चमाब्दादधिका	२९२
यद्वितीये तृतीयेऽङ्गे	२०५	या राज्ञा विनियुज्यन्ते	२९१
यद्भूषितमिवाभाति	७३	यावत्प्रबन्धानुवृत्तः	१४३
यद्यत्प्रहसनं वाक्यम्	६९	यावद्वीक्षेत राजानम्	२३३
यद्यन्यथा निबन्धे	२९	यावन्नामेति साध्ये स्यात्	२७५
यद्यद्रसात्मकं तत्तत्	१८१	या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या	२२८
यद्यपि स्याद्रसात्मत्वम्	२६	युक्तं लयान्तरैरञ्छ	२६५
यद्यप्यङ्गानि भूयांसि	२००	युक्तिः प्राप्तिः समाधानम्	२४१
यद्रजःपरिणामि स्यात्	७	युक्तोत्तरं प्रगमनम्	२०९
यद्रूपं स्वगुणोत्कर्षैः	७३	युद्धजलसंभ्रमो वा	२५०
यद्वक्त्यभिमुखीकृत्य	२७२	युद्धं राज्यभ्रंशम्	२१६
यद्विक्रमोर्वशीयाख्यम्	२३७	यूनोररत्युपशमः	२०९
यन्नापहियते इष्टिः	१२७	यूनोस्तु रक्तयोर्मनि	१४२
यन्न्यग्भाषितवाच्यस्य	१७४	येन केनापि मान्येन	२७१
यन्मानयति दानेन	६५	येन केनाप्यनल्पेन	२०१
यन्मोपनायकादीनाम्	२०१	येन येन च भावेन	६४
यः संयोगविभागादिः	१९७	येन रागः स इत्युक्तो	८१
यस्मात्तु लोकपालेभ्यः	१९६	येन स्याद्वदनं श्यामो	७४
यस्मादुत्थापयन्त्यादौ	१९६	ये नादृष्टभेदाः कथिताः	२९५

Index III

३८९

येनेर्ष्यासु प्रसादः स्यात्
ये मनोहादजननाः
योगोऽत्र तन्त्रीभाषणानाम्
योजनानां सहस्रे द्वे
योऽपैति क्षालितः क्षिप्र
यो ममेति ग्रहः सोऽयम्
योऽर्थो बुद्धिस्थितोऽभीष्टो
यो वेषविद्यासमय

र

रक्तधात्वभिज्ञो नादः
रक्तापरक्तयोश्चेष्टा
रक्ता विविक्तवसतिम्
रक्तो रैत्रे क्वचिद्विरे
रक्षः स्थूलपशूद्धात
रक्षद्वारमतो ज्ञेयम्
रक्षं प्रसादयति या
रक्षं प्रसाद्य मधुरैः
रक्षस्तमोऽहङ्कृतिभिः
रजःस्थितो विभावाद्यैः
रज्यते दीप्यते चित्ते
रज्यत्कपोलयुगलम्
रतिकेलेष्वनिभृता
रतिरिच्छां भवेष्टूनाः
रतिः सत्त्वस्थिता सेयम्
रत्नावल्यां मुखं द्वीपात्
रत्नावल्यादिषु प्रायः
रथ्या च भमतालद्व
रथ्याऽथ भमतालो
रथ्या द्विपथकश्चापि
रथ्योरविशेषोऽपि
रविः सोमश्च बह्विध
रसभावतदाभास
रसभेदवशादेवम्
रसवन्ति हि काव्यानि
रसस्तु न विभावादिः

पृष्ठ-

७९ रसस्य वर्तमानत्वात्
४ रसस्य वर्तमानस्य
१९६ रसस्य वाक्यतात्पर्यं
३०९ रसात्मकं वहन्त्योजः
८१ रसात्मकत्वनियमात्
४२ रसात्मका दशैतेषु
१५९ रसादयोऽपि वाक्यादि
२७० रसादिनिबिडो बीज
रसानां ये विभावाद्याः
१८७ रसालङ्कारवञ्चतो
१३३ रसालम्बनभावानाम्
११५ रसाश्रयत्वमप्युक्तम्
७५ रसाश्रयः स एवेति
२४ रसाश्रया यद्यपि स्युः
१९८ रसाश्रये विगायन्ति
३०२ रसिकौ तद्वदेव स्यात्
२२८ रसैर्मवैरभिनयैः
४७ रसोत्कर्षो भवेद्देश्यैः
३५ रसोलुभ्यमानश्चेत्
८१ रसोपादानता तेषाम्
७४ रसोऽभिधीयते तत्र
१०४ रसोऽभिनेयो वागङ्ग
७८ रसो मनोविकारोऽपि
३४ रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य
२२८ राक्षसोद्धतदैतेय
२२२ रागप्राप्तिः प्रयोगस्य
२६० रागविद्याकलासंज्ञैः
२५९ रागशृङ्गारनिर्मुक्ताः
२६० रागाद्वसन्तमालोक्य
४८ रागान्तरं लिप्सते यत्
७ रागापरागचिह्नानाम्
१७३ रागापरागचिह्नानि
२७ रागारुणं स्फुरद्वाष्प
१४३ रागाः सम्पूर्णनामानः
१७३ रागेण रञ्जितश्चायम्

पृष्ठ-

१५३
१३२
१५२
१८४
१५३
२२१
१७७
२३७
६९
१५५
७७
१८०
३९
१८०
१९२
१५४
२८५
९१
१३२
३, २७
८३
३०५
३७
२२०
६२
२१३
५२
९५
२६४
१९३
११६
११३
१२१
१९०
५३

रागोलुप्तोऽविच्छिन्नम्
 रा दान इति यो धातुः
 राजविप्रविटामात्म
 राजशेखरकल्लरं तत्
 राजसम्भोगसङ्कीर्णम्
 राजसस्तैजसः सोऽपि
 राजा सपरिवारश्च
 राजा सेनापतिश्चैव
 राज्ञः पुरजनस्यापि
 राज्ञः सङ्गीतकं यत्र
 राज्ञो महिष्याः सर्वत्र
 राज्याङ्गशो वने वासः
 रामभार्गवयोर्मध्ये
 रामयोस्तत्र कल्हा
 रामं विहायार्जुनश्च
 रामादावनुकार्ये तु
 रामादिगतभोगादि
 रामादितादात्म्यापत्तिः
 रामादितादात्म्यापत्तेः
 रामादिरथो न भवेत्
 रामादिशब्दो रत्यादेः
 रामाद्यारोपणात्मा धीः
 रामाद्याश्रयदुःखादेः
 रामोऽयमयमेवेति
 रिरिसंति बलात्कारैः
 रीतयो गौडपाञ्चाल
 रुच्या प्रियां रमयति
 रुच्येऽपि विषये दृष्टेः
 रुद्रस्य च तदस्तीति
 रुद्राधिदेवतो रौद्रः
 रुद्रेण वीरभद्रेण
 रुद्राश्च निन्दिताश्चैव
 रुद्रा स्थिरोद्धृतपुटा
 रूपकत्वं तदारोपात्
 रूपकं चतुरङ्गं यत्
 रूपमौषनसम्पजा

पृष्ठ.

८२

४८

२७०

२६९

२४३

४३

२९५

२९३

२९४

२९५

२९१

२८०

२१८

२१८

१६९

४०

१५४

१८०

१९४

१५३

५०

१३

५०

१०८

१९३

१०८

१२७

६८

६८

५८

४

१२७

१८०

२४४

१००, २९०

रूपोपभोगतारुण्यैः

रोमराजिः स्फुटा निम्ना

रोमाश्चः क्रोधरुग्भीति

रोमाश्चति प्रियस्पर्शे

रोमाश्चवेपथुस्वेदाः

रोषः प्रायेण सर्वत्र

रोषेर्ष्याकल्हाक्रान्ता

रौद्रः शोकभयाविष्टो

रौद्रस्य कृष्णस्यापि

रौद्रेऽपि क्रमशोऽन्यूना

ल

लक्षणं व्यभिचारि स्यात्

लक्षणा तादृशी गूढ

लक्षणायां गौणवृत्तिः

लक्षयन्त्यनुभावास्तु

लक्ष्येऽलक्षणेऽस्तैः

लक्ष्यमाणद्विजं यत्स्यात्

लक्ष्यमाणा अपि स्वार्थ

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदः

लतागृहाणि चित्राणि

लता रासकनाम स्यात्

लब्ध्वा दुग्धमहोदधौ

लभन्ते यत्र संबन्धम्

लम्बिताकुम्भितपुटा

लयत्रययुता लास्य

ललितं कैशिकीवृत्ति

ललिता दक्षिणाः ख्याताः

ललिताया विभावास्ते

ललिता ललिताभावाः

ललिता हर्षवृत्त्योः स्यात्

ललितैरज्जहारैश्च

ललितौदार्यतेजांसि

ल्लादिभेदादेतेषु

लस् संश्लेषण इत्यस्य

लाक्षागृहानलेत्यादि

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र

पृष्ठ.

८

१०४

१४

११५

३३

७२

१०२

१३२

७०

१३७

१७६

१६७

१६६

३२

११३

६०

१६५

२०८

८४

२९७

२६५

२१२

१२९

२६८

२४०

२६७

६

४

१३०

४६

१०

१३७

४६

२०४

३०६

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
लावण्यसिन्धुरित्यादि	१४९	वस्तु तत्स्यात्प्रबन्धस्य	२००
लास्यं द्विधा स्याच्छलिकम्	२६३	वस्तुनेतुरसादीनाम्	२०८
लिङ्गिनीनां महादेव्याः	२७०	वस्तुनो भाव्यवस्थस्य	२०२
लिपिं गणाः पठन्तीति	१४८	वस्तुशोभाकरत्वं यत्	१५८
लीला विलासो विच्छित्तिः	९	वस्तुसौन्दर्यतः सोऽपि	६१
लुप्तावमर्शसन्धिश्च	२४७	वस्तुस्वभावकपटः	२४९
लोकवेदमताख्यानम्	२२४	वस्तुस्वभावदैवारि	४९२
लौकिकस्य स्वरमणी	१५२	वस्तुनि भाणिकायाम्	२६२
लौकिके वैदिके चार्थे	७६	वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्श	१९
		वस्त्राभरणदानाधु	२१
वक्त्रं वाऽपरवक्त्रं वा	२९४	वस्त्रावगुण्ठनं नासा	६७
वक्ष्यन्ते तत्स्वरूपश्च	७८	वाक्यवाक्यार्थवशतो	३०५
वक्ष्यामस्तत्र तत्रैव	९७	वाक्यं विगाहते तत्र	१४९
वचनव्यवहारेषु	२२४	वाक्यसम्भेदरूपोऽन्यो	१४७
वचने वचनं तूष्णीम्	११४	वाक्यार्थता स्थायिनोऽपि	३०६
वचः सातिशयं लिष्टम्	२०२	वाक्यार्थत्वश्च शब्दार्थ	१४५
वत्स पुत्रक तातेति	२७७	वाक्यार्थं प्रतिशेषत्वम्	१४७
वधं प्राप्तस्य नो कुर्यात्	२६३	वाक्ये पदार्थेषु पदे	१५०
वधान्यदारलाभादि	६२	वाक्यापरिसमाप्तिर्वा	२३२
वधादिष्टस्य पुत्रादि	६२	वाक्यार्थानलुसन्धानम्	६६
वन्दे वृन्दावनचरम्	१	वाक्येन वाक्यार्थेनैते	१५८
वन्द्यमानेश्वररूपाप	२९४	वाक्ये पदपदार्थानाम्	१५१
वन्द्यमूलफलाहाराः	२९२	वागङ्गसत्त्वाभिनयैः	३८, १९८
वर्गप्रदानलाभादिः	२१३	वागङ्गाभिनयेनेह	३८
वर्णकैरङ्गनैः स्नानैः	२९५	वागारम्भादिभेदेन	५४
वर्णाविभागो निद्रादेः	१२२	वागारम्भानुभावाच्च	६
वर्णोऽथ मत्तपाली	३५९, २६०	वागारम्भानुभावेन	१३१
वर्ण्यते व्याघिसामान्यम्	२४	वाग्भिरङ्गैर्मुखरसैः	८
वर्ण्यते सम्यगौत्सुक्यम्	२१	वाङ्मनःकायकर्माणि	२८
वर्धितश्चेद्रसः शान्तो	४७	वाचिकं सात्त्विकं नृत्तम्	१२
वर्धिता ये रसास्मानः	४	वाचिकी गुणनिन्दा स्यात्	७१
वलयत्रितयाकारः	१८३	वाच्यवाचकसंबन्धो	२००
वलितं तन्निवृत्तस्य	१२०	वाच्यादयोऽर्था यास्यन्ति	१५८
वसन्ते चूतपुष्पादेः	२७८	वाच्यादिरथो वाक्यार्थः	१६०
वस्तुकर्मसमुद्भूतो	२९०	वाच्या प्रकरणादिभ्यो	१४४

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
वाच्यो लक्ष्यत्वमायाति	१५८	विटमुनिदैवतपुरुषैः	२१६
वाञ्छाकलापः प्रथमः	१९९	विटश्च कामसाचिव्य	२८९
वाञ्छाकलापस्तु कवेः	१९९	विटादिप्रितयक्रीडा	२६७
वात्स्यायनश्च शाकल्यो	२७७	वितर्कः कास्विदित्यादि	२७८
वायानां मुरजादीनाम्	१९६	वितर्कगर्भा काकुः स्यात्	१४६
वामतो वैष्णवी शक्तिः	९६	वितर्कः संशयाद्	२५
वारव्यत्यासकथने	२९३	वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता	१८
वारिदा वारिधाराश्च	८४	वितर्किताधिमुकुल	१२५
वासोऽङ्गरागमाल्यर्तु	९८	वितर्कोद्वर्तितपुटा	१२९
वासोङ्गरागाभरण	११२, ११३, २९१	वितालमनुतालांश्च	३११
वासोऽङ्गरागभूषाभिः	६४	वित्तेर्विलीय जातत्वात्	२८
वाहीकाख्यापरार्थाभि	१६५	विदग्धं तद्यदालोके	१२१
विकारो मानसो यस्तु	३७	विदर्भितं पल्लवितम्	१९१
विकृताङ्गवचोवेषैः	९४	विदूरलोकयात्राश्च	३१२
विकृताङ्गवचोद्वय	४८	विदूषकप्रवेशादि	२१८
विकृतैरपि वाक्यैश्च	५९	विदूषकश्च भूपानाम्	२८२
विकृतैश्च रवैः सत्त्वैः	६३	विदूषकस्तु भूपानाम्	२८१
विकृष्टश्च विनिष्क्रान्तम्	११९	विदूषको द्वितीयेऽङ्के	२६७
विकृष्टं तच्छून्यमेव	१२४	विदेशस्थे मृते वाऽपि	८०
विकृष्टं तदधोवक्र	१२१	विद्याधरी वर्षवर	२७०
विकोशितोभयपुटा	१२९	विद्याभिजनसम्पन्नान्	९८
विक्रान्तो धृतिमांश्चैव	१०६	विद्याभिजात्यसंपत्ति	१७
विक्षिप्तबाहुचरण	२४	विधीयते यदन्योक्तिः	२०३
विक्षेपणं यद्भ्रतारा	१२१	विधेयमस्मात्प्रीयन्ते	१९७
विगृह्य ते प्रदर्श्यन्ते	३५	विनयो लोकमर्यादा	७०
विघटितं विरुद्धेन	१९४	विनियोगार्हता तेषाम्	१९८
विचारनिर्णयो यस्तु	२११	विनोदयन्ति ता राज्ञः	२९२
विचित्राकृतिवेषाश्च	६	विन्यासश्चाप्युपन्यासो	२५७
विचित्रा यस्य भवति	४९	विपरीतकथोऽस्मानी	१०८
विचिन्त्य भावं स्वक्षेत्र	२८५	विपुला वत्सलेत्यादि	२७७
विच्छिन्नमध्यः प्रबलैः	१३२	विप्रलब्धा च तेनैव	२५८
विजृम्भणश्च बहुशो	११७	विप्रलम्भस्तु मासादि	२४०
विज्ञानरूपसम्पन्ना	१०५	विप्रलम्भो विबाहश्च	८२
विटतापसवृद्धाद्यैः	२१६	विप्रामात्यवाणिकपुत्र	२६३
विटः प्राकृतवादी च	२८९	विबोधः शब्दसंस्पर्श	२३

विभक्तपार्श्वोरुकटी	११२	विवक्षा चैव तात्पर्यम्	१५१
विभावः कारणं कार्यं	१३	विवक्षा सा बहुविधा	१४७
विभावतोऽनुभावाच्च	२५	विवक्षितमभिप्रायः	१५९
विभावादिनिवेशस्य	५९	विवक्षितं व्यङ्ग्यनिष्ठम्	१७३
विभावाद्यैर्यथास्थान	३६	विवक्षितार्थक्रमवत्	२८३
विभावाः शरादि प्रायः	८५	विवक्षिते द्योतमाना	१५६
विभावास्तत्सम्भरोमाच्च	५९	विवक्षितोऽयमुद्देश	२०७
विभावितार्थानुभूतिः	४	विवर्णगात्रताश्वास	२४
विभावैश्चानुभावैश्च	३६, ३७	विविधं च विचित्रञ्च	४८
विभावोऽप्यनुभावः स्यात्	२७	विवृतोर्ध्वपुटान्तस्थ	१२३
विभुत्वात्तस्य वर्णस्य	१७६	विशिष्टलक्षणैषा स्यात्	१६८
विभूतिगुणसंभोग	२२७	विशिष्टवाच्यलक्ष्यार्थ	१५६
विभ्रान्तदृष्टिरावेगे	१३०	विशिष्टाः परलिङ्गस्थाः	२७०
विमर्दयति हस्ताभ्याम्	११६	विशिष्टे वाच्यलक्ष्येऽर्थे	१५६
विमानोद्यानभवन	६१	विशिष्टोद्भाव्यभाव	२६०
वियोगे शिशिराचार	८७	विशेषकीर्तनं यत्स्यात्	२२४
वियोगो विप्रकर्षः स्यात्	८५	विशेषणं निरुक्तिश्च	२२३
विरक्तानान्तु लिङ्गानि	११५	विशेषणानां तुल्यत्वात्	१४९
विरुद्धैतवो यूनाः	११७	विशेषणानि सर्वत्र	१६०
विरुद्धं तत्परित्याज्यम्	२३४	विशेषतस्तोदकादि	३०९
विरोधं प्रणयञ्चैव	२४१	विशेषादाभिमुख्येन	२५
विरोधशमनं शक्तिः	२११	विशेषास्तेषु येऽनुक्ताः	६९
विरोधिनस्तेऽस्मान्मायाः	९२	विशेषो यस्स विज्ञेयः	९
विरोधिमित्रशत्रूणाम्	१३२	विश्रमाय महीभार	२८७
विलक्षं चेष्टते चित्तम्	२९	विश्रान्तिमुखमन्विच्छन्	२८४
विलसद्भ्रुकटाक्षा च	१२५	विश्रामे गीतपाठ्यादेः	३११
विलापाक्रन्दभूपात	२१	विश्रामे भ्रमृतालाद्य	२६०
विलासः परिसर्पश्च	२०९	विश्रामे सप्तमे रथ्या	२६१
विलासादेः प्रधानत्वम्	२०९	विश्रामैः सप्तभिश्चैव	२६०
विलासी भोगरसिको	९२	विलिष्टं शून्यविषय	१२३
विलासो नायकादीनाम्	२४०	विश्वरूपे पार्थिवे चाण्डे	१८२
विलासो विप्रलम्भश्च	२४०	विषं भूङ्क्ष्वेति वाक्यादौ	१४८
विलीना स्वेषु गात्रेषु	१००	विषयस्यापरिच्छिन्निः	६७, १००
विलोकिताः काव्यबन्धाः	१३४	विषयाक्ता रतिः सैव	५५
विलोक्य तान्प्रलपतः	५८	विषयास्त्विन्द्रियैः स्पृष्टाः	५
		विषयाः सुखरूपेण	१४१

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
विषयेभ्यः प्रयत्नेन	१८७	वृत्तिः स्यात्कैशिकी गीतिः	२९६
विषया शरवर्षाणि	५७	वेदविन्नमवेदी यो	२८९
विषादविस्तीर्णपुटा	१२८	वेपथुर्हृदयोत्कम्पः	३१
विषादाद्वैमनस्येन	२०	वेलारामसरिच्छेल	८२
विस्फारितं विखलितम्	११९	वेशोपचारकुशलो	२४२
विस्फुरत्केसराश्लिष्ट	१८७	वेश्यातिमृदुभिः स्पशैः	१०१
विस्मयोत्फुल्लतारा च	१२७	वेश्यानामधमानां स्युः	३०५
विस्मर्यमाणमानेर्ष्यः	१०८	वेश्योपचारतो वाऽपि	१०६
विस्माप्यते स्वयं कश्चित्	३९	वेषोलङ्कारयुक्तिः स्यात्	८२
विलम्बकथनं दूत्या	८९	वैकल्पिकं लक्ष्म तेषाम्	२६९
विलस्तबाहुविक्षेप	१०१	वैकारिकश्चेन्द्रियादिः	४३
विहारकाले रुदति	९०	वैणिकौ यत्र सुसमौ	३०१
विहृतश्चेति विज्ञेयाः	९	वैवर्ण्यकार्यमालिख्य	१४३
वीक्षितं सर्वतोदिक्कम्	१२२	वैवर्ण्यमरणत्रास	३४
वीटिकादायिनीर्वेत्र	२९०	वैवर्ण्यमातपक्रोध	१५
वीणादिवाद्ययोगेन	२४५	वैवर्ण्यं यन्मनोऽज्ञानाम्	२७९
वीथीप्रहसनाङ्गानि	२५०	वैवर्ण्येऽधु भवेन्नित्यम्	३२
वीथ्यङ्गानि यथालभम्	२५०	व्यक्तिराक्षिप्यते जात्या	१६४
वीथ्यङ्गैः षोडशैतेषाम्	२२९	व्यक्तिषु व्याप्यवृत्तित्वम्	१५८
वीरस्य कर्म यदीरम्	५५	व्यङ्गाश्च विकृताकाराः	५
वीरो भयानकाविष्टो	१३१	व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूत	१७४
वीरशृङ्गारभूयिष्ठा	२६८	व्यङ्ग्ये रसालङ्कारादौ	१७४
वीरशृङ्गारयोरेकः	२३६	व्यञ्जकश्च तदर्थश्च	१६०
वीर्यं विचित्रमव्यग्रा	७०	व्यञ्जनौषधिसंयोगो	३६
वृता परिजनैः स्फीत	१०१	व्यतिक्रमे तु कन्यायाः	९६
वृत्तवत्कल्प्यमिति यत्	२००	व्यथते विषयं द्रष्टुम्	१२३
वृत्तवर्तिष्यमाणाङ्क	२१५	व्यपदेश्यैर्विभावादि	५१
वृत्तान्ता विप्रकीर्णाः स्युः	२८२	व्यपायशङ्कावृत्तेः	२१०
वृत्तान्तो नायकादीनाम्	२०१	व्यलीकमात्रे दृष्टेऽस्या	१०६
वृत्तित्रयं प्रसूतम्	१२	व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः	२१२
वृत्तित्रययुतो हीनः	२५३	व्याख्याता भरतादीनाम्	१९४
वृत्तिभिः सह चत्वारः	५७	व्याघूर्णमानतारं यत्	१८
वृत्तिभिः सहितं गीतम्	४६	व्याजादात्माभिलाषोक्तिः	११
वृत्तिरारम्भटीगीत	४५, २९७	व्याधिदारिद्र्यमरणैः	१३५
वृत्तिर्विक्षातात्पर्य	१४५	व्याधिदारिद्र्यशस्त्रास्त्र	६५
वृत्तीन्निधा-पदार्थेषु	१४५	व्याधिज्वरात्मा द्वेधा स्यात्	२३

व्यानो बहिःस्थितः कृत्स्न
व्यापारो यत्र नेत्रादेः
व्यायोगसमवाकारौ
व्यायोगस्य विशेषोऽयम्
व्यासप्रोक्तेन मार्गेण
व्यासाज्जनेयगुरवः
व्यासोक्तेनाध्वना चैव
व्याहृता प्रतिबचो न सन्दधे
व्रतनियमतपोयोगात्
व्रीडा तदनुभावाः स्युः

श

शकारः कुट्टिनी चेटी
शकारा गिरिकुञ्जेषु
शकाराभीरचण्डाल
शकुन्तलायाः क्षेत्रेण
शङ्कते बाष्पपूर्णाक्षी
शङ्का त्रपा चपलता
शङ्कानिर्वेदचिन्ताश्च
शङ्का सन्देहरूपा स्यात्
शङ्काद्ययोगः शकादौ
शठो विरूपवेषश्च
शत्रुजः कपटस्तत्र
शबरश्चर्मरप्राय
शबलो वीररौद्राभ्याम्
शब्दप्रमाणवेद्यर्थौ
शब्दशक्तिपरामर्शात्
शब्दस्य मुख्येऽर्थे वृत्तिः
शब्दार्थयोः समन्यूनौ
शब्दार्थयोः स्वरूपन्तु
शब्दार्थेषूपयुज्येत
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः
शब्दे द्विविधो ध्वनि
शब्देनैव निवेद्योऽयम्
शब्दो गुणीभवेत्स्वस्व
शब्दो गौस्तां बिभ्रदोष्ठे
शब्दोपहितरूपास्तान्
शब्दोपात्तक्रिया ज्ञाता

पृष्ठ.

१८४ शय्या तालो ध्रुवश्चैव
१५९ शमे स्थायिनि तत्र स्युः
२२१ शयनाद्युपचारश्च
२५३ शयनासनशिल्पज्ञा
५५ शयने चासने वापि
२५१ शय्यान्ते च पराक्शय्या
६९ शय्यापालीं छत्रपालीम्
३०६ शय्याभरणसंस्कार
२४९ शरीरं क्षाममित्यादि
१९ शश्वद्विधृतस्वपर
शस्त्राण्युद्गीक्षते रूक्षम्
२४२ शस्त्राल्पग्रहणच्छेदः
३११ शस्त्राल्पादिहतस्यापि
३११ शं सुखं कुत्सयति या
२०६ शकमूलफलैरन्यैः
१४० शाकुन्तलादि सप्ताङ्कम्
३३ शान्तस्य ललितस्यापि
३४ शान्तानुभावो रोमाञ्च
१६ शान्त्यै वोऽस्तु कपालेति
१६९ शान्तो विषयहेयत्व
२८२ शारदातनयो देव्याः
२४९ शिखण्डिताण्डवं वर्षा
३१२ शिखिनः शार्दूलं शक्र
२५६ शिरःप्रकम्पनत्वेद
१७२ शिरोभिर्विहुभिः स्थूलैः
१४५ शिल्पकश्चतुरङ्कः स्यात्
१६३ शिल्पादिव्यपदेशेन
१४६ शिवागमज्ञैरर्थोऽयम्
१६० शीघ्रकोपप्रसादा च
१७७ शीतातपाद्यसहनम्
१७४ शीलसत्यार्जवोपेता
१४८ शुक्लस्यावरणं मज्जा
१७२ शुक्लार्तवशकृन्मूत्र
३०६ शुक्लार्तवौ द्वयं तत्र
१८५ शुद्धप्रयोक्ता भरतः
१५४ शुद्धयोर्भेदयोरन्य

पृष्ठ.

१९५
१३६
६५
२९१
२९४
१४२
२८९
९७
२१०
१५४
७१
६२
६९
२८
१३५
२३७
९२
१३६
१४८
१३५
२
२७८
८४
२२
६६
२५७
२४२
५३
१११
७४
९६
१८८
१८४
१८३
२९६
१६६

शुद्धसालगसूडादि
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्वेषा
 शुद्धं काव्यं सङ्कीर्णम्
 शुष्कमीतप्रयोगेण
 शुष्यत्कान्ति परिम्लान
 शून्यता विस्मृतिः सर्व
 शून्यालोकनमार्ते स्यात्
 शूरैर्ज्ञानवयोवृद्धैः
 शृङ्गमेतत्समुद्दिष्टम्
 शृङ्गार उदभूतसम्पन्नः
 शृङ्गाररसनाम्ना स्यात्
 शृङ्गारवीरयोः सम्यक्
 शृङ्गारस्य स युज्येत
 शृङ्गारहास्यविधुरैः
 शृङ्गारादिचतुष्टयसहिता
 शृङ्गारादिरसानन्तु
 शृङ्गारापेक्षया तेषाम्
 शृङ्गाराभास एव स्यात्
 शृङ्गारे कैशिकी वीरे
 शृङ्गारे च रसे कार्यम्
 शृङ्गारोऽङ्गी रसोऽज्ञानि
 शृङ्गारो वाचिकः कश्चित्
 शृङ्गारो किञ्चिद्वैतयो
 शेते पुरः शाययति
 शेषाणाञ्चार्थयोगेन
 शोकप्रणोदनं वाक्यम्
 शोकात्मा करुणो योषित्
 शोकेन द्रौपदीकेशा
 शोचतो हास्यशृङ्गार
 शोचयत्यपरानेवम्
 शोभितश्चाप्यलङ्कारैः
 शौण्डान्यतः प्रेरयति
 शौरसेनीति पञ्च स्युः
 श्राव्यं तु नियतस्यैतत्
 श्रुतप्रभावतो व्रीडाम्
 श्रुता दृष्टाः स्मृता ध्याताः
 श्रुतिसंख्याऽपि तत्रत्य

पृष्ठ.

४६

२१५

२४७

२६१

७४

२७९

१२३

२२७

३००

४४

७८

१३४

४०

२४७

१२

६९

९४

९५

१२

२७३

२४३

६४

६८

११६

२७३

२८०

६२

२०४

१३३

३६

२३७

७०

३१०

२१९

२०

५

१८७

श्रुत्यैक्यभावनात्सुव्य

श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो

श्रोण्योश्च स्तनयोर्वर्षोः

श्रोतृत्वं तदिति प्राहुः

श्लक्ष्णनेपथ्यभाङ्गन्दो

श्लथमानमुजाक्षेपः

श्लथावयवता चापि

श्लाघयन्नन्दयति यः

श्लेषरूपेण तद्वाक्ये

श्लोकश्च भारतीवृत्त्या

श्वसोच्छ्वासौ देहघात

ष

षट्पलाष्टकला चेति

षट्त्रिंशत्स्युरलंकारा

षडङ्गं नाटकमिदम्

षडङ्गनाटयकुशलः

षण्णवत्यङ्गुलायामम्

षष्ठेऽथ रथ्यातालश्च

षाडवौडवसंपूर्ण

स

स एव भावः स्थायीति

स एव मान इत्युक्तो

स एव हावो हेला स्यात्

स एवार्थगुणो ज्ञेयः

स कालः स्पन्दरूपेण

सकुण्डलं सकवचम्

सकोरका प्रणयतः

संक्षिप्तसिन्धुराण्मत्स्य

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो

सखीनिर्भर्त्सनेनैव

सखीसमक्षं कुरुते

सखीसमक्षं प्रणतम्

सख्याः समक्षं पत्युर्यत्

सगुणं सरसं काव्यम्

सगेयलास्यं यतिमत्

सगोकुला हास्यवेषाः

पृष्ठ.

१८९

५६

१०५

१७५

२५७

१७

१०४

१०८

३४४

२२८

६३

३०३

१९२

२२३

२२६

१८३

२६१

१९०

२६

७९

८

१७७

४३

२३२

७८

२१७

२१५

११८

९७

९९

२६६

१५२

२६७

३११

Index III

३९७

सङ्कल्पेच्छासमुद्भूत	८८	सद्योऽन्तःपुरदण्डेषु	२९३
सङ्कीर्णभणितिभरितः	२९९	सद्यो विकस्वरान्ता च	३२५
सङ्कीर्णं तत्प्रकरणं	२४२	स नाटयवेदमध्याप्य	५६
सङ्कीर्णान्यनुभूयन्ते	८५	स नीरक्षीरवत्कापि	१५१
सङ्केतकरणाशक्तैः	१६१	सन्तापज्ञान्यचित्तत्व	१९
सङ्केतकालः सन्ध्येति	१७१	सन्देहनिर्णयो जात	२८१
सङ्केताच्चेत्परिभ्रष्टा	९६	सन्धिर्विबोधो ग्रथनम्	२१२
सङ्ख्याध्वं परिवर्तानाम्	३११	सन्धीनां यानि वृत्तानि	२१४
सङ्ख्येयं रुद्रटाचार्यैः	९५	सन्धेया निर्विमर्शाश्च	२४९
सङ्गमे वल्लभस्यापि	१०४	सन्ध्यन्तराणि साङ्गानि	२३४
सङ्गीतं तस्य भेदाश्च	१५४	सन्नतापङ्कसञ्चार	१२६
सङ्गीतशालावारान्त	८३	सन्ना पतिततारा च	१२८
सङ्गीतशास्त्रं सर्वत्र	२८७	सपत्नीद्वेषिणी रुष्टा	१११
सङ्गुटना ततो मार्गा	१९५	सपत्नीरतिसंभोगे	१४०
स चाद्रुतरसाख्यान्तु	४४	स परिपार्थिकः पश्चात्	२८७
स चाभिधेयः प्रत्याख्यो	१४७	स पीठमर्दो विश्वास्यः	९४
सचिह्नः सन्निधत्ते यः	१०९	स पुत्रार्थी महादेवं	२
सचेतनोऽपि निषेधो	१४	स पुंसां यदि वर्ण्येत	७९
सञ्चारश्च न्यं दौर्बल्यात्	१२३	सप्तम्यां निहतस्यासृक्	७२
सञ्चारिका यथा योज्याः	२९१	सप्तविंशदलङ्काराः	१९०, १९२
सञ्चारिणोऽपि तस्य स्युः	६१	स प्रबोधो मनो येन	२९
सञ्चारिणोऽपि रत्याख्ये	५९	सबाष्पं सशिरःकम्पम्	१४०
सष्टकं नाटिकाभेदो	२६९	सबीभत्साः स्वतन्त्रत्वात्	५५
स तक्षाऽतक्षेदित्यत्र	१६६	स भावाभिनयात्साभा	५२
स तथेत्यञ्जजन्मानम्	२८५	स भावो नाटयतत्त्वज्ञैः	३८
स तस्य वाचकः शब्दः	१६०	सभासु योषितां मध्ये	१३३
स तु प्रायः स्वसंवेद्यो	८२	सभ्यान्नन्दयतीत्येवम्	१९७
स ते विभ्रान्तिसुखदम्	२८५	सभ्यान्नसयितुम्	२५
सतो निबन्धनं तद्वत्	२७८	समग्रमिति विज्ञेयाः	२३८
सत्त्वं जवबलप्राण	७०	स मनोर्भारस्त्रिभस्य	२८४
सत्पक्षेत्यादिना श्लोके	२२९	समकालसमुत्पत्तेः	१३२
स त्वान्नैः कल्पितेत्यादि	२८०	समत्सरश्चाहङ्कारी	९२
सदसन्निधयकरी	३१	समन्वयेऽर्थप्रकृतेः	२१०
सदातुभूयमाना ये	५	समन्वये पदार्थानाम्	१७९
स दोषः कथ्यते वक्तु	१७७	समपादाऽथवा नान्दी	१९७
सद्भावो दृश्यते तस्याः	२१०	सममन्तरितो भावैः	१३४
सङ्गिर्नियोज्यते नृत्तम्	१९८		

समं रक्तं विभक्तञ्च
 समर्पणमुपालम्भः
 समविश्रामैर्विविधैः
 समवृत्तितया प्रायो
 समस्तपात्रनिष्काम
 समागमेच्छा बीजन्तु
 समानकुलश्रीलेन
 समानलक्षणत्वाच्च
 समान्यमाने पूर्वाङ्गे
 स मार्गसंज्ञां लभते
 समावस्थानकथनम्
 समासतो हि नाटयज्ञैः
 स मितः सङ्करश्चैव
 स मुख्यस्तत्र तत्साम्यात्
 समुच्चयविकल्पाभ्याम्
 समुच्चयेन वर्णानाम्
 समुच्चितैस्त एव स्युः
 समुद्र इव गांभीर्ये
 समुद्रनद्योः शैवाल
 समूहो यः पदानान्तु
 समोपपरिपूर्वाच्च
 सम्पन्नकामैरायातैः
 सम्पन्नैश्वर्यसुखयोः
 सम्पूजयति मित्राणि
 सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च
 सम्प्रेष्टः कथितः सङ्घिः
 सम्बन्धमत्यजन्वाच्य
 सम्बन्धस्सन्धिरित्युक्तो
 सम्बन्धो रसकाव्यादेः
 सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती
 सम्भाव्यातीतसिद्धार्थ
 सम्भाष्याः शाक्यनिर्ग्रन्थाः
 सम्भोगे चापि सर्वत्र
 सम्भ्रमः सहसोत्पन्नो
 सम्भ्रमे बुद्धिपूर्वं च

पृष्ठ.		पृष्ठ.
१९९	सम्यक्तया स सङ्कर्ष	२९
२५८	संयोगादिभिरेतैस्तु	१७०
२५९	संयोगो विप्रयोगश्च	१६९
१३६	संरब्धानामवज्ञा या	२२१
२३६	संवित्प्रकाशानन्दात्मा	४१
२०९	संशयच्छेदनैः शिष्य	२२
९६	संश्लिष्टस्थिरपक्षमा च	१२६
१५०	संसारिणां पुनरसौ	७
२१९	संसारिणां मनस्त्वेन	७
३०८	संसूचिताः श्रुता दृष्टाः	५
२२५	संस्कारैः प्राक्तनैस्तैश्च	५९
२१८	सरितः पुलिनं वेला	८२
१३८	सर्गबन्धेन तुल्यो यः	२८२
१४६	सर्वे जानाति देवोऽयम्	१७०
२४३	सर्वत्र कार्यप्रद्वेषात्	१८
१७८	सर्वत्र तस्य वाक्यस्य	११४
१९२	सर्वे त्रिधा भवेदेतत्	२९६
३०८	सर्वप्रकारैः सम्पूर्ण	१३५
२७८	सर्वभाषाविकल्पः	२७७
१७६	सर्वमेतदशेषेण	४५
१९६	सर्ववृत्तिविनिष्पन्नम्	२४१
८७; १३९	सर्वशान्नाधिगमनम्	३०
७८	सर्वसन्धिविहीनञ्च	२६९
११५	सर्वस्यैव च शब्दस्य	१७५
२२१	सर्वस्यैव हि कार्यस्य	२०६
२८०	सर्वस्यैव हि शब्दस्य	१५५
१५५	सर्वार्थैरपि मध्यस्थ	१०६
२०७	सर्वाभिर्भाषाभिश्चित्रैश्च	२५९
१४९	सर्वावस्थासु चेष्टानाम्	८
२४४	सर्वेन्द्रियपरिक्लेशः	३९
२७४	सर्वेन्द्रियप्रमोहश्च	१९
२७७	सर्वेषां यत्र रूपाणि	२४१
७७	सर्वे सदस्या नियतो	२१९
८६	सल्लापस्येतिवृत्तं यत्	२५६
८६		

सर्वमानकं चारिः	१९६	साधारण्येन सर्वेषाम्	१०५
स वर्णव्यञ्जनद्वारा	१७८	साध्यः पूर्वापरीभूत	१६१
स वर्णव्यतिरेकात्मा	१७८	साध्यत्वादेव कार्यस्य	२०५
स वाचको लाक्षणिकः	१६५	सानन्दशुद्धता दृष्टिः	१२६
सत्रीलं लोकनेत्रैव	११८	सानुदात्तोक्ति चैकाङ्गम्	२६७
स शब्दः सिद्धसाध्याख्यो	१६२	सानुबन्धं पताकाख्यं	२०१
स समर्थोऽस्य ताच्छील्यात्	७५	सानुरागं सहर्षम्	७६
स सौराष्ट्रमहाराष्ट्र	३०९	सान्तराष्ट्रोज्ञ शब्दस्य	१६३
स संभोगश्चतुर्धा स्यात्	१३८	सापराधे प्रिये ह्ये	१४०
सस्मिते तारके यस्याः	१२७	सापराधोऽपि यो गच्छेत्	१०८
सस्वनं मधुरं यत्स्यात्	६०	सापसारत्रया चित्र	२६८
सस्वामात्योभयायत	२०४	साभिप्रायाः सखीः स्निह्यति	१०४
सहजाद्वयभेदेन	३५	साभिमानश्च तत्रत्यो	४४
सहभृत्यगणेत्यादौ	१४७	साऽभिमानात्मिका वृत्तिः	४३
सहर्षश्च सगर्वश्च	११९	साम चापि प्रदानश्च	२१४
सहसैवार्थसम्पत्तिः	२०२	सामर्थ्यमौचित्यी देशः	१६९
सहायान्वेषणपरम्	१२२	सामाजिकानां मनसि	४७
सहायान्वेषणोपाय	२२	सामादौ तु परिक्षीणे	८६
स हास्यरस इत्याख्याम्	४४	सामानाधिकरण्येन	१६४
साक्षात्प्रतिवृत्तिस्वरूप	८५	सामानि स्मरतस्तस्य	५५
साङ्गैः प्ररोचनायुक्तैः	२२८	साम्ये प्रसिद्धे संभाव्ये	२७४
साङ्ग्यामिका गुणाः सर्वे	९२	सावज्ञमङ्गीकरणे	२७१
सा चित्तवृत्तिर्विद्वद्भिः	३०	सा व्यपेक्षा पदार्थानाम्	१५१
साजगोमहिषास्सर्वे	३१२	सा व्याहृता प्रतिवचो	२८१
सात्त्वती वृत्तितो जज्ञे	५७	सा शब्दस्याभिधावृत्तिः	१५५
सात्त्वती वृत्तिरत्र स्यात्	२३९	सा सिंहो देवदत्तोऽयम्	१४५
सात्त्विकाश्चेति कथ्यन्ते	४	साऽसूयेति समाख्याता	२८
सात्त्विकी राजसी चैव	४२	साहङ्कारं च तत्रत्यो	४४
सादृश्यहेतू भेदौ स्तः	१६५	साहचर्यश्च सामर्थ्यम्	३४
साधको लभ्यते स्वार्थे	२०१	साहायकं भवेत्तद्वत्	४२
साधारणजी गणिका	९५	सिद्धगन्धर्वयक्षादेः	३०४
साधारणास्ते सर्वसाम्	११४	सिद्धानन्ददृष्टिसिद्ध	२७६
साधारणाः स्युर्ये भावाः	७३	सिन्धुदत्तादिनामानो	२७६
साधारणास्त्युर्व्यत्यस्त	१८९	सिराजालधरा नाम	१८४
साधारण्याद्विभावादेः	८७	सिंहो मृगस्तथा भुङ्गो	१९१
		सीतात्यागपरीवादात्	२३०

सुकुमारप्रयोगो यो
 सुकुमारोऽङ्गविन्यासः
 सुकुमारोद्धतैरङ्गैः
 सुखदुःखादिभावानाम्
 सुखप्रयोगचातुर्यम्
 सुखस्य मूलं प्रमदाः
 सुखस्वापविदो राज्ञाम्
 सुखमानन्दसंभेदः
 सुखं मलयवत्याश्च
 सुखात्मिका मनोवृत्तिः
 सुखानुबन्धी तन्त्रयो
 सुखाश्रयाः स्युः प्रमदाः
 सुग्रीवादेर्य उत्साहो
 सुतिर्निद्रासमुत्था स्यात्
 सुबन्तं पदमस्तीति
 सुबन्धुर्नाटकस्यापि
 सुव्वइ समागमिस्सइ
 सुषुम्ना मध्यमा नाडी
 सुषुम्नावर्त्मनैवोर्ध्वम्
 सूक्ष्मार्थावाप्तिनिरतो
 सूचनोपायमेवाहुः
 सूचयेद्वस्तु बीजं वा
 सूच्यार्थसूचनोपायाः
 सूताश्च मागधाश्चैव
 सूत्रणं सकलाङ्गानाम्
 सूत्रधारहिता दक्षा
 सूत्रधारेण सहिताः
 सूत्रयन् काव्यानिक्षिप्त
 सेयं न सम्यङ्मनो मिथ्या
 सेयं न संशयमतिः
 सेयं वासकसञ्ज्ञेति
 सैरन्ध्रिका स्यात्सङ्कीर्णा
 सैव काङ्क्षेति विज्ञेया
 सैव प्रवेशकेनापि
 सैषा परात्मनः सर्व
 स्रोत्सुर्कं तद्यदालोक्य
 सोऽनुकोश इति ज्ञेयः

पृष्ठ.		पृष्ठ.
२९७	सोऽनुनादध्वनिरिति	१४८
९	सोपहासनिगूढार्था	२३२
२६४	सोपालंभं वचो वक्ति	९७
८९	सोपाधिः कृत्रिमः स्नेहो	८०
७५	सोऽपि त्रिधाऽनुमाध्यक्ष	८६
१०९	सोऽव्यादादिनगो भुजङ्ग	३१३
२९४	सौख्याभिमानसङ्कल्प	८७
७७	सौख्योपचारैः सानन्दा	९
२२२	सौन्दर्यालापमाधुर्यैः	८९
७८	सौरभ्यमङ्गलावण्यम्	१७
४३	स्तब्धमुत्फुल्लमुल्लोमम्	११९
७७	स्तंभः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः	१४
२०५	स्तम्भोदगदक्रोध	१४
२३	स्त्रीणां तथा स्यादेतासाम्	२९०
१७६	स्त्रीनीचादिषु वर्णोऽयम्	१५
२३८	स्त्रीपुंसयोर्मिथो रोषः	७२
१७१	स्थानघटैः स्वरैर्भूयः	१४
१८४	स्थानमुक्तं लयस्त्रेधा	१९१
१८४	स्थानान्तरेषु तस्या	२६२
७५	स्थाने पदादौ स गुणः	१७६
२०२	स्थायित्वमात्मनो नेतुम्	२६
२००	स्थायिना रसनिष्पत्तौ	४
२१५	स्थायिनि स्वे प्रवर्तन्ते	४४
२९४	स्थायिनोऽपि च कथ्यन्ते	३७
२१८	स्थायिन्युन्मग्ननिर्ममाः	२६
२८८	स्थायिषु भावेषु यदा	२६
२२९	स्थायिसञ्चारिभेदाश्च	३
२८८	स्थायी वा सात्त्विको वापि	३०९
५०	स्थिताः काव्यादिषु नटैः	३८
५१	स्थिरं प्रसन्नमलसम्	११८
९९	स्थिरानुरागयोर्युनोः	१३८
२४७	स्थिरो निगूढाहङ्कार	९२
२९	स्थूलजिह्वोष्ठदशना	१११
२४४	स्थूलशीर्षाञ्चितग्रीवा	१११
४१	स्थैर्यशौर्यप्रतापैश्च	६१
१२१	स्नातानुलिप्तसर्वाङ्गी	१०१
३०	स्निग्धत्वकेशनयना	११०